

**Міністерство освіти і науки України
Донецький національний університет
імені Василя Стуса**

**ТЕОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ
ПАРАДИГМ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ
на пошану професора, член-кореспондента НАН України

АНАТОЛІЯ ЗАГНІТКА

**Вінниця
ТОВ «Нілан-ЛТД»
2019**

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 10 від 26 квітня 2019 р.).*

Рецензенти:

Олена Карпенко, доктор філологічних наук, професор (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова);

Анатолій Мойсієнко, доктор філологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

Відповідальний редактор:

Жанна Краснобаєва-Чорна, доктор філологічних наук, доцент (Донецький національний університет імені Василя Стуса).

Дизайн обкладинки, макетування:

Ілля Данилюк, кандидат філологічних наук, доцент (Донецький національний університет імені Василя Стуса).

Теорія лінгвістичних парадигм: колективна монографія на пошану професора, член-кореспондента НАН України Анатолія Загнітка / [за ред. Ж. Краснобаєвої-Чорної]. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. – 499 с.

Видання вміщує результати активних наукових досліджень із актуальних питань сучасного мовознавства, що опрацьовані провідними філологами Донецького національного університету імені Василя Стуса, Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет», Запорізького національного університету, Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Львівського національного університету імені Івана Франка, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Університету імені Адама Міцкевича в Познані, Університету ім. Ф. Палацького в Оломоуці та ін.

Монографія є результатом праці колективу вітчизняних і закордонних авторів, об'єднаних спільною ідеєю представити підсумки своїх наукових досліджень.

ISBN

© Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019
© Андрущенко В., Архангельська А., Бацевич Ф., Важенина О., Гарбера І., Данилюк І., Домрачева І., Коваль Л., Козлова Т., Кондратенко Н., Космеда Т., Кочан І., Кравченко Е., Краснобаєва-Чорна Ж., Масицька Т., Овчаренко Н., Островська Л., Попович Л., Ситар Г., 2019

Зміст

ПЕРЕДМОВА		стор. 5
РОЗДІЛ 1 ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ		
§ 1.1. До питання про трансформаційний потенціал фразеологічних одиниць (на матеріалі українських медіатекстів початку ХХІ століття)	<i>Архангельська Алла</i>	10
§1.2. Авторські вияви прийому подвійної актуалізації у химерній прозі Євгена Гуцала	<i>Важеніна Олена</i>	42
§1.3. Концепт <i>людина</i> у фразеології східностепових українських говірок: образний складник	<i>Гарбера Ірина</i>	79
§1.4. Ідентифікація власне сукупних іменників як складників міжрівневої категорії сукупності	<i>Домрачева Ірина</i>	123
§1.5. Миремічні фрази: статус і функційне призначення в емотивній картині світу	<i>Краснобаєва-Чорна Жанна</i>	150
§1.6. Синтаксичні фразеологізми в лінгвоперсонологійному портреті Михайла Коцюбинського	<i>Ситар Ганна</i>	172
РОЗДІЛ 2 ГРАМАТИКА І ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ		
§2.1. Лінгвістичні стратегії інтерпретації смислової цілісності зв'язного художньотекстового цілого англійської мови	<i>Андрущенко Вікторія</i>	197
§2.2. Емпатія у процесах породження тексту	<i>Бацевич Флорій</i>	215
§2.3. Міжрівневий вияв категорії головного компонента односкладного інфінітивного речення	<i>Коваль Людмила</i>	230

§2.4. Лінгвістика тексту в інтерпретації професора Анатолія Загнітка	<i>Кочан Ірина</i>	281
§2.5. Онімна рима як особливий звуковий повтор	<i>Кравченко Елла</i>	297
§2.6. Система семантико-синтаксичних взаємозалежностей у складносурядних реченнях із семантичними сполучниками	<i>Масицька Тетяна</i>	315
§2.7. Фахова мова як основа професійної комунікації в галузі освіти	<i>Овчаренко Наталія</i>	335
§2.8. Особливості функціонування парцельованих атрибутивних конструкцій	<i>Островська Людмила</i>	347
§2.9. Перформативний перфект в українській та інших слов'янських мовах	<i>Попович Людмила</i>	369

РОЗДІЛ 3

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

§3.1. Ключові етапи становлення лінгвоперсонології	<i>Данилюк Ілля</i>	407
§3.2. Маніфестація квантитативного принципу іконічності в редуплікованих назвах дитячих ігор	<i>Козлова Тетяна</i>	441
§3.3. Частиномовний склад політичних слоганів українських виборчих кампаній 2010–2019 років: загальні тенденції	<i>Кондратенко Наталія</i>	458
§3.4. «Сильна нервова система» української мови: (окреслення актуальної проблематики української лінгвоконфліктології)	<i>Космеда Тетяна</i>	473
		496

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

ПЕРЕДМОВА

З ім'ям професора Анатолія Загнітка пов'язана розбудова функційно-семантичного напряму досліджень в українському мовознавстві і формування донецької школи граматистів. Найприкметнішими творчими досягненнями цієї школи є вивчення типологічних характеристик морфологічних і синтаксичних категорій української мови, мовних і мовленнєвих аспектів граматичних одиниць і нових явищ у граматичному ладі української мови, інших слов'янських та неслов'янських мовах.

А попереду в ученого – нові творчі овиди,
нові наукові проекти...

Найпоказовішою рисою творчості ювіляра є теоретична домінанта (адже теорія – найдосконаліша форма наукового пізнання), цілісність (нефрагментарність) граматичної концепції, спрямованої на повне охоплення граматичної (морфологічної і синтаксичної) системи та структури української мови...

Іван Вихованець,
член-кореспондент Національної академії наук України,
професор, доктор філологічних наук

Видання присвячене 65-річчю доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса, член-кореспондента НАН України Анатолія Загнітка. Монографія є результатом праці колективу вітчизняних і закордонних авторів – колег і учнів видатного ученого, об'єднаних спільною ідеєю представити підсумки своїх наукових досліджень.

Розвідку розпочато концептуальними студіями з проблем функційної семантики лексичних і фразеологічних одиниць, у яких розглянуто:

- пошуки позамовних і власне мовних стимулів до трансформацій та реінтерпретацій фразеологізмів та паремій і міри «відкритості» до оновлення їхньої семантики, форми й до фразеологічного моделювання в сучасному українському медіадискурсі (А. Архангельська, Університет ім. Ф. Палацького в Оломоуці);
- авторські вияви прийому подвійної актуалізації у химерній прозі Євгена Гуцала (О. Важеніна, Донецький національний університет імені Василя Стуса);
- теоретико-прикладні питання культурного кодування концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок із опертям на систему кодів культури та міжкодових переходів (І. Гарбера, Донецький національний університет імені Василя Стуса);
- особливості категорії сукупності як комплексної мовної категорії з установами лексико-граматичного і функційного статусу сукупних одиниць в українській мові, виявленням взаємодії функційно-семантичної категорії сукупності з компонентами інших категорійних систем (І. Домрачева, Донецький національний університет імені Василя Стуса);
- специфіку миремічних фразем у рамках фраземної емотиології з опертям на здобутки аксіофраземної прагматики (Ж. Краснобаєва-Чорна, Донецький національний університет імені Василя Стуса);
- синтаксичні фразеологізми в лінгвоперсоналогічному портреті Михайла Коцюбинського (Г. Ситар, Донецький національний університет імені Василя Стуса).

Вагомі здобутки презентовані в розділі, присвяченому питанням граматики та лінгвістики тексту, з актуалізацією:

- певних мовних зразків вияву зв'язності засобом реалізації внутрішньотекстових міжреченнєвих

синтаксичних зв'язків, смислових міжреченневих відношень та деструктивно-неповних речень у рамках тематико-синхронних художньотекстових цілих англійської мови (В. Андрущенко, Горлівський інститут іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»);

- проблем специфіки вияву емпатії в текстах порівняно з реченнями (висловленнями), розгортання в процесах породження тексту (дискурсу), формування її чинників – фокусу й тла – в текстово-дискурсивних структурах (Ф. Бацевич, Львівський національний університет імені Івана Франка);
- стану вивчення односкладного інфінітивного речення в українському та зарубіжному мовознавстві; кваліфікації головного компонента як ідентифікатора цього різновиду односкладного речення (Л. Коваль, Донецький національний університет імені Василя Стуса);
- особливостей авторського трактування курсу «Лінгвістика тексту» на основі посібників і монографій професора А. Загнітка (І. Кочан, Львівський національний університет імені Івана Франка);
- проблеми онімної рими як одного з різновидів звукового повтору (Е. Кравченко, Донецький національний університет імені Василя Стуса);
- диференційних різновидів семантико-синтаксичної взаємозалежності у складносурядних реченнях із семантичними сполучниками (Т. Масицька, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки);
- ролі та специфіки фахової мови в професійній комунікації освітян (на основі аналізу основних типів фахових галузевих текстів і мовних одиниць різного рівня) (Н. Овчаренко, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»);
- особливостей функціонування парцельованих атрибутивних конструкцій в українській мові (на

матеріалі сучасного художнього тексту) (Л. Островська, Чорноморський національний університет імені Петра Могили);

- семантичних рис перфекта як абсолютно-відносної часової форми в слов'янських мовах (Л. Попович, Белградський університет).

У рамках актуальних питань сучасної лінгвістики вперше:

- окреслено ключові етапи становлення лінгвоперсонології (І. Данилюк, Донецький національний університет імені Василя Стуса);
- здійснено аналіз редуплікації як засобу актуалізації квантитативного принципу іконічності (на матеріалі назв дитячих ігор) (Т. Козлова, Запорізький національний університет);
- визначено специфіку українських політичних слоганів й окреслено основні тенденції використання в них слів різної частиномовної належності (Н. Кондратенко, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова);
- схарактеризовано типові дискурсивні вияви лінгвонаціоналізму як предмета української лінгвоконфліктології (Т. Космеда, Університет імені Адама Міцкевича в Познані).

Авторський колектив вітає вельмишановного Анатолія Панасовича з ювілеєм і висловлює побажання міцного здоров'я, особистого щастя й добробуту в родині, творчої наснаги на благо розвитку науки, талановитих учнів, втілення в життя найамбіційніших планів і підкорення нових вершин!

РОЗДІЛ 1

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

ДО ПИТАННЯ ПРО ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ (на матеріалі українських медіатекстів початку ХХІ століття)¹

АЛЛА АРХАНГЕЛЬСЬКА

Університет ім. Ф. Палацького в Оломоуці,
Оломоуць – Чеська Республіка

Анотація. Студію присвячено пошукам позамовних та власне мовних стимулів до трансформацій та реінтерпретацій фразеологізмів та паремій і міри «відкритості» до оновлення їхньої семантики, форми й до фразеологічного моделювання в сучасному українському медіадискурсі. Дослідження виконане у горизонтальній площині аналізу фразеологічних перетворень на матеріалі трансформаційних парадигм, що відображають увесь спектр семантичних та структурно-семантичних оновлень окремої фразеологічної одиниці (паремії) та творення фразеологізмів за моделлю у текстах сучасних українських мас-медіа. Фразеологізм (паремію) розглянуто як питомий макро- та мікропрототекст, інформативність й конотативність якого виступає у вигляді «згортки», готової до вживання як тексту в тексті. Простежено трансформаційний потенціал культурної фразеології (міфологічного, біблійного, історичного походження); як стимуловальні чинники розглянуто фразеологічну модель, внутрішньомовні системні характеристики фразеологічних компонентів. Окремо досліджено соціально актуалізовані фразеологізми в українському суспільстві початку ХХІ століття. Окреслено взаємодію позамовних та мовних чинників та ймовірнісні тенденції розвитку трансформаційного потенціалу фразеологізмів. На матеріалі українських друкованих та електронних медіатекстів останніх десятиліть.

Ключові слова: фразеологізм, медіатекст, фразеологічна трансформація, трансформаційний потенціал, трансформаційна парадигма, мовні та позамовні стимули трансформацій.

¹ Příspěvek vznikl za podpory MŠMT, grant IGA_FF_2018_018 - Text a intertextualita ve slovanských literaturách a kultuře III.

**ON THE ISSUE OF THE TRANSFORMATIONAL
POTENTIAL OF PHRASEOLOGICAL UNITS**

**(based on Ukrainian media texts of
the beginning of the 21 st century)**

ALLA ARKHANHELKA

Palacky University, Faculty of Art, Department of Slavonic Studies,
Olomouc – Czech republic

Summary. The study deals with the search of extra- and intralingual incentives of transformation and reinterpretation of phraseological units and proverbs, the degree of «openness» of updating their form and semantics, and phraseological modelling in the modern Ukrainian media discourse. The study is conducted in the horizontal plane analysing the phraseological transformations based on the transformational paradigms that reflect the full range of semantic and structural-semantic updates of particular phraseological units (proverbs) and the creation of phraseological units based on the particular model (based on the texts of the modern Ukrainian media). Phraseological units (proverbs) are considered a specific macro- and microprototext, the informativeness and connotativeness of which acts as a «convolution» that is ready to be used as the text in the text. The study traces the transformational potential of cultural phraseology (of the mythological, biblical, and historical origin). The phraseological model as well as the intralingual characteristics of phraseological components are considered the incentive factors. The socially actualised Ukrainian phraseological units of the beginning of the 21st century are separately investigated. The study also outlines the interaction of extra- and intralingual factors as well as the trends of the probable development of the transformative potential of phraseological units. Based on Ukrainian printed and electronic media texts of recent decades.

Keywords: phraseological unit, media text, phraseological transformation, transformational potential, transformational paradigm, extra- and intralingual incentives of transformation.

1. Постановка проблеми. Нові методологічні підходи до аналізу ролі фразеології в комунікативному просторі мови і людини значною мірою підказані динамічними процесами, що відбуваються як у фразеологічній системі, так і у мові в цілому. Фразеологізми сьогодні демонструють надзвичайно високу дискурсивну затребуваність і потужні тенденції до

семантичного й формального оновлення, стаючи благодатним матеріалом для їх внутрішньотекстової реалізації, головним чином – у медійному просторі, адже самі вони – мікротексти, що містять певний обсяг «згорнутої» культурно-маркованої інформації. У їх номінативне підґрунтя, пов'язане з ситуативним характером позначуваного, втягуються за його концептуалізації усі типи інформації, характерні для відображення ситуації у тексті. У мові вони представлені у вигляді «згортки», готової до вживання як текст у тексті [Телия 1996: 228, 8]. Специфіка медіафразеології виявляється також у відборі таких стійких висловів, котрі за своєю семантикою та внутрішньою формою співзвучні актуальним для сьогодення реаліям та явищам і сприяють реалізації основного принципу організації медіатексту через взаємодію стандарту (точніше – його порушення) та експресії. Комплексний характер структури фразеологізмів, невідповідність актуальних значень етимологічному значенню відкриває простір для їх творчого використання у текстах мас-медіа: конкретизації, експлікації, змін значення, перетворення оцінних та експресивних модусів, інтенсифікації ознаки чи дії, характеризованої фразеологізмом, буквалізації образу та значення ФО тощо.

Цілком очевидно, що різні усталені сполуки неоднаково «відкриті» для оновлення їхньої семантики та структури: вони можуть мати різний трансформаційний потенціал (від максимально високого до низького і навіть нульового), який може бути зумовлений граматичною структурою, структурно-семантичною та синтаксичною моделлю, ізоморфізмом змісту та форми, окремими семантичними та образними особливостями, структурними й стилістичними стимулами (наявністю детермінантів, ступенем десемантизації слів-компонентів, їх системними властивостями) [Ужченко, Ужченко 2007: 229;

Третьякова 2016] «кумедними», комедійними мотивами, які обігруються в багатьох варіантах [Глуховцева 2015: 60], звичністю, знаністю й упізнаваністю фразеологізму чи паремії лінгвокультурним колективом мовців, його «обкатаністю» мовною системою [Мокиєнко 2012].

Увага дослідників значно частіше зосереджена на трансформаціях стійких висловів «**по вертикалі**»², що дає змогу виявити значну їх різноманітність, вибудувати й представити загальну типологізацію фразеологічних трансформ. Їх автори звичайно зосереджують свою увагу на соціальній актуалізації фразеологізмів, їх «зануренні» у сучасний суспільно-політичний контекст без уваг до того, які саме фрагменти культурного, змістового, компонентного тощо їх наповнення і які елементи структури інваріанта фразеологізму такі трансформації стимулюють і уможливають. Натомість фразеологічним трансформам у «**горизонтальній**» площині аналізу присвячено в українському мовознавстві лише одиничні праці або їх окремі фрагменти [Глуховцева 2013, 2015; Архангельська 2018; Мерзова, Архангельська 2018; Сизонов 2018]. А шкода, бо саме такий шлях дає змогу простежити максимальну кількість і якість фразеоперетворень однієї і тієї ж стійкої сполуки, появу оказіональних ФО, створених за її моделлю, а відтак поставити питання про трансформаційний потенціал різних стійких сполук слів і його реалізацію у медіатекстах й нову інтерпретацію окремих фразеологізмів у новій медіареальності.

² У працях українських дослідників натрапляємо на аналіз або усієї палітри перетворень різних фразеологізмів у медіадискурсі [Пашинська 2011; Кочукова 2005 та ін.], або на аналіз окремих їх типів, зокрема й у окремих фрагментах медіатексту [Пашинська 2011; Калинюк 2014; Свердан 2003; Гавриш 2011] із орієнтацією на окремі групи ЗМІ чи регіональні засоби масової інформації [Дармопук 2015; Горбенко 2011].

Слід зауважити, що сучасні українські дослідники значно більшу увагу зосереджують на структурно-семантичних трансформаціях фразеологізмів та паремій, часто залишаючи поза межами аналізу суто семантичні перетворення як менш очевидні й більш складні для ідентифікації їх адресатом медіатекстів або ж подаючи їх лише принагідно [Льченко 2014; Чорна 1999; Воронова 2001 та ін.]³. Відомо, що трансформації стійких висловів у нових для них текстах часто є гетерогенними, комплексними, з очевидною взаємодією семантичних та структурних їх оновлень, відтак у їх типологізації звичайно відштовхуються від тієї трансформації, яка виступає у кожному конкретному випадку домінують. Натомість семантичні зрушення часто постають як наслідок формальних оновлень досліджуваних одиниць, і, як наслідок, – опиняються на периферії дослідницьких зацікавлень⁴.

Ускладнює дослідження трансформаційного потенціалу стійких висловів і вкрай обмежена кількість фразеографічних джерел, що такі перетворення фіксують. На українських теренах єдиною працею такого роду є сьогодні словник І. Глуховцевої [СМСС 2013], який, як і будь-який авторський словник, дає своєрідну картину кількісних і якісних перетворень окремих одиниць, позначену авторськими пріоритетами. До його реєстру залучено як «антиприслів'я», так і власне фразеологічні трансформи, проте, приміром, культурна фразеологія (антична,

³ Значно частіше семантичні перетворення фразеологізмів стають об'єктом зацікавлень дослідників текстів художнього стилю (Л.І. Яковенко, О.В. Коваль, Л. Станіславова, Г.Г. Біловус).

⁴ Пор. Збагачення паремійного фонду української мови відбувається різними шляхами і пов'язане з дією протилежно спрямованих тенденцій: одна зумовлює стабільність семантики, форми та структури паремій, інша провокує *формальне* (курсив наш – А.А.) оновлення мовної оболонки традиційного виразу [Глуховцева 2013: 109].

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
біблійна тощо) залишилася поза цим списком. Зрозуміло, що, виданий у 2013 році, словник містить цілком об'єктивно «застарілу» для сучасного дослідника інформацію, бо ж індекси актуалізованості окремих стійких висловів сьогодні зазнали суттєвих змін або просто не були об'єктивно відображені у його реєстрі та наповненні [див. дет. Архангельська 2018: 192]. Водночас не можна не погодитися, що приказка *Чим далі в ліс, тим більше дров* (за даними словника І. Глуховцевої має найвищий індекс актуалізованості – 71) є для стану суспільної свідомості сучасних українців найактуальнішою...

Тож метою цього дослідження стане спроба опису трансформацій у горизонтальній площині аналізу з цілком зрозумілою увагою до вертикального його виміру, що дасть змогу простежити «внутрішні резерви» та зовнішні стимули до оновлення стійких висловів та виявити конкретні імпульси їх «відкритості» до фразеоперетворення і фразеотворення. Мета дослідження вмотивовує розширене розуміння фразеології, а відтак – залучення до аналізу як «класичних» фразеологізмів, так і сумірних з ними явищ – прислів'їв та приказок (паремій). Матеріалом дослідження стануть фразеологічні оновлення стійких сполук слів та їх трансформаційні ряди, засвідчені текстами українських мас-медіа двох останніх десятиліть.

2. Трансформаційний потенціал культурної фразеології. Найвищий комплекс стимулів до семантичних трансформацій, за нашими спостереженнями, виявляють культурні фразеологізми – стійкі сполуки слів, що мають міфологічне, біблійне, історичне тощо підґрунтя й за значеннями яких стоїть відомий вихідний культурний чи історичний прототекст. Стимулом до оновлення фразеологічної одиниці часто стає її «генетичний код» – історичне й культурне тло, сформоване питомим макротекстом і стиснуте до згустка

інформації, потенційні інформеми й конотеми якого можуть спровокувати різного роду її оновлення й перетворення. Такі одиниці значно більше «відкриті» до семантичних трансформацій, при яких якийсь один (чи кілька) елементів питомого макротексту як фонової й культурної інформації, що супроводжує фразеологізм у момент його «народження», виступає на перший план, актуалізується й стає основою для набуття висловом оновленого значення, що у багатьох випадках супроводжується й оновленням форми. У такому разі актуалізується відповідна реальна чи потенційна (латентна), денотативна чи конотативна сема у межах семантичної структури фразеологічного значення чи елемент (елементи) ширшого вихідного культурного тексту в новому текстовому оточенні. Фразеологізм *скринька Пандори* закріпився в українській мові у значенні «вмістище зла, лиховісний дар»⁵, актуалізувавши один із фрагментів міфу «джерело нещастя та бід». Проте, за античним міфом, Пандора випустила зі скрині на волю всі лиха, а на її дні залишилася лише надія. Саме цей сегмент ширшого вихідного прототексту став базовим для подвійної актуалізації змісту ФО шляхом активізації компонента питомого міфологічного сюжету *надія* у заголовку «Суд зі скринєю Пандори» (Україна Молода, 03.08.2011). У статті йдеться про розгляд у Вищому адміністративному суді сумнозвісної справи щодо присвоєння Віктором Ющенком звання «Герой України» Степанові Бандері та Роману Шухевичу. На судове засідання прийшли українські націоналісти та правозахисники з надією на те, що суд залишить

⁵ Тут і далі значення фразеологізму наводимо за наявними кодифікаційними лексикографічними та фразеографічними джерелами (ФСУМ, СУМ-11, 1970-1980, СУМ-20, ВТССУМ 2004, Медведєв 1982 тощо) без вказівки на джерело.

рішення В. Ющенка в силі, і ставили перед журналістами питання: «Невже не лишилося чесних суддів?». Однак за те, щоби позбавити очільників ОУН та УПА цього звання, проголосувало четверо з п'яти членів Вищого адміністративного суду. Актуалізація цього ж імплікованого компонента *надія* проступає й у іншому контексті: *Я говорив: не відкривайте цю скриньку Пандори* [не давайте обіцянок покращання життя українців вже завтра – А.А.]. *І не тільки тому, що це неправда. А тому що це потім ударить по всій владі і по державі в цілому. І торкнеться кожного* (Цензор.net, 08.11.2016)⁶.

Натомість в іншому контексті міфічна скринька Пандори перетворюється на інформаційний простір України, в якому *надії* не видно: *Чому Свобода з острахом зазирає у скриньку Пандори? Якщо ми критично оглянемо те, що є в скриньці Пандори, тобто, оглянемо уважно інформаційний простір України, то ми не побачимо там надію – вона залишилася на дні скриньки, а зверху будуть копошитися переважно злоторящі сили у вигляді маніпуляцій суспільною думкою, суспільними настроями, епатажної вседозволеності, морально-етичної безвідповідальності, політичної провокативності, спекуляцій на мовних, регіональних, соціально-економічних проблемах* (Universum.lviv.ua, №3-4, 2010). Ще в іншому контекстному оточенні *скринька* трансформується у безвихідну *клітку*, у якій біди та нещастя щільно обступають героїню п'єси «Втеча від реальності», поставленої на одній із Львівських театральних сцен: *Клітка Пандори*. У своїй основі п'єса «Втеча від реальності» – творча, оскільки, розповівши страшну історію, автор все ж залишає надію. На краєц. (День, 20.02.2013). Трансформація дієслівного компонента *відкрити* до

⁶ Тут і далі приклади з медіатекстів наводимо в оригіналі – зі збереженням авторського слововживання, орфографії та пунктуації.

антонімічного *закрити* посилює семантику скриньки як джерела глобальних для країни бід та нещастя: *Задовго до початку активних бойових дій усім було зрозуміло, що якщо затамований задавлений громадянський конфлікт вибухне, – закрити скриньку Пандори без трансформації наддержавного рівня не вдасться* (Галичина.Інфо, 10.02.2016).

Трансформації можуть торкатися і прагматичного значення фразеологічної одиниці цього типу. Вислів *сади Семіраміди* має переносне оцінно позитивне значення «прекрасні, незвичайні місця», пов'язане з питомим макротекстом, адже *сади Семіраміди* – одне з семи чудес світу. Унікальність їх у тому, що вони були висячими, що не засвідчено у словниковій дефініції. У тексті мас-медіа оцінний і семантичний реєстр фразеологізму розвивається в іншому, до того ж оцінно протилежному напрямку завдяки актуалізації саме цього, імпліцитно наявного в тлумаченні ФО, компонента *висячі*: «*Лише тоді українська журналістика віднайде свою базу під ногами, тому що поки що ми такі **висячі сади Семіраміди***» (День, 17.02.2011). Тут маємо подвійну актуалізацію прямого значення факультативного компонента *висячі*, який асоціативно проектується на семантику вислову *висіти в повітрі* «перебувати у підвішеному, невизначеному стані»: у статті йдеться про невизначеність української журналістики, відсутність чітких ідейних та суспільних орієнтирів. В іншому прикладі зміна конотативного плану вихідної одиниці торкається того ж імпліцитного компонента *висячі* з асоціативною його проекцією на фразу *висіти (триматися) на волосині (волоску)* «перебувати у загрозовому, ненадійному, критичному стані», що ідентифікується у фразеологічній конфігурації та тлі трансформації іншої фраземи *триматися на волоску (волосині)*: *А українська журналістика тримається...*

як *висячі сади Семираміди*... На одному пчуху. Не захоче власник – закриє ЗМІ... (День, 23.02.2017) – стаття про затримання Нацрадою з питань телебачення і радіомовлення України видачі ліцензії каналу 1+1. Ще один цікавий приклад пов'язаний із новітнім семантичним розвитком дієслова *висіти*: Система е-декларування *висить як сади Семираміди* (Ukr.Life, 27.10.2016) (пор. *висіти* (*зависати, підвисати*), комп. «припиняти працювати (про комп'ютерні системи), не реагувати на запити, давати збої» [НУТС 2008: 213-214] – стаття про небажання українських високопосадовців декларувати свої реальні доходи.

Ще кілька фактів семантичних трансформацій можемо проілюструвати на прикладах ФО *Сізіфова праця* «безплідна, важка, нескінченна, або й зовсім непотрібна праця», де підставою для переоцінки конотативного значення стає експліковане чи імпліковане заперечення одного із компонентів питомого міфологічного сюжету: *Сізіфова праця не марна, або Опір з усмішкою* (ЛітАкцент, 16.04.2010) – про проблему українського письменництва достукатися до сердець читачів; *Сізіфова праця – це просто як про втілення реформи місцевого самоврядування в Україні. Важка, нескінченна робота. Але сподіваюсь, що не безплідна* (Leopolis.new, 22.06.2018). Заміна компонента *камінь* на більш актуальний для сучасного українського суспільства компонент *барикади* переводить трансформований фразеологізм у зовсім іншу, ідеологічну площину: «*Це не Сізіфові барикади – це точка неповернення*» (Українська правда, 12.12.2013) – так сприймав автор тексту протестні барикади на Майдані Незалежності в Києві наприкінці 2013 року, що на початку 2014-го переросли в події Євромайдану. В іншому прикладі маємо актуалізацію форми ще одного компонента вихідного макротексту (за міфічним

сюжетом, Сізіф котить угору *камінь*): тут *камінь* сприймається як матеріал, що його використовує скульптор, як-от у назві статті «*Сізіфова праця*» (Тиждень, 15.02.2018) – про непересічного українського скульптора Миколу Шматька та отримання ним престижної премії.

Дещо незвичним і не цілком зрозумілим на перший погляд видається семантичне оновлення й аксіологічна переоцінка фразеологізму *Сізіфова праця* з заміною компонента *праця* на *справа* і набуттям значення «справа національного самоусвідомлення» у заголовку до інтерв'ю: «*Микола Рябчук: наша українська справа – великою мірою Сізіфова справа*» (Громадське радіо, 28.05.2016), адже відомо, що *Сізіфовою працею* називають чию-небудь безплідну, марну працю, що не дає бажаних результатів. Проте у тексті йдеться про цілком аксіологічно протилежне. За оповіддю, боги прирекли Сізіфа на страшну кару. Він повинен вічно котити на гору важкий камінь. Як тільки камінь торкається вершини гори, він виривається з Сізіфових рук і летить у прірву. Тоді Сізіф спускається за ним і все починається спочатку. Із тексту інтерв'ю з М. Рябчуком, автором книги «Каміння й Сізіф», з'ясовуємо, що він у такому баченні проблем українства опирався на інтерпретацію міфу Альбертом Камю, у якого Сізіф теж котить камінь вгору, але в той момент, коли камінь досягає її вершини, Сізіф відчуває себе вільним. Це – момент свободи, він переможець і він незламний. На думку М. Рябчука, саме так себе інколи почувають українці, бо ж у тексті інтерв'ю маємо зміну негативнооцінного складника змісту ФО на позитивнооцінний. Трансформація цього типу може бути визначена як інтерпретативне перифразування. Далі у тексті статті натрапляємо на цікаві прийоми обігрування оновленого змісту вислову *Сізіфова праця* (у першому випадку із використанням

прийому алюзії, у другому – із заміною компонента *камінь* на «параметрично» інтенсивніший *брила*, який в актуальному контексті повертає вислову семантику безрезультатності): Журналіст: «Проблема **викочування каменя** – тільки українська проблема?» М. Рябчук: «Ситуація універсальна, але в нас є своя специфіка **каміння**, деякі з них нам **підкидають** зі сходу» і далі: «**Міфічний Сізіф**, обливаючись потом, **котить** під гору міфічну, але від того не легшу **брилу**, бо в ньому не вмирає надія викотити її на вершину. Український селянин так само без надії сподівається» (Громадське радіо, 28.05.2016), пор. *брила* «**великий** і **безформний** шматок каменя» – у статті йдеться про надзвичайно важку й невдячну працю українського селянина. На подібну інтенсифікацію семантики «непосильний» шляхом субституції компонента з аугментативним маркером *каменя* натрапляємо й у назві поезії Броніслава Грищука «**Котить каменяку Сізіф**» (Літературна Україна, 29.12.2005).

Проте аналіз трансформаційних потенцій інших фразеологізмів міфологічного походження, які також мають в своїй основі широкий культурний прототекст, свідчить, що палітра трансформ може бути обмеженою, ба й мінімальною. Приміром, культурно-міфологічне тло та структурно-семантична будова фразеологізму *між Сциллою та Харибдою* «опинитися між двома ворожими силами, бути під подвійною загрозою» реально передбачає й «дозволяє» лише атрибутивно-об'єктне поширення компонентного складу вислову, відтак трансформи цього вислову якоїсь типологічної різноманітності не виявляють: *Між «Сциллою» ревальвації та «Харибдою» девальвації* (Галицькі контракти, 24.11.2009); *Трагічна реальність: між Сциллою ідеології та Харибдою пропаганди* (Wordpress.com, 28.10.2018) *Між Сциллою давньоруської народності та Харибдою трипільської Арати* (Niss.gov.ua,

19.11.2018); *Кучмівська Сцилла та ющенківська Харибда* (Економічна газета, 07.07.2004); *Сцилла і Харибда виборчої системи* (Українське слово. 16.04.2009) і лише в одному випадку спостережено актуалізацію фрагмента питомого міфічного сюжету: *Вибір між Сциллою та Харибдою для корабля освіти* (Harmony-gymnasia.kiev.ua, 29.03.2016) (за міфом, на прибережних скелях по обидва боки Мессінської протоки жили два чудовиська – Скілла (Сцилла, Сцилла) і Харібда (Харибда), нападали на мореплавців і пожирали їх). Які-будь семантичні трансформації цього вислову в сучасних медійних текстах нам виявити не вдалося. В окремих випадках фразеологіми міфологічного характеру засвідчують практично нульовий трансформаційний потенціал, як-от: [золоті] яблука *Гесперид* «коштовний здобуток», *Едемський сад* «рай» та ін.

У фразеологізмах біблійного походження потужним стимулом для трансформаційного оновлення теж виступає питомий міфологічно-притчевий прототекст, так чи так віддзеркалений у словниковій дефініції ФО та у компонентному складу самої фраземи. Приміром, біблеїзм *блудний син* у різних джерелах тлумачиться так: Той, хто повертається після довгої відсутності з каяттям, визнанням своєї провини» // Член колективу, що не підкоряється його волі, порушує його устої, залишає цей колектив, а потім повертається назад (ФСУМ: 805); Позначає людину, яка розкалася, усвідомила свої помилки (СБС 2001: 248), Про людину, яка розкалася у своїх гріхах... Блудний син – це прообраз грішника, якого кличе Бог до Свого Отчого дому (СБ 2002: 18-19); заст. Людина, яка після довгих блукань і розпусного життя з каяттям повертається до своєї родини (СУМ 20 (I): 562). Звернімо увагу, що елементи питомого притчового прототексту «блукання», «розпусне життя», «каяття», «повернення» неодномірно присутні

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
у тлумаченні цього вислову. Аналіз численних трансформацій
ФО *блудний син* (*повернення блудного сина*), засвідчених
у медійному текстовпросторі, свідчить про практичну втрату
семи «каяття», підсилена зокрема й графічно у виділенні
вислову лапками: *Л. Кучма до «блудних синів» не потрапив, оскільки не бажає каятися* (Високий замок, 12.11.2009);
Повернення «блудного сина»: бойовик «ДНР» здався Україні...
(Уніан.Пресс, 25.09.2017). За даними медіатекстів, повернення
може здійснюватися не свідомо, а під тиском обставин або й
узагалі силою: *Ющенко наказав повернути блудних синів* (Рівне
Вечірнє, 08.06.2010); *Тимошенко схвалила повернення
«блудного сина» з нафтовим бізнесом?* (Тиждень.ua,
03.07.2012).

Стимулами до фразеоперетворень виступають й окремі
компоненти фраземи: *блудний* (від *блудь* «той хто заблудився,
блудить») відкриває можливості до асоціювання із
перебіжчиком, який щоразу змінює свої політичні уподобання:
*Ухваля фракції про виключення «блудних синів» та однієї
«блудної дочки» затверджувалася 34 голосами*
(Iportal.rada.gov.ua, 08.09.2011); *...Масового повернення
«блудних синів» під спідницю Юлії Тимошенко точно не
планується* (Главком, 28.08.2017); з «удаванним» блудним сином:
*Петро Порошенко: повернення блудного сина, який нікуди не
ходить?...*[Президент] *не має альтернативних пропозицій
розвитку країни* (Тиждень, 22.03.2012); з аморальною людиною,
у якої відсутні будь-які ціннісні орієнтири: *Повернення
блудного сина: нотатки на полях про «друге прищестя» Міхо в
Україну...* (Воля народу, 01.10.2017). Семантика компонента
блудний «дозволяє» й прирощення змісту «той, хто вимушено
перебуває на чужині» (уже із повною деактуалізацією семантики
каяття): *А скільки таких «блудних» синів і дочок України*

сьогодні працює за кордоном... (Вечірній Київ, 20.10.2017) та його субстантивзації у формі множини *блудні*, що є виявом імплікації – стиснення цілої фрази до одного її (найбільш семантично значущого) компонента у заголовку: *Повернення блудних* (News.if.ua, 30.09.2011).

Семантичні потенції компонента *син* (у притчевому та фразеологічному значенні – «людина взагалі») уможливають його національну, професійну, партійну тощо ідентифікацію: *Трампа і Америку... дуже турбує доля блудного сина грузинського народу і втрата ним українського громадянства* (Asn.in.ua, 31.08.2017); *Повернення блудного ведучого – у новому сезоні шоу...* (Інтер.ua, 16.07.2015); *Лорак, Лобода, Повалій: повернення блудних артистів* (24.tv.ua, 16.04.2017); *Повернення блудного «есдека»? (Високий замок, 09.01.2013).* Стимулом до перетворення й оновлення компонентного складу фрази у цьому випадку виступає й причева постава батька, до якого повертається блудний син. Тож об'єктами, до яких повертаються, у медійних текстах виявляються *Мати-Україна, Євросоюз, старша сестра (Росія), лоно партій, спідниця Юлії Тимошенко, конституційне поле* тощо: *Повернення блудного нардепа в лоно коаліції* (News.pn, 18.05.2018); *Повернення блудного сина [текстів прийнятих в Україні законів] до конституційного поля* (Dt.ua, 17.07.2000). Зміну суб'єктно-об'єктного плану вислову (факт рольової інверсії) засвідчує приклад *Якби «блудний батько» [президент] повернувся, «сини» б простили його* (Молодь України, 15.10.1999).

Особливо цікавими є родо-статеві, «родинні» та антропно-предметні модифікації компонента *син*: *Повернення Савченко – це повернення блудної дочки, на яку ніхто не чекає* (Народна дипломатія, 30.05.2016); *Повернення блудної матері: каяття чи егоїзм?* (NV-Set.in.ua, 06.04.2012); *Повернення*

блудного зятя, або Помста по-циганськи! (ICTV, 29.05.2014). Та найбільшу увагу привертають можливості «девіталізації» цього компонента: з погляду Євросоюзу та Росії на *блудного сина*, що має приєднатися (або повернутися із каяттям), перетворюється Україна (Нова Україна.org., 12.09.2012; Zp.ua, 01.09.2006). У інших контекстах ним стає книжка (твір): Повернення блудного твору (Літературна газета, 06.08.2004), авто: Однак це ще далеко не кінець історії повернення блудного авто (Asn.in.ua, 05.05.2017); кошти: Євровалюта перетворилася на блудного сина... (Фінанси, 04.02.2011) і навіть абстрактні поняття: Повернення блудної компетенції (Нова республіка, 07.05.2018); *Повернення блудного сина! Майже 80 років музика Гріга не звучала на харківській балетній сцені!* (День, 17.05.2017).

Однак стимулом для трансформаційних перетворень фразем біблійного походження далеко не завжди виступає питомий макротекст і його складники. Трансформаційним потенціалом може бути наділена сама структура фразеологізму. ФО *вовк в овечій шкурі* походить із Євангелія від Матвія: «Бережіться лжепророків, які приходять до вас у овечій одежі, а всередині є вовками хижими» (Мат., 7, 15) і характеризує лицемірну людину, яка під личиною добродетельності приховує злі наміри. Зазначимо, що цей вираз в українських медіатекстах звичайно використовується у вихідному значенні і практично не зазнає трансформацій, хіба що морфологічного характеру: *Якщо «вовки в овечій шкурі» ще і зустрічаються в Україні, то саме під час передвиборчих перегонів* (Гурт, 11.11.2018); *А там вовчиця в овечій шкурі з німбом на вухах і так гарно співає* (Forum.meta.ua, 10.11.2009) – про Юлію Тимошенко; *Ви лукава і нещира. Ганя Герман, ви вовчиця в овечій шкурі* (Pravda.com. Блоги. 16.02.2011). Проте *вовк в овечій шкурі* має енантіосемічну

структуру із відповідним компонентним наповненням, відтак саме вона виступає стимулом до оновлення і форми, і змісту. Внутрішньофраземна поляризація семантичних реєстрів компонентів *вовк* «агресивний» і *вівця* (*овечий*) «покірний, лякливий» із елементами «взаємного перевдягання» відкриває простір для структурно-семантичної (рольової інверсії) з обігруванням і змістовим протиставленням двох ФО, одна з яких – *вівця у вовчій шкурі* «про людину, підступні наміри якої відразу видно» – є авторським оказіональним фразеологізмом, утвореним за моделлю, інша – узуальна *вовк в овечій шкурі* «лицемір, що приховує свої підступні наміри під маскою порядності»: *Це поклик розхристаної душі. В теперішній ситуації нехай за Юлю москалі переживають. Як на мене, краще вівця у вовчій шкурі, ніж вовчиця в овечій* (Majdan.org.ua, 08.10.2011). І знову ж – одна частина фразеологічних біблеїзмів є надзвичайно відкритою до трансформацій і семантичного, і формального плану й до фразеологічного моделювання, інша виявляє схильність лише до семантичних перетворень без змін форми (*наріжний камінь*, букв. «камінь заснування» – «основа, найсуттєвіша частина чого-небудь» (*Зараз нам важливо зрозуміти, що стане наріжним каменем, з якого почнеться відродження країни* (ТСН.ua, 16.02.2017), інша засвідчує мінімальну кількість трансформацій за активного вживання інваріанта фразеологізму в медіатекстах, як-от: *іти на Голгофу, земля обітована, око за око, Содом і Гоморра, скрипіти зубами* та ін.

3. Трансформаційний потенціал фразеологічної моделі. Для частини фразеологізмів потужним стимулювальним чинником трансформацій виступає модель та можливість «перелицювання» її вербального наповнення. Як приклад можна навести синтаксичний фразеологізм *хто у спідниці (мужик у*

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
спідниці), відомий з кінця XIX – початку XX століття⁷. Його модель експлікує соціокультурну енантіосемічність, оскільки лівобічний сегмент її структури зорієнтований на маскулінне *чоловік* (vs *чоловіче*), а правобічний – на фемінінне (*у спідниці*). У правій частині маємо постійний компонент *у спідниці*, який є базовим і, як вербалізований жіночий атрибут (пор. *спідниця* «жіночий одяг, що покриває фігуру від талії донизу», перен. розм. «жінка як представник своєї статі»), задає загальне значення фемінінності, у лівій частині – компонент змінний, що може заповнюватися різним лексичним матеріалом маскулінного характеру. Сьогодні ця модель значно активізувалася під впливом соціальних чинників, стимульованих феміністською ідеологією, й постійно поповнюється сучасними її оновленнями. Рідше ця модель активізується з метою позитивної характеристики жінки із чоловічим характером та поведінкою, яка у постпатріархатному суспільстві схвалюється: *Дивно, але образливою фразою «чоловік у спідниці» в сучасному світі все більше називають сильну, цілеспрямовану жінку...* (Proallhealth.xyz, 17.02.2017); *Якщо шеф... у спідниці. Жінки в бізнесі шукають самореалізації та заробітку, і якщо домагаються свого, то працюють краще за чоловіків* (Новини Тернополя, 20.03.2005), проте значно частіше – на позначення зовнішності такої жінки, її стереотипно нежіночої агресивності, жорсткості, безпринципності та амбітності тощо через численні власні й загальні назви маскулінного характеру в лівій частині, що такі характеристики

⁷ Є усі підстави припустити, що вислів *хто* (чоловік vs чоловіче) в *спідниці* має українське коріння: вперше жінку було названо *гетьманом* у *спідниці* саме в українській історії – йдеться про неординарну жіночу постать, Настю Скоропадську, дружину гетьмана об'єднаного війська Запорізького Івана Скоропадського, яку саме так, шанобливо! (за відомого у козацькому співтоваристві ставленні до жінки) називали самі козаки.

уособлюють: *Сталін в спідниці*, *Уго Чавес в спідниці* (Львівська газета, 31.01.2006), *Гітлер в спідниці*, *Путін в спідниці* (Українська правда, 12.09.2002), *Троцький у спідниці і з косою* (Aratta-ukraine.com, 20.06.2011), *кровожерливий монстр у спідниці* (Майдан, 26.09.2010) – про відомого політика Юлію Тимошенко.

Фразеомодель та її семантика (наприклад, *Що посієш, те й пожнеш*) може стимулювати численні заміни субстантивних компонентів як тематично (ідеографічно) близьких: *Посієш думку – пожнеш вченого* (Чорноморські новини, 22.11.2014); *Посієш якість – пожнеш вдячність* (MakeAuto.Cool, 11.03.2015); *Посієш ненависть – пожнеш вбивства* (Чорноморські новини, 21.11.2015); *Посієте безладдя – пожнете лють* (Закон і бізнес, 28.02.2009). Часом подібну трансформацію може стимулювати формальний збіг загальної та власної назви: *Посієш Вітер, пожнеш бурю* (Волинська правда, 27.10.2015) – про небезпечність обрання Головою обласної ради кандидата на прізвище Вітер). Потенції до еліптування питомого вислову виявляють і дієслівні компоненти паремії, що концептуально позначають дію, спрямовану на результат, та її результат: *Не посієш – не пожнеш* (Фінанси, 11.03.2015); *Посієш – матимеш що жати* (Урядовий кур'єр, 30.04.2011).

Подібне явище спостерігаємо й у трансформах паремії *Де два українці, там три гетьмани*: *Де два українці, там три партії* (RISU, 24.12.2013); *Де два українці, там три патріархи* (Поступ, 13.10.2018); *Де два українці – там три ветерани* (Фокус, 11.05.2018); *Де два кандидати – там три угоди про чесні вибори* (Voanews.com, 18.08.2004). Проте у низці прикладів маємо її семантичне (аксіологічно протилежне) оновлення, у якому зацентровано не на роз'єднувальному, а об'єднавчому характері «двох українців»: *Де два українці, там*

не три гетьмани, а УПА (Цензор, 27.03.2016); *Де два українці – там і Україна* (Oksamyт.org.ua, 27.03.2018).

4. Мовні стимули фразеоперетворення та фразеотворення. Упізнаваність моделі та можливість ситуативної заміни окремої її частини (компонента) відкриває простір для численних трансформацій фраземи чи паремії, зануреної у новий для неї медіаконтекст. Такі трансформації можуть підтримуватися внутрішніми ресурсами мови – системними властивостями компонента, зокрема його багатозначністю. Гра з прямим і переносними значеннями слова *голова* породжує численні трансформи паремії *Одна голова добре, а дві краще: Одна голова добре, а дві – мутант* (Vik.zao.com.ua, 19.10.2012); *Одна голова добре, проте з тулубом краще* (Pro-status.com.ua, 29.01.2011); *Одна голова добре, а дві – клопіт* (Україна молода 27.10.2002); *Одна голова добре, а дві – дуже добре!* (Prybyralnyk.com, 30.01.2011); *Одна голова добре, але чим більша, тим краще* (Active.Lviv.ua, 22.02.2012); *Одна голова добре, а кілька голів – стадо* (Ua.korporativus.com, 22.09.2014) та ін. Стимулом для трансформацій можуть стати, як вже було показано на окремих прикладах, і внутрішньомовні й міжмовні омонімічні кореляції (*Комусь забили час і місце, комусь цвях у домовину* (Joov.org.net, 26.07.2017) (пор. *забити (стрілку)* жарг., крим. «визначити час і місце, домовитися про щось, спланувати щось» (УЖ.: 312); *Хто за «язык» тягне?* (Україна молода, 14.03.2000), можливості паронімічних заміन та атракцій, спрямованих на обігрування значень компонентів стійких висловів: *«Лободина пісня» у Тернополі, або Геть бур'ян з нашого поля!* (Нова Тернопільська газета, 18.05.2018) – стаття присвячена позиції української співачки Світлани Лободи щодо подій на Сході України) (пор. *леbedина пісня*); *Якщо вже стрибати в гречку,*

то хоч до доброго грека (Uka.dp.ua, 17.03.2016) (пор. *стрибати у гречку* – зраджувати у подружжі; вступати у незаконні інтимні стосунки та *грек* – громадянин Греції); *З першим СНІДом! З новим щастям! Коли і як Україна переможе СНІД?* (Acc.cv.ua, 20.05.2018) (пор. *З першим снігом! З новим щастям!*) тощо.

Цікавою у цьому плані є трансформаційна парадигма фраземи *Язык до Києва доведе* «хто питає, той не блудить», де компонент *язык* актуалізований у різних його значеннях. Зокрема значення «орган мовлення → володіння іноземними мовами» актуалізовано у трансформах *Язык до Кембріджа доведе* (Дзеркало тижня, 14.12.2001) – про потребу володіння випускниками українських шкіл іноземними мовами на рівні світових стандартів, *Язык до Європи доведе* (Освіта, 12.07.2012) – про проблеми євроінтеграції України, де топонім *Київ* «дозволяє» його заміну у відповідних актуальних контекстах на інші власні назви. У подальших випадках стимулом до трансформацій стає виразна дисемія значень міжмовних омонімів – українського *язык* «орган мовлення» та російського *язык*, він же – «*язык vs язык*» у лапках, тобто «російська мова». Таке обігрування значень чітко віддзеркалює сучасну суспільно-політичну ситуацію, у поглибленні кризи якої значна роль належить надзвичайно болючому «мовному» питанню. Засвідчено приклади суміщення значень міжмовних омонімів *язык* (resp. «*язык*» у лапках) та рос. *язык* (із набуттям трансформованим висловом оновленої семантики «російська мова та її статус в українському культуромовному колективі») за використання багатозначності дієслівної частини вихідної форми ФО (пор. *язык доведе* «дасть змогу дістатися до потрібного місця» і *доведе* до чого «стане причиною чогось»): «*Язык* до Києва доведе, а мова – до Москви (Україна Молода, 21.06.2000); *Чи доведе язык до Москви? Дивишся, українська*

мова та до Москви доведе! (Obozrevatel.com, 12.06.2012) – стаття оцінює мовний закон як намагання «прогнутися» під північного сусіда; *Язык до мови доведе?* (Україна молода, 05.12.2001) – назва статті Г. Залізняка про проблеми двомовності й необхідність збереження рідної мови й належного володіння нею українцями, *Куди доведе «язык»? (ДетекторМ, 15.10.2010)* – про «мовний закон» та намагання його авторів зрівняти в правах українську та російську мови і далі: *«Язык» до виборів доведе* (Україна молода, 24.02.2006) – про розкол в українському суспільстві, зокрема у Харкові, щодо надання російській мові статусу офіційної; *«Язык» до Феміди доведе* (Україна Молода, 28.08.2012) – про намагання деяких обласних рад шляхом звернення до Конституційного Суду визнати «мовний» закон неконституційним. Упізнаваність моделі у трансформованому її вигляді та вплив ширшого контексту стимулює сприйняття читачем загальновідомого її значення поруч із оновленим й у прикладі *Податки до Калашникова доведуть* (Україна молода, 28.12.2000).

5. Трансформаційна парадигма соціально актуалізованого фразеологізму. Ще одним прикладом соціальної затребуваності став у часи Євромайдану питомий «українсько-ментальний» фразеологізм *моя хата скраю* (вихідна форма *Моя хата скраю – нічого не знаю*). Його трансформи пов'язані з усвідомленням необхідності перегляду цієї риси індивідуалістського менталітету українців у боротьбі за національне самовизначення і репрезентують різного роду мовленнєві акти, стимульовані інтенційним оформленням вислову чи його запереченням: *Наші хати, як завжди, скраю* (Україна молода, 19.06.2013); *Так шо, таки «Наша хата скраю»???* (Українська правда. Форум. 16.02.2014); *«Наша хата с краю...»* (Ділова столиця, 13.08.2011), *«Моя хата не з краю».*

А де? (Українська правда, 10.06.2014); *Моя хата на Майдані не скраю!* (Новини Одеси, 17.07.2017). Буквалізація компонента *хата* може стимулювати й такі перетворення: *Грабують малий бізнес. Була у тебе «хата с краю», але добралися й до неї... Вихід один – об'єднуватися і преходити в наступ* (Livejournal, 06.02.2012).

Особливе місце в ряду соціально актуалізованих фразем кінця ХХ – початку ХХІ століття належить вислову *наступати на граблі*, не засвідченому, як це не дивно, в жодному з українських лексикографічних та фразеографічних джерел, окрім відомої праці І. Франка початку ХХ століття (ГРНП 1901–1905, 2: 442). Натомість на його фольклорний сюжет натрапляємо у текстах художньої літератури з кінця ХІХ століття (М. Гоголь «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», І. Нечуй-Левицький «Хмари»). Жодним чином «не заявляючи про себе» протягом ХХ століття, на початку ХХІ століття він буквально «вривається» в український (ширше – східнослов'янський) медіапростір і заповнює його, бо ж виявляє таку кількість вживань і головно – фразеологічних трансформ, що доводиться лише дивуватися, як суспільство до цього часу обходилося без горезвісних граблів та затятих граблеступів. Його справді вартий подиву трансформаційний потенціал⁸ стимульований, за нашими спостереженнями, не лише яскравою і «лобовідчутною» внутрішньою формою, але й структурно-семантичними характеристиками самої моделі. Компонент *граблі* як змістовий центр фразеологізму уможливорює його імплікацію (стиснення фраземи до одного її,

⁸ Зібраний нами в 2018 році «найсвіжіший» матеріал (більше 150 контекстів) значно перевищує кількість прикладів, засвідчених Словником І. Я. Глуховцевої (СМСС 2013: 65), бо ж *наступати на граблі*, за її даними, виявляє лише 3 трансформації.

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ семантично найвагомішого, компонента): *Улюблена народна гра: граблі, граблі і ще раз граблі!* (Forum.finsnce.ua, 28.06.2015), *«Нашим гербом має стати не Володимирів тризуб, а граблі...»* (Львівська пошта, 22.08.2013). Субстантивний компонент виразу «дозволяє» різноманітне його атрибутивне розширення. Граблі в українському медіадискурсі «отримують» демографічні, ідеологічні, персонійні тощо характеристики: *українські, російські, сирійські, європейські, виборчі, фінансові, президентські, граблі Януковича, мовні* і т. н., вони мають колір: *жовто-блакитні, помаранчеві, радянсько-червоні, коричневі фашистські* тощо, отримують суб'єктивно-оцінні, зокрема й темпоральні атрибути (*рідні українські, улюблені, милі серцю, солодкі, свої, горезвісні, підступні, вічні, столітні, тисячолітні...*), навіть порядкові номери (*граблі №1, граблі №2...*). Граблі набувають антропних характеристик і можуть *підстерігати, чатувати, хитро посміхатися, розмовляти, посунутися* і т. ін. Дієслівний компонент фраземи *наступати (наступити)* виявляє широкі потенції до інтенсифікації означеної дії шляхом заміни дієслівного компонента словами спільної лексико-семантичної групи *стрибати (стрибнути), скакати (скачати), бігати, напоротися, наскочити*, ба навіть *танцювати (гопака)* та широкого залучення поширювачів із семантикою міри вияву ознаки, зокрема й квантитативного характеру: *затято, вперто, несамовито, з туполобою впертістю, ейфорично, раз по раз, щоразу, у сотий раз, до нестями* та ін. Семантика й форма «грабельного образу» стимулювала численні новотвори-агентиви та конверсиви (*граблеступи, грабленаступанти, наступники, наступ на граблі, біг по граблях*), і евфемізми (*підступний садово-городній інвентар, життєво небезпечне для нації реманент*), і численні приклади його афоризації: *Чому б нас граблі не учили, а серце*

вірить в чудеса, Дурень наступає на чужі граблі, розумний – на свої (З одеського гумору), Не хочете наступати на одні й ті ж граблі? У нас великий вибір!; Щоб не наступати на ті самі граблі, пронумеруйте їх!; У світі є ще багато граблів, на які не ступала людська нога... (M.anekdot.ua.com, 18.03.2018); Оминаючи граблі, ви втрачаєте дорогоцінний досвід! (див. дет. Архангельська 2018: 181-220).

Проте найцікавішим є у парадигмі трансформацій фразеологічних граблів інше. У фольклорному сюжеті, основою якого є слов'янська (ширше – європейська) метафорична фабула, йдеться про людину (сина, попівну, школяра-латинника, що вчився у дяка грамоті; служницю, що працювала в іноземних господарів тощо), котра зрікається свого стану, коріння, а головню – рідної мови: батько просить сина, що повернувся з міста до рідного села, узяти граблі й допомогти із сіножаттю. На що син, не маючи жодного бажання працювати, відповідає: «Я вчився наукам, а усі холопські слова забув: що таке граблі?». Вийшовши на подвір'я, він раптом наступає на них і добряче отримує по лобі. Враз згадує «забуте» слово, хапається за гулю і вигукує: «Який дурень залишив тут граблі?». Проте питомий сюжет і генетичний код вислову виявився настільки притлумленим яскравим «грабельним» образом, який ліг в основу фразеологізму, й настільки забутим сучасниками (чи просто невідомим їм?), що в українських мас-медіа, і попри цілком відповідну й надзвичайно болючу мовну ситуацію в країні, він допоки не засвідчив жодного вживання у значенні «зрікатися свого коріння й рідної мови», даному йому «при народженні».

6. Висновки та перспективи. Досліджений матеріал засвідчив, що трансформаційний потенціал фразеологічної одиниці зумовлює цілий комплекс чинників як власне мовного,

так і позамовного характеру. Спираючись на те, що будь-яка стійка сполука слів є свого роду текстом, зауважимо, що в одних випадках є підстави говорити про культурний макротекст (ширший прототекст, пов'язаний із міфологічним, біблійним, фольклорним тощо походженням вислову) і мікротекст, який теж можемо уважати прототекстом, адже «стійке поєднання слів – це вже якась зв'язна оповідь, більш чи менш викристалізований образ» [Мокиєнко 1986: 3]. Наявність макрота мірко-прототексту різною мірою уможлиблює й «провокує» подальші трансформації як реінтерпретації вислову у текстах мас-медіа, проте найширшу трансформаційну палітру, а головне – можливість семантичного оновлення породжують, як бачимо, саме культурні фразеологізми як одиниці, що спираються на макротексти – сюжети й культурне тло античної міфології, притчево-біблійні фразеологізми, одиниці, що сягають у своєму походженні фольклорних фавул, історичних подій тощо. Важливими постають і внутрішні резерви компонентів форми фразеологізмів та паремій, що не втратили свого слівного характеру, їх системні характеристики й зв'язки (полісемічні, синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні), факти омонімії, паронімії, можливість взаємодіяти зі складниками лексико-семантичних, тематичних, асоціативних угруповань слів. У багатьох випадках потужним стимулом до оновлень та реінтерпретації вислову стає структурно-семантична модель. Такі власне мовні стимули відкривають простір для різного роду трансформацій, проте переважно – структурно-семантичного характеру. Виявлені у текстах мас-медіа ряди фразеологічних трансформів засвідчують значну їх гетерогенність із домінуванням якогось одного типу трансформацій на тлі потужних їх інтеракцій: формальні оновлення фразеологізмів можуть «потягнути» за собою семантичні зсуви і навпаки,

семантичні оновлення можуть супроводжуватися формальними оновленнями й ідентифікуватися у фразеологічній конфігурації (часто – на тлі інших модифікованих фразеологізмів) і визначатися нею.

Не можемо оминати увагою і позамовний чинник реактуалізації й трансформаційної активності фразеологізмів – соціальну їх затребуваність у контексті певних суспільно-політичних подій, ідеологічних течій, змін стану суспільної свідомості. Загалом же питання оприявлення й систематизації стимулів до фразеоперетворення й фразеологічного моделювання виявляється вкрай непростим, бо на систему очевидних і об'єктивних культурних, образних, власне мовних семантичних та структурних стимулів часом накладається те, що можна назвати «долею» фразеологізму. Часто його «несповідимі» життєві шляхи, його затребуваність саме у певний час й на певному етапі розвитку суспільства вимагають окремих пояснень і окремих розвідок⁹. Є очевидним, що

⁹ Як, скажімо, пояснити, що фразеологізм *наступати на граблі*, вперше зафіксований у німецькій фразеології в XVI столітті, сьогодні практично вийшов із ужитку і невідомий носіям німецької мови? Невідомий цей вислів й у західнослов'янських польській та чеській мовах (а німецькі впливи на чеську мову і фразеологію є незаперечними), проте зафіксований у словацьких фразеологічних словниках. Знаний з текстів художньої літератури фольклорний сюжет, що на просторах Славії сягає XVII-XVIII ст., вперше зафіксований на східнослов'янських землях як паремія *Не ставай на граблі, бо дістанеш по чолі* у збірці І. Франка 1905-1906 року, що віддзеркалювала західноукраїнський варіант української мови того часу (до речі, вислів і його варіанти наведено з посиланням на німецькі джерела), він тихо лежав собі «під спудом» й перебував поза реєстрами словників майже сто років, і так раптово «виринув» на межі тисячоліть в українському, російському та білоруському медіадискурсах із кількісно вражаючими результатами актуалізації як його інваріанта, так і фразеологічних трансформ. Або чому біблійно-притчева фразема *повернення блудного сина* сьогодні у текстах мас-медіа, які найбільш впливають на стан суспільної свідомості й відображають його, втрачає свій високий моральний

відповідь на поставлене у цьому дослідженні питання не обмежиться змістом однієї статті, бо для пошуків яких-будь імовірнісних тенденцій трансформаційної активності стійких висловів знадобиться більш широкий матеріал і системний аналіз окремих груп фразеологічних та паремійних одиниць, об'єднаних походженням, семантикою, окремими компонентами форми, семантико-синтаксичною моделлю тощо.

У кожному окремому випадку, як бачимо, фразеологізм по-різному «провокує» автора до креативності й відкриває можливості до оновлення, фразеоперетворення та фразеотворення за його моделлю. Він питомо містить своєрідну «сітку» культурних, соціальних сем та імпульсів, власне мовних смислів з їх семантичними зв'язками, які за певних умов можуть бути актуалізованими й реінтерпретованими. І попри те, що і склад фразеологізмів, і їх «генотип», і їх семантика та структура є надзвичайно різнорідними, що позначуване ними є різною мірою актуальним у вимірі сьогодення, ідея пошуку ймовірнісних тенденцій їхнього оновлення й нової інтерпретації у новому медіатекстовому оточенні залишається надзвичайно привабливою. Бо ж одні фразеологізми в сучасному українському медіапросторі є надзвичайно популярними, обігруваними, активно перелицьовуваними і почуваються у ньому «як риба у воді», отримуючи як передбачуване, так і непередбачуване «нове життя», інші, що теж мають цілком об'єктивні (і мовні, й позамовні) підстави бути актуалізованими й по-новому (чи по-іншому) інтерпретованими, залишаються незатребуваними, «закритими» до трансформаційних оновлень або виявляють украй обмежену парадигму трансформ. То ж питання, чи можна говорити про певні трансформаційні

аксіологічно-повчальний зміст і практично розриває зв'язок із семантикою покаяння?

станданти, поки залишимо відкритим для подальших розвідок та наукових дискусій.

Література

Архангельська 2018: Архангельська А. Про одну фразеологічну інтертекстему в мовопросторі сучасних українських мас-медіа. *Інтертекстуальність та інтермедіальність: в просторі української мови та культури*. Olomouc : VUP. 2018. С. 181-220.

Архангельська, Мерзова 2018: Архангельська А., Мерзова Р. Біблійний інтертекст в українському мовопросторі. *У просторі культури мови і стилю. Світлані Яківні Єрмоленко: збірник наукових праць*. Київ : НАН України. 2018. С. 269-288.

Воронова 2001: Воронова М. Варіанти фразеологізмів в журналістському творі. *Стиль і текст*. Вип. 2. Київ. 2001. С. 159-167.

Гавриш 2011: Гавриш М. М. Лексико-граматичні трансформації базових фразеологізмів в актах їх контамінації (спроба формальної класифікації). *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. 2011. Вип. 95 (2). С. 61-64.

Глуховцева 2013: Глуховцева І. «Скажи мені, хто ти, тоді я скажу тобі, хто ти» (трансформації прислів'їв у сучасній українській мові). *Культура слова*. 2013. № 78. С. 109-113.

Глуховцева 2015: Глуховцева І. Я. *Динаміка української фразеології кінця ХХ – початку ХХІ століття: тенденції розвитку*. Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 2015. 179 с.

Горбенко 2011: Горбенко І. Ф. Трансформація фразеологізмів у мові регіональних друкованих ЗМІ. *Наукові записки Інституту журналістики*. Т. 42. 2011. С. 103-106.

Давиденко 1992: Давиденко Л. Б. *Синтаксичні функції і структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць*: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ. 1992. 23 с.

Дармопук 2015: Дармопук С. Функціонування фразеологізмів у ЗМІ (на прикладі преси Тернопільщини). *Науковий блог Національного університету «Острозька академія»*. Електронна версія. Режим доступу: <https://naub.ua.edu.ua/2015/функціонування-фразеологізмів-у-змі/>, 22.05.2015.

Дацишин 2010: Дацишин Х. Фразеологізми у заголовках друкованих видань: проблема мовно-культурної ідентифікації. *Теле- та радіожурналістика*. 2010. № 9. С. 200-204

Ільченко 2014: Ільченко О. А. Фразеологічні трансформації в сучасних україномовних ЗМІ: призначення, функції, способи продукування. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Філологічна. 2014. Вип. 48. С. 67-69.

Калинюк 2014: Калинюк Н. М. Заміна компонента як продуктивний прийом структурно-семантичних трансформацій фразеологічних одиниць в українському медіадискурсі початку ХХІ ст. *Одеський лінгвістичний вісник*, 2014. № 4. С. 102-104.

Кочукова 2005: Кочукова Н. І. *Трансформовані словосполучки в мові української преси*. К. : Пульсари, 2005. 164 с.

Мокиєнко 1989: Мокиєнко В. М. *Славянская фразеология: учебное пособие*. Москва : Высшая школа. 1989.

Мокиєнко 2012: Мокиєнко В. М. Фразеология и языковая игра: динамика формы и смысла. *Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»*. 2012. Т. 25 (64). №2 (1). С. 100-109.

Назаренко 2010: Назаренко О. Національно-прецедентні феномени українського когнітивного простору в дискурсі мас-медіа. *Мовознавчий вісник*. Черкаси. 2010. Вип. 10. С. 176-179.

Пашинська 2011: Пашинська Л. М. Фразеологічні неологізми в українському мас-медійному дискурсі: автореф. дис... канд. філол. наук. Київ. 2011. 20 с.

Свердан 2003: Свердан Т. П. Усічення як тип структурно-семантичного варіювання і спосіб трансформації у фразеології: автореф. дис.... канд. філол. наук. Чернівці. 2003.

Сизонов 2017: Сизонов Д. Ю. Мас-медіа як джерело нової фразеології сучасної української літературної мови. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Вип. XXXIV. Київ: ВПЦ «Київський університет». 2017. С. 29-38.

Телия 1986: Телия В. Н. О варианности лексического состава идиом (В связи с проблемой соотношения «формы» и «содержания» лингвистических единиц. К постановке вопроса). *Проблемы устойчивости и варианности фразеологических единиц*. Тула. С. 140-147.

Третьякова 2011: Третьякова Л. Ю. Окказиональная фразеология. Кострома: Издательство Костромского университета. 2011.

Третьякова 2016: Третьякова Л.Ю. К вопросу об окказиональном преобразовательном потенциале глагольных фразеологизмов. *Вестник Костромского университета*. 2016. № 6. С. 122-124.

Чорна 1999: Чорна Н. М. Індивідуально-авторські перетворення фразеологізмів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія*. Вінниця. 1999. Вип. 1. С. 37-39.

Словники

ВТССУМ 2007: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. та гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь, 2007. 1440 с.

ГРНП 1901-1905: Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко. Вип. 2 (Відати – Діти). *Етнографічний збірник*. Т. 16. З друкарні Наукового Товариства імени Тараса Шевченка. Львів. 1901-1905. 600 с.

НУТС 2008: Новий український тлумачний словник: близько 20000 слів і словосполучень [укл. Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник; за заг. ред. В. В. Дубічинського]. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2008. 608 с.

СБ 2002: Колоїз Ж. В., Бакум З. П. Слово Благовісті: Словник-довідник фразем біблійного походження. Кривий Ріг : Видавництво «І.В.І.». 2002.

СБС 2001: Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Київ : Либідь. 2001. 312 с.

СМСС 2013: Глуховцева, І. Я. Словник модифікованих стійких сполучень слів в узусі кінця ХХ – початку ХХІ століття. ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», Луганськ. 2013. 327 с.

СУМ-11 1970-1980: Словник української мови. Київ : Наукова думка. Т. 1-11.

СУМ-20: Словник української мови. У 20-ти томах: Том 1. А-Б. Київ : Наукова думка. 2010. 912 с.

УЖ 2005: Ставицька Л. Український жаргон: Словник. Київ : Критика. 2005. 494 с.

УФ 1982: Медведєв Ф. П. Українська фразеологія: чому ми так говоримо. Харків : Вища школа. 1982. 232 с.

ФСУМ 1999: Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка. Т. 1-2. 1999. 980 с.

АВТОРСЬКІ ВИЯВИ ПРИЙОМУ ПОДВІЙНОЇ АКТУАЛІЗАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ХИМЕРНІЙ ПРОЗІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

ОЛЕНА ВАЖЕНІНА

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
Вінниця – Україна

Анотація. Проаналізовано трансформаційний потенціал фразеологічних одиниць у химерній тріаді Євгена Гуцала. Розглянуто один з прийомів семантичної модифікації фразеологічних одиниць – подвійну актуалізацію. Розроблено класифікацію авторських виявів подвійної актуалізації, встановлено продуктивність використання кожного з них. Проаналізовані способи авторських виявів та прагматилістичні функції подвійної актуалізації у химерних романах Євгена Гуцала. Здійснено порівняльний аналіз частотності фразеовживань, побудованих на подвійній актуалізації, у романах трилогії Євгена Гуцала. Розглянуто мікро-сюжети романів, створені письменником на основі прийому подвійної актуалізації.

Обґрунтовано думку про те, що подвійну актуалізацію фразеологізмів у химерних романах Євгена Гуцала потрібно розглядати не як окремий стилістичний прийом, а як важливу ознаку мовленнєвої організації химерної прози письменника, спрямовану не стільки на конкретизацію, розвиток чи поглиблення змісту химерної прози, скільки на підкреслено експериментальну «гру» з мовними одиницями, яка естетизує висловлення, химеризує авторську оповідь, художньо увиразнює й насичує зміст тексту, виконує функцію жанротворення, сюжетотворення, привернення уваги, вияву мовленнєвої дотепності, створення образності.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, спосіб трансформації фразеологізму, прийом трансформації фразеологізму, конвергенція, узуальна фразеологічна одиниця, оказіональна фразеологічна одиниця, подвійна актуалізація.

**AUTHORIZED REPORTS OF
THE RECOMMENDATION OF TWOFUNCTIONAL
PHASEIZATION OF FRAZEOLOGICAL UNITS
IN THE CHEMICAL FOUNDATION
OF EVHENA GUTSALA**

OLENA VAZHENINA

Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia – Ukraine

Summary. The transformational potential of phraseological units in the bizarre triad of Yevgeny Gutsal is analyzed. One of the methods of semantic modification of phraseological units is considered – double updating. The classification of author's displays of double updating is developed, the productivity of each of them is established. The author analyzes the author's manifestations and pragmatic stylistic functions of double actualization in the bizarre novels of Yevgeny Gutsal. A comparative analysis of the frequency of phrasal excitements, built on double actualization, in the novels of the trilogy of Yevgeny Gutsal has been carried out. The micro-scenes of novels, created by the writer on the basis of reception of double updating, are considered.

It is substantiated that the double updating of phraseologisms in the chimerical novels of Yevgeny Gutsal should be considered not as a separate stylistic method, but as an important feature of the speech organization of a bizarre prose writer, aimed not so much at specification, the development or deepening of the content of chimerical prose, as the emphasis on the experimental «game» with the linguistic units, which aesthetizes the statement, chimerizes the author's narrative, artistically senses and enriches the content of the text, performs the function of genre, plot creation, attraction of attention, expression of speech wit, creation of imagery.

Keywords: phraseological unit, means of the phraseological unit transformation, methods of the phraseological unit transformation, convergence, usual phraseological unit, occasional phraseology unit, double updating.

1. Постановка проблеми. Українська фразеологія розбудовується різними шляхами і має багато джерел поповнення. Одним із найпотужніших – є мовотворча практика письменника. Жанр химерної прози, до вивчення якого ми звертаємося у цьому розділі, є найсприятливішим ґрунтом для авторської фразеотворчості – оновлення традиційних (узуальних) та створення авторських (оказіональних) фразеологічних одиниць (далі ФО). Авторська трансформація ФО постає визначальною домінантою ознакою української химерної прози загалом, і досліджуваної химерної трилогії Євгена Гуцала зокрема. Такі одиниці мають найширший семантичний потенціал і створюють основну гаму авторської стилістики письменника. Включаючись у потужне поле химерної оповіді, вони заряджають її експресивністю, емоційністю, жартівливою грою народних паремій, створюють своєрідну «розкутість» стилю. Гуцалові трансформації загальнонародних ФО є одночасно інформемами, інтерпретемами і прагмемати. Набуваючи текстової мотивації і авторської модальності, трансформовані ФО виконують естетичну функцію і беруть безпосередню участь у жанротворенні, текстотворенні, сюжетотворенні, заголовкотворенні його химерних романів. Їхнє адекватне прочитання уможлиблює розкриття авторського задуму та авторських інтенцій.

В українському мовознавстві зацікавлення лінгвістів проблемою трансформацій ФО спостерігається вже з 60-х рр. ХХ ст. Серед досліджень функціонування фразеологізмів, прийомів їх індивідуально-авторської видозміни та використання у творах різних представників української літератури зазначимо праці Л. Скрипник (фразеологія української художньо-історичної прози; 1953), Н. Богдан (фразеологія творів

М. Коцюбинського; 1956), Л. Доброжанської (фразеологія творів Т. Шевченка; 1957), Л. Авксентьева (фразеологія прозових творів М. Стельмаха; 1969), В. Ужченка (фразеологія творів Остапа Вишні; 1973), Я. Януш (фразеологія п'єс І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького; 1984), В. Калашника (фразотворення української поезії радянського періоду; 1985), А. Супрун (фразеологія поетичних творів М. Рильського; 1999); Л. Щербачук (фразеологія творів О. Гончара; 2000); Ю. Кохана (фраземіка прози Олеся Гончара і Павла Загребельного; 2003); Т. Євтушиної (фразеологія творів В. Стефаника; 2005); Л. Недбайло (фразеологія творів М. Матіос; 2006); Л. Усенко (фразеологічний арсенал П. Куліша; 2012) та ін. У названих працях у розгляді стилістичного використання фразеологічного матеріалу майже всі дослідники звертають увагу на явище трансформації ФО, пропонуючи його теоретичне тлумачення.

Досить вагомими дослідженнями з вивчення фразеологічних трансформацій в українській фразеостилістиці є праці І. Гнатюк, виконані на матеріалі романів відомих українських письменників О. Гончара, М. Стельмаха, П. Загребельного, Ю. Мушкетика та ін. Спочатку в дисертації «Трансформація традиційних фразеологізмів у мові сучасної української прози» (1982), а згодом і в монографії «Функціонування і лексикографічна розробка українських фразеологізмів» (1989) дослідниця погрупувала найпоширеніші прийоми трансформації за двома способами фразеологічних видозмін – семантичні та структурно-семантичні. Аналіз наукових досліджень із вивчення авторських перетворень ФО дає підстави зробити висновок, що на сьогодні у мовознавчій практиці пропонувані різними дослідниками класифікації прийомів фразеологічних трансформацій різняться між собою,

проте всі вони створені на ґрунті єдиного принципу: врахування змін у структурі й семантиці ФО. У своєму дослідженні ми пропонуємо розмежовувати фразеологічну трансформацію, фразеологічну модифікацію і фразеологічну варіацію як окремі способи авторської видозміни ФО, що мають власні системи прийомів.

У цьому розділі розглянемо авторські вияви одного з прийомів семантичної модифікації – подвійну актуалізацію ФО та проаналізуємо її функційну мотивацію у химерній трилогії Євгена Гуцала, зокрема в романах «Позичений чоловік» (1981) (далі ПЧ), «Приватне життя феномена» (1982) (далі ПЖФ), «Парад планет» (1984) (далі ПП).

Прийоми семантичної модифікації ФО описуються в дослідженнях фразеологів, які вивчали функціонування ФО в художньому і публіцистичному мовленні. В українській фразеостилістиці це праці І. Гнатюк, Л. Давиденко, А. Супрун, Л. Щербачук, А. Попович, Ю. Кохана, Ж. Колоїз, Л. Станіславової, Л. Яковенко, І. Омелич та ін.

Прийоми семантичної модифікації ФО ґрунтуються на зміні змісту ФО без зміни її традиційного лексичного складу і структури. Результат семантичної модифікації ФО досягається за рахунок певним чином організованого контексту. Це найбільш глибинні зміни в семантиці ФО. На відміну від структурно-семантичного способу трансформації, цей спосіб репрезентований вужчим спектром прийомів, проте їх реалізація набагато складніша, вона потребує особливої авторської манери побудови сюжету тексту, в якому в тісному імпліцитному взаємозв'язку перебувають семантика ФО і семантика її контекстуального оточення. Для реалізації зазначених прийомів використовуються ширші контексти.

Термін *подвійна актуалізація* вперше був

запропонований Л. Болдиревою, яка вивчала це явище на матеріалі німецької мови. На сьогодні він утрадиційнився у фразеології і активно використовується дослідниками авторських фразеологічних видозмін, хоча варто зазначити й про існування і до сьогодні термінологічного різнобою на позначення цього явища, що досить повно окреслений у дослідженні Ю. Стефанишин [Стефанишин 2016: 136]. Ми запозичуємо термін *подвійна актуалізація*, бо він найбільш вдало передає лінгвістичну природу цього прийому, а також переконливим аргументом для цього послужила мотивація І. Гнатюк [Білоноженко 1989: 41–43]. *Подвійну актуалізацію*, слідом за А. Мелерович, тлумачимо як прийом семантичної модифікації, що полягає в поєднанні фразеологічного значення звороту і його образної основи та/або внутрішньої форми (ФРР 2001: 20). Існування явища подвійної актуалізації дослідниця І. Гнатюк пояснює наявністю в одному виразі двох протилежностей – фразеологізму і нефразеологічного словосполучення, що в процесі функціонування ФО взаємо-переходять у свою протилежність. ФО, руйнуючись, перетворюється у вільне словосполучення, а неідіоматичний вираз – фразеологізується.

Прийом подвійної актуалізації є показовим для авторської манери химерування Євгена Гуцала. Не зважаючи на складність реалізації у художній площині романів, письменник ефективно використовує його виражально-зображувальні потенції як стилетвірного чинника своєї химеріади. Подвійна актуалізація у реалізації Євгена Гуцала вирізняється яскравістю кінцевого стилістичного ефекту і незвичністю авторського втілення. Письменник для реалізації цього прийому залучає не тільки ФО з високим перетворювальним потенціалом, а й ФО з малоактивним перетворювальним потенціалом, що посилює

фольклорно-стилізаційний струмись його химеріади, а подекуди й створює ефект мовної гри – вигадливої, чудернацької, заплутаної. Проведене нами дослідження дає підстави стверджувати, що обрані для подвійної актуалізації фразеологічні образи слугують джерелом розвитку авторського сюжету і прийомом створення *ситуаційної умовності і умовності манери розповіді* (терміни А. Кравченка [Кравченко 1988: 10]). Підтвердження своїх думок знаходимо у монографії літературознавця А. Кравченка: «З ними (жартами, прислів'ями, анекдотами – О.В.) так чи інакше пов'язані всі умовні прийоми, а химерні ситуації здебільшого завдячують своїм походженням якому-небудь жартові чи прислів'ю. У романі не концепція мотивує появу умовних елементів, а навпаки: найрізноманітніші приказки, небилиці багато в чому детермінують ідейний зміст. Через те помітно порушується пропорційність композиції твору на користь барвистої розповідної манери, самої по собі дуже цікавої» [Кравченко 1988: 78].

Частотність використання прийому подвійної актуалізації у досліджуваних романах наводимо у Таблиці 1:

Таблиця 1

Кількість авторських фразеовживань прийому подвійної актуалізації у химерній трилогії Євгена Гуцала

№	Назва роману	Кількість, од.	Кількість, %
1.	Позичений чоловік	33	29
2.	Приватне життя феномена	50	44
3.	Парад планет	31	27
Усього		114	100

З наведеної таблиці бачимо, що письменник активно послуговується прийомом подвійної актуалізації у другому романі трилогії – «Приватне життя феномена». Він містить найбільшу кількість мікросюжетів, створених автором на базі фразеологічних образів, у дусі винахідливої народної фантазії.

Найважчою проблемою стало упорядкування фактичного матеріалу, зокрема виділення критеріїв класифікації. Така проблема виникала не лише у нас. За словами І. Гнатюк, у лінгвістичній літературі превалює думка про неможливість створення класифікації способів подвійної актуалізації. Багато фразеологів розглядають випадки перетворення ФО як суто оказіональне явище, яке не становить певної системи [Білоноженко 1989: 43]. Проте дослідниця аргументує, що будь-яке авторське перетворення має системність і вагомим фактом цього є звернення до одного й того ж прийому трансформації ФО різних авторів. У вивченій літературі ми ознайомилися з різними підходами до систематизації виявів подвійної актуалізації. Найближчою до авторської манери Євгена Гуцала нам видалася ідея упорядкування подвійної актуалізації Л. Станіславової [Станіславова 2012: 164–174], яка пропонує в основу класифікації подвійної актуалізації покласти авторський принцип побудови подвійної актуалізації, а саме: характер вираження у текстовому фрагменті ФО і її генетичного прототипу – експліцитний чи імпліцитний. Відповідно до цього ми виділяємо три типи подвійної актуалізації: 1) експліцитна подвійна актуалізація; 2) імпліцитна подвійна актуалізація з експліцитно вираженою ФО; 3) імпліцитна подвійна актуалізація з експліцитно вираженим генетичним прототипом ФО. Проаналізуємо авторські вияви подвійної актуалізації Євгена Гуцала відповідно до виділеного аспекту.

2. Експліцитна подвійна актуалізація. Перший тип подвійної актуалізації ФО – *експліцитна подвійна актуалізація* – будується на оприявленому вживанні в тексті ФО та її генетичного прототипу. Звернемося до прикладів з аналізованих романів:

(1) *Голова тепер не боліла не тільки в тих, у кого вона раніше ні за що не боліла, а й у тих, у кого б вона повинна боліти за адміністративним становищем* (ПП) і пор.: ГОЛОВА БОЛИТЬ у кого, кому і без додатка. Хто-небудь турбується, уболіває за когось-щось (СФУМ 2008: 156).

У наведеній ілюстрації (1) йдеться про лікувальний ефект сорокаденного голодування яблунівці, які, в результаті очищення від шлаків, стали дужчими і здоровішими (ПП, розділ 36). У поданому текстовому фрагменті тричі автором використовується вираз *голова не боліла /боліла*, перше вживання у прямому значенні, друге і третє – у фразеологічному. Подвійне сприйняття ФО *голова болить (не болить)* зумовлене контекстними актуалізаторами: узуальне значення ФО актуалізується завдяки актуалізаторам *ні за що; повинна; за адміністративним становищем*, а значення лексичного прототипу ФО актуалізується лексемою *тепер*. Наведений приклад демонструє одночасне експліцитне використання у фрагменті тексту ФО і її лексичного прототипу.

(2) *Його лице ще лукавішим стало, бо коло транспортера Хомою й не пахло, тільки гноєм* (ПП) і пор.: [П [БЛИЗЬКО] НЕ ПАХНЕ ким, чим. Кого-, чого-небудь зовсім нема (СФУМ 2008: 487).

У наведеному прикладі (2) в одному фразеовживанні письменник паралельно з прийомом подвійної актуалізації використовує прийом контамінації – відбувається накладання компонента ФО *пахло* і аналогічного компонента її лексичного прототипу. Використання двох прийомів, які є найскладнішими у реалізації – ще одне підтвердження неперевершеного таланту Гуцала-фразеотворця. Експліцитна наявність лексичного прототипу підтверджується дієслівним компонентом ФО та актуалізатором-часткою *тільки* та іменником *гноєм*.

(3) *Точно, прогрес **скрутить роги** міжнародному імперіалізму, такий невмолимий хід історії. – Хай западеться той міжнародний імперіалізм, але мені ж бо шкода нашого колгоспного! – Колгоспного? Себто бугая Імперіалізма? Так би й казала! Але чому це прогрес почне **крутити роги колгоспним бугаям?** (ПЧ) і пор.: СКРУТИТИ РОГИ САМОМУ ЧОРТОВІ (чорту). Подолати, подужати будь-кого, будь-що (СФУМ 2008: 660).*

У наведеному фрагменті (3) використано омонімію лексеми *імперіалізм* у значенні «державна політика, побудована на пануванні держави» і «кличка колгоспного бугая». Експліцитна подвійна актуалізація виражена фразеологічним значенням ФО *скрутити роги*, показником якого є актуалізатор *прогрес*, а значення лексичного прототипу актуалізують актуалізатори *шкода нашого колгоспного, себто бугая Імперіалізма* та *колгоспним бугаям*.

(4) *Вони самі робити не хочуть і не вміють, зате інших люблять повчати і вказувати. Хіба не дивина? Пальцем об палець не годні вдарити, вилами по воді не судні провести, десяту шкурку на киселі не знімуть, зате ох як уміють порядкувати і вчити: ось так слід бити пальцем об палець, а не так, ось так треба вилами по воді вести, а не так, ось так знімайте десяту шкурку на киселі, а не так!..* (ПЧ) і пор.: ПАЛЕЦЬ ОБ ПАЛЕЦЬ НЕ УДАРІТИ. Зовсім нічого не зробити, перев. для досягнення чого-небудь (СФУМ 2008: 733); ВИЛАМИ ПО ВОДІ ПИСАНО. Невідомо, як буде. (СФУМ 2008: 502); ДЕСЯТА (сьома) ВОДА НА КИСЕЛІ, ірон. Дуже далека рідня (СФУМ 2008: 502).

Текстовий фрагмент (4) має експліцитно виражені три ФО і три їх лексичні прототипи. Показниками їх фразеологічного значення є актуалізатори *вони самі робити не*

хочуть і не вміють; не годні; не судні; не знімуть. Показником лексичного значення прототипу ФО є актуалізатори *уміють* *порядкувати і вчити: ось так слід... а не так; ось так треба... а не так; ось так... а не так.*

(5) *То чого ж ви, Хомо Хомовичу, **ні живий ні мертвий**?* – *питає сойка.* – *У страху очі по яблуку, то я й сам не втямлю: **живий чи мертвий.*** – *Не впізнаєте, Хомо Хомовичу? Я ота баба Гандзя, що ви колись криницю мені викопали за ворітьми, ох, славно водичку добули (ПЧ) і пор.: НІ ЖИВИЙ НІ МЕРТВІЙ. 1. Дуже наляканий, вражений, приголомшений і т. ін. (СФУМ 2008: 235).*

У фрагменті (5) йдеться про перебування Хоми Прищепи у потойбічному світі і зустріч його зі своїми покійними односельцями. Його емоційний стан автор передає ФО *ні живий ні мертвий*, яка вживається у контексті експліцитно разом зі своїм лексичним прототипом. Показником фразеологічного значення є актуалізатор-питання *чого*. Показником лексичного значення прототипу ФО є актуалізатори *я й сам не втямлю* та сегментація лексичної одиниці *живий чи мертвий*.

(6) *А ще Мафусаїл Шерстюк (після тієї пам'ятної пригоди з Мартохою на танку її хати, коли нічні небеса мерехтіли зорями) набув капосну звичку: заходити до яблунівських молодниць іззаду й хапати їх на руки. Подейкували, що дехто з дівчат і молодниць самі бігали до робота Мафусаїла, щоб трохи поносив на руках. Але тут, либонь, винувати їхні женихи та чоловіки: бо якщо ви не носите на руках своїх наречених і благовірних, то має ж їх носити хтось інший, чому б не робот?..(ПП) і пор.: НОСИТИ НА РУКАХ кого. Дуже добре ставитися, виявляти велику прихильність, увагу до когонебудь; потурати комусь у його бажаннях і примхах (СФУМ 2008: 440).*

У авторському фразеовживанні (6) йдеться про манеру поведінки робота Мафусаїла, яка перетворилася на спосіб залицяння до дівчат і молодиць. Автором використано подвійну актуалізацію ФО *носити на руках*. У авторському тексті і ФО, і її лексичний прототип вжиті експліцитно. Показником лексичного значення виразу є актуалізатори *заходити до яблунівських молодиць іззаду й хапати їх на руки; дехто з дівчат і молодиць самі бігали до робота; то має ж їх носить хтось інший, чому б не робот*. Показником фразеологічного значення є актуалізатори *винувати їхні жєнихи та чоловіки; своїх наречених і благовірних*.

(7) *Голова колгоспу «Барвінок» Михайло Григорович Дим ніколи не мішався між чужі лика, між двері пальця не клав, плювком бурі не зупиняв і в скрутних випадках чортові шапки не віддавав, аби тільки голова ціла на в'язах була. А тут діло з Хомою повернулось так, що, либонь, наспіла пора й між чужі лика мішатись, і пальці між двері класти, й проти бурі плювати, й чортові шапку віддавати* (ПП) і пор.: Не мішайся між чужі лика (УНПП 1963: 334); Між двері пальця не клади (УНПП 1963: 334); Плювком бурі не спиниш (УНПП 1963: 334); Чорт бери шапку, аби голова була ціла (УНПП 1963: 334).

У прикладі (7) прийом подвійної актуалізації Євген Гуцало використав одразу до чотирьох ФО. Таке ампліфікування є показовим для манери авторського химерування. Усі вирази (і фразеологічні, і лексичні) використані письменником експліцитно. Показником фразеологічного значення є актуалізатор *ніколи*, а показником лексичного значення є актуалізатор *наспіла пора*.

(8) *Хомонько мій, – лебеділа по вечорах у хаті, – щоб мені руки всохли, коли ще **вдарю** якого **боввана**. Е-е, либонь, у них живу душу вкладено, бо коли б'єш, то плачуть кам'яними чи*

дерев'яними сльозами, бо зітхають залізними чи мідними голосами, бо стогнуть глиняним чи дубовим стогоном. Та хай їх грець поб'є, а не я! (ПП) і пор.: Побила б їх морока! (УНПП 1963: 713); Грець тебе побивай! (УНПП 1963: 713).

У фразеовживанні (8) йдеться про культ Хоми, якого хомопоклонники ототожнювали з усіма богами та божествами, яких тільки знало людство, і виготовляли погруддя (з міді, заліза, мармуру, граніту, дерева, глини) свого кумира й надсилали свої вироби до Яблунівки. За короткий час у селі зібралось стільки погрудь Хоми, і вони так рясно заповнили вулиці, що ні пройти ні проїхати. Мудрі односельці Хоми (довгожителі дід Гапличок і дід Бенеря) порадили бовванів бити по головах, а з побитих шматків звести новий корівник для худоби. Спочатку Мартоха (дружина Хоми) й сама помагала трошити бовванів, а потім стало їх жаль. У наведеному текстовому фрагменті експліцитно використано ФО *грець їх поб'є* і деформований її лексичний прототип. Показником лексичного значення виразу є актуалізатор *щоб мені руки всохли*, показником фразеологічного значення є актуалізатори *хай та а не я*.

3. Імпліцитна подвійна актуалізація з експліцитно вираженою ФО. Другим типом подвійної актуалізації ФО є *імпліцитна подвійна актуалізація з експліцитно вираженою ФО*. Цей тип будується на експліцитному вживанні ФО та імпліцитному – її генетичного лексичного прототипу. Звернемося до прикладів:

(9) *Гаразд, Трохиме Трохимовичу, – кажу, вдаривши своїм лихом об землю, аж шибка забряжчала в червоному кутку, – зводься, не треба стояти* (ПЧ) і пор.: Вдар лихом об землю (УНПП 1963: 35).

У наведеному реченні (9) подвійна актуалізація побудована на експліцитному вживанні ФО *вдаривши лихом об землю* та її лексичному прототипі, вираженому імпліцитно. Показником наявності лексичного прототипу є семантико-асоціативний актуалізатор *аж шибка забряжчала в червоному кутку*.

(10) *Заборонений плід скуштувати завжди кортить дужче, ніж той, що в будь-яку хвилю можеш рукою з гілки дістати* (ПЧ) і пор.: Заборонений плід – образна назва чогось дуже бажаного, але недоступного чи забороненого.

В ілюстрації (10) подвійна актуалізація ФО *заборонений плід* реалізується експліцитним вживанням ФО та імпліцитним – її лексичного прототипу. Сигналізатором наявності лексичного прототипу є семантико-асоціативний актуалізатор *рукою з гілки дістати*.

(11) *Совісно? Ти ж бач, як **совість** гризе мого чоловіка, – ну прямісінько без зубів!* (ПЧ) і пор.: Совість мучить (мучила, гризе, гризла і т. ін.) кого – хтось страждає, гостро відчуваючи свою провину.

У фразеовживанні (11) подвійна актуалізація репрезентована наявною ФО *совість гризе* та її лексичним прототипом, вжитим імпліцитно. Підтвердженням його наявності є тематичний актуалізатор *ну прямісінько без зубів*.

(12) *А настане та пора, – мовив із замріяною зажурою, – коли так стану на цьому підмурівку – і вже ніколи не спуцуюся додолу, не подамся ні до Мартохи, ні до колгоспу, не візьмуся ні за вила на корівнику, ні за ложку в хаті... Стоятиму **у віках!** – А вже зараз хочете бодай трохи постояти **у віках?** – Кажу ж, не хочеться – зітхнув. – Та доля не обмине й не одцурається, почекаю* (ПЖФ) і пор.: У ВІКАХ. 1. Назавжди, навічно (СФУМ 2008: 109).

У фразеовживанні (12) йдеться про підмурівок під постамент, який правління колгоспу поставило на обійсті Хоми для майбутнього пам'ятника. А поки правління колгоспу бариться з пам'ятником, на прохання своїх односельців Хома інколи вилазить на нього і стоїть певний час, імітуючи майбутній пам'ятник.

У текстовому фрагменті подвійна актуалізація побудована на ФО у віках, вираженій експліцитно, та її лексичному прототипі, показником якого є актуалізатор-антонім *зараз*.

(13) *Красно дякую, – похмуро сказав Хома, – а тільки я ще своїми очима добре бачу. Та їй не хочеться мені до одної компанії з отими... Хай гангстери вставляють собі нові здорові очі, щоб краще стріляти. Та ще хай оті акули жовтої преси, щоб більше брехні повернути... А в мене у Яблунівці своя компанія, моя компанія не потребує дивитись на світ чужими очима* (ПЖФ) і пор.: ДИВИТИСЯ ОЧИМА кого, чийми, на когочо. Ставиться до когочо, чого-небудь з позицій іншої людини (СФУМ 2008: 198).

У наведеному прикладі (13) розповідається про перебування Хоми Прищепи в Америці, зокрема про перегляд експонатів американської аптеки, де зберігаються людські органи, призначені для трансплантації. У залі з колекцією очей екскурсовод Мейдж запропонувала Хомі вдатися до послуг фірми і скористатися будь-якими очима, які йому тут можуть підібрати за кольором, розміром, формою, діоптріями.

У текстовому фрагменті експліцитно використано ФО *дивитися чужими очима*, препозиційним актуалізатором якої є вираз *в мене у Яблунівці своя компанія, моя компанія не потребує*. Актуалізаторами імпліцитно вжитого лексичного прототипу ФО є сегменти *я ще своїми очима добре бачу; хай*

гангстери вставляють собі нові здорові очі; хай оті акули жовтої преси.

(14) *Якби ж то я знав їх за дурносміхів, що зуби щирять, немов печене порося, а то ж ні, всі троє спокійні й статечні, знають, що по сміху плач наступає. То чому ж вони подерев'яніли, почманіли, потетеріли – і все, як то кажуть, **кривлять писки біля чужої миски**?* (ПЧ) і пор.: Не криви писка біля чужої миски (УНПП 1963: 486).

В ілюстрованому фразеовживанні (14) подвійна актуалізація ФО *кривити писки біля чужої миски* реалізується через експліцитне вживання фразеологізму та імпліцитне – його лексичного прототипу, показником якого є актуалізатор *якби ж то я знав їх за дурносміхів, що зуби щирять, немов печене порося, а то ж ні*.

Паралельно у наведеному фрагменті ФО *кривити писки біля чужої миски* зазнає зміни традиційного фразеологічного значення. У своєму узуальному використанні за нею закріплене значення *про примхливих і вередливих*, а в авторському тексті нею номінується *манера поведінки, позначена кривлянням, гримасуванням, неприродною манерою триматися*.

(15) *Щоб віддячити старому за мудре слово, замовив у буфетниці Насті ще одного **скляного божка** (з отих, що ніяка атеїстична пропаганда їх не взяла й ніколи не візьме)* (ПЧ) і пор.: **скляного божка** – чарка горілки.

У наведеному прикладі (15) подвійно актуалізовано ФО *скляний божок*. Наявний імпліцитно, але матеріально відсутній лексичний прототип зазначеної ФО підтримується тематичним актуалізатором – вставною конструкцією з *отих, що ніяка атеїстична пропаганда їх не взяла й ніколи не візьме*.

(16) *Бачиш, назвав тебе **дитям Меркурія**, — образилась рідна жінка Мартоха, погортавши той «Ньюсуїк». — Досі ж ти*

був Хомовичем, мав батька Хому, а цей рукогадальник бач, на що натякає! Та не було чеснішої жінки на всю Яблунівку, ніж твоя мати Явдоха! Де вона могла доп'ясти того Меркурія?! (ПП).

Цікавим є створення подвійної актуалізації у наведеному текстовому фрагменті (16), де один персонаж має на увазі метафоричне значення ФО, а інший сприймає її буквально. Внаслідок такого зіткнення автор досягає гумористичного ефекту. Показником наявності імпліцитно вжитого лексичного прототипу ФО є асоціативний актуалізатор *Де вона могла доп'ясти того Меркурія?!*

4. Імпліцитна подвійна актуалізація з експліцитно вираженим генетичним прототипом ФО. Третій тип подвійної актуалізації ФО є *імпліцитна подвійна актуалізація з експліцитно вираженим генетичним прототипом ФО*. Він будується на експліцитному вживанні генетичного прототипу ФО та імпліцитному – самої ФО. На відміну від попередніх двох типів подвійної актуалізації, цей тип має два різні вияви – повну подвійну актуалізацію і часткову, що пояснюється втратою виразом своєї значеннєвої двоплановості і набуття в авторському контексті однопланової семантики або тільки на лексичному, або тільки на фразеологічному рівні. Повної подвійної актуалізації зазнає вираз, якщо його реалізація можлива на обох рівнях – лексичному і фразеологічному, і він має відповідник серед лексичних словосполучень, що є його генетичним прототипом. Часткової подвійної актуалізації зазнає вираз, якщо його значення реалізується на одному якомусь рівні – або тільки на лексичному, або тільки на фразеологічному. У такому випадку в оточенні виразу будуть наявні актуалізатори лише того рівня, який підтримується контекстом. Зауважимо, що фразеологічне значення виразу менше потребує

ФУНКЦІОНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
контекстуальних актуалізаторів, бо зовнішня форма фразеологізму, його семантика досить міцно закріплені у свідомості носіїв мови, тому часто для актуалізації фразеологічного значення потрібен мінімальний контекст, фразеологізм відчутно «сигналізує» про себе.

Третій тип подвійної актуалізації охоплює найбільшу кількість аналізованого матеріалу. Цю особливість мотивовано експериментальністю авторської манери оповіді Євгена Гуцала, закономірністю поезики химерної прози, у якій нежиттєвоподібне поєднується з життєвоподібним. До нежиттєвоподібного відносимо деформацію зв'язків з реальним життям, що є показовим для химерної прози загалом. Створення письменником нежиттєвоподібних ситуацій, як бачимо, впливає і на характер авторської подвійної актуалізації. Звернемося до конкретного матеріалу з досліджуваних текстів Євгена Гуцала. Розпочнемо з прикладів повної подвійної актуалізації, або реалізації семантичної двоплановості виразу з «завуальованою» ФО.

(17) *Хто там по радіо балака чи гавка, часом не Гітлер? – Гітлер, – сказав чоловік-циркуль. – А чого ж це він на свинарнику виступає? – Щоб поросята-сисуні з молоком матері всмоктували його промови, його ідеологію, його дух. – А нащо свиням гітлерівська ідеологія? – не тямив старший куди пошлють, і лице його ставало зовсім безрадісне, мовби розбагатіло на сипці й дрібні сльози. – Та це таким дрібненьким... З яких це пір свиням, окрім догляду й кормів, знадобилась гітлерівська ідеологія? (ПЖФ) і пор.: ВСМОКТУВАТИ (всисати) / ВСМОКТАТИ (ввіссати) З МОЛОКОМ МАТЕРІ що. Засвоювати щось з дитинства (СФУМ 2008: 132).*

У текстовому фрагменті (17) йдеться про перебування Хоми Прищепи, як почесного гостя, на заокеанському спеціалізованому науково-експериментальному свинарському комплексі, де вигодовують свиней для гарматного м'яса, які потім є захисниками стратегічних зацікавлень США. Свинарський комплекс був обладнаний за словом техніки завтрашнього дня, по клітках лежали свиноматки, а коло них мальовничими гронами притаковились поросята-сисуни.

Повну подвійну актуалізацію виразу *всмоктати з молоком матері* у цьому контексті реалізовано експліцитним вираженням лексичного прототипу ФО та імпліцитним – ФО. Показником фразеологічного значення є актуалізатор *гітлерівська ідеологія*, а актуалізатором лексичного значення – *поросята-сисуни*.

(18) *А якби я ось захотів зняти свої штани й добровільно віддати Федорові Горбатюкові, га? Чи останню сорочку віддати Ількові Дзюньці, га? – Що він говорить, мов клоччя жує? – тігнуло Мартохою. – Він своє віддавати такий жвавий, як рак на греблі! Швидше ледачий свекор пелюшки випере, ніж він сорочку зніме для Дзюньки!* (ПЧ) і пор.: ОСТАННЮ СОРОЧКУ СКИНУТИ І (та) ВІДДАТИ. Поділитися з ким-небудь усім, що маєш (СФУМ 2008: 656).

У наведеному фрагменті (18) йдеться про товариський суд над Хомою Прищепою на обійсті Одарки Дармограїхи. Присутні засуджували вчинок Хоми, який жив у Одарки на умовах позички. У своїх виступах односельці наводили різні аргументи, якими засуджували позичку як явище побуту.

Використаний у контексті вираз *останню сорочку віддати* має пряме значення, про що свідчать актуалізатори *захотів зняти... й добровільно віддати*, репліка *він своє віддавати такий жвавий, як рак на греблі! Швидше ледачий*

свекор пелюшки випере, ніж він сорочку зніме для Дзюньки! Актуалізатором фразеологічного значення є зовнішня форма фразеологізму, добре відома носіям мови.

(19) *Пробачте, розкажете й про передові методи, авжеж, але я поки що прошу вас про Хому, а ви, як мовиться, про Ярему... Сталась така пригода у вашій артїлі? (ПЧ) і пор.: Хто про Хому, а він про Ярему (УНПП 1963: 461).*

В уривку (19) йдеться про перебування на поважному районному зібранні, на якому керівники господарств обмінювалися передовим досвідом чи запозичували чужий «ще передовіший», голови Яблунівського колгоспу Михайла Григоровича Дима. Все, що цікавило високоповажних присутніх, зводилося лише до питань про пригоду, яка сталася в його артїлі з Хомою Хомовичем, якого рідна жінка позичила чужій молодиці взамін за телицю. Уникання цієї розмови і переведення її Михайлом Григоровичем в іншу площину дратує присутніх, для яких це важливіше, ніж передовий досвід Яблунівського колгоспу «Барвінок».

У тексті експліцитно вжито лексичний прототип ФО, актуалізатором якого є *я поки що прошу вас*. Актуалізатором ФО, використаної імпліцитно, є вираз, що підтверджує відомість ФО, *як мовиться* та друга частина паремії *про Ярему*.

(20) *Джон Хітчкок – білошкірий, батько дев'яти дітей. Звісно, він міг би мати більше дітей, але його **серце** вже другий рік як **належить** нашій фірмі, є приватною власністю лікарсько-аптечного концерну. Джон Хітчкок утратив надію знайти будь-яку роботу в епоху безробіття, інфляції і масового злочинства, а тому й продав своє серце нашій фірмі (ПЖФ) і пор.: Серце належить кому – про людину яка любить когось.*

У прикладі (20) розповідається про екскурсію Хоми по спеціалізованій аптеці в Америці, у якій зберігаються

у шкатулках-саркофагах людські серця для пересадки багатим клієнтам. Екскурсовод Мейдж розповідає про історію окремих експонатів цієї незвичної для колгоспника з Яблунівки колекції.

У тексті експліцитно вжито лексичний прототип ФО *серце належить*, функцію його актуалізаторів виконують елементи *є приватною власністю лікарсько-аптечного концерну та продав своє серце нашій фірмі*. Актуалізатором імпліцитно використаної ФО є зовнішня форма популярного фразеологізму, добре відома носіям мови.

(21) *Яблунівське жіноцтво, яке завжди знає більше, ніж є, зовсім не здивувалося з чутки, начебто Хома зодягнув пояс цнотливості своїй рідній жінці Мартосі...Повернеться з Америки – й зніме, а нашим жінкам не звикати до будь-якого одягу...– Ото все через шалапутного робота Васю, – здогадалось яблунівське жіноцтво. – Підміняє Хому на фермі ота техніка, то, звісно, захоче підмінити Хому коло Мартохи. І хоч Мартоха наче фортеця, але краще фортецю взяти на замок, щоб не сушити собі голову аж в Америці. Робот Вася ... своїм хитрим виглядом наче казав, що коли невсипної роботи на колгоспній фермі не злякався, то тим паче не злякається й пояса цнотливості. Навіть замкненого на замок. Навіть якщо ключик від замка випаде з авіалайнера і потоне на дні Тихого океану або ж опиниться в череві кита, в утробі восьминога (ПЖФ) і пор.: взяти на замок – зробити непідступною.*

У фрагменті (21) йдеться про історію з поясом цнотливості, який Хома, їдучи до Америки, одягнув на свою дружину Мартоху і замкнув на замок, тим самим зробив її непідступною і для чоловічої статі, і робота Васі.

Подвійна актуалізація ФО *взяти на замок* створена автором шляхом експліцитного вживання лексичного прототипу ФО, актуалізаторами якого є іменник *фортецю* та компонент

текстового фрагменту *навіть якщо ключик від замка випаде з авіалайнера і потоне на дні Тихого океану або ж опиниться в череві кита, в утробі восьминога*. Функцію актуалізатора фразеологічного значення виконує зовнішня форма виразу.

(22) *Ось узяти до прикладу Петра Першого в Ленінграді. Вже, кажуть, давненько стоїть над Невою, а й ріски в роті не мав, а кінь його ні вівса не бачив, ні води, хоч і річка близько* (ПЖФ) і пор.: [I] КРИХТИ (ріски, росинки і т. ін.) В РОТІ НЕ БУЛО у кого. Хто-небудь дуже голодний; зовсім нічого не їв (СФУМ 2008: 47); НЕ БАЧИТИ / рідше НЕ ПОБАЧИТИ [II У ВІЧИ чого. Немає; не можна знайти (СФУМ 2008: 25).

У мікросюжеті (22) йдеться про розмову Хоми з автором другого роману, якому Яблунівський колгоспник розповідає про своє «життя на п'єдесталі», на якому він часто опиняється то на прохання дружини, то, щоб догодити піонерам, або перебути сварку з Мартохою, чи просто для того, щоб поміркувати над вирішенням стратегічних проблем розвитку колгоспу. На п'єдесталі він такий, як усі пам'ятники на білому світі: не говорить, не п'є, не їсть. Для прикладу згадує пам'ятник Петра Першого.

В одному міні-контексті автором модифіковано дві ФО з актуалізацією їх лексичного та фразеологічного значення. Подвійна актуалізація ФО *й ріски в роті не мав* та ФО *ні вівса не бачив, ні води* побудована на експліцитно виражених генетичних прототипах ФО та імпліцитному використанні ФО. Лексичне значення першого виразу підкреслює сама мовленнєва ситуація й актуалізатор *давненько стоїть над Невою*, семантику другого виразу – актуалізатор *хоч і річка близько*. Функцію актуалізаторів фразеологічного значення обох виразів, як і в попередніх випадках, виконують зовнішні форми виразів.

Другим різновидом імпліцитної подвійної актуалізації з експліцитно вираженим генетичним прототипом ФО є часткова подвійна актуалізація. Вона будується на тих ФО, які не мають у мові генетичного прототипу, бо лексичний зміст таких ФО не знаходить опори у фактах реальної дійсності. Особливістю такої модифікації є домінантна актуалізація прямого значення виразу на фоні його фразеологічного значення. Розглянемо приклади, виявлені при аналізі фактичного матеріалу:

(23) *Має йти на ферму, а неодмінно зачепиться в центрі Яблунівки коло чайної, так і дивись, що в тієї буфетниці Насті залізе в пляшку і в тій пляшці задрімає, а прокинувшись – знову надудлиться ще й співати із пляшки почне* (ПЖФ) і пор.: ЛІЗТИ / ПОЛІЗТИ У ПЛЯШКУ, жарт. Сердитися, гніватися (нерідко без достатніх на те підстав) (СФУМ 2008: 346).

У наведеному прикладі (23) на фоні відомої ФО *лізти в пляшку* актуалізується значення її лексичного прототипу. Автор створює ірреальний мікросюжет, у якому використовує постпозитивний актуалізатор *і в тій пляшці задрімає, а прокинувшись – знову надудлиться ще й співати із пляшки почне*.

(24) *...у сонному естві автора завовтузилося щось і почало скубти із всіх сторін, і він, прокидаючись, почувався так, наче **пригрів гадюку за пазухою, й тепер гадюка, розігрівшись, стала кусати**. Неспроста кажуть – не нагодууй його хлібом, то не буде тобі ворог! Отож слід було прокидатись, сягати рукою за пазуху, щоб відкинути пригріту гадюку, що автор вчинив спритно, хоча гадюки не зловив, бо, проворна, встигла ізслизнути* (ПЖФ) і пор.: ПРИГРІТИ ГАДЮКУ (гадину, гада і т.ін.) НА ГРУДЯХ (у пазусі, за пазухою і т.ін.), грубо. Виявити турботу, піклування про того,

хто потім віддячує злом; помилитися в комусь (СФУМ 2008: 559).

У текстовому фрагменті (24) з допомогою подвійної актуалізації ФО *пригріти гадюку на грудях* передається стан душевної порожнечі автора, який сумує за веселим дотепником Хоמוю, що поїхав до Америки. Під дією постпозитивних актуалізаторів *рукою за пазуху, щоб відкинути пригріту гадюку* та *хоча гадюки не зловив, бо, проворна, встигла ізлизнути* відбувається контекстуальна дефразеологізація виразу (термін запропонований Л. Болдирєвою). У тексті відсутній зовнішній актуалізатор фразеологічного значення, ним є зовнішня форма самої ФО – добре відома носіям мови.

Євген Гуцало часто у своєму химеруванні прийом подвійної актуалізації використовує як засіб для «оживлення» народних паремій. Цим письменник досягає яскравого виражального ефекту. У наведених контекстах (25, 26, 27) автор створює сюжет навмисно під паремію, у якому вони набирають свого первинного прямого значення. Йдеться про провал ЦРУ, яке доповіло про те, що Хома-дисидент емігрував в Америку з далекої Яблунівки через те, що там, у колгоспі «Барвінок», всіляко порушують права людини і не тільки. Зацікавлений у такій інформації представник вашингтонської адміністрації влаштував з цією метою пишній прийом Хоми у своєму маєтку, сподіваючись «роздобути» в Хоми необхідні підтверджувальні факти, що компроментують інший спосіб життя. Не розуміючи мети такої цікавості, Хома зрадив, що може відвести душу і має нагоду самому раднику президента розповісти про життя в яблунівському колгоспі «Барвінок» з властивим його народнопоетичним красномовством. Звернемося до прикладів:

(25) *Хома, щоб догодити радникові, згадував: – А то залізе баба у нерет – ні назад, ні вперед. – Так безнадійно? –*

посмутнів представник адміністрації. – Хоч круть-верть, хоч верть-круть?– Еге ж... А то потратить кум силу й спускається на дно. – Хоч і в прірву? – зблід од жалю й співчуття радник. – А як страждають ті, в кого вище лоба очі не ростуть! А чи ті, що через голову ніяк штанів не скинуть! А як трудно отим, що моляться богу – чорт гнівається, годять чортові – богові невгодно! Багато всяких порушень, пане раднику, й не тільки серед людей (ПЖФ) і пор.: Улізла баба у нерет – ні назад, ні вперед (УНПП 1963: 46); Не трать, куме, сили, спускайся на дно! (УНПП 1963: 46); Вище лоба очі не ростуть (УНПП 1963: 45); Не можна на небо злізти та через голову штанів скинути (УНПП 1963: 46); Молись богу – чорт гнівається; годи чортові – богові невгодно (УНПП 1963: 46).

(26) *Буває, всякі права в нас порушують, – провадив далі Хома. – Іноді, дивишся, повстають козли, задеруть хвости і біжать у лози. А то, трапляється, чужого теляти не хочуть до свого городу пускати. А хтось хитрий намагається чуже вухо гризти, бо свого не дістане. – Так, так, Хомо, – зрадів почувому радник. – А спершу казав Хома – нічого нема! Мовляв, ні хуху ні духу, нема об що рук зачепити. А ще які трапляються порушення прав людини в колгоспі «Барвінок»? (ПЖФ) і пор.: Уставайте, козли, задирайте хвости та біжіть у лози! (УНПП 1963: 770); Ото лихо: для його теляти не можна і на город заглядати (УНПП 1963: 770); Лучче чуже ухо гризти, як своє (УНПП 1963: 770).*

(27) *Еге ж, не тільки поміж людей! Свиня у нас бачить небо тільки тоді, як смалять: людям – свято, свині – смерть! Коза не хоче на торг, а якась яблунівська баба на налигач – і силоміць тягне! А то не хочуть кури на весілля, та їх несуть: кому весілля, а курці смерть. Котові жартушки, а миші смертушки. І не до жартів риби, коли її за зябра*

зачепили. – Так, так, – збліднувши, шепотів радник, і вже не гладив свої пишні вуса, а щипав нервово. – *Ще й не таке буває!* – не стомлювався згадувати грибок маслючок, бо, видно, на чужині скучив за батьківщиною, потягло на спомини. – *Думаєте, у Яблунівці чи по інших селах радий хрін тертушці? Не радий хрін тертушці, а на кожній танцює.* – *Який витончений садизм, яка наруга!* *Це навіть не порушення прав, а єзуїтська інквізиція!* – *А то з совою!* *Хоч пень об сову, хоч сову об пень!* – уже голосніше виповів грибок маслючок. – *А все сові лихо?!* – з жахом здогадався радник, бо трапився Хомі з тямковитих. – *І ніхто не заступиться, не роздзвонить на весь світ?* (ПЖФ) і пор.: Свиня небо бачить, як смалять (УНПП 1963: 48); Людям свято, свині смерть (УНПП 1963: 48); Не хотіла коза на торг, так потягли (УНПП 1963: 48); Не рада коза торгу, а кури весіллю, та мусять (УНПП 1963: 48); Кому весілля, а курці смерть. (УНПП 1963: 48); Котові жартушки, а миші смертушки. (УНПП 1963: 48); Не до жартів рибі, коли •її під жабри зачепили (УНПП 1963: 48); Не радий хрін тертушці, а проте на кожній танцює (УНПП 1963: 48); Чи совою в пень, чи совою в дуба, а все сові буба (УНПП 1963: 45).

Письменник вибудовує модифіковані ФО в ланцюжки подвійної актуалізації (термін введено Е. Халатниковою) [Халатникова 1984: 217]. Ланцюжок подвійної актуалізації, за Е. Халатниковою, – кілька авторських перетворень ФО, які реалізуються в репліках різних персонажів і створюють єдиний стилістичний ефект подвійної актуалізації. У ланцюжку подвійної актуалізації, створеному Євгеном Гуцалом, модифіковані ФО об'єднані спільним значенням «безвихідь». Розповідаючи про порушення прав, письменник «оживлює» загальнонародні ФО, персоніфікує тварин, птахів, риб, овочі. У цитованих контекстах автор експліцитно актуалізує пряме

значення загальнонародних ФО (актуалізатори виділяємо підкресленнями), актуалізатором фразеологічного значення залишається народна форма ФО. Створений автором контекст дефразеологізує ФО, створюючи гумористичний ефект.

Приклад контекстної дефразеологізації проілюструємо на фразеовживанні біблійного виразу *всякої тварі по парі*. Авторський сюжет сновидіння Хоми, у якому він рятує від потопу всю Яблунівку, трансформує ірреальні події в реальні, експліцитно актуалізуючи генетичний прототип ФО прямим номінативним значенням компонента ФО – назвами свійських і диких птахів, плазунів, свійських і диких тварин тощо. Найменування буквального плану письменник вибудовує у розлогі ампліфікаційні ряди, одних лише птахів автор використовує 52 найменування. Подібні ампліфікаційні нагромадження одна з визначальних рис химерування Євгена Гуцала, вони використовуються у багатьох сюжетах трилогії. Буквалізація зазначеної ФО, яку через розлогість не маємо змоги продемонструвати в стислій цитаті, реалізується у монологічному мовленні головного персонажа Хоми Прищепи. Покажемо заявлене на прикладі:

(28) *І, значить, наспіла пора брати **всякої тварі по парі**. Насамперед стали підступати до корабля, слідом за людьми, всікі домашні птахи – півень та курка, качка та качур, гуска та гусак, індичка та індик. І тільки за ними прохолов слід, як заквапилась усяка інша крилата пташина живність – горобці, ластівки, ворони, горихвістки, очеретянки, корольки, шпаки, сороки, вівчарики, славки, малинівки, жайворонки, оляпки, щиглики, пищухи... в палкій надії порятуватись і вижити над мою головою пролітали чаплі, делеки, лебеді, крижні, чирки-тріскунки, шуліки, яструби, журавлі, чайки, стрепети, деркачі, дровхи, сови, дрімлюги, сиворакиші, плиски, сорокопуди, дрозди,*

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
корольки, синиці, щиглики, стрижі та безліч інших птахів, за
якими я й не міг устежити своїм гострим оком...(ПЧ) і пор.
Усякої тварі по парі.

Простежимо механізм актуалізації прямого значення вільного словосполучення на фоні фразеологічного значення на прикладах інших мікро-сюжетів, створених письменником основі фразеологічного образу. Зазначимо, що на трилогії Євгена Гуцала позначилася не лише стилістика фольклорних жанрів, а й наклала помітний відбиток сюжетно-образна система. Багато його мікро-сюжетів мають витоки з фольклорної традиції. Письменник змальовує дійсність такою, якою її уявляє винахідлива народна фантазія. Наступний сюжет з роману «Позичений чоловік» тому яскраве підтвердження. У ньому йдеться про змагання яблунівських богатирів-залицяльників Христі Борзенко – Максима Греня, потомственного конюха, Петра Кандиби, потомственного лавочника, Максима Діхтяря, знатного яблунівського механізатора, і Хоми Прищепи, ім'ям якого Христя нарекла свого сина. Хома запропонував своїм суперникам боротися за Христю не образами та погрозами, а кмітливістю, спритністю і розумом – хто візьме гору, той і буде її достоїн. А для цього він запропонував якнайбільше накрутити мотузків з піску. Наведені нижче текстові фрагменти побудовані на образній основі ФО з *піску мотузки сучить*, яка має свої відповідники в ідіоматиці *З ПІСКУ МОТУЗКИ (мотузку) СУЧИТЬ* (дуже спритний, практичний хто-небудь) (СФУМ 2008: 706) та пареміології *Він з піску мотузки суче* (УНПП 1963: 377). Модифікуючи ФО, письменник дефразеологізує її у контексті, використовуючи для цього актуалізатори її генетичного прототипу:

(29) Взявся *крутити мотузок із піску* Максим Грень – уже так старається, аж жили на лобі випинаються, уже так

дметься, аж мало яка жила не ввірветься. В старанні очі під лоба запускає, мов паперових зміїв під хмари. А що? А те, що пісок йому між пальців дзюркотить, мов вода, лється струмками на землю (ПЧ).

(30) Потім лавочник Кандиба заячу свою силу показував, пісок у тугий мотузок зав'язував. Піт Кандибу поймав, страх аж до печінок проймав, бо клятий пісок – не клоччя чи якесь інше потороччя, з котрого, звісно, не в'язавсь ні мотузок, ні шнурок (ПЧ).

(31) Механізатор Максим Діхтяр на долоні плюнув, пригорці в пісок засунув, і з найглибшого глибу, наче найчарівнішу рибу, ловив пісок найвогкішого штибу. Далі крутим горбом став, пісок у жменях зім'яв, напружився, натужився, – і, либонь, уже б той мотузок і зсукав, та тільки і йому пісок поміж пальців задзюрчав, посотався, і вже скоро наврипливий яблунівський механізатор ні з чим і зостався (ПЧ).

(32) І припав по тих словах я до піску, мов муха до меду. Кожна піщинка в моїх долонях заспівала, а не стогоном застогнала, кожна піщинка душу мені відкрила, й душа та до мене солодко заговорила. Далі піщинка з піщинкою обнялася, міцно злилася, – і скоро з моїх рук почав сотатися мотузок. Спершу маленький, з овечу ріпичку, далі більший, із собаче мотовило, далі ще довший – із кінську мітлу. Поклавши своє перше мотузаччя на траві біля воріт, я без передиху взявся ще одну віршовку сукати з піску – і з найліпшого прядива таку, може, не вдалося б вигадати. А розпалившись, я ще один мотузочок зліпив – і був же він такий тоненький та міцний, що, приладнавши гачка, на таку снасть і сома можна було б уніймати! (ПЧ).

(33) Ну, гаразд, – морщачи чоло, міркував здивований Максим Діхтяр, – ще ти мотузки з піску сучиш. Сучи, коли

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
вмієш, мотузок – і є мотузок. Але зачастини!.. (ПЧ).

(34) Ну, **мотузки з піску** – нехай, та й куди ті мотузки годні, але стільки зачастин – це шахрайство (ПЧ).

Наступний мікро-сюжет письменник побудував на образній основі ФО *бачити наскрізь* кого (добре знати, уміти розпізнавати чий-небудь думки, наміри) (СФУМ 2008: 24). У текстовому фрагменті йдеться про феноменальні здібності відомого яблунівця Хоми Прищепи, що розвинулися в нього після того, як став їсти волоські горіхи. Ці здібності полягали в умінні бачити будь-кого і будь-що наскрізь. Єген Гуцало з допомогою експліцитних актуалізаторів буквалізує пряме значення лексичного прототипу ФО (у прикладі 35 паралельно з буквалізацією прямого значення актуалізується і фразеологічне значення).

(35) Я все можу знати, як захочу... Ось ви сьогодні їли кабачкову ікру за обідом? Їли. А рублений шинцель і сибірські пельмені? Їли. І талліннський кефір пили. – Та ви що, разом зі мною в районну чайну заходили? – вражено-пробелькотав товариш Венеційський, хоч, може, йому не годилося белькотати й за химерніших обставин. – А я вас **наскрізь бачу!** Сам начальник районної міліції товариш Венеційський звик до того, що він усіх бачить наскрізь – і не тільки своїх підлеглих, а й казнокрадів, хабарників, аліментників, порушників громадського спокою, дармоїдів, спекулянтів. Він не звик до того, що його самого **бачили наскрізь**, але ж бачив його не хтось, а сам грибок маслючок, феномен із феноменів, отож Венеційському трохи й лестило, що він удостоївся такого проникливого погляду старшого куди пошлють. Щоправда, він хотів сказати цьому яблунівському колгоспнику, що кожна людина в нашому суспільстві суверенна, має право не тільки на недоторканість своєї особи, а й право на недоторканість

ТЕОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПАРАДИГМ

внутрішнього світу, що ота кабачкова ікра, сибірські пельмені, рублений шніцель, талліннський кефір містяться у внутрішньому світі його особи, куди будь-кому зась потикатись і поглядом.

(36) *А що Хомі вперше доводилось **бачити** людину **наскрізь**, то йому аж запаморочилось у мізках від здивування, аж замакітрилось, аж задерев'яніло в скронях. Крізь рубчиковий піджак, сатинову сорочку та шовкову майку побачив Хома не так зоотехніка, як арматуру – насамперед хребтовий стовп із грудними хребцями, шийними та поперековими хребцями, з крижовою кісткою та куприком. Угледів ключиці, ребра, грудину, сідничну кістку, лобкову кістку, клубову кістку. Серце ритмічно скорочувалось, накачуючи кров по артеріях, можна було роздивитись вени, по яких кров поверталась назад до серця. Вбираючи повітря, надимались і опадали легені, грудна клітка при цьому розширювалась і звужувалась...(ПП).*

(37) *Трохиме, – з рештою озвався Хома, – ти сьогодні натщесерце випив кварту кисляку? – Ну випив, бо спрага мучила. – А потім смажене куряче стегенце змегелив? – Змегелив, Христя смачну смаженю зготувала. – І голубці з рисом їв? І сметани з ополоник лизнув? І грушевим узваром запив? – Ти глянь, – здивувався зоотехнік, – не інакше, як Христя вже по всьому селу роздзвонила! – А скажи, Трохиме, **шлунок** у тебе не болить? – Та болить, бо, либонь, переїв, бо оглядівся, як найвся... Ти глянь, і про мій живіт Христя не змовчала. – Ага, постеріг лопатки в горосі! Та я твоєї Христі зучора не бачив. Та я тебе, Трохиме, **наскрізь бачу**, о! (ПП).*

(38) *Зупинись, мені тут сходити... Звідки знаю? Бо **наскрізь бачу** твою машинерію – і гальма там, і редуктор, і карданну передачу (ПП).*

(39) *Так само **наскрізь** він **бачив** мотори стрічних машин із їхніми суцими чи завтрашніми дефектами (ПП).*

(40) *Не тільки в голові стріляє, а й поперек ломить, ха-ха-ха. Бо не тільки машинерію **бачу наскрізь**, а твоє нутро всеньке. Хіба забув, що на безлюдді й Хома чоловік, а Гапка ще й люди? Спасибі, що підвіз* (ПП).

Подвійна актуалізація трьох ФО з компонентом голова – З ГОЛОВОЮ (розумний, кмітливий) (СФУМ 2008: 158), БЕЗ ГОЛОВИ (нерозумний, некмітливий) (СФУМ 2008: 158), ГОЛОВА З ПЛЕЧЕЙ (З ПЛІЧ) (загрозливе становище, смерть) (СФУМ 2008: 158) – реалізована автором у романі «Парад планет» у мікро-сюжеті, де йдеться про Хому-характерника, який зняв з плечей свою голову і ходив з нею під пахвою селом, і на ферму прийшов, тримаючи голову у руках. Буквальне сприйняття значення виразів-прототипів ФО обумовлюється буквальним відтворенням образу, розгортанням цього образу, «примальовуванням» письменником окремих деталей, фрагментів.

У наведеному фразеологічному комплексі на передній план актуалізовано пряме значення фразеологічного прототипу з пре- та постпозиційними експлікаторами такої актуалізації (актуалізатори підкреслено). Фразеологічне значення таких виразів актуалізовано фразеологічним образом і традиційною формою ФО. Звернемося до прикладів:

(40) *Гідне місце на скрижлях історії посяде притчова пригода грибка маслючка, котрий ходив по селу з власною головою під пахвою, вів із нею мудрі бесіди, хотів продати чи за безцінь віддати, проте, на жаль, не знайшлось охочих придбати розумну голову. А може, й на краше, га, що Хома Хомович таки зостався зі своєю головою? (ПП).*

(41) *А що ж тут? А тут яблунівський колгоспник, скотар, старший куди пошлють, званий у народі Хомою невірним і лукавим, перед старою бабою в лузі зняв із пліч свою буйну голову й сховав під пахву! (ПП).*

(42) *Значить, так, Хомо... Десь там удома, коло своєї жінки, щоб ніхто не бачив, і можна... Твоя хата – твоя фортеця. Але до худоби маєш приходити з головою! (ПП).*

(43) *Значить, Хомо, щоб узавтра приходив до худоби на ферму з головою. Бо де це бачено, щоб чоловік сам у себе голову вкрав – і другому віддав, та ще й не спіймався на гарячому? (ПП).*

(44) *А коли кожен захоче так, як ти? Зоставив собі голову вдома, щоб спочивала, а сам у колгосп без голови? Чи в школу без голови! Чи в бухгалтерію! А то в автобусі везе шофер без голови! Чи в магазині торгує продавець без голови! (ПП).*

5. Висновки та перспективи. Прийом подвійної актуалізації ФО є одним із авторських засобів, за допомогою якого Євген Гуцало творить і підтримує художню умовність своїх романів, водночас митець вдало спрямовує «умовність» своїх романів на реалізацію прийому подвійної актуалізації.

Майстерність письменника у реалізації прийому подвійної актуалізації ФО виявлювано у природному поєднанні лексичного і фразеологічного значень виразів, їх належній і ненав'язливій мотивації, що створює виражальний ефект особливого впливу. Через розкладання прямого й переносного значень ФО, які вже достатньо відокремилися одне від одного, та суміщення цих значень в одному контексті, автор досягає комічного, іронічного чи саркастичного ефекту. Таке творче семантичне перетворення є, по-суті, мовною грою, де присутні

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
натяк і двозначність, віртуозне жонглювання словами і значеннями.

Надалі актуальним видається порівняльне опрацювання авторських виявів прийому подвійної актуалізації ФО у химерних романах Євгена Гуцала та інших представників української химеріади.

Література

Білоноженко 1989: Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів; відп. ред. Л. С. Паламарчук; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. К. : Наук. думка. 1989. 156 с.

Важеніна 2014: Важеніна О. Г. Мовна гра як основа освоєння асоціативного потенціалу фразеологічних одиниць. *Мовний простір граматики: актуальні студії*: зб. наук. праць. [на честь 60-річчя член-кореспондента НАН України Анатолія Загнітка]. Донецьк. 2014. С. 208–211.

Важеніна 2015: Важеніна О. Г. Потенційні можливості фразеологічних одиниць у химерно-художніх текстах. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць. Київ-Вінниця : ДонПУ, 2015. Вип. 30. С. 83–88.

Гамзюк 2000: Гамзюк М. В. Актуалізація стійких елементарних мікротекстів (на матеріалі німецької мови). *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 63–69.

Гнатюк 1982: Гнатюк І. С. Трансформація традиційних фразеологізмів в мові сучасної української художньої прози : автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 1982. 24 с.

Журавська 2018: Журавська О. В. Дихотомія «реального» й ірреального хронотопу як категоріальна жанрова ознака українського химерного роману 2-ї пол. ХХ ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. К. 2018. 237 с.

Кравченко 1988: Кравченко А. Є. Художня умовність в українській радянській прозі. К. : Наукова думка. 1988. 127 с.

Кунин 1974: Кунин А. В. Двойная актуализация как понятие фразеологической стилистики. *Иностранные языки в школе*. 1974. № 6. С. 13–17.

Омелич 2003: Омелич І. М. Подвійна актуалізація фразеологізмів у творах І. С. Нечуя-Левицького. *Українська мова*. 2003. № 2. С. 94–101.

Павлишин 1997: Павлишин М. «Позичений чоловік» Євгена Гуцала: химерне в сучасному українському романі. *Канон та іконостас: Літературно-критичні статті*. К. : Час. 1997. С. 82–97.

Пасік 2016: Пасік Н. М. Фразеологічна репрезентація стильової домінанти химерності в художньому мовленні Євгена Гуцала. *Література та культура Полісся*. Вип. 84. Серія «Філологічні науки». № 7. 2016. С. 139–149.

Русанівський 2006: Русанівський В. М. Мова химерного роману. *Мовознавство*. 2006. № 4. С. 3–21.

Станіславова 2012: Станіславова Л. Л. Подвійна актуалізація фразеологізмів: форми реалізації. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства: зб. наук. пр. Хмельницький : ХНУ*. 2012. Вип. 5. С. 164–174.

Стефанишин 2016: Стефанишин Ю. М. Фразеологічні інновації в сучасній польській прозі: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Львів. 2016. 251 с.

Третьякова 2011а: Третьякова И. Ю. Окказиональная фразеология (структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты): автореф. дис. на соискание уч. степени докт. филол. наук. Ярославль. 2011. 51 с.

Третьякова 2011б: Третьякова И. Ю. Оказиональная фразеология: монография. Кострома : КГУ им. Некрасова. 2011. 290 с.

Ужченко 2007: Ужченко В. Д. Фразеосемантичні лінії однієї «делікатної» варіативно-синонімічної групи. *Учені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія «Філологія». 2007. Том 20 (59). № 6. С. 254–263.

Халатникова 1984: Халатникова Э. И. Структурно-семантический и стилистический аспект цепочек сложных преобразований фразеологических единиц. *Фразеология и контекст*. М. 1984. С. 215–226.

Джерела

РУССВ 2000: Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів (1959 р.) / [за ред. М. Ф. Наконечного; опрацювання тексту Анатолія Євпака]. Харків : Прапор. 2000. 495 с. URL: <http://www.stalivyrazy.org.ua>

Загадки 1962: Загадки / упорядкування, вступна стаття та примітки І. П. Березовського. К. : Вид-во АН УРСР. 1962. 511 с.

ФРР 2001: Мелерович А. М., Мокиєнко В. М. Фразеологізми в рускій речі: Словарь [Около 1000 одиниць]. [2-е изд., стереотип]. М. : Русские словари, Астрель. 2001. 856 с.

СФУМ 2008: Словник фразеологізмів української мови / [уклад.: В. М. Білоноженко та ін.]. К. : Наук. Думка. 2008. 1104 с. (Словники України).

ФСУМ 1998: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови: Близько 2 500 виразів. К. : Освіта. 1998. 224 с.

УНПП 1963: Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період / [упор. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут]. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1963. 790 с.

СТНП 1993: Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. Харків : Основа. 1993. 176 с.

Джерела ілюстрованого матеріалу

ПЧ: Гуцало Є. Позичений чоловік. Твори в п'яти томах. К. : Дніпро. 1997. Т. 3. С. 147–460.

ПЖФ: Гуцало Є. Приватне життя феномена. Твори в п'яти томах. К. : Дніпро. 1997. Т. 4. С. 5–394.

ПП: Є. Гуцало. Парад планет. Євген Гуцало. Твори в п'яти томах. К. : Дніпро. 1997. Т. 4. С. 395–685.

КОНЦЕПТ *ЛЮДИНА* У ФРАЗЕОЛОГІЇ СХІДНОСТЕПОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК: ОБРАЗНИЙ СКЛАДНИК

ПРИНА ГАРБЕРА

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
Вінниця – Україна

Анотація. У розділі «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок: образний складник» висвітлено теоретико-прикладні питання культурного кодування, схарактеризовано систему кодів культури та міжкодових переходів аналізованого концепту з ґрунтовним описом лексико-семантичних варіантів репрезентантів культурних кодів.

Потужним засобом вербалізації концепту визнано ареальну фразеологічну одиницю, оскільки жива, народна мова діалектів відбиває найсучаснішу етнокультурну ситуацію окремих територій країни. Культурне кодування позиціоновано як інструмент дослідження ареальної фразеології та як один із можливих засобів структурування концепту. У такий спосіб уточнено й доповнено методика аналізу концептів у фразеології шляхом репрезентації системи кодів культури, що розширює знання механізмів і закономірностей мовної концептуалізації. Аналіз концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок становить належний внесок в опрацювання проблем культурного кодування та національно-культурної специфіки концепту *людина* в україністиці.

Образний складник сформовано соматичним, предметним, зооморфним, антропним, фітоморфним, природним, гастрономічним, духовним, квантитативним, темпоральним, міфологічним, акціональним, сенсорним, спатіальним, кваліфікативним, мовленнєвим кодами та двокомпонентними і трикомпонентними міжкодовими переходами. Вторинну семіотичну систему аналізованого концепту утворювано 411 одиницями (соматизмами, зооморфізмами, фітоморфізмами, числовими компонентами, міфологемами, онімами, колоративами, лексемами з темпоральною та просторовою семантикою тощо).

Ключові слова: ареальна фразеологічна одиниця, код культури, концепт, міжкодовий перехід, образний складник.

THE CONCEPT *HUMAN* IN THE PHRASEOLOGY OF THE EAST STEPPE UKRAINIAN DIALECTS: THE DESCRIPTIVE COMPONENT

IRYNA HARBERA

Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia – Ukraine

Summary. In the second chapter “The Concept *Human* in the Phraseology of the East Steppe Ukrainian Dialects: the Descriptive Component” the theoretical and application issues of the cultural coding has been covered, the code system of the culture and intercode passages of the concept which is analyzed including the justified description of the lexical and semantic variants of the representatives of the cultural codes have been characterized.

The areal phraseological unit has been identified as a powerful tool of the verbalization of the concept so far as the living, folk language of the dialects represents the most modern ethno-cultural situation of the some areas of the country. The cultural coding has been positioned as an instrument of the research of the areal phraseology and as one of the possible means of the structuring of the concept. Therefore, the methodology of the analysis of the concepts in the phraseology by the representation of the system of the cultural codes has been specified and completed that develops the knowledge of the mechanisms and the principles of the speech conceptualization. The analysis of the concept *human* in the phraseology of the East Steppe Ukrainian dialects makes the proper contribution into the processing of the issues of the cultural coding and the national and cultural specificity of the concept *human* in the Ukrainian studies.

The descriptive component has been formed by the somatic, subject, zoomorphic, anthropic, phytomorphic, natural, gastronomic, spiritual, quantitative, temporal, mythological, actional, sensor, spatial, qualificative, speech codes and the two-component and three-component intercode passages. The secondary semiotic system of the concept, which is analyzed, is created by the 411 units (somatic units, zoomorphic units, phytomorphic units, digital components, mythological units, names, colourative units, lexemes with temporal and spatial semantics, etc).

Keywords: areal phraseological unit, code of culture, concept, intercode passage, descriptive component.

1. Постановка проблеми. Більшість напрямів сучасної лінгвістики (когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія,

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
психолінгвістика, етнолінгвістика, соціолінгвістика та ін.) спрямовано на вивчення людини як єдиного свідомого носія мови й культури. Досліджувати останні цілісно, в нерозривному, взаємопов'язаному та взаємопроникному комплексі доцільно, користуючись особливим понятійним апаратом. Центральною ланкою аналізу мовного матеріалу, зокрема ареальної фразеології як виразника самобутності народу, при цьому обирають дедалі частіше так звані коди культури (КК) (суміжними до цього поняття виступають культурні знаки, культурні смисли, культурні символи, культурно марковані мовні одиниці тощо). Код культури – знакова реалізація архетипів свідомості, ментальних прообразів (праці Т. Банкової, Е. Бартмінського, Т. Вендіної, М. Ковшової, В. Красних, С. Нікітіної, В. Теля, С. Толстої, Т. Цив'ян та ін.), які «матеріально» виражаються за допомогою вербальних одиниць.

2. Коди культури у фразеології: визначення та типологія.

2.1. Поняття про коди культури. На нерозривності мови й культури наголошували ще в 30-х рр. ХХ ст. представники відомої школи Сепіра – Уорфа. Е. Сепір зазначає, що культура – те, що робить і думає суспільство, а мова – те, як воно думає [Сепір 1993: 193]. М. Толстой вважає мову одночасно компонентом і знаряддям культури [Толстой 1995: 16]. Сама культура визначувана по-різному: це спадкова пам'ять колективу, виражена певною системою заборон і розпоряджень [Лотман 1971: 147]; це сукупність специфічних людських способів діяльності та її результатів [Бромлей 1973: 159]; це усвідомлення світу людиною (форми концентрації й позначення у свідомості світобудови відповідають масштабам діяльності в мікро- і макрокосмі людини як суб'єкта культури) [Теля 2004: 24]; це притаманні певному народу способи життя та діяльності

у світі, а також стосунки між людьми (звичаї, ритуали, особливості спілкування), способи бачення, розуміння й перетворення світу [Маслова 2007: 157].

А. Кармін наголошує, що культура – це чинник, який визначає специфіку людського способу життя і що виникає через здатність людини добувати, накопичувати, опрацьовувати й використовувати інформацію. Така масштабна та всебічна обробка даних про довкілля призводить до створення спеціальних знакових систем, за допомогою яких інформація кодується та передається в суспільстві [Кармін 2006: 52-60]. Цей підхід до культури уможливує використання терміна «код культури» (лат. *codex* – книга; *cultura* – культура), що виражає конкретний елемент культурного простору, який концентровано вбирає й образно актуалізує зібрані й усвідомлені знання людини про предмет чи явище довкілля. Культура – ієрархічно організована система кодів, вторинна знакова система. Термін «код», з'явившись спочатку в технічних галузях (наприклад, код Морзе), генетиці (генетичний код), стає дедалі популярнішим у когнітивній лінгвістиці й лінгвокультурології, будучи вживаним, утім, у різних варіаціях: безпосередньо код культури [Красных 2001; Гудков 2004], квазістереотип [Телия 1996], символ [Вольф 2002; Колесов 2002; Орлова 2005] тощо.

Сучасне розуміння вторинної семіотичної системи склалося завдяки доробку Ю. Лотмана [Лотман 1996], який культуру визначає як систему знаків, свідомі та несвідомі моделі діяльності, форми й види ставлення людини до довкілля, а код культури зі своєю знаковою природою – як саму людську діяльність (у вигляді магії, культів, ритуалів, ворожінь тощо), так і супроводжуючі її атрибути. Р. Барт стверджує, що будь-який текст вбирає в себе безмежну кількість культурних кодів, вплітаючися пізніше в культуру, зберігаючи пам'ять про неї: «це

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
перспектива безлічі цитатій, марево, зіткане з безлічі структур; одиниці, утворені цим кодом, є нічим іншим, як відлунням чогось, що вже було читане, бачене, зроблене, пережите: код є слідом цього «вже» [Барт 1994: 39-40]. В. Телія описує коди культури як вторинні знакові системи, що використовують матеріальні й формальні засоби для кодування однакового змісту, які й утворюють картину світу, менталітет певного суспільства [Телія 1996]. В. Красних порівнює коди з «мережею», яку людина «накидає» на доквілля, членуючи, категоризуючи, структуруючи й оцінюючи його [Красных 2002: 232]. Коди універсальні, проте їх конкретні вияви завжди національно детерміновані. О. Селіванова інтерпретує культурні коди як мережу членування, категоризації, оцінок інтеріоризованого світу та внутрішнього досвіду людини, зумовлену культурою певного суспільства й репрезентовану в семіотичних системах природної мови, мистецтва, обрядів, звичаїв, вірувань, у нормах моралі, поведінці членів етнічної спільноти [Селіванова 2006: 43]. Ф. Бацевич зазначає, що коди культури – це «сукупність знаків (символів) та їх смислів, котрі наявні в будь-якому предметі культури певної національної лінгвокультурної спільноти; знаходить вияв також в етнічній мові, мовній картині світу» [Бацевич 2007]. О. Березович розглядає коди культури як «знаряддя для вираження смислів, що мають різні формальні «обличчя» [Березович 2007: 341]. Д. Гудков і М. Ковшова визначають коди культури як семіотичну систему для кодування певного культурного змісту: це «система знаків матеріального та духовного світу, які стали носіями культурних смислів» [Гудков 2007: 9]. Реалізовані коди культури здебільшого на мовному матеріалі.

2.2. Фразеологізми як засіб вербалізації кодів культури. Л. Савченко стверджує, що код культури – «це відповідна національна етнокультурна інформація, що кодується у формі, здатній ідентифікувати культуру, через сукупність вторинних знаків і символів, наділених такими смислами (та їх комбінаціями), які можуть проявлятися в предметах матеріальної і духовної діяльності людини на рівні семіотичного простору». «Культура етносу створюється і формується, передається і зберігається, трансформуючись через код. Код є своєрідним інструментом доступу до базових елементів культури, що наявні в будь-якому предметі діяльності людини» [Савченко 2013: 62]. Погоджуючись із тим, що основний засіб вираження кодів культури – різноманітний етнічно маркований мовний матеріал, дослідниця розглядає саме фразеологізми як особливі «згорнуті» мікротексти, чії компоненти й образи пронизані кодами культури, здатні зберігати й передавати культурну інформацію [Там само]. Фразеологізми – самі собою специфічна семіотична система, адже акумулюють стереотипні уявлення народу, репрезентуючи в особливих вербальних формах його бачення людини, її характеру, зовнішності, властивостей поведінки тощо. Уявлення ці глибоко вкорінені у свідомості кожного носія мови, який використовує фразеологізми в процесі спілкування. Код культури демонструє двобічний зв'язок між означуваним предметом чи явищем та уявленням людини про них. За твердженням Л. Савченко, компоненти, образи, семантика фразеологізму безпосередньо співвідносяться з індексами кодів. Крім того, спільність виявляється й у механізмі їх виникнення – явищі метафоризації (явище культури ↔ код ↔ фразеологізм): коди культури пов'язані з фразеологією через метафору.

В. Телія підкреслює, що система образів, закріплених у фразеологічному складі мови, слугує своєрідною «нішею» для кумуляції світогляду й пов'язана з матеріальною, соціальною чи духовною культурою мовної спільноти, свідчачи про її культурно-національний досвід і традиції [Телія 1996: 215]. Д. Гудков і М. Ковшова вважають, що визначальним етапом культурної інтерпретації фразеологізму виступає співвіднесення його слів-компонентів із кодами (антропним, соматичним, зооморфним, колірним тощо), що формує його роль як знака культури [Гудков 2007: 95].

Культурна конотація фразеологізму визначається шляхом виявлення взаємозв'язків його семантики з елементами матеріальної та духовної культури, традиціями, віруваннями, звичаями, історією етносу, територією його проживання тощо. Якщо уявити культуру (сукупність матеріальних і духовних цінностей), засоби її кодування та мову людини як лінійно розташовані елементи єдиної макросистеми, то коди культури займатимуть проміжну, серединну, центральну позицію: спочатку глибинні культурні смисли кодуються в системі спеціальних знаків, а згодом експлікуються в конкретних мовних одиницях. Важливо, що відстежити їх зв'язок можна у двох напрямках: від обраної об'єктом аналізу культурно маркованої мовної одиниці (ареальна фразеологічна одиниця (АФО) в нашому студіюванні) до певної культурної цінності, і навпаки. Отже, саме коди культури – визначальний інструмент інтерпретації фразеологізмів, оскільки відображають процес усвідомлення мовних знаків та забезпечують «відправлення» їх до культурних знань, ними переданих. Схема такого інтерпретаційного аналізу досить лаконічна: 1) значення фразеологізму співвідноситься з кодом, що міститься в його формальному складі (виділяється так званий показник коду –

найчастіше це одна лексема); 2) розкривається етнокультурна значущість, зосереджена в кодї. Серед часткових прийомів аналізу Л. Савченко виокремлює відтворення екстралінгвістичної ситуації, встановлення прямого значення компонентів, з'ясування семантики початкового словосполучення, аналіз вторинного змісту метафоризованого утворення [Савченко 2013: 63-64].

Код культури допомагає сприйняти мовний знак крізь призму набутих культурних знань, які «вплітаються» в семантику фразеологізму, кожного разу відтворюючись і передаючись разом із ним під час мовлення й спілкування. Код має певний мінімальний набір елементів, є універсальним у тому сенсі, що один із них здатний репрезентувати кілька значень, навіть ніяк між собою не пов'язаних (що реалізовані в різних лексико-семантичних варіантах (ЛСВ)): «один код здатний обслуговувати кілька смислів, а один смисл може передаватися різними елементами» [Батсурэн 2010: 10]. Якщо один культурний смисл реалізований у різних значеннях (а відповідно, й у різних фразеологізмах), то для його репрезентації необхідна більша кількість елементів коду культури.

Таким чином, під кодом культури в дослідженні розуміємо вторинну знакову систему, що структурує, категоризує, оцінює матеріальний та духовний світи людини й репрезентована різними етнокультурно маркованими мовними одиницями (у межах роботи – АФО).

2.3. Класифікація кодів культури. Коди культури передбачають вторинне використання знаків, що вже мають певне первинне значення. Кодування здійснюється на основі знань людини про живу й неживу природу (матеріальну й нематеріальну). Жива (матеріальна) природа співвідноситься з

людиною, флорою та фауною. Нежива (нематеріальна) природа представлена предметами, речовинами, стихіями, явищами природи тощо. Традиційно виокремлюють два «глобальні» різновиди кодів: субстанціональні й концептуальні [Цивьян 2005; Березович 2007; Толстая 2008]. Субстанціональна група кодів сформована на основі знаків матеріальної природи. Концептуальна група кодів об'єднує знаки, сформовані на базі концептів та ідей, що відображають закономірні процеси буття. На основі цього «глобального» поділу відбувається подальше виокремлення різних типів кодів.

М. Толстой виділяє такі коди культури, розглядаючи їх як компоненти одного обряду: 1) вербальний (словесний – слова й тексти); 2) реальний (наочний – предмети й речі); 3) акціональний (кінетичний – дії) [Толстой 1995: 86]. В. Красних зазначає, що коди культури описують три основні об'єкти: 1) саму людину; 2) довкілля (простір і предмети, що його заповнюють); 3) час. Як наслідок, визначальними постають просторовий й темпоральний коди; також до базових дослідниця зараховує соматичний (тілесний), предметний, біоморфний, духовний [Красных 2002: 233-234]. Т. Леонтьєва виокремлює фізіолого-соматичний, антропологічний, зоологічний, ботанічний, предметний, соціальний, мовленнєвий, природно-метеорологічний, міфологічний, просторовий, кулінарно-гастрономічний, технічний, геометричний, колоративний культурні коди [Леонтьєва 2003]. О. Селіванова найважливішими кодами культури визначає: соматичний, просторовий, часовий, духовний, біоморфний (поділяє на зооморфний і рослинний), антропний (власне людський), акціональний, релігійний, космогонічний, аксіологічний, сенсорний [Селіванова 2004]. Ф. Бацевич актуалізує

біоморфний, духовний, предметний і соматичний коди культури [Бацевич 2007].

Г. Багаутдінова аналізує образи антропних фразеологізмів, стверджуючи, що вони слугують для відображення людини в довкіллі, а тому можуть розглядатися за допомогою «накладених» на них кодів: 1) антропоморфного (образ людини, частин її тіла); 2) біоморфного (образи дерев, рослин, тварин, птахів, комах); 3) об'єктного (образи предметів побуту, житла, одягу, їжі, речовин тощо); 4) анімічного (образи явищ природи); 5) міфологічного (образи релігійних уявлень, казкових персонажів); 6) темпорального (образи через позначення часу); 7) просторового (географічний) (образи через позначення простору); 8) колоративного (образи через позначення кольорів); 9) квантитативного (образи через позначення виміру та кількості); 10) термінологічного (образи в різних термінах) [Багаутдінова 2007: 21].

М. Піменова має власний погляд на культуру, код культури й систему кодів. Так, зміст культури, за дослідницею, представлений різними площинами – звичаї, мова й писемність, одяг, поселення, праця, виховання, економіка, армія, суспільно-політичний устрій, закон, наука, техніка, мистецтво, релігія, прояви духовного розвитку народу, які в мові реалізовані системою кодів культури (макросистемою характеристик об'єктів картини світу, об'єднаних спільною категорійною властивістю). При перенесенні в мові характеристик з одного коду в інший виникає метафора чи метонімія. Код культури – це таксономія елементів картини світу, у якій об'єднані природні й створені руками людини об'єкти (біофакти й артефакти), об'єкти зовнішнього та внутрішнього світів (фізичні й психічні явища). У мові відобразилася властивість мислення людини, що живе в природному й соціальному середовищі, переносити на

свій внутрішній світ і його об'єкти антропоморфні та біоморфні характеристики, що закріпилися у вигляді метафор і метонімії. Здатність людини співвідносити явища з різних площин, виділяючи в них спільні ознаки, знаходиться в основі наявної в кожній культурі системи кодів, серед яких рослинний (вегетативний, фітоморфний), зооморфний (анімальний, теріоморфний), антропоморфний, предметний, харчовий, хімічний, колірний, просторовий, часовий. Рослинний, зооморфний і антропоморфний коди іноді об'єднують під загальною назвою біоморфного (натуралістичного) коду. Антропоморфний код, у свою чергу, ділиться на індивідуальний і соціальний субкоди. Елементи кодів виступають як класифікатори та квантифікатори один для одного, за ними закріплена певна символічна культурна співвіднесеність [Пименова 2007: 7-8].

М. Ковшова виділяє анатомічний, соматичний, зооморфний, рослинний, предметний, харчовий, акціональний, космічний та інші культурні коди [Ковшова 2009], обстоюючи думку, що визначальною є тематична класифікація кодів (коли різні «за субстанцією» знаки об'єднані спільною темою та втілюють різні культурні смисли). Р. Батсурен, досліджуючи антропні фразеологізми, виокремлює соматичний, антропний, зооморфний, рослинний, артефактний, архітектурний, діяльнісний, якісний, природний, просторовий, часовий, числовий, ваговий, духовно-релігійний, колоративний, гастрономічний коди культури [Батсурэн 2010: 14]. О. Галинська культурні коди класифікує на соматичний, антропний, предметно-артефактний, зооморфний, рослинний, природний, харчовий, релігійний [Галинська 2011]. І. Токарева до найважливіших кодів культури відносить: антропоморфний (образи людини), біоморфний (образи рослин і тварин),

анімістичний (образи природи), акціональний (образи дій), фетишний (образи предметів) [Токарева 2013].

Л. Савченко, здійснивши аналіз різних класифікацій кодів культури, дійшла висновку, що основними можна вважати такі: 1) соматичний (тілесний), найбільш давній із наявних, що репрезентує символні функції різних частин тіла людини; 2) просторовий, пов'язаний із членуванням простору, абсолютною і відносною локалізацією людини і предметного світу; 3) часовий, що фіксує уявлення абсолютного і відносного часу, відношення життя людини до часу Всесвіту; 4) предметний, який відтворює еталони метричної системи, представляє побутові реалії й різні артефакти; 5) біоморфний, співвіднесений із сприйняттям тваринного, рослинного світу та світу міфологічних істот; 6) духовний, що відображає моральні пріоритети, культурні цінності тощо. Серед додаткових виділяє антропний, космологічний, акціональний, релігійний, сенсорний, аксіологічний коди [Савченко 2013: 69-70].

У дослідженні за основу взято класифікацію кодів культури Л. Савченко з модифікацією згідно з опрацьованим діалектним фразеологічним матеріалом. Виділяємо 18 кодів культури: 1) соматичний (частини тіла людини (рідше – тварини) й продуктів її життєдіяльності); 2) предметний (предмети побуту, одягу, житла); 3) зооморфний (тварини, земноводні, птахи, комахи); 4) антропний (номінації людини); 5) фітоморфний (рослини, дерева, квіти, плоди); 6) природний (явища природи, стихії, об'єкти ландшафту); 7) гастрономічний (страви, продукти харчування); 8) духовний (моральні й культурні цінності); 9) квантитативний (числа, одиниці виміру); 10) темпоральний (часові відрізки); 11) міфологічний (релігійні і надприродні уявлення, герої міфів, казок, легенд, літературних творів); 12) акціональний (дії, процеси); 13) сенсорний (фізичні

відчуття й емоції, почуття, стани); 14) спатіальний (простір); 15) кваліфікативний (риса характеру людини); 16) мовленнєвий (вербальне мовлення, спілкування); 17) колоративний (кольори); 18) геометричний (геометричні тіла, фігури).

Виокремлення кодів культури на матеріалі фразеології східностепових українських говірок здійснено в такі етапи: 1) аналіз структури ареальної фразеологічної одиниці, виділення в її складі лексеми-показника культурного коду; 2) аналіз семантики ареальної фразеологічної одиниці, формулювання лексико-семантичного варіанта, репрезентованого виділеним кодом культури; 3) об'єднання виокремлених лексико-семантичних варіантів (отже, й ареальних фразеологічних одиниць, що їх репрезентують) у групи відповідно до (навколо) показника культурного коду, що реалізований за допомогою них; 4) об'єднання виокремлених показників культурних кодів у більші тематичні групи (соматичний, предметний, зооморфний, антропний, фітоморфний тощо).

3. Репрезентація кодів культури концепту *людина* на матеріалі фразеології східностепових українських говірок. Коди культури формують образний складник концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок. Матеріал дослідження становить 1000 фразеологічних одиниць, зібраних експедиційним шляхом у смт Новотроїцьке, смт Ольгінка Волноваського району Донецької області. У студіюванні виділено 18 кодів культури: 16 – самодостатніх і 2 (колоративний, геометричний) – у складі міжкодових переходів. Терміном «міжкодовий перехід» окреслюємо, за І. Чибор, дифузну зону, де умовно визначені межі кодів культури взаємопроникають. Периферійні явища «зумовлені, з одного боку, умовністю меж між кодами культури, а з іншого – специфікою закодованої у ФО культурної інформації» [Чибор

2015: 140]. Якісно-кількісний вияв кодів культури концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок представлено в Табл. 1.

3.1. Самодостатні коди культури

3.1.1. Соматичний код культури. В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок найбільшу продуктивність виявили соматизми з кількістю лексико-семантичних варіантів більше 5: 1) **голова** – ЛСВ ‘головний біль’ (*аж голова тріщить (у кого); голова аж гуде (в кого); голова розривається (в кого); голова як не лопне (в кого); гуде в голові (в кого)*); ЛСВ ‘досвідчена людина’ (*бита голова*); ЛСВ ‘дурнувата людина’ (*бичача голова; в голові аж дзвенить (у кого); в голові стрижено (в кого)*); ЛСВ ‘загострити увагу’ (*втокти в голову*); ЛСВ ‘бути дурним’ (*головою вдаритися*); ЛСВ ‘збожеволіти’ (*зірватися вниз головою*); ЛСВ ‘шибайголова’ (*одірви голову й вибрось*); 2) **вухо** – ЛСВ ‘стан після почутих лайки, брехні, дурниць’ (*аж вуха в’януть (у кого)*); ЛСВ ‘процес напруженого мислення’ (*аж вуха горять (у кого)*); ЛСВ ‘слухове відчуття після сильного вибуху, удару грому’ (*аж у вухах заляцало (в кого)*); ЛСВ ‘уважно слухати’ (*вуха настобурчити*); ЛСВ ‘набриднути розмовами’ (*підсісти на вуха*); ЛСВ ‘спокійна людина’ (*хоч у вухо стрель (кому)*); 3) **око** – ЛСВ ‘зорове відчуття після сильного удару’ (*аж в очах замиготіло (в кого)*); ЛСВ ‘бути голодним’ (*аж на очі нічого не бачити*); ЛСВ ‘відчуття від погляду на щось дуже яскраве’ (*аж очі виїдає (кому)*); ЛСВ ‘бути флегматичним’ (*і ходити з заплющеними очима*); ЛСВ ‘виснажена людина’ (*одні очі остались (у кого)*); ЛСВ ‘безхарактерна людина’ (*хоч ширнути межі очі (кому)*).

Вторинна семіотична система концепту *людина* у фразеології східноstepових українських говірок: якісно-кількісний вияв

Вторинна семіотична система концепту <i>людина</i> у фразеології східноstepових українських говірок		Кількість АФО, в од.	Кількість АФО, у %
Код культури			
1.	Соматичний	120	16,99
2.	Предметний	105	14,89
3.	Зооморфний	65	9,21
4.	Антропний	52	7,37
5.	Фітоморфний	27	3,83
6.	Природний	26	3,68
7.	Гастрономічний	15	2,12
8.	Духовний	13	1,84
9.	Квантитативний	12	1,7
10.	Темпоральний	12	1,7
11.	Міфологічний	10	1,42
12.	Акціональний	9	1,27
13.	Сенсорний	9	1,27
14.	Спатіальний	8	1,13
15.	Кваліфікативний	3	0,42
16.	Мовленнєвий	2	0,28
Разом:		488	69,12
Міжкодовий перехід			
1.	Двокомпонентні	197	27,9
2.	Трикомпонентні	21	2,98
Разом:		218	30,88
Усього:		706	100

Менш продуктивними виявилися соматизми, що налічують 2-4 лексико-семантичні варіанти: 1) **шкура** – ЛСВ ‘відчуття сильного холоду’ (*аж гусяча шкура вилізла (в кого)*); ЛСВ ‘егоїст’ (*товста шкура*); ЛСВ ‘шибайголова’ (*шкура барабаняча*); ЛСВ ‘знервована людина’ (*шкура горить (на кому)*); 2) **губа** – ЛСВ ‘бути пихатим’ (*балакати крізь губу*);

ЛСВ ‘сказати й причаїтися’ (*укусити й губи поховати*); ЛСВ ‘говорити знехотя’ (*через губу не плюнути*); 3) **кістка** – ЛСВ ‘бути худим’ (*кістками торохтіти*); ЛСВ ‘бути без сил’ (*кісток не чути*); ЛСВ ‘бути жадібним і жорстоким’ (*ковтнути з кістками і не вдавиться*); 4) **ніс** – ЛСВ ‘засоромлена людина’ (*аж ніс почервонів (у кого)*); ЛСВ ‘сильне потрясіння’ (*аж у носі закрутило (в кого)*); ЛСВ ‘виснажена людина’ (*в носі кругло (в кого)*); 5) **палець** – ЛСВ ‘бути лінивим’ (*зря й пальцем не шевельнути*); ЛСВ ‘сміятися без причини’ (*з пальця сміятися*); ЛСВ ‘досвідчений’ (*не пальцем деланий*); 6) **язик** – ЛСВ ‘мовчати’ (*мов язик одкусити*); ЛСВ ‘мовчазна людина’ (*язика не розв’язати (кому)*); ЛСВ ‘розмовляти заради задоволення’ (*язиком плескати*); 7) **башка** – ЛСВ ‘досвідчена людина’ (*бита-перебита башка*); ЛСВ ‘некмітлива людина’ (*солом’яна башка*); 8) **груди** – ЛСВ ‘засмучена людина’ (*аж груди розпирає (кому)*); ЛСВ ‘заздрісна людина’ (*груди розпухли (в кого)*); 9) **живіт** – ЛСВ ‘голодна людина’ (*аж за живіт тягне (в кого)*); ЛСВ ‘біль у животі’ (*взяло за живіт (кого)*); 10) **жила** – ЛСВ ‘здорова людина’ (*волова жиля (в кого)*); ЛСВ ‘уміла людина’ (*майстрова жиля (в кого)*); 11) **кишка** – ЛСВ ‘голодна людина’ (*аж кишки болять (у кого)*); кишки злиплися (*в кого*); ЛСВ ‘бурчання в животі від голоду’ (*кишки сваряться (в кого)*); 12) **нога** – ЛСВ ‘бути втомленим’ (*і ноги не підняти; тіки на ногах стояти; тіки ноги тягати*); ЛСВ ‘біль у ногах від втоми’ (*ноги аж гудуть (у кого)*); 13) **рана** – ЛСВ ‘услесливий’ (*солодкий, хоть до рани прикладай*); ЛСВ ‘сказати й причаїтися’ (*укусити й залізати рану*); 14) **рот** – ЛСВ ‘вжити що-небудь натщесерце перед тим, як випити горілки чи вина’ (*в роті засмачити*); ЛСВ ‘бути брехливим’ (*як дихнути ртом, так і брехнути*); 15) **рука** – ЛСВ ‘невміла людина’ (*не туди руки стирчать (у кого)*); ЛСВ ‘талановита

людина' (*усе в руках горить (у кого)*); 16) **серце** – ЛСВ 'сильне потрясіння' (*аж серце зайшлося (в кого)*); ЛСВ 'слухове відчуття після сильного вибуху, удару грому' (*аж серце закалатало (в кого)*).

Один лексико-семантичний варіант репрезентують соматизми: **бік** (ЛСВ 'пихата людина' *і з якого боку підійти, не знаєш (до кого)*); **волосина** (ЛСВ 'лисий' *кучерявий без волос*); **гівно** (ЛСВ 'заспокоєна людина' *гівна перегоріли (в кого)*); **голівка** (ЛСВ 'зла людина' *гадюча голівка (в кого)*); **голос** (ЛСВ 'бути хворим' *голосу не підвести*); **горло** (ЛСВ 'жадібна людина' *широке горло (в кого)*); **грива** (ЛСВ 'брехати' *чесати гриву*); **дихання** (ЛСВ 'відчуття після сильного удару' *аж дихання перехватило (в кого)*); **дух** (ЛСВ 'сильне потрясіння' *аж дух забиває (кому)*); **жир** (ЛСВ 'гладка людина' *аж жир капає (з кого)*); **зуб** (ЛСВ 'бути голодним' *клацать зубами*); **кізяк** (ЛСВ 'змерзнути' *перемерзнуть на кізяк*); **коліно** (ЛСВ 'налякана людина' *аж коліна дрижать (у кого)*); **лапа** (ЛСВ 'впливова людина' *волохата лапа*); **легені** (ЛСВ 'бути близьким до смерті' *легені відхаркувати*); **лице** (ЛСВ 'погано виглядати' *зійти з лиця*); **маслак** (ЛСВ 'виснажена людина' *одні маслаки стирчать (у кого)*); **мозг** (ЛСВ 'дурнувата людина' *засняділо в мозгах (у кого)*; *мозги риплять (у кого)*); **морда** (ЛСВ 'гладка людина' *аж морда лопається (в кого)*); **нерв** (ЛСВ 'нервова людина' *нерви грають (у кого)*); **передок** (ЛСВ 'невірний' *слабкий на передок*); **печінка** (ЛСВ 'відчуття сильного холоду' *аж печінки холонуть (у кого)*); **піт** (ЛСВ 'старанна людина' *аж піт виступив (у кого)*); **п'ята** (ЛСВ 'засоромлена людина' *аж п'яти почервоніли (в кого)*); **ребро** (ЛСВ 'виснажена людина' *одні ребра стирчать (у кого)*); **скелет** (ЛСВ 'худа людина' *ходячий скелет; можна скелет вивчати (по кому)*); **скула** (ЛСВ 'роздратована людина' *аж*

скули зводить (кому)); **слина** (ЛСВ ‘голодна людина’ аж слина тече (в кого)); **тулуб** (ЛСВ ‘незалежна людина’ ні клятий тулуб ні мятій); **утроба** (ЛСВ ‘наїстися’ утробу набити); **щелепа** (ЛСВ ‘дуже сердитися’ аж за щелепи хватати (кого)).

3.1.2. Предметний код культури. Серед показників предметного коду культури найбільшу продуктивність виявляють з 2-3 лексико-семантичними варіантами: 1) **віник** – ЛСВ ‘дурний’ (прибитий сирим віником); ЛСВ ‘жвава людина’ (драний віник); ЛСВ ‘безхарактерна людина’ (хоч віник зв’яжи (з кого)); 2) **тормоз** – ЛСВ ‘божевілля’ (зірватися з тормозів; тормоза отказали (в кого)); ЛСВ ‘заспокоїтися’ (нажати на тормоз); 3) **валянок** – ЛСВ ‘простакуватий чоловік’ (сибірський валянок); ЛСВ ‘старий залицяльник’ (сивий валянок); 4) **горщик** – ЛСВ ‘бути бідним’ (варити в дірявому горщику); ЛСВ ‘бути хитрим і досвідченим’ (у горщику танцювати й не перекинути); 5) **дошка** – ЛСВ ‘бути близьким до смерті’ (дошки збирати); ЛСВ ‘худа людина’ (пральна дошка); б) **дрючок** – ЛСВ ‘сутулий чоловік’ (дрючок горбатий); ЛСВ ‘смілива людина’ (і дрючком не злякати (кого)); 7) **криша** – ЛСВ ‘дуже високий’ (вищий криші); ЛСВ ‘божевільна людина’ (криша поїхала (в кого)); 8) **сорочка** – ЛСВ ‘старанна людина’ (аж сорочка змокрила (в кого)); ЛСВ ‘налякана людина’ (аж сорочка пополотніла (в кого)).

Один лексико-семантичний варіант засвідчують показники: **акваріум** (ЛСВ ‘погладшати’ акваріум ковтнути); **антена** (ЛСВ ‘висока людина’ як антена); **асфальт** (ЛСВ ‘бути п’яним’ асфальт обнімати); **барабан** (ЛСВ ‘бути вагітною’ ходити з барабаном); **башня** (ЛСВ ‘висока людина’ як телевізійна башня); **бричка** (ЛСВ ‘непрístupна людина’ на бричці не підкотитися (до кого)); **будка** (ЛСВ ‘погладшати’ будку наїсти); **вила** (ЛСВ ‘бути гордовитим’ як на вилах

ходити); **відро** (ЛСВ ‘голий’ *голий, босий і з відром*); **вінок** (ЛСВ ‘бути хворим’ *вінками смердіти*); **віск** (ЛСВ ‘гарний’ *з воску злитий*); **ворота** (ЛСВ ‘висока людина’ *ходячі ворота*); **газета** (ЛСВ ‘пліткарка’ *м’ясна газета*); **гвіздочок** (ЛСВ ‘батьора людина’ *гвіздочок сталевий*); **гітара** (ЛСВ ‘засмучена людина’ *плакуча гітара*); **дзига** (ЛСВ ‘непосидюча дитина’ *дзига вкусила (кого)*); **як дзига заводна**); **духовка** (ЛСВ ‘погладшати’ *духовку нажрати*); **жигало** (ЛСВ ‘бути вертлявим’ *жигало ковтнути*); **журнал** (ЛСВ ‘красива людина’ *як з журналу*); **іграшка** (ЛСВ ‘приваблива дівчина’ *як іграшка*); **ікона** (ЛСВ ‘красива людина’ *писана ікона*); **інкубатор** (ЛСВ ‘схожі люди’ *як з інкубатора*); **каганець** (ЛСВ ‘відчуття від сильного удару’ *аж каганці засвітились (у кого)*); **камера** (ЛСВ ‘байдужа людина’ *холодильна камера*); **кишеня** (ЛСВ ‘бідна людина’ *в кишені аж гуде (в кого)*); **ключечка** (ЛСВ ‘намагатися вивідати щось’ *накидати ключечку*); **колода** (ЛСВ ‘бути хворим’ *валяться гнилою колодою*); **копійка** (ЛСВ ‘бути скупим’ *труситися над кожною копійкою*); **кран** (ЛСВ ‘безініціативна людина’ *і краном не зрушити (кого)*); **крючок** (ЛСВ ‘лаятися’ *крючки збирати*); **кусочок** (ЛСВ ‘злий’ *з чорткових кусочків зшитий*); **куча** (ЛСВ ‘зла людина’ *чортова куча*); **макітра** (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *макітра не варе (в кого)*); **м’ясорубка** (ЛСВ ‘виснажена людина’ *як через м’ясорубку перекрутили (кого)*); **наковальня** (ЛСВ ‘заспокоєна людина’ *наковальня остила*); **носок** (ЛСВ ‘одягнений не за сезоном’ *голий, босий і в носках*); **піддувайло** (ЛСВ ‘замовкнути’ *закрити піддувайло*); **підлога** (ЛСВ ‘бути лінивим’ *зря й до підлоги не нагнутися*); **підметок** (ЛСВ ‘бути нікчемним’ *підметка не стоїти*); **покуть** (ЛСВ ‘бути близьким до смерті’ *лежати як на покуті*); **поріг** (ЛСВ ‘боязкий’ *сміливий до порога*); **пособіє** (ЛСВ ‘худа

людина' *наглядне пособіє*); **посуда** (ЛСВ 'бути зухвалим' *не пити з мілкої посуду*); **потрюх** (ЛСВ 'стара людина' *аж потрюх сипиться (з кого)*); **пружина** (ЛСВ 'непосидюча дитина' *як на пружині*); **радіо** (ЛСВ 'пліткарка' *бабське радіо; посьолочне радіо*); **ріжок** (ЛСВ 'злякатися' *в ріжок накласти*); **рубель** (ЛСВ 'вміти виразити поглядом свій настрої' *як рубель подарувати*); **руж'є** (ЛСВ 'вперта людина' *хоч із руж'я стріляти (кого)*); **рукавиця** (ЛСВ 'хитра і обережна людина' *без рукавиць не взяти (кого)*); **ручка** (ЛСВ 'стати безсоромним' *дійти до ручки*); **сапог** (ЛСВ 'дурнуватий' *сапогом прибитий*); **свічка** (ЛСВ 'близька до смерті людина' *хоч заздалегоди і свічку станови*); **сила** (ЛСВ 'гладка людина' *велика сила*); **сталюка** (ЛСВ 'досвідчений' *загартований як сталюка*); **стеля** (ЛСВ 'висока людина' *аж під стелю*); **стелька** (ЛСВ 'бути п'яним' *надратися в стельку*); **стінка** (ЛСВ 'бути дурнуватим' *об стінку малим ударитися*); **ступа** (ЛСВ 'спритна людина' *і в ступі не влучити (в кого)*); **телефон** (ЛСВ 'пліткарка' *бабський телефон*); **тирса** (ЛСВ 'старанна людина' *аж тирса сипиться (з кого)*); **трактор** (ЛСВ 'дурнуватий' *трактором переїханий*); **тріски** (ЛСВ 'худа людина' *в тріски можна взяти (кого)*); **тряпка** (ЛСВ 'виснажена людина' *як тряпка викручена*); **туфель** (ЛСВ 'дівчачур' *бабський туфель*); **удочка** (ЛСВ 'бути худим' *ховатися за удочку*); **узор** (ЛСВ 'лагідна людина' *хоч узори знімай (з кого)*); **ціп** (ЛСВ 'виснажена людина' *як неначе ціпом помолотили (кого)*); **цурка** (ЛСВ 'стати бідним' *дійти до цурки*); **швабра** (ЛСВ 'бути худим' *за швабру ховатися*); **шпарка** (ЛСВ 'бути худим' *у любу шпарку пролізати*); **шпилька** (ЛСВ 'дошкулити під час розмови' *вколоти шпильку*); **штани** (ЛСВ 'злякатися' *в штани наложить*); **щілина** (ЛСВ 'бути нахабним' *в яку хоч щілину пролізти*); **юла** (ЛСВ 'бути непосидючим' *юлу ковтнути*).

3.1.3. Зооморфний код культури. Досить велику продуктивність виявляють зооморфізми з 2-3 лексико-семантичними варіантами: 1) **жаба** – ЛСВ ‘засмучена людина’ (*жаба даве (в кого)*); ЛСВ ‘зла жінка’ (*жаба пупирчаста*); ЛСВ ‘мовчати’ (*мов жабу ковтнути*); 2) **кінь** – ЛСВ ‘дивак’ (*кінь педальний*); ЛСВ ‘гладка людина’ (*на конях не об’їдеш (кого)*); ЛСВ ‘худа й зла людина’ (*те, що коней кусає*); 3) **коза** – ЛСВ ‘гордовита людина’ (*і на рябій козі не під’їхати (до кого)*); ЛСВ ‘голодна людина’ (*кози лижуть (кого)*); ЛСВ ‘бути гордовитим’ (*на блатній козі проїхатися*); 4) **курка** – ЛСВ ‘дивак’ (*аж кури сміються (з кого)*); ЛСВ ‘безхарактерна людина’ (*і кури загребуть (кого)*); ЛСВ ‘неохайна жінка’ (*курка общипана*); 5) **собака** – ЛСВ ‘дуже відома людина’ (*всі собаки знають (кого)*); ЛСВ ‘дуже розгніватися’ (*гавкати як скажена собака*); ЛСВ ‘нездара’ (*тіки собак ганяти (кому)*); 6) **бугай** – ЛСВ ‘бути фізично сильним’ (*бугая піднімати*); ЛСВ ‘наполеглива людина’ (*і бугай отелиться (в кого)*); 7) **вівця** – ЛСВ ‘жінка з неакуратною зачіскою’ (*вівця обскубана*); ЛСВ ‘покірنا людина’ (*сумирна вівця*); 8) **віл** – ЛСВ ‘бути голодним’ (*вола б з’їсти*); ЛСВ ‘здорова людина’ (*хоч у воли запрагай (кого)*); 9) **кішка** – ЛСВ ‘дуже низький’ (*з кішку завбільшки*); ЛСВ ‘повія’ (*кішка драна*); 10) **коник** – ЛСВ ‘спокійна людина’ (*без коників*); ЛСВ ‘непомітна людина’ (*сірий коник*); 11) **миша** – ЛСВ ‘дуже бідний’ (*голіший од миші*); ЛСВ ‘бідна людина’ (*церковна миша*); 12) **птиця** – ЛСВ ‘впливова людина’ (*важна птиця*); ЛСВ ‘людина, яка часто міняє місце роботи або помешкання’ (*перельотна птиця*); 13) **свиня** – ЛСВ ‘гладка людина’ (*свиня вгодована*); ЛСВ ‘криклива людина’ (*свиня недорізана*).

Один лексико-семантичний варіант репрезентують показники: **аїст** (ЛСВ ‘бути вагітною’ *аїста виглядати*); **баран**

(ЛСВ ‘дурень’ *баран бараном*); **вовк** (ЛСВ ‘досвідчений чоловік’ *битий вовк*); **воша** (ЛСВ ‘погана людина’ *курача воша*); **вутка** (ЛСВ ‘неочікувано розумний’ *вумний як вутка*); **головастік** (ЛСВ ‘п’яниця’ *головастік заспиртований*); **горобчик** (ЛСВ ‘легковажний чоловік’ *горобчик влітку*); **гуся** (ЛСВ ‘жалюгідна людина’ *мокре гуся*); **заєць** (ЛСВ ‘хитрий і обережний’ *хитріший за зайця*); **змія** (ЛСВ ‘підступна жінка’ *змія підколодна*); **ікра** (ЛСВ ‘гніватися’ *мітати ікру*); **індюшка** (ЛСВ ‘нестатурна жінка’ *індюшка горбата*); **їжак** (ЛСВ ‘очманіла людина’ *як чмелений їжак*); **кабеля** (ЛСВ ‘фізично міцна й ледача жінка’ *кабеля невироблена*); **качка** (ЛСВ ‘роздратована людина’ *скажена качка*); **кіт** (ЛСВ ‘бабій’ *кіт мартовський*); **кляча** (ЛСВ ‘негарна дівчина’ *ходяча кляча*); **коняка** (ЛСВ ‘виснажена людина’ *як загнана коняка*); **муха** (ЛСВ ‘млява людина’ *сонна муха*); **орел** (ЛСВ ‘молодий хлопець’ *юний орел*); **осел** (ЛСВ ‘вперта людина’ *або дай, або вирве, або впертий як осел*); **папуга** (ЛСВ ‘ляклива людина’ *пугливий папуга*); **півень** (ЛСВ ‘вперта людина’ *і півень несеться (в кого)*); **рак** (ЛСВ ‘отримати опік’ *впіймати рака*); **слон** (ЛСВ ‘кривонога людина’ *слон клишоногий*); **сорока** (ЛСВ ‘досвідчена людина’ *стріляна сорока*); **цап** (ЛСВ ‘вперта людина’ *і цап доїть (в кого)*); **цуцик** (ЛСВ ‘жалюгідна людина’ *цуцик замандрючений*); **череда** (ЛСВ ‘лінуватися’ *череду шукати*).

3.1.4. Антропний код культури. У межах антропного коду культури найбільшу продуктивність виявляють лексеми з 2-3 лексико-семантичними варіантами: 1) **людина** – ЛСВ ‘безхарактерна людина’ (*безхребетна людина*); ЛСВ ‘недоумкувата людина’ (*малохольна людина*); ЛСВ ‘не зичити добра нікому, зокрема й собі’ (*ни собі ни людям*); 2) **баба** – ЛСВ ‘пліткарка’ (*баба базарна*); ЛСВ ‘сумнівне

джерело інформації’ (*ОБС (одна баба сказала)*); 3) **дівка** – ЛСВ ‘повія’ (*посьолочна дівка*); ЛСВ ‘дівчина на виданні’ (*спіла дівка*); 4) **мертвяк** – ЛСВ ‘вперта людина’ (*і мертвяк заговорить (у кого)*); ЛСВ ‘наляканий чоловік’ (*ні живий ні мертвяк*).

Один лексико-семантичний варіант репрезентують показники: **Вася** (ЛСВ ‘дивак’ *Вася отморожений*); **Ветров** (ЛСВ ‘невідомо від кого завагітніти’ *від Ветрова залетіти*); **вмерлець** (ЛСВ ‘виснажений чоловік’ *ходячий вмерлець*); **grimза** (ЛСВ ‘зла жінка’ *grimза патлата*); **гуляка** (ЛСВ ‘легковажний чоловік’ *гуляка святковий*); **дід** (ЛСВ ‘постаріти’ *в діди записатися*); **дурак** (ЛСВ ‘нерозумна людина’ *дурак дураком; дурак спереду і ззаду*); **дурень** (ЛСВ ‘нерозумна людина’ *і дурень – не дурень, і розумний не такий; і умне – не умне, і дурень не такий*); **жлоб** (ЛСВ ‘жадібний чоловік’ *економний жлоб*); **зведення** (ЛСВ ‘балувана дитина’ *зведення божє*); **зух** (ЛСВ ‘спритний чоловік’ *зух непослідній*); **Іван** (ЛСВ ‘виснажений чоловік’ *виутюжений Іван*); **кадр** (ЛСВ ‘чванливий чоловік’ *такий кадр, що нікуди дітсья*); **Клименко** (ЛСВ ‘нахабний’ *нахабніший за Клименка*); **Марко** (ЛСВ ‘неспокійний чоловік’ *товктливий Марко*); **недоразуменіє** (ЛСВ ‘гультяй і ледар’ *тіки спать, жрать і гулять цьому недоразуменію*); **псих** (ЛСВ ‘нервувати’ *психи б’ють (кого)*); **раб** (ЛСВ ‘улесливий чоловік’ *сякий-такий та божий раб*); **робітник** (ЛСВ ‘лінивий чоловік’ *попів робітник*); **сваха** (ЛСВ ‘дурнувата жінка’ *дурочкина сваха*); **семиділиха** (ЛСВ ‘заклопотана жінка’ *завелася семиділиха*); **сусід** (ЛСВ ‘корислива людина’ *і нашим сусідам і вашим*); **Фігаро** (ЛСВ ‘людина, яка часто міняє місце роботи або помешкання’ *Фігаро тут, Фігаро там*); **Хвеська** (ЛСВ ‘пліткарка’ *язиката Хвеська*); **цяця** (ЛСВ ‘впливова

людина' *пишна цяця*); **чоловік** (ЛСВ 'виснажений чоловік' *тільки живий чоловік та теплий*).

3.1.5. Фітоморфний код культури. У межах образного складника концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок зафіксовано 3 фітоморфізми з 2 лексико-семантичними варіантами: 1) **дуб** – ЛСВ 'дурнувата людина' (*дуб дубом; дуб сосновий*); ЛСВ 'сказати щось безглузде' (*з дуба впасти*); 2) **гречка** – ЛСВ 'зраджувати' (*в гречку стрибати*); ЛСВ 'некрасивий' (*гречкою притрушений*); 3) **яблучко** – ЛСВ 'недосвідчена людина' (*ще недоспіле яблучко*); ЛСВ 'вагітна жінка' (*яблучко пузате*).

Один лексико-семантичний варіант репрезентують фітоморфізми: **барвінок** (ЛСВ 'лестити' *барвінком стелитися*); **блекота** (ЛСВ 'бути нервовим' *як неначе блекоти об'їстися*); **васильок** (ЛСВ 'бути старим' *васильками пахнути*); **гарбуз** (ЛСВ 'товста людина' *гарбуз конопатий*); **дерево** (ЛСВ 'людина, яка з усім погоджується' *кивай-дерево*); **зелень** (ЛСВ 'недосвідчена людина' *зелень незрізана*); **квіточка** (ЛСВ 'приваблива людина' *як майська квіточка*); **конопля** (ЛСВ 'збожеволіти' *коноплі об'їстися*); **кропива** (ЛСВ 'нервовий' *кропивою вкушений*); **кульбаба** (ЛСВ 'дурнувата людина' *кульбаба здута*); **купина** (ЛСВ 'нервова людина' *неопалима купина*); **малина** (ЛСВ 'бути багатим' *щодня малину їсти*); **мох** (ЛСВ 'постаріти' *аж мохом узятися*); **одуванчик** (ЛСВ 'стара людина' *божий одуванчик*); **ромашка** (ЛСВ 'бути старим' *ромашками тхнути*); **тополя** (ЛСВ 'бути високим' *тополю доганяти*); **черешня** (ЛСВ 'висока людина' *як черешня надворі*); **яблуня** (ЛСВ 'висока й худа людина' *суха яблуня*); **ясен** (ЛСВ 'бути п'яним' *з кожним ясенем здороватися*).

3.1.6. Природний код культури. Найбільшу

продуктивність засвідчують складники **вода** та **вітер** із 5 та 4 лексико-семантичними варіантами відповідно: 1) **вода** – ЛСВ ‘друзі’ (*водою не розмити (кого)*); ЛСВ ‘бути спритним’ (*із грязної води чистим вийти*); ЛСВ ‘лінива людина’ (*ні за просту воду*); ЛСВ ‘здорова людина’ (*треба воду возити (на кому)*); ЛСВ ‘засмучений’ (*у воді вмочений*); 2) **вітер** – ЛСВ ‘худа людина’ (*вітер зламає (кого)*); ЛСВ ‘виснажена людина’ (*вітром носе (кого)*); ЛСВ ‘легковажна людина’ (*дми-вітер*); ЛСВ ‘бути худим’ (*за вітром хилитися*).

Один лексико-семантичний варіант репрезентують показники: **бурун** (ЛСВ ‘гніватися’ *бити буруна*); **буча** (ЛСВ ‘посваритися’ *збити бучу*); **глина** (ЛСВ ‘схожі’ з однакової глини *зліплені*); **грязюка** (ЛСВ ‘образити’ *змішати з грязюкою*); **жар** (ЛСВ ‘засоромлена людина’ *в жар кинуло (кого)*); **завіна** (ЛСВ ‘хвора людина’ *завіна взяла (кого)*); **камінь** (ЛСВ ‘біль у грудях’ *як камінь даве*); **лист** (ЛСВ ‘бути старим’ *аж тремтіти листом*); **мороз** (ЛСВ ‘відчуття страху’ *аж морозом синнуло*); **огонь** (ЛСВ ‘непосидюча дитина’ *всі огні горять (у кого)*); **сонце** (ЛСВ ‘бути дурнуватим’ *аж світитися сонцем*); **тепло** (ЛСВ ‘виснажена людина’ *тіки-тіки тепло чути (від кого)*); **тінь** (ЛСВ ‘бути засмученим’ *ходить тінню*); **хмара** (ЛСВ ‘засмучена людина’ *хмара хмарою*); **щербінь** (ЛСВ ‘веснянкуватий’ *щербнем побитий*).

3.1.7. Гастрономічний код культури. У роботі

зафіксовано 1 гастрономізм з 2 лексико-семантичними варіантами: **дрожжі** – ЛСВ ‘мерзнути’ (*продавать дрожжі*); ЛСВ ‘гладка людина’ (*рознесло як на дрожжах (кого)*). Один лексико-семантичний варіант репрезентують показники: **борщ** (ЛСВ ‘весело сміятися’ *наїстися смішного борщу*); **вареник** (ЛСВ ‘гладка людина’ *товстий вареник*); **вишкварки**

(ЛСВ ‘брехати’ *давати масляні вишкварки*); **каша** (ЛСВ ‘засмучена людина’ *аж каша кисне (від кого)*); **колбаса** (ЛСВ ‘пихата людина’ *ділова колбаса*); **крендель** (ЛСВ ‘робити дивні вчинки’ *кренделя викидати*); **мед** (ЛСВ ‘привабливий’ *медом намазаний*); **харч** (ЛСВ ‘бути нерозбірливим’ *з’їсти любий харч, що вздрісти*).

3.1.8. Духовний код культури. Найбільш продуктивним виявився показник **душа** з 6 лексико-семантичними варіантами: ЛСВ ‘стривожена людина’ (*душа тіліпається (в кого)*); ЛСВ ‘ділитися думками та переживаннями’ (*душу виворачувать*); ЛСВ ‘вжити що-небудь натщесерце перед тим, як випити горілки чи вина’ (*душу закисло*); ЛСВ ‘добрий’ (*на душу багатий*); ЛСВ ‘безвольна людина’ (*солом’яна душа (в кого)*); ЛСВ ‘любитель мандрувати’ (*циганська душа*). 2-3 лексико-семантичні варіанти нараховують показники: 1) **ум** – ЛСВ ‘хитрувати’ (*вивіряти ума*); ЛСВ ‘розумна людина’ (*живий ум (у кого)*); ЛСВ ‘егоїст’ (*сам себе на уме*); 2) **розум** – ЛСВ ‘збожеволіти’ (*з розуму здуріти*); ЛСВ ‘стати дурним через старість’ (*розум вистаріти*). Один лексико-семантичний варіант репрезентують показники: **долг** (ЛСВ ‘бути безвідповідальним’ *знати долг та не сполняти*); **умняк** (ЛСВ ‘вдавати з себе розумного’ *впасти на умняк*).

3.1.9. Квантитативний код культури. У рамках образного складника концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок квантитативний КК представлений 1 показником із 2 лексико-семантичними варіантами (**два** – ЛСВ ‘добре вихована дитина’ (*два буде (з кого)*); ЛСВ ‘гладка людина’ (*два на два*)); числовими компонентами з 1 лексико-семантичним варіантом (**аршин** (ЛСВ ‘бути худим’ *аршин з’їсти*); **вісім** (ЛСВ ‘гладка людина’ *вісім на вісім*); **сто** (ЛСВ ‘приваблива дівчина’ *на всі сто*)).

3.1.10. Темпоральний код культури. Зафіксовано 2 показники з 2 лексико-семантичними варіантами: 1) **год** – ЛСВ ‘стара людина’ (*в годах*); ЛСВ ‘примхлива стара людина’ (*годы накривают (кого)*); 2) **день** – ЛСВ ‘гладка людина’ (*за день не оббегти (кого)*); ЛСВ ‘лінуватися’ (*шукати вчорашній день*). Один лексико-семантичний варіант репрезентують лексеми: **вік** (ЛСВ ‘бути бідним’ *вік колготити*); **дитинство** (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *в дитинстві роняли (кого)*); **квітень** (ЛСВ ‘бути брехливим’ *народитися в квітні*); **неділя** (ЛСВ ‘лінива людина’ *щодня неділя (в кого)*); **рік** (ЛСВ ‘зла людина’ *сам себе раз на рік любе*).

3.1.11. Міфологічний код культури. Зафіксовано 2 показники з 2 лексико-семантичними варіантами: 1) **смерть** – ЛСВ ‘виснажена людина’ (*смерть погулять випустила (кого)*; *смерть ходяча*); ЛСВ ‘млява людина’ (*тіки по смерть посилали (кого)*); 2) **чорт** – ЛСВ ‘бути дуже розгніваним’ (*дивитися чортом*); ЛСВ ‘лицемірний’ (*святий та божий – на чорта похожий*). Один лексико-семантичний варіант мають показники: **ангел** (ЛСВ ‘добра людина’ *ангел небесний*); **Геракл** (ЛСВ ‘худий чоловік’ *Геракл висушений*); **гедзик** (ЛСВ ‘дуже розгнівана людина’ *гедзики б’ють (кого)*); **страхота** (ЛСВ ‘некрасива людина’ *страхота господня*).

3.1.12. Акціональний код культури. В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок сформований показниками: **бум** (ЛСВ ‘бути необізнаним’ *ні бум-бум*); **вибрик** (ЛСВ ‘вередлива людина’ *з вибриками*); **кондрик** (ЛСВ ‘вередлива людина’ *кондрики напали (на кого)*); **косяк** (ЛСВ ‘виявляти поглядом підозру’ *кидати косяки*); **хід** (ЛСВ ‘бути флегматичним’ *спати на ходу*).

3.1.13. Сенсорний код культури. У рамках образного складника концепту *людина* у фразеології східностепових

українських говірок нараховуємо 8 показників сенсорного КК із одним лексико-семантичним варіантом (**болячка** (ЛСВ ‘хвора людина’ *болячки обсіли (кого)*); **гнів** (ЛСВ ‘гніватися’ *класти гнів*); **дрижак** (ЛСВ ‘мерзнути’ *дрижаки їсти*); **печаль** (ЛСВ ‘людина, яка повеселіла’ *наче печаль потиснулась (у кого)*); **смішинка** (ЛСВ ‘сміятися’ *ніби смішинку з’їсти*); **страм** (ЛСВ ‘засоромитися’ *набратися страму*); **ухнарь** (ЛСВ ‘стати виснаженим через хворобу’ *ізсохнуть на ухнарь*); **хвороба** (ЛСВ ‘хвора людина’ *хвороба звалила (кого)*)).

3.1.14. Спатіальний код культури. В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок зафіксовано 7 показників спатіального КК із одним лексико-семантичним варіантом (**аптека** (ЛСВ ‘постійно хворіти’ *робити на аптеку*); **Африка** (ЛСВ ‘кучерява людина’ *Африка пішла*); **вугол** (ЛСВ ‘позитивна людина’ *хоч став у святий вугол (кого) та молись*); **дім** (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *не всі дома (в кого)*); **дурка** (ЛСВ ‘збожеволіти’ з *дурки втекти*); **Київ** (ЛСВ ‘висока людина’ *аж у Києві видно (кого)*); **парілка** (ЛСВ ‘спітніти’ *як із парілки вийти*)).

3.1.15. Кваліфікативний код культури. У межах образного складника концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок визначено 3 показники з одним лексико-семантичним варіантом: **пара** (ЛСВ ‘зла людина’ *собача пара*); **сила** (ЛСВ ‘вперта людина’ *страшенна сила*); **характер** (ЛСВ ‘знайти спільну мову’ *підійти під характер*)).

3.1.16. Мовленнєвий код культури. В образному складнику концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок зафіксовано 2 показники мовленнєвого КК із одним лексико-семантичним варіантом: **брехня**

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
(ЛСВ 'брехати' *брехні розводить*); **чортівня** (ЛСВ 'брехати'
городити чортівню).

3.2. Міжкодові переходи

3.2.1. Двокомпонентні переходи. Ці переходи поєднують два різні коди і налічують 197 ареальних фразеологічних одиниць.

1. Предметний + соматичний (соматичний + предметний) коди (22 ЛСВ): 1) «**винтик + голова**» (ЛСВ 'дурнувата людина' *винтика не хвата в голові (в кого)*); 2) «**віжка + хвіст**» (ЛСВ 'знервована людина' *віжка під хвіст попала (кому)*); 3) «**волосся + подушка**» (ЛСВ 'стати лисим' *волосся стерти об подушки*); 4) «**голова + зеркало**» (ЛСВ 'лисий чоловік' *на голові зеркало (в кого)*); 5) «**голова + полова**» (ЛСВ 'дурнувата людина' *голова половою набита (в кого)*); 6) «**голова + чавун**» (ЛСВ 'головний біль' *голова як чавун (у кого)*); 7) «**диван + жопа**» (ЛСВ 'бути лінивим' *до дивана жопою природсти*); 8) «**закльопка + голова**» (ЛСВ 'дурнувата людина' *без жодної закльопки в голові*); 9) «**зуб + дріт**» (ЛСВ 'бути впевненим' *зубами дріт перекусити*); 10) «**зуб + полиця**» (ЛСВ 'голодувати' *зуби на полицю закинуть*); 11) «**каструля + вухо**» (ЛСВ 'неуважна людина' *каструля з вухами*); 12) «**кіл + голова**» (ЛСВ 'вперта людина' *хоть кіл на голові теши (кому)*); 13) «**кілок + груди**» (ЛСВ 'біль у грудях' *підтирає кілком під груди (в кого)*); 14) «**кленка + голова**» (ЛСВ 'дурнувата людина' *не всі кленки в голові (в кого)*); 15) «**мило + око**» (ЛСВ 'бути улесливим' *без мила в очі лізти*); 16) «**нерв + тряпочка**» (ЛСВ 'заспокоїтися' *зібрать нерви в тряпочку*); 17) «**нога + колодка**» (ЛСВ 'тремтіння в ногах' *ноги як колодки*); 18) «**рот + пістолет**» (ЛСВ 'небажаний гість' *лишній рот страшніше пістолета*); 19) «**рукав + коліно**» (ЛСВ 'лінива людина' *рукава по коліна (в кого)*);

20) «**спина + ломака**» (ЛСВ ‘нещиро дякувати’ *дякувати по спині ломакою*); 21) «**цвях + гузно**» (ЛСВ ‘непосидюча дитина’ *цвях у гузні (в кого)*); 22) «**голова + вавка + кишеня + справка**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *в голові вавка, в кишені справка (в кого)*).

2. Соматичний + природний (природний + соматичний) коди (17 ЛСВ): 1) «**вітер + голова**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *вітер в голові віє (в кого)*); 2) «**вітер + мозок**» (ЛСВ ‘легковажна людина’ *вітер в мізку (в кого)*); 3) «**вода + рот**» (ЛСВ ‘пліткарка’ *вода в роті не задержиться (в кого)*); 4) «**волосся + дощ**» (ЛСВ ‘старанна людина’ *аж із волосся дощ тече (в кого)*); 5) «**вухо + грязюка**» (ЛСВ ‘неохайна людина’ *і вуха в грязюці (в кого)*); 6) «**голова + завірюха**» (ЛСВ ‘запаморочення’ *в голові завірюха (в кого)*); 7) «**голова + туча**» (ЛСВ ‘бути високим’ *головою об тучі битись*); 8) «**голова + хмара**» (ЛСВ ‘бути високим’ *головою хмари підирати*); 9) «**звізда + лоб**» (ЛСВ ‘розумна людина’ *звізда горить у лобі (в кого)*); 10) «**земля + ніс**» (ЛСВ ‘бути пихатим’ *землі під носом не бачити*); 11) «**мороз + шкура**» (ЛСВ ‘налякана людина’ *аж мороз поза шкурою дере (в кого)*); 12) «**ніс + небо**» (ЛСВ ‘бути пихатим’ *носом небо зачепити*); 13) «**нога + земля**» (ЛСВ ‘бути впертим’ *аж ногами в землю врости*); 14) «**палець + небо**» (ЛСВ ‘говорити навмання’ *попадати пальцем в небо*); 15) «**рука + вода**» (ЛСВ ‘бути лінивим’ *і руки у воді не вмити*); 16) «**сквозняк + голова**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *сквозняк в голові (в кого)*); 17) «**голова + іній + вітер**» (ЛСВ ‘стара й легковажна людина’ *на голові іній, а в голові вітер (у кого)*).

3. Соматичний + зооморфний (зооморфний + соматичний) коди (13 ЛСВ): 1) «**вовк + вухо**» (ЛСВ ‘бути спритним’ *зуміти впіймати і вовка за вуха*);

2) «**волосина + воша**» (ЛСВ ‘лисий чоловік’ *була одна волосина, та й ту воша одкусила (в кого)*); 3) «**вухо + лисиця**» (ЛСВ ‘хитра людина’ *вуха як у лисиці (в кого)*); 4) «**голова + бабочка**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *в голові бабочки матюкаються (в кого)*); 5) «**горобець + рука**» (ЛСВ ‘бути спритним’ *горобців руками ловити*); 6) «**горобчик + коліно**» (ЛСВ ‘низька людина’ *горобчику по коліна*); 7) «**змія + серце**» (ЛСВ ‘засмучена людина’ *змія серце жале (в кого)*); 8) «**оса + голова**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *оси в голові літають (у кого)*); 9) «**оса + хвіст**» (ЛСВ ‘роздратована людина’ *оса сіла під хвіст (кому)*); 10) «**серце + горобчик**» (ЛСВ ‘полохлива людина’ *серце як у горобчика (в кого)*); 11) «**Сірко + око**» (ЛСВ ‘соромитися’ *у Сірка очі вкрати*); 12) «**собака + хвіст**» (ЛСВ ‘бути нікчемним’ *вляти як собака хвостом*); 13) «**хвіст + кіт**» (ЛСВ ‘бути нікчемним’ *і хвоста коту не зав’язати*).

4. Квантитативний + предметний (предметний + квантитативний) коди (12 ЛСВ): 1) «**аршин + кепка**» (ЛСВ ‘низька людина’ *аршин з кепкою*); 2) «**два + дірочка**» (ЛСВ ‘злий’ *добрий, як спить і сопе в дві дірочки*); 3) «**два + маршрутка**» (ЛСВ ‘неграмотна людина’ *як дві маршрутки впоперек*); 4) «**десятий + клепка**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *без десятої клепки*); 5) «**один + діжка**» (ЛСВ ‘схожі між собою’ *в одній діжці вимішані*); 6) «**один + дудка**» (ЛСВ ‘підтримувати чинюсь точку зору’ *в одну дудку грати*); 7) «**один + крашанка**» (ЛСВ ‘схожі люди’ *як із однієї крашанки*); 8) «**один + свисток**» (ЛСВ ‘підтримувати чинюсь точку зору’ *в один свисток свистіти*); 9) «**два + чобіт + пара**» (ЛСВ ‘схожі за характером люди’ *два чоботи пара*); 10) «**третій + сорт + брак**» (ЛСВ ‘посередня людина’ *третій сорт – не брак*); 11) «**трусси + руб + двадцять**»

(ЛСВ ‘простакуватий’ *простий, як труси за руб двадцять*); 12) «**три + вершок + горшок + картуз**» (ЛСВ ‘низька людина’ *три вершка од горшка разом із картузом*).

5. Антропний + предметний (предметний + антропний) коди (8 ЛСВ): 1) «**Вася + туфель**» (ЛСВ ‘кумедний’ *голий Вася в босих туфлях*); 2) «**герой + кофта**» (ЛСВ ‘хвалькуватий боягуз’ *герой у жінчиній кофті*); 3) «**герой + юбка**» (ЛСВ ‘хвалькуватий боягуз’ *герой у бабиній юбці*); 4) «**копійка + батько**» (ЛСВ ‘бути жадібним’ *за копійку і рідного батька продати*); 5) «**Льошка + лента**» (ЛСВ ‘неакуратно одягнений чоловік’ *Льошка з фабричної ленти*); 6) «**Толік + водокачка**» (ЛСВ ‘некмітлива людина’ *Толік з водокачки*); 7) «**франт + шкарпетка**» (ЛСВ ‘бідна, але пихата людина’ *франт без шкарпеток*); 8) «**явлення + решето**» (ЛСВ ‘дивна людина’ *явлення в решеті*).

6. Антропний + спатіальний (спатіальний + антропний) коди (8 ЛСВ): 1) «**Васьок + Водяна**» (ЛСВ ‘простакуватий чоловік’ *Васьок з Водяної*); 2) «**Вася + колхоз**» (ЛСВ ‘простакуватий чоловік’ *Вася з колхозу*); 3) «**Вася + фабрика**» (ЛСВ ‘дурень’ *Вася з фабрики*); 4) «**дурочка + переулочок**» (ЛСВ ‘дурна жінка’ *дурочка з переулочка*); 5) «**Дуся + пивзавод**» (ЛСВ ‘простакувата жінка’ *Дуся з пивзаводу*); 6) «**Катька + хозтовари**» (ЛСВ ‘неакуратно одягнена жінка’ *Катька з хозтоварів*); 7) «**Пантелей + хата**» (ЛСВ ‘негарний чоловік’ *сякий-такий Пантелей аби в хаті веселей*); 8) «**село + кума**» (ЛСВ ‘відома жінка’ *всьому селу кума*).

7. Зооморфний + предметний (предметний + зооморфний) коди (8 ЛСВ): 1) «**глист + карта**» (ЛСВ ‘голодна людина’ *глисти в карти грають (у кого)*); 2) «**глиста + мікроскоп**» (ЛСВ ‘низька людина’ *глиста під*

мікроскопом); 3) «глиста + скафандр» (ЛСВ ‘худа людина’ *глиста в скафандрі*); 4) «дрофа + ходулі» (ЛСВ ‘худа людина’ *дрофа на ходулях*); 5) «коза + сарафан» (ЛСВ ‘некрасиво одягнена жінка’ *коза в сарафані*); 6) «руб + заєць» (ЛСВ ‘бути жадібним’ *за руб зайця перегнати*); 7) «свиня + костюм» (ЛСВ ‘неакуратно одягнена людина’ *свиня в костюмі*); 8) «сорочка + воша» (ЛСВ ‘бідна людина’ *сорочку воші з’їли (в кого)*).

8. Антропний + зооморфний (зооморфний + антропний) коди (6 ЛСВ): 1) «дочка + лисиця» (ЛСВ ‘хитра жінка’ *дочка лисиці*); 2) «заєць + мірошник» (ЛСВ ‘посередній чоловік’ *як із зайця мірошник*); 3) «злюка + бобер» (ЛСВ ‘роздратована людина’ *злюка-бобер*); 4) «людина + собака» (ЛСВ ‘зла людина’ *ни людям ни собаці*); 5) «майстер + свиня + поросся» (ЛСВ ‘невірний чоловік’ *майстер чужим свиням поросся робить*); 6) «сорока + ворона + грак + дурак» (ЛСВ ‘плітки’ *сорока – сороці, ворона – вороні, грак – гракові, дурак – дуракові*).

9. Антропний + соматичний (соматичний + антропний) коди (6 ЛСВ): 1) «Варвара + хвіст» (ЛСВ ‘цікава людина’ *любопитній Варварі хвіст одірвали*); 2) «Віталька + мозг» (ЛСВ ‘дурнуватий чоловік’ *як Віталька без мозгів*); 3) «губа + циганка» (ЛСВ ‘брехлива людина’ *губа як у старій циганки (в кого)*); 4) «жінка + нога» (ЛСВ ‘жвава жінка’ *в мене жінка моторненька: і сцить, і пердить, і ногами дріботить*); 5) «майстер + рука» (ЛСВ ‘талановитий чоловік’ *майстер на всі руки*); 6) «мертвяк + нога» (ЛСВ ‘мати сильну волю’ *і мертвяка на ноги звести*).

10. Міфологічний + соматичний коди (6 ЛСВ): 1) «бог + борода» – 1) ЛСВ ‘бути пихатим’ *бога за бороду взяти*; 2) ЛСВ ‘перспективна дитина’ *оцей возьме бога за*

бороду; 2) «ангел + крильце» (ЛСВ ‘лицемірна людина’ *ангел з крильцями*); 3) «сатана + ріг» (ЛСВ ‘зла жінка’ *сатана з рогами*); 4) «Христос + пазуха» (ЛСВ ‘добре жити’ *жити як у Христа за пазухою*); 5) «чорт + паща» (ЛСВ ‘бути безстрашним’ *і чорту в пащу залізти*).

11. Природний + предметний (предметний + природний) коди (6 ЛСВ): 1) «буча + онуча» (ЛСВ ‘сперечатися через дрібницю’ *заводити бучу за чужу онучу*); 2) «вітер + карман» (ЛСВ ‘бідна людина’ *вітер у карманах гуляє (в кого)*); 3) «вітер + макітра» (ЛСВ ‘легковажна людина’ *летять вітри із макітри (в кого)*); 4) «вітер + поділ» (ЛСВ ‘дитина незаміжньої дівчини’ *вітром навіяє, в подолі принесене*); 5) «золото + пластмаса» (ЛСВ ‘нікчема’ *золото з пластмаси*); 6) «ступа + вода» (ЛСВ ‘говорити дурниці’ *у ступі воду молотити*).

12. Квантитативний + соматичний (соматичний + квантитативний) коди (5 ЛСВ): 1) «обидва + бік» (ЛСВ ‘досвідчений’ *з обох боків клепаний*); 2) «голова + два + вухо» (ЛСВ ‘некмітлива людина’ *голова і два вуха*); 3) «один + ухо + другий» (ЛСВ ‘забудькувата людина’ *в одне ухо влітає, а з другого вилітає (в кого)*); 4) «чотири + верста + коліно» (ЛСВ ‘далека рідня’ *через чотири версти коліно*); 5) «двоє + лице + один + яйце» (ЛСВ ‘схожі люди’ *двоє з лица як з одного яйця*).

13. Міфологічний + предметний коди (5 ЛСВ): 1) «гном + ковпачок» (ЛСВ ‘низька людина’ *гном без ковпачка*); 2) «чорт + боклага» (ЛСВ ‘неспокійна людина’ *чорт у боклазі*); 3) «чудо + решето» (ЛСВ ‘дивна людина’ *чудо в решеті*); 4) «бог + свічка + пекло + кочерга» (ЛСВ ‘нікчема’ *ні богу свічка ні в пеклі кочерга*); 5) «бог + свічка + чорт + коцюба» (ЛСВ ‘незалежна людина’ *ні богу свічка ні чорту коцюба*).

14. Соматичний + гастрономічний (гастрономічний + соматичний) коди (5 ЛСВ): 1) «**голова + масло**» (ЛСВ 'дурнувата людина' *в голові масла не хватає (в кого)*); 2) «**кров + молоко**» (ЛСВ 'здорова людина' *кров з молоком*); 3) «**маргарин + череп**» (ЛСВ 'дурнувата людина' *маргарин у черепі (в кого)*); 4) «**сіть + рана**» (ЛСВ 'дошкулити' *солі на рану насипати*); 5) «**хвіст + бублик**» (ЛСВ 'бути впевненим у собі' *завертіти хвіст бубликом*).

15. Соматичний + фітоморфний (фітоморфний + соматичний) коди (5 ЛСВ): 1) «**голова + гарбуз**» (ЛСВ 'некмітлива людина' *голова-гарбуз (у кого)*); 2) «**голова + овоч**» (ЛСВ 'недосвідчена людина' *в голові неспілі овочі (в кого)*); 3) «**губа + лопух**» (ЛСВ 'гарна людина' *губа не з лопуха (в кого)*); 4) «**мак + голова**» (ЛСВ 'дурнувата людина' *маки в голові квітнуть (у кого)*); 5) «**мозок + капуста**» (ЛСВ 'дурнувата людина' *замість мозку капуста (в кого)*).

16. Антропний + темпоральний (темпоральний + антропний) коди (4 ЛСВ): 1) «**год + Ленін**» (ЛСВ 'стара людина' *на год старше од Леніна*); 2) «**Дуня + трудовень**» (ЛСВ 'простакувата жінка' *Дуня з трудовнями*); 3) «**жертва + перестройка**» (ЛСВ 'нікчема' *жертва перестройки*); 4) «**дід + часи + вік**» (ЛСВ 'старий чоловік' *дід часів кам'яного віку*).

17. Предметний + гастрономічний (гастрономічний + предметний) коди (4 ЛСВ): 1) «**бочка + огірок**» (ЛСВ 'гладка людина' *бочка з огірками*); 2) «**дъоготь + мед**» (ЛСВ 'образити й нещиро вибачитися' *дъогтю дати і меду піднести*); 3) «**ополоник + каша**» (ЛСВ 'висока людина' *хороший ополоник кашу мішає*); 4) «**часник + ступа**» (ЛСВ 'дуже розгніватися' *товкти часник у ступі*).

18. Предметний + спатіальний

(спатіальний + предметний) коди (4 ЛСВ): 1) **«ворота + сарай»** (ЛСВ ‘далека рідня’ *нашим воротам троюрідний сарай*); 2) **«вугол + тапок»** (ЛСВ ‘дурнуватий’ *з-під вугла тапком прибитий*); 3) **«город + каміння»** (ЛСВ ‘несправедливо ображати’ *в чужий город кидати каміння*); 4) **«двері + хата + погріб»** (ЛСВ ‘далека рідня’ *ваші двері нашій хаті двоюрідний погріб*).

19. Зооморфний + фітоморфний коди (3 ЛСВ):

1) **«вівця + лопух»** (ЛСВ ‘неакуратно одягнена жінка’ *вівця під лопухом*); 2) **«вуж + трава»** (ЛСВ ‘бути спритним’ *витися як вуж у траві*); 3) **«Сірко + пасльон»** (ЛСВ ‘жалюгідний чоловік’ *Сірко в пасльоні*).

20. Квантитативний + міфологічний коди (3 ЛСВ):

1) **«два + чорт»** (ЛСВ ‘двоє лихих людей’ *спарувати цих двох і чортам подарувати*); 2) **«сім + гріх»** (ЛСВ ‘некрасива людина’ *як сім смертних гріхів*); 3) **«сто + чорт»** (ЛСВ ‘хитрий і досвідчений’ *хитрий як сто чортів*).

21. Соматичний + сенсорний (сенсорний + соматичний)

коди (3 ЛСВ): 1) **«живіт + сум»** (ЛСВ ‘голодна людина’ *в животі сум завівся (в кого)*); 2) **«злість + кістка»** (ЛСВ ‘розгнівана людина’ *злості повні кості (в кого)*); 3) **«смерть + око»** (ЛСВ ‘людина у відчаї’ *смерть в очах (у кого)*).

22. Антропний + природний коди (2 ЛСВ):

1) **«зять + гора»** (ЛСВ ‘божевільний’ *зять з гори*); 2) **«матір + водиця»** (ЛСВ ‘брехати’ *давати святу матір-водицю*).

23. Зооморфний + гастрономічний

(гастрономічний + зооморфний) коди (2 ЛСВ): 1) **«бджола + мед»** (ЛСВ ‘нестримана людина’ *бджола меду дала (кому)*);

2) «розбовток + курча» (ЛСВ ‘бути вправним’ із *розбовтка курча висидіти*).

24. Зооморфний + колоративний

(колоративний + зооморфний) коди (2 ЛСВ):

1) «**крокодилиця + зелений**» (ЛСВ ‘зла жінка’ *крокодилиця зелена*); 2) «**чорний + галка**» (ЛСВ ‘темні плями перед очима’ *чорні галки літають (у кого)*).

25. Зооморфний + природний коди (2 ЛСВ):

1) «**вовк + місяць**» (ЛСВ ‘бути у відчаї’ *вити вовком на місяць*); 2) «**гусь + вода**» (ЛСВ ‘спритна людина’ *як з гуся вода*).

26. Квантитативний + антропний коди (2 ЛСВ):

1) «**два + жид**» (ЛСВ ‘жадібна людина’ *як два жиди вкупі*); 2) «**два + баба + сім’я**» (ЛСВ ‘дві злі, балакучі жінки’ *дві баби з Кайдашевої сім’ї*).

27. Квантитативний + зооморфний

(зооморфний + квантитативний) коди (2 ЛСВ): 1) «**три + свиня**»

(ЛСВ ‘бути нікчемним’ *і трьох свиней не впасти*); 2) «**телятко + два + матка**» (ЛСВ ‘корислива людина’ *покірливе телятко дві матки сосе*).

28. Квантитативний + темпоральний коди (2 ЛСВ):

1) «**сім + день**» (ЛСВ ‘гладка людина’ *за сім днів не об’їхати (кого)*); 2) «**другий + год + дев’ятий + місяць**» (ЛСВ ‘жінка, яка не вагітніє’ *другий год на дев’ятому місяці*).

29. Квантитативний + фітоморфний коди (2 ЛСВ):

1) «**два + метр + сухостій**» (ЛСВ ‘висока й худа людина’ *два метри сухостою*); 2) «**один + дерево + фрукт**» (ЛСВ ‘схожі люди’ *з одного дерева фрукти*).

30. Міфологічний + антропний

(антропний + міфологічний) коди (2 ЛСВ): 1) «**односум + чорт**»

(ЛСВ ‘близькі друзі’ *односуми, що чорт їх розсуне*);

2) «**чорт + брат**» (ЛСВ ‘безстрашна людина’ *і чорт не брат (кому)*).

31. Природний + спатіальний коди (2 ЛСВ):

1) «**вітер + поле**» (ЛСВ ‘легковажна людина’ *вітер у полі*);

2) «**гора + яр**» (ЛСВ ‘нікчема’ *нема гори, самі яри*).

32. Соматичний + колоративний

(колоративний + соматичний) коди (2 ЛСВ):

1) «**голубий + кров**» (ЛСВ ‘заможна й впливова людина’ *голуба кров (у кого)*); 2) «**рот + чорний**» (ЛСВ ‘лайлива людина’ *в роті чорно (в кого)*).

33. Фітоморфний + предметний

(предметний + фітоморфний) коди (2 ЛСВ):

1) «**зерно + полова**» (ЛСВ ‘гарно говорити’ *зерно від полови відділяти*); 2) «**стінка + горох**» (ЛСВ ‘говорити дурниці’ *об стінку горох кидати*) та ін.

3.2.2. Трикомпонентні переходи. Ці переходи поєднують три різні коди і налічують 21 ареальну фразеологічну одиницю.

1. Квантитативний + предметний + соматичний (предметний + соматичний + квантитативний) коди: 1) «**два + чобіт + один + нога**» (ЛСВ ‘схожі люди’ *два чоботи на одну ногу*); 2) «**сьомий + клепка + голова**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *сьомої клепки не хвата в голові (в кого)*); 3) «**шматок + кишка + сім + верста**» (ЛСВ ‘бути жадібним’ *за шматок кишки бігти сім верст пішки*).

2. Міфологічний + соматичний + антропний коди: «**бог + живіт + цар + голова**» (ЛСВ ‘зла людина’ *без бога в животі й царя в голові*).

3. Антропний + гастрономічний + духовний коди: «**кума + хліб + ум**» (ЛСВ ‘цікава людина’ *голодній кумі тільки хліб на умі*).

4. Зооморфний + спатіальний + предметний коди:
«**горобець + садочок + гріш**» (ЛСВ ‘бути жадібним’ *горобця в садочку за гроші загаяти*).

5. Квантитативний + природний + гастрономічний коди:
«**двадцятий + вода + кисіль**» (ЛСВ ‘далека рідня’ *двадцята вода на киселі*).

6. Квантитативний + зооморфний + гастрономічний коди:
«**два + свиня + їжа**» (ЛСВ ‘бути дурнуватим’ *двом свиням їжу не розділити*).

7. Антропний + соматичний + фітоморфний коди:
«**створіння + мозг + коріння**» (ЛСВ ‘дурнувата людина’ *дивне створіння без мозгів і без коріння*).

8. Предметний + міфологічний + спатіальний коди:
«**перебір + чорт + двір**» (ЛСВ ‘невдало обраний наречений’ *за перебір чорта в двір*).

9. Фітоморфний + квантитативний + соматичний коди:
«**зернинка + один + зубинка**» (ЛСВ ‘голодна людина’ *зернинку хоть на одну зубинку (кому)*).

10. Зооморфний + колоративний + соматичний коди:
«**змія + жовтий + око**» (ЛСВ ‘підступна жінка’ *змія з жовтими очима*).

11. Квантитативний + соматичний + гастрономічний коди:
«**один + рот + два + обід**» (ЛСВ ‘корислива людина’ *з одним ротом на два обіди*).

12. Спатіальний + природний + соматичний коди:
«**поле + вітер + вухо + дим**» (ЛСВ ‘неспокійна людина’ *з поля вітер, із вух дим (у кого)*).

13. Предметний + природний + антропний коди:
«**подарок + джунглі + обцество**» (ЛСВ ‘погана людина’ *подарок джунглів обцеству*).

14. Міфологічний + колоративний + соматичний коди: «**сатана + зелений + око**» (ЛСВ ‘зла людина’ *сатана з зеленими очима*).

15. Соматичний + природний + предметний коди: «**ніс + зірка + хвост + пістолет**» (ЛСВ ‘бути впевненим у собі’ *тримати ніс зіркою, а хвост – пістолетом*).

16. Квантитативний + темпоральний + зооморфний коди: «**три + день + макака**» (ЛСВ ‘неохайна людина’ *три дні макаки лиськали (кого)*).

17. Зооморфний + гастрономічний + соматичний коди: «**вовк + мед + хвіст**» (ЛСВ ‘захоплена справою людина’ *тягнуть вовка до меду, а від меду – хвіст одірвали*).

18. Міфологічний + квантитативний + соматичний коди: «**чорт + два + ріг**» (ЛСВ ‘погана людина’ *чорт із двома рогами*).

19. Антропний + соматичний + зооморфний коди: «**баба + яйця + заєць**» (ЛСВ ‘вправна жінка’ *якби бабі яйця, догнала б зайця*).

4. Висновки та перспективи. Образний складник концепту *людина* у фразеології східностепових українських говірок сформовано 16 самодостатніми кодами культури та 72 міжкодовими переходами. Важливість певного коду культури визначається кількісними показниками АФО-репрезентантів із таким заповненням концептуального простору: соматичний (16,99%), предметний (14,89%), зооморфний (9,21%), антропний (7,37%), фітоморфний (3,83%), природний (3,68%), гастрономічний (2,12%), духовний (1,84%), квантитативний (1,7%), темпоральний (1,7%), міфологічний (1,42%), акціональний (1,27%), сенсорний (1,27%), спатіальний (1,13%), кваліфікативний (0,42%), мовленнєвий (0,28%), міжкодові переходи двокомпонентні (27,9%) та трикомпонентні (2,98%).

Вторинна семіотична система аналізованого концепту утворювана соматизмами, зооморфізмами, фітоморфізмами, числовими компонентами, міфологемами, онімами, колоративами, лексемами з темпоральною та просторовою семантикою тощо і становить 411 одиниць.

Дослідження даних засвідчує, що: 1) коди культури маніфестують свої сутнісні моменти в «чистому» вигляді в 69,12%, в інших випадках (30,88%) актуалізовано міжкодові переходи; 2) соматизми мають найбільший діапазон асоціативних зв'язків і, відповідно, найбільшу фразеотворчу активність і в межах соматичного коду, і в межах міжкодових переходів, що дає змогу позиціонувати соматіку найбільш доступним і вивченим об'єктом спостереження людини; 3) найпродуктивнішими постають соматизми *око* (10 ЛСВ) і *голова* (9 ЛСВ) (за вибіркою кодів і міжкодових переходів), що акцентує увагу на значущості цих одиниць у процесах концептуалізації та категоризації; 4) майже 75% показників вторинної знакової системи постають унікальними та наділені 1 ЛСВ, що зумовлено самотутністю ареальної фразеології; 5) колоративний і геометричний коди представлені лише в рамках міжкодових переходів, де поєднувані з соматичним, зооморфним, предметним, міфологічним, темпоральним.

Перспективу дослідження вбачаємо в подальшому вивченні концепту *людина* в українській діалектній фразеології з розширенням ареалів студіювання, що уможливить здійснення вичерпного опису аналізованого концепту у фразеології сучасної української мови.

Література

Багаутдинова 2007: Багаутдинова Г. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Казань. 2007. 45 с.

Барт 1994: Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. М. 1994. 616 с.

Батсурэн 2010: Батсурэн Р. Отображение универсальных и этноспецифических черт языковой картины мира в фразеологических фондах английского, русского и монгольского языков (на материале фразеологизмов-соматизмов и зоонимов): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Саратов. 2010. 26 с.

Бацевич 2007: Бацевич Ф. Словник термінів міжкультурної комунікації. К. 2007. 205 с.

Березович 2007: Березович Е. Язык и традиционная культура: этнолингвистические исследования. М. 2007. 600 с.

Бромлей 1973: Бромлей Ю. Этнос и этнография. М. 1973. 283 с.

Вольф 2002: Вольф Е. Функциональная семантика оценки. М. 2002. 280 с.

Галинська 2011: Галинська О. Типологія кодів культури в українській і англійській інтертекстуальній фразеології. *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ*: зб. матер. II міжнар. наук. інтернет-конф. з україністики. К. 2011. С. 86-89.

Гудков 2004: Гудков Д. Единицы кодов культуры: проблемы семантики. *Язык. Сознание. Коммуникация*. М. 2004. Вып. 26. С. 39-50.

Гудков 2007: Гудков Д. Телесный код русской культуры. М. 2007. 288 с.

Кармин 2006: Кармин А. Философия культуры в информационном обществе: проблемы и перспективы. *Вопросы философии*. 2006. № 2. С. 52-60.

Ковшова 2009: Ковшова М. Семантика и прагматика фразеологизмов: лингвокультурологический аспект: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М. 2009. 48 с.

Колесов 2002: Колесов В. Философия русского слова. СПб. 2002. 448 с.

Красных 2001: Красных В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору). *Язык, сознание, коммуникация*. М. 2001. Вып. 19. С. 5-19.

Красных 2002: Красных В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: курс лекций. М. 2002. 284 с.

Леонтьева 2003: Леонтьева Т. Интеллект человека в зеркале русского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Екатеринбург. 2003. 24 с.

Лотман 1971: Лотман Ю. Структура художественного текста. М. 1971. 384 с.

Лотман 1996: Лотман Ю. Внутри мыслящих миров: Человек-текст-семиосфера-история. М. 1996. 296 с.

Маслова 2007: Маслова В. Лингвокультурология. М. 2007. 208 с.

Орлова 2005: Орлова Н. Наивная этика: лингвистические модели (на материале современного русского языка). Омск. 2005. 266 с.

Пименова 2007: Пименова М. Концепт сердце: Образ. Понятие. Символ. Кемерово. 2007. 500 с.

Савченко 2013: Савченко Л. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти. Сімферополь. 2013. 600 с.

Селіванова 2004: Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). К.; Черкаси. 2004. 276 с.

Селіванова 2006: Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава. 2006. 716 с.

Сепир 1993: Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М. 1993. 656 с.

Телия 1996: Телия В. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М. 1996. 286 с.

Телия 2004: Телия В. Культурно-языковая компетенция: ее высокая вероятность и глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава языка. *Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках*. М. 2004. С. 19-30.

Токарева 2013: Токарева И. Культура как объект лингводидактики. *Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки*. 2013. № 1. С. 283-292.

Толстая 2008: Толстая С. Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе. М. 2008. 528 с.

Толстой 1995: Толстой Н. Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М. 1995. 512 с.

Цивьян 2005: Цивьян Т. Модель мира и ее лингвистические основы. М. 2005. 279 с.

Чибор 2015: Чибор І. Репрезентація міфологічного етнокоду культури в українській фразеології: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Чернівці. 2015. 302 с.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ВЛАСНЕ СУКУПНИХ ІМЕННИКІВ ЯК СКЛАДНИКІВ МІЖРІВНЕВОЇ КАТЕГОРІЇ СУКУПНОСТІ

ІРИНА ДОМРАЧЕВА

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
Вінниця – Україна

Анотація. У запропонованому розділі подано аналіз перспективної на сьогодні проблеми ідентифікації та реалізації іменників із сукупним значенням.

Визначено статус категорії сукупності в українській мові як ФСК, що уможливило потрактування її як універсальної, комплексної категорії, репрезентованої на лексичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях функційно-семантичного поля сукупності.

Позаяк категорія сукупності одна із складних категорій, тому що у ній взаємодіють поняттевий, системно-граматичний і функційний аспекти мови, у нашому дослідженні враховується співвідношення ядра і периферії поля сукупності, перетин з іншими ФСП (зокрема, узагальненості, означеності / неозначеності, множинності, збірності).

Схарактеризовано комплекс диференційних ознак (критеріїв) щодо виділення сукупних та збірних імен: 1) змінність / незмінність за числами; 2) спроможність / неспроможність поєднуватися з кількісними числівниками, підтримувати ідею рахунку; 3) наявність / відсутність формальних показників категорій; 4) наявність семи дискретної / недискретної сукупності; 5) наявність одноосновних (однокореневих) / неодноосновних (неоднокореневих) імен з іменем збірності / сукупності.

Враховано аналіз семантики сукупних лексем щодо репрезентації в ній якісно-кількісного критерію, який зреалізовано під час дослідження субстантивів, що охоплюють: іменники сукупності з реалізованою нижньою, верхньою межами та лексеми змішаного типу.

Ключові слова: функційно-семантичне поле сукупності, кількість, якість, власне сукупні іменники, збірні іменники, лексичний рівень, означена / неозначена семантика, ідентифікація сукупного значення.

IDENTIFICATION OF COMPREHENSIVE OWN NOUN AS COMPONENTS OF THE INTERLEVEL AGGREGATE CATEGORY

IRYNA DOMRACHEVA

Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia – Ukraine

Summary. The proposed section provides an analysis of the perspective problem of identifying and implementing nouns with aggregate values.

The status of the aggregate category in the Ukrainian language as a functional semantic category is defined, which makes it possible to interpret it as a universal, complex category, represented on the lexical, word-building, morphological and syntactic levels of the functional-semantic field of the aggregate.

Since the aggregate category is one of the complex categories because it interacts with the conceptual, systemic-grammatical and functional aspects of the language, our study takes into account the ratio of the nucleus and periphery of the field of the set, the intersection with other functional semantic fields (in particular, generalization, significance/uncertainty, plurality, collegiality).

The complex of differential attributes (criteria) for the allocation of aggregate and compound names is characterized: 1) variability/immunity by numbers; 2) the ability/failure to combine with numerical numerals, support the idea of an account; 3) the presence/absence of formal categories of categories; 4) the presence of seven discrete/non-discrete entities; 5) the presence of single-base (single-root)/non-base (single-root) names with the name of the collectivity/aggregate.

The analysis of the semantics of aggregate lexemes in relation to the representation in it of a qualitative and quantitative criterion, which was realized during the study of the entities covering: nouns in aggregate with the realized lower, upper limits and mixed-type tokens, is taken into account.

Keywords: function-semantic field of totality, quantity, quality, actual total nouns, collective nouns, lexical level, marked/undefined semantics, identification of aggregate value.

1. Постановка проблеми. На сьогодні у мовознавстві досить перспективною постає проблема ідентифікації та реалізації іменників із сукупним значенням. Актуальним є зокрема спосіб диференціювання власне сукупних іменників та збірних субстантивів, позаяк ці угруповання, попри наявну

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
схожість (позначення єдності складників), істотно відрізняються одне від одного на всіх рівнях української мови. Важливим, на наш погляд, є ідентифікація саме власне сукупних одиниць на лексичному рівні функціонування, оскільки спостерігається (через відсутність інструментів опису) певне уникання дослідження іменників із сукупним значенням і повною числовою парадигмою.

Метою цього розділу є визначення специфіки категорії сукупності як комплексної мовної категорії, установлення лексико-граматичного і функційного статусу сукупних одиниць в українській мові, виявлення взаємодії функційно-семантичної категорії сукупності з компонентами інших категорійних систем.

Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких конкретних завдань, з-поміж яких виокремлюємо: установлення диференційних ознак категорії сукупності в українській мові; вияв, класифікація й систематизація сукупних одиниць за лексичним критерієм; з'ясування якісних та кількісних закономірностей у категорії сукупності.

Саме відсутність комплексного підходу до кваліфікації сукупних лексем та різне бачення і складників цього функційно-семантичного поля, і способів реалізації його на різних рівнях мови у взаємодії з іншими мовними структурами зумовили вибір сукупних слів як об'єкта дослідження у цьому розділі. Зацікавлення зазначеною проблемою є наслідком окремих попередніх студій, присвячених сукупності, які так чи так торкаються зазначеної проблематики, а саме: «Семантичні та граматичні особливості функціонування узагальнено-збірних субстантивів» (2010); «Вербативне вираження ядрової семантики сукупності» (2014); «Синтаксична презентація семантики сукупності в українській мові» (2014) [Домрачева 2014];

«Створення та сприйняття дієслівних лексем із повторювальною семантикою» (2018) [Домрачева 2018] та ін.

2. Визначення сукупності як міжрівневої функційно-семантичної категорії. Визначення статусу категорії сукупності в українській мові як функційно-семантичної категорії (ФСК) дозволяє трактувати її як універсальну, комплексну категорію, репрезентовану на лексичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях. План змісту в ній утворюють поняття, аналогічні граматичним категоріям, а план вираження реалізується засобами різних рівнів мови.

Функційно-семантична категорія сукупності реалізується в семантичних функціях мовних одиниць, що є їх узагальненням, і є тим стрижнем, навколо якого формується функційно-семантичне поле (ФСП). ФСП висуває на передній план ідею угруповання (впорядкованої множинності) мовних засобів, що взаємодіють на семантико-функційній основі, та їх системно-структурної організації.

ФСП сукупності – гетерогенне поліцентричне об'єднання декількох граматичних і лексико-граматичних систем, кожна з яких реалізується у поєднанні зі своїм оточенням, формуючи ядро та периферію й перетинаючись з іншими полями.

ФСК сукупності має особливу систему якісно-кількісних мовних рівнів для вираження значень дискретної та недискретної множинності. Сукупні одиниці репрезентовані всіма повнозначними частинами мови.

Категорія сукупності одна із складних категорій, оскільки у ній взаємодіють поняттєвий, системно-граматичний і функційний аспекти мови. Ця категорія виявляється на лексичному рівні, де основною одиницею є сукупне найменування; на семантичному, де на першому плані – збірне, сукупне значення полісемічного

несукупного слова (в основному іменника); на словотвірному, де в центрі уваги знаходяться префікси і суфікси сукупності, напр.: *познайомитися, набрати, переобрати, підгрібати парубота, живо, студентство, столярка, щоденний, чотирискладовий, семеро, дехто, абиколи* і под.; на морфологічному рівні, де розглядається наявність певних граматичних ознак сукупності, напр.: можливість – неможливість утворення форми множини в іменників, здатність імен із семою сукупності сполучатися з числівниками: *клас (дітей) – класи, три класи*; а також на синтаксичному рівні, який пов'язаний з узагальненим вживанням несуккупних іменників, сполучуваністю з числівниками та ін.

2.1. Польове структурування категорії сукупності.

У нашому дослідженні системно-структурний аспект граматики реалізується «у формі аналізу структури ФСП» [Бондарко 1984: 3]. Причому враховується співвідношення ядра і периферії поля сукупності, перетин з іншими ФСП (зокрема, узагальненості, означеності / неозначеності, множинності, збірності).

Лексеми групуються у ФСП сукупності на основі семантичного принципу, що сприяє опису «від значення до форми» і «від форми до значення». Перший опис, нагадаємо, відповідає погляду мовця, а другий – точці зору слухача. Для аналізу категорії сукупності важливим є синтез обох аспектів з урахуванням позиції як мовця, так і слухача. Ми приєднуємося до визначення В.Г. Шехтером пріоритетності, перспективності функційного підходу до аналізу граматичних категорій, що пояснюється «посиленням уваги лінгвістів до тих смислів, які залишаються поза семантичним простором морфологічних категорій» (див.: В.Г. Адмоні, Й.Ф. Андерш, О.К. Безпояско, О.В. Бондарко, І.В. Буйленко, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, Л.П. Іванова, Н.Г. Озерова, Н.О. Слюсарева та ін.). В українській лінгвістиці принцип функційного підходу

широко застосовується у працях А.П. Грищенко, А.П. Загнітка, М.Я. Плющ, В.М. Русанівського та ін.

Функційний підхід на відміну від традиційного в основі своїй зосереджує увагу на проникненні в семантичне багатство граматичної форми, при цьому враховується її генетично-еволюційні видозміни, виявляється гносеологічний зміст форми.

2.2. Місце сукупності з-поміж інших функційних категорій. Категорія сукупності функціонує у мові не ізольовано, а входить до системи ФСК з семантичною домінантою, що складається з підсистем, основними з яких є: 1) сукупність – узагальненість; 2) сукупність – означеність / неозначеність; 3) сукупність – збірність; 4) сукупність – множинність. Спроба здійснити опис системи взаємозв'язків категорій знайшла місце у дослідженні Г.М.Кондратьєвої, яка розглядає категорію узагальненості як елемент системи категорій. Ми намагаємось подати ідентичну спробу щодо дослідження ФСК сукупності [Домрачева 1999]:

1. Сукупність – узагальненість.

Для категорії сукупності характерні такі семи: а) дискретна (роздільна) сукупна множинність; б) типовість; в) відоме; г) конкретне. Для категорії узагальнення властиві такі семи: а) сукупна множинність; б) відоме / невідоме; в) конкретне / неконкретне; г) типове.

У семантиці цих категорій виокремлюємо низку сем, які їх об'єднують: сукупна множинність; конкретність (у певних випадках), відоме, типове. Однак можна помітити, що тут наявна диференційна сема – сема дискретної сукупної множинності, яка є у сукупності і якої немає у категорії узагальненості, пор.: *Актори – люди творчі* (узагальнення – всі без винятку) і *Трупа (актори, режисери, сценаристи, костюмери) – Надумав подивитись **труп**у Саксаганського, яка давала останню «бенефісну виставу»* (Борис

Антоненко-Давидович) (сукупна роздільна множинність). На користь участі і сукупності, і категорії узагальненості в одній системі говорить і той факт, що під час взаємодії ФСП цих категорій між собою (а цього не уникнути) на периферії одного поля і в центральній чи периферійній сфері іншого виявляються спільні зони перетину, нагадуючи про спільне значення цих категорій. Категорія узагальненості реалізується у ФСП категорії сукупності: 1) означальними і неозначеними займенниками: а) *Всім серцем Григорій відчуває, що Агнеса з ворога його ідей може стати їх другом* (Юрій Дольд-Михайлик); б) *Се абихто зможе!* (Михайло Коцюбинський); 2) компонентами з узагальнювальними значеннями, що містять спільну сему сукупності і розміщуються у периферійній зоні поля: *Зелений лист на груші став скляний* (І. Нечуй-Левицький); *Балабашиха розсилала наймишок в садки сусідніх панів та селян за гіркими черешнями, за агрусом, вишнями* (І. Нечуй-Левицький).

2. Сукупність – означеність / неозначеність.

Відмінність семантики категорій сукупності й означеності / неозначеності полягає у вияві сем «сукупна множинність», «дискретна сукупна множинність». Тобто, як і у парі «сукупність – збірність», спільна сема «сукупне – роздільне» перетворюється у недискретну, залишаючи за собою право означати об'єднання, охоплення, визначення чого-небудь: а) означеність – *всякий*; б) неозначеність – *абичий* і в) сукупність – *корпорація* – «замкнена група осіб, об'єднана вузькофаховими, становими та іншими інтересами» (СУМ, т. IV: 300).

Для точнішого тлумачення такого явища необхідно зіставити дві пари з цієї групи: сукупність – означеність; сукупність – неозначеність, оскільки наявні певні розбіжності у трактуванні їхньої семантики. Отже, окрім головної семи, що об'єднує ці категорії, є ще кілька, а саме: сукупність – означеність:

а) конкретне; б) відоме; в) типове. На відміну від цієї пари існує пара «сукупність – неозначеність», між якими наявні не одна, а більше відмінностей: неконкретне (у неозначеності), невідоме (у неозначеності). Оскільки у ФСП сукупності неозначеність репрезентують неозначені займенники (*хтось, якийсь, котрийсь, будь-хто, абихто, хтозна-який, що-небудь* та ін.), із самого значення помітно, що суб'єкта, об'єкта чи місця, способу реалізації дії невизначено, дається вибір із сукупності можливих нез'ясованих варіантів. Означеність теж подає для реалізації займенники та прислівники, проте вони позначають швидше те, що відоме, «впевненість» у наявності чого-небудь: *весь, всякий, кожний* – означальні займенники; *всюди, повсюдно* – прислівники місця.

3. Сукупність – збірність.

Семою «сукупна множинність» категорія сукупності зближується з категорією збірності. У цьому випадку вона трансформується разом з семами «конкретне, відоме, типове» з дискретної у недискретну і стає водночас диференційною, набуває нового значення, пор.: *гайдамацтво* – іст. 1. Збірн. до гайдамака – «учасники народно-визвольної боротьби ХVІІІ ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту» (СУМ, т. ІІ: 16) і *проект* – 1. «Сукупність документів (розрахунків, креслень, макетів тощо), необхідних для зведення споруд, виготовлення машин, приладів і т.ін.» (СУМ, т. VІІІ: 177). Категорія збірності репрезентується у ФСП сукупності ЛГР збірних іменників, що складають своє ФС мікрополе збірності.

4. Сукупність – множинність.

Категорія множинності й категорія сукупності характеризуються спільним компонентом (семою), що дає змогу репрезентувати категорію множинності у ФСП сукупності –

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
множинність, конкретність, відоме. Однак є і диференційні ознаки – у сукупності це «дискретна сукупна множинність», у множинності – дистрибутивна, а також у певних випадках неконкретність, невідомість, пор.: *гурт* – 1. «Зібрання, скупчення людей на протилежність одній людині» – *А вже коли сварка почнеться, то хлопець тоді зовсім тікає від гурту* (О.Донченко) (СУМ, т. II: 184) і *Гнатенки часто відвідують драматичні театри*. Спільне – *гурт* з кількох осіб, об'єднання і *Гнатенки* – сім'я з кількох чоловік, «більше ніж один – не один».

2.3. Проблеми детермінування власне сукупних іменників. Зауважимо, що граматична категорія числа з двочленним протиставленням градем реалізує потребу вираження кількісних відношень предметів і явищ об'єктивної дійсності як властивості оточуючої матерії [Безпояско 1991: 134]. І не випадковим є твердження, що кожен ряд граматичних одиниць характеризується специфічною єдністю змісту і форми з індивідним ступенем абстракції множинності, пор.: розчленована сукупна множинність (*ватага, юрма*), проста множинність (*стіл – столи*); нерозчленована сукупна множинність (*татарва, професура*) [Безпояско 1991: 135]. Слова на позначення сукупної множинності належать до лексико-семантичних груп (ЛСГ) збірних іменників, а лексеми із розчленованою сукупною множинністю відносяться до сукупних імен.

На сьогоднішній день у різних лінгвістичних працях немає єдності у віднесенні тих чи тих іменників до категорії збірності. Для з'ясування цієї проблеми необхідно зрозуміти, якими засобами оперує сама мова для вираження ідеї об'єднання, які існують диференційні ознаки залучення лексем до збірних іменників та власне сукупних лексем.

У лінгвістичних джерелах робиться спроба визначення таких понять, як «збірність» і «сукупність». Прихильники зарахування іменників типу *стадо сім'я, гарнітур* до збірних субстантивів пояснюють збірність як широке, загальне явище, що ґрунтується на визначенні цього поняття за лексичним критерієм. Він полягає у вираженні сукупності реалій, що мисляться як одне ціле [Матвіяс 1969: 61]. Дослідники характеризують іменники як реалізатори поняття збірності у мовленні.

Сукупність є дещо ширшим поняттям у мовознавстві, ніж збірність. Перше репрезентують у мові іменники з повною числовою парадигмою (*народ, сніп*), матеріально-речовинні субстантиви (*срібло, сосна*), іменники pl.t. (*ножиці, ворота, посиденьки*), прикметники, дієприкметники (*спільне, суцільне, з'єднане*), дієслова (*єднати, зілятися*), числівники (*два, п'ятеро, кілька*), прислівники (*всюди, вкупі*), займенники (*всякий, хтось*), збірні субстантиви (*люд, селянство*).

Збірність – це, на погляд багатьох науковців, нерозчленоване позначення сукупності однакових чи схожих предметів, які є єдиним цілим (*сад, колектив*). Звідси очевидно, що автори наукових розвідок з морфології зараховують виділені нами в окремий розряд сукупні імена до збірних, ніяк не вирізняючи їх з-поміж останніх. Така думка не нова. Так, Е.В. Алексеева зазначає, що «до лексико-семантичної категорії сукупності входять як іменники з повнотою форм числа (*народ, згряя*), так і іменники тільки числа однини (*мушва, панство*)». О.М. Гвоздєв, зокрема, включає до категорії збірності не тільки слова типу *стрілецьтво, молодь*, але й лексеми *блок, колона (людей)*, наголошуючи, що ці імена є збірними через те, що «вони все ж таки позначають об'єднання осіб, тварин, предметів як щось цілісне». Одночасно низка дослідників (І.Е. Єселевич, О.О. Шахматов) відносить

сукупні імена до збірних, виділяючи їх в особливу групу, яка позначає об'єднання, що функціонують як одиниці, що допускають рахунок – *багато зграй*, що не зв'язані з конкретною єдністю основ (чи кореня) – *трупа* – *актори*, які поєднуються із позначенням неозначеної та означеної кількості – *декілька полків*, *три отари*. Н.Д. Черкес у своєму дослідженні «Категорія збірності в українських говорах Карпатського регіону» констатує, що, оскільки значення збірності охоплює семи сукупності та множинності, множинні та групові (сукупні – авт.) іменники не повинні опинитися за межами цієї лексико-граматичної категорії. Дослідниця вважає, що «семантичний обсяг групових іменників не обмежується значенням сукупної множинності. Для них характерне одночасне поєднання сем сукупності й окремоті, що й робить можливим вживання їх в однині та множині». Висловлюється думка, що здатність цих іменників утворювати форму множини не суперечить вираженню у традиційному збірному значенні сукупної множинності формою однини, оскільки множина групових іменників означає не збірність, не розчленовану множинність одиничних об'єктів, а дистрибутивну множинність сукупних одиниць (*отара, сервіз*) [Черкес 1994: 18]. Отже, Н.Д. Черкес, услід за О.М. Гвоздєвим, І.Е. Єселевич, О.О. Шахматовим, відносить сукупні імена до групових (або лексичних) збірних, констатуючи, що це імена, які можуть утворювати форми однини і множини, піддаються лічбі й в однині виражають значення множинності, сукупності та розчленованої одиничності.

Залучення до розряду збірних іменників типу *згряя*, *рота*, *група* та ін. Л.М. Топчій пояснює «давніми способами чуттєвого усвідомлення будь-якої множинності як сукупної, що збереглося в значенні окремих слів такого типу на лексичному рівні. Лексично виражене значення збірності (давніша форма) не

мало корелятивних гомогенних форм однини та множини» [Топчій 1997: 57]. При цьому «вживаючись у формі множини, іменники з лексичним вираженням збірності (власне сукупні – авт.) втрачають чи якимось чином затемнюють характер збірного значення» [Там само]. Тобто власне сукупні іменники у множині виражають вже дистрибутивну множинність.

Водночас існує протилежна думка щодо визначення лексем на позначення сукупності, а саме виділення категорії сукупності як окремої категорії. Зокрема Г.І. Миськевич доводить, що поняття сукупності, що позначається збірним іменником, є абстрактне поняття. Воно існує лише у свідомості мовців – це уявлення мовця про якусь множинність предметів як про єдине поняття. Абстраговане уявлення про певну кількість однорідних предметів як про сукупність і є лексичним значенням збірних імен. Предметним значенням збірних іменників слід вважати позначення певної множинності однорідних, але самостійних предметів [Миськевич 1970: 8]. Не випадковим є твердження, що саме абстрактність позначуваного поняття є основною ознакою, яка принципово відрізняє лексичне значення, що виявляється в інших розрядах іменників. Дослідниця вказує, що в групах слів з морфологічно невираженою семантикою збірності у лексичному значенні відображається не абстрактне поняття, а наявне реально об'єднання чи якесь реальне згуртування названих об'єктів [Миськевич 1970: 9].

На наш погляд, до власне сукупних іменників як до окремого лексико-граматичного розряду (ЛГР) необхідно застосувати комплексний аналіз, враховуючи і лексичне значення, і граматичне. Сукупні імена позначають певну одиницю, відокремлену, виділену частину чогось. Деякі з них мають ширше значення і поєднуються з різними словами: *юрба хлопців, клас танцюристів*. Слова, яким притаманне вужче

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
значення, можуть поєднуватися або з обмеженою кількістю слів, або тільки з одним: *згряя птахів, стадо баранів*. Існує також низка слів, що позначає певну кількісну одиницю: *рота, клас, гарнітур, сервіз*. На відміну від сукупних імен, як стверджує Н.І. Маєвська, збірні іменники не мають значення «частини». Коли нам необхідно виділити частини із загального, ми робимо це за допомогою контексту: *Студенство, що збирається на майданчику; Оце студентство*.

Іменники із семою сукупності позначають одиницю, виділену частину чогось. Тобто, якщо множина і збірні іменники позначають об'єднання необмеженої кількості об'єктів, мається на увазі, що охоплюються всі без винятку об'єкти, напр.: *дітвор* – *діти, дитина*, то імена сукупностей позначають певну «окресленість», виділення з усієї необмеженої кількості об'єктів якоїсь її частини, напр.: *експедиція* – «група, загін людей, що здійснюють подорож, поїздку, відрядження із спеціальною метою, спеціальним завданням».

Легко зауважити, що форми збірності пов'язані спільністю кореня з конкретними іменами. Іншими словами, кожен член збірності обов'язково названий іменем, що є одноосновне з іменем збірності: *жіноцтво* – *жінки* – *жінка*, *комарня* – *комарі* – *комар*, *парубота* – *парубок* – *парубки*, *молодь* – *молодий*. Простежимо це явище з-поміж сукупних імен: *комісія* – «група осіб, якій доручено розв'язувати певні питання – голова комісії, заступник голови комісії, члени комісії». Кожен член сукупності має іншу основу, корінь, ніж загальне сукупне ім'я.

Своєрідною є думка М.К. Дем'яненка, який зазначає, що оскільки збірні іменники в однині виражають поняття не однієї особи чи предмета, а багатьох, постільки вони виявляються співвідносними з формами множини слів, які позначають відповідні особи і предмети (*козацтво* – *козаки*). Вираженню поняття

множинності у збірних іменників притаманний особливий характер. Категорія збірності нерозривно зв'язана з категорією одиничності. Тому той чи інший іменник є збірним постільки, поскільки з ним є відповідне однокореневе утворення, що позначає одиничний предмет чи особу. «Поза такою співвіднесеністю, – як стверджує М.М. Шанський, – категорії збірності не існує» [цит. за Демьяненко 1972: 29].

Слід звернути увагу на концепцію сукупності О.А. Колесникова, який вважає, що не варто відносити до форм збірності іменники типу *ватага, гільдія, зонтик (у квітці)* [Колесников 1988: 56]. Мовознавець пояснює розбіжності серед лінгвістів щодо збірних і сукупних імен змішуванням фактів мови з фактами дійсності. Аналізуючи факти збірності, необхідно враховувати, що в літературі, присвяченій цьому питанню, іноді розмежовуються однорідні та неоднорідні збірні імена. Однорідні (*звірина*) трактуються як утворення від того самого кореня, що й індивідуальний іменник (пор.: *звір*), причому відзначається близькість їх за значенням формам множини останніх (пор.: *звір – звірина*). Щодо неоднорідних збірних іменників типу *юрба, полк* відзначають, що вони не пов'язані етимологічно з якимсь одним індивідуальним іменем, незіставним з формою числа множини якогось одного слова, оскільки, виражаючи множину лексично, «об'єднують у своєму значенні декілька різних слів» [Колесников 1988: 56].

Збірні іменники характеризуються формальними показниками збірності: *молодецтво kwasолиння, татарва*. Значення «єдності» у сукупних іменах формально не реалізується, на що вказують слова типу: *загін, купа, жменя*. Виникає проблема: з-поміж збірних іменників виділяється група імен з немотивованою збірністю з непохідною основою або з похідною основою з додаванням афіксів незбірного значення (*одяг, посуд,*

молодь, зелень). Тоді реальним стає той факт, що для класифікації збірних іменників такий критерій розрізнення, як наявність формальних показників збірності (суфіксів), не є обов'язковий. Попри це, сукупні імена (які не допускають у своїй структурі таких ознак) не можуть якимось чином належати до збірних. Для таких явищ спрацьовує інший критерій, такий, як наявність повної парадигми числових форм: однини і множини: *колектив – колективи, легіон – легіони*, пор.: *ганчір'я, апаратура, земщина, солдатня*.

«Реалізуючи функцію розчленованої сукупності, іменники з графемою множини відтворюють семантично однозначні величини, що зближує їх з назвами конкретної предметності і створює умови для сполучення з кількісними числівниками» [Безпояско 1991: 145]. Об'єднує ці слова (із семою розчленованої сукупності) із збірними те, що вони позначають сукупність осіб (істот) і тварин. Слова типу *освіта, досвід, взуття* характеризуються значенням збірності, вираженим граматично. Вони належать до збірних іменників. «Слова ж типу *ряд, випуск* (старшокласників) мають лексичне значення збірності, не виражене граматично. Їх можна назвати іменниками із збірним значенням (але тільки не збірними іменниками)» [Маевская 1968: 95].

Противники цього погляду все ж зазначають, що значення сукупності у таких автосемантичних збірних (їх ще так називає О.В. Гулига) позбавлене відтінку узагальнення, проте виражене значно сильніше, ніж у збірних [Черкес 1994: 18]. Зустрічається і трактування сукупних імен, як «сукупних понять, названих збірними» [Безпояско 1991: 144].

Отже, існує декілька диференційних ознак (критеріїв) щодо виділення сукупних та збірних імен: 1) змінність / незмінність за числами; 2) спроможність / неспроможність

поєднуватися з кількісними числівниками, підтримувати ідею рахунку; 3) наявність / відсутність формальних показників категорій; 4) наявність семи дискретної / недискретної сукупності; 5) наявність одноосновних (однокореневих) / неодноосновних (неоднокореневих) імен з іменем збірності / сукупності.

2.4. Квалітативно-квантитативний потенціал категорії сукупності. Семантичною домінантою ФСП сукупності, що характеризує змістовну специфіку поля сукупності, є «сукупність, об'єднання, єдність, більше ніж один». При з'ясуванні наявності такої семантики серед інших частин мови, лексико-граматичних розрядів виявилось, що поле, яке охоплює лексеми із вказаною семою, складається з 8 компонентів значення – «сукупність (група) осіб, предметів, явищ, ознак, дій, понять, чисел певної характеристики». Аналізуючи семантику сукупних лексем бачимо, що семантична категорія сукупності пов'язана з поняттєвою категорією кількості.

Як свідчать спостереження І.С. Тимофєєва, «кількість у методологічному плані є визначеність однакісних (однорідних) предметів, яка розглядається з боку інтенсивності чи ступеня вияву будь-якої ознаки» [Тимофєєв 1972: 21]. Проте серед мовознавців побутує думка, що «зовсім кількісних методів у дослідженні мовних явищ немає». Більше того є перспективним і досить виваженим твердження багатьох дослідників, що категорія кількості є не первинною (твірною), а вторинною (похідною), котра передбачає відносно «розвинену практику і диференційоване уявлення про якість і властивість, про ціле і частину» [Шляхтенко 1968: 9]. В.З. Панфілов підтримує висловлене С.Г. Шляхтенком і додає, покликаючись на праці філософів, що саме категорія якості лягла в основу

виділення категорії кількості, оскільки первинна свідомість якісної визначеності предметів стала основою угруповання їх у кількісні ряди [Панфилов 1976: 131]. Отже, досліджуючи ФСК сукупності, ми не можемо спиратися тільки на виявлення кількісних закономірностей у цій категорії. Оскільки, для отримання повного аналізу досліджуваних лексем, недостатньо зосередження уваги на інтенсивності вияву ознаки, необхідно, на наш погляд, виявити у схожих предметах (речах) відмінність, порівняти їх за однією чи кількома спільними властивостями. Категорія кількості буде тією формою, яка раціонально виразить результати порівняння, ті ж інтенсивність і ступінь ознаки. На користь первинності категорії квалітативності свідчить і те, що «категорія кількості, володіючи конкретним онтологічним змістом, разом з тим не має змісту без певних логіко-гносеологічних операцій» [Шляхтенко 1968: 61].

3. Функціонування власне сукупних іменників на лексичному рівні. У дослідженні Л.Д. Чеснокової категорія множинності поділяється на означену і неозначену, що зумовлюється різним характером охоплення свідомістю відображеного змісту [Чеснокова 1992: 10]. Категорія неозначеної множинності поділяється на три підвиди: 1) неозначена множинність широкого діапазону (*книга – книги*); 2) оцінна неозначена множинність (*багато – мало*); 3) неозначена множинність сукупності (*студентство, полк, зоря, море квітів*). Власне сукупні лексеми належать до третього підвиду, який виражає ідею множинності як певну сукупність. Окрім власне сукупних субстантивів, дослідниця залучає до цієї групи й інші лексеми, що складають семантичні групи: 1) збірна множинність, основним засобом вираження якої є збірні іменники: *козацтво, нечисть, татарва*; 2) метафорична неозначена множинність, особливістю якої є реалізація неозначеної множинності у формі

яскраві образності (*вал думок, море щастя, ріки добра, шквал емоцій*).

Власне сукупні іменники водночас поділяються на імена (множинність) з нижньою межею та імена (множинність) з верхньою межею сукупності [Чеснокова 1992: 14-15]. Очевидно, що нижня межа множинності – поняття досить умовне, оскільки для різних слів найменше число встановлюється довільно, але не менше двох, напр.: *сім'я* – два і більше членів.

Як бачимо, верхня межа не встановлена, оскільки така множинність характеризується невизначеністю гіпотетичних позицій. Лексеми з верхньою межею виражають більшу означеність, оскільки вже існує верхня кількісна шкала (*рота, полк, дивізія*). Однак нижня межа залишається нечіткою, невизначеною (може залишитися і двадцять, і десять осіб). Зважаючи на структурованість словникового складу української мови, необхідно провести аналіз виразників сукупного значення на лексичному рівні за ЛСГ.

Неозначена множинність репрезентована субстантивами сукупності у складі великих трьох груп. Вони охоплюють: іменники сукупності з реалізованою нижньою, верхньою межами та лексеми змішаного типу. Їх, за нашими дослідженнями, 39. Наведемо окремі ЛСГ.

Найбільшу за обсягом і найрізноплановішу за значенням ЛСГ становлять субстантиви на позначення сукупності осіб, які беруть участь у тій чи іншій ситуації. Значна кількість цих лексем об'єднується спільною ситуацією діяльності: *гільдія, секція (2), колектив, товариство, ватага (3), гурток (2), екіпаж (1), громада (1-4), осередок (2), метка (2)* тощо: *Зібрав, зв'язав скупі свої пожитки – це хлопці з екіпажу допомогли йому її перенести*

їх на *Арктичну* (Олесь Гончар). Лексеми першого різновиду належать до ядрових.

Другу ЛСГ іменників на позначення сукупності з вираженою нижньою межею становлять іменники на позначення осіб, об'єднаних вузькою професійною діяльністю: *підкомісія, комісія, редакція (1), місія (4), корпорація, зміна (3), варта (1), бригада (2), компанія (2), лава (4), загін (2, 3)* та ін.: *Наші лави маліли, поповнення не було, та ми про нього вже й не думали* (Василь Шкляр).

3. Особи, організми одного виду, їх розряди, об'єднані спільним походженням і рядом характерних ознак, теж належать до ЛСГ з прогнозованою нижньою межею сукупності. Сюди входять такі лексеми: *плем'я (2, 3), народонаселення, народ (1, 3), народність, нація (1), раса (1): Не дозволиш нікому плямити ні слави, ні честі Твоєї **нації*** (Василь Шкляр).

4. До них наближаються іменники-назви осіб, об'єднаних членів сімей, родових громад, громад за національною належністю, релігійним сповіданням. Верхня межа у цих лексемах залишається кількісно відкритою, а нижня межа тримається на позначці – «більше ніж один», «не менше двох», об'єднаних спільною ознакою. З-поміж таких сукупностей відзначаємо: *печище, задруга (1), сім'я (1), секта (1), кагал (1), кагала (1), клан, кодло (1, 2): Гей, хлопці, зібрали **кагалу** подібних собі і пішли...* (Іван Багряний).

5. ЛСГ іменників з наявною нижньою межею неозначеної множинності слід вважати лексеми на позначення сукупності осіб, об'єднаних з метою виконання конкретних завдань. Зрозуміло, що кількість таких осіб може бути різною, частіше вона буває невстановленою, наприклад, *делегація: Я представив їм членів нашої **делегації*** (Василь Шкляр).

6. Наступна ЛСГ – це іменники-назви осіб, об'єднаних на підставі руху один за одним, паралельно один одному, разом. У цій групі верхню межу теж важко встановити, оскільки вона може бути різною, залежно від бажання самих учасників. Нижній рівень кількості хитається від двох одиниць до чотирьох (*конвой*). Наприклад: *валка (2), демонстрація (1), парад (1), маніфестація (1), стрій (1), похід (5), ряд (1), шеренга (1), черга (3)*.

7. До ЛСГ з неозначеною множинністю належить досить емна за своєю семантикою група назв значної кількості людей, які об'єднуються неорганізовано. Наведемо приклади таких лексем: *орава, скупчення, натовп, гурба, скоп, ватага*: *Вона змивала шеренги щурів, не даючи на нас напасти цілим **скопом*** (Юрій Винничук).

8. ЛСГ слів на позначення рослин, квітів, хлібних злаків, гілок дерев, безладно складених докупи або збитих у жмутки. Нижня межа кількості у них варіюється від 10 одиниць до 12-15 (залежно від нашого уявлення про кількість, вміщену у жмутку, купці), верхня – довільна, проте вона не повинна бути занадто великою. Наприклад: *жмут* – 1. «Невелика в'язка чого-небудь; пучок» – *Дівчина кинула **жмут** гілок у вогонь* (М. Трублаїні) (СУМ, т. II: 538).

9. ЛСГ іменників-назв рослин, що позначають скупчення рослин, а також їх складових компонентів. Це — *розарій*: *Надивляться там на клумби та **розарії**, горщики, малі форми та всяку всячину...* (Сергій Гольдін).

10. ЛСГ іменників на позначення лісових насаджень, дерев, кількість яких характеризується нижнім виявом їх числа. Сюди належать субстантиви: *підлісок, гай, ліс (1), сад (1), приліс, праліс, палісадник (1), проліс¹, пуца, крона¹, куц (2), субір, сквер, діброва, лісопарк, лісосмуга*.

Поряд з ЛСГ, що репрезентують неозначену множинність з нижньою межею сукупності, існують угруповання, в яких ця межа не виявлена, зате верхня є чітко встановленою) їх нараховуємо 7. Це такі ЛСГ:

1. Сукупні імена на позначення осіб, які працюють у кіно, театрі, на естраді, теж відносяться до ЛСГ з репрезентованою верхньою межею: *капела, ансамбль, хоровод, кордебалет, оркестр, хор, студія, трупа*. Наприклад: *капела* – «хор співаків, а також змішаний ансамбль із співаків та музикантів» (СУМ, т. IV: 92) – *А нижче пояснювалося, що в супроводі Державної заслуженої капели бандуристів співає Борис Гмиря* (Іван Білик); *ансамбль* – 1. «Група співаків, музикантів або танцюристів, що постійно виступає як єдиний художній колектив» (СУМ, т. I: 48) – *У кращих концертних залах столиці виступали українські народні хори та ансамблі*.

2. До ЛСГ на позначення сукупності державних, приватних установ та людей, що працюють у них, належать такі іменники з верхньою межею: *відділок, управління, уряд¹, установа, відомство, кабінет (5), фірма*, пор.: *уряд¹* – 1. «Найвищий виконавчий та розпорядчий орган державної влади, який здійснює управління державою» // «члени такого органу»; 2. іст. «Місьцеве управління» (СУМ, т. X: 483) – *На раду прибудуть із-за кордону Тютюнник, Гулий-Гуленко, представники нашого уряду* (Василь Шкляр).

У нашому дослідженні аналізуються також субстантиви, які належать до ЛСГ змішаного типу щодо визначення нижньої та верхньої меж сукупності. Частина іменників у цих ЛСГ мають реалізовану нижню, а частина – верхню межу сукупності. Попри це, вони містять певну сукупну семантику, що й дає змогу об'єднатися їм в одну ЛСГ (таких ЛСГ ми нараховували 11. Наприклад:

1. ЛСГ назв осіб, які знаходяться разом або разом проводять час, належить до змішаного типу. З-поміж них лексеми на позначення осіб, які збираються на різні форуми (з'їзди, сходи, конгреси, сесії, собори, синоди, синкліти, пленуми, зльоти, віча, зібрання та засідання) мають яскраво виражену верхню межу, оскільки на такі зібрання запрошується конкретна, встановлена кількість учасників, які є делегатами цих об'єднань і реєструються. Нижня межа не конкретизується, але можна припустити, що вона повинна обмежуватися певними рамками кількості (коли мова йде про кворум (необхідну кількість присутніх для прийняття / відхилення рішень)) – 2/3 тощо. Разом з цим друга частина слів ЛСГ сконцентровується навколо визначеності нижньої кількісної межі, оскільки відтінком її значення є «зібрання осіб не менше двох одиниць», пор.: *масовка, мітинг, вечірка, сераль, гарем, собор (2), команда (5, 6, 7), бесіда (4), клуб¹ (1, 2), екскурсія (2), вечір (2): собор* – 1. «збори урядових або виборних осіб для розгляду й розв'язання питань організації, управління» // «збори, з'їзд представників духовенства християнської церкви» – *Для обговорення в присутності царя найважливіших державних справ у Москві періодично почали скликати Земські собори, що складались з представників духовенства, бояр, дворян і купців (З журн.); 2. заст. «Зібрання великої кількості людей в одному місці для розваги, відпочинку» (СУМ, т. IX: 433) – Що ж до купецьких обозів, то Какорз тут майже не мав суперників, бо всі надавали перевагу морю, пливли до Солуня на лодях, хіба що якийсь занадто хитрий купець пробирався до Адріанополя, аби першим потрапити на великий собор, який щороку відбувався в городі на день успенія богородиці, або ж зустрічали короткі валки з товарами з Мосинополя (Павло Загребельний).*

ЛСГ на позначення систематизованих, укладених за певними принципами, документів становить об'єднання слів змішаного типу. Причому до іменників з верхньою межею належить одне слово – *календар*, оскільки відомо, що кількість компонентів, зібраних в ньому максимально дорівнює 364 (5) днів: *календар* – 1. «Довідкова таблиця або книжка з послідовним переліком усіх днів року за місяцями й поданням інших відомостей, пов'язаних із цими днями (іст. події, свята тощо)» (СУМ, т. IV: 76) – *Прошу тебе, пришли мені.. український одривний календар на 1912 рік* (М.Коцюбинський). Всі інші лексеми мають чітко визначену тільки нижню межу. Серед них: *синопсис*, *книжка*, *картотека*, *атлас*, *книга* (2), *словник* (2), *справа*¹ (6), *звід* (2), *експозиція* (2), *енциклопедія*, *збірник* тощо. Наприклад: *енциклопедія* – *В Сенаті здійснюється рейвах, але Єлизавета грюкнула по столу кулаком, підвелася й пішла, перед цим звеліла провести судову реформу в імперії: укласти звід законів, а для цього створити судову комісію — так їй порадив Кирило* (Юрій Мушкетик).

Окрім проаналізованих іменників, сукупність на лексичному рівні репрезентують ЛСГ субстантивів з означеною множинністю. Це групи кількісних іменників з сукупною семантикою на позначення (маємо 4 групи):

1. Осіб, предметів, понять, тварин тощо. Наприклад: *дистих* – «проста дворядкова строфа» // «вірш, який складається з таких строф» (СУМ, т. II: 287) – *Павло Тичина ще на світанку своєї поетичної діяльності... написав дистих «На могилі Шевченка»* (М. Рильський); *дифтонг* – «сполучення двох голосних звуків, що вимовляються як один склад» (СУМ, т. II: 290) – *Північні говори української мови мають особливого типу звуки – так звані дифтонги* (Нариси з діалектології); *дуель* –

1. «Поєдинок із застосуванням зброї між двома противниками за викликом одного з них» (СУМ, т. II: 432).

2. Назви сукупностей, що позначають назви одиниць ваги, довжини, місткості, теж входять до великого об'єднання означеної множинності: *метр*¹, *дециметр*, *декалітр*, *децилітр*, *кілометр*, *кілограм*, *метр*, *грам*, *літр*. *Метр*¹ – «основна одиниця довжини 100 см тощо» (СУМ, т. IV: 693); *літр* – «основна одиниця ємкості рідких і сипких тіл, що дорівнює 1000 куб. см» (СУМ, т. IV: 531).

4. Висновки та перспективи. Отже, зауважимо, що функційно-семантична категорія сукупності зреалізована на лексичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях. Найаргументованішим постає функціонування її складників на лексичному рівні, де ґрунтовно репрезентовані власне сукупні іменники, що уможлиблює детермінувати їх як основного складника ядрової зони функційно-семантичної категорії та поля сукупності. На сьогодні переконливим є те, що спостерігається істотна відмінність між збірними та власне сукупними субстантивами (наявність / відсутність афіксів, повна / неповна числова парадигма та ін.), що сприяє ідентифікації останніх як окремого мікрополя сукупності. Саме така ідентифікація дає змогу аналізувати ці лексеми окремо від збірних іменників, характеризуючи їх як інший лексико-граматичний розряд. Перспективу дослідження вбачаємо у вивченні особливостей реалізації інших мікрополів функційно-семантичної категорії сукупності крізь виявлення в них ядрових та периферійних площин, особлива увага буде зосереджена на аналізі перехідних зон цих мікрополів.

Література

Безпояско 1991: Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії. Київ : Наук. думка. 1991. 172 с.

Бондарко 1984: Бондарко А. В. Функциональная грамматика. Ленинград : Наука. 1984. 134 с.

Гвоздев 1973: Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Москва : Просвещение. 1973. 432 с.

Демьяненко 1972: Демьяненко Н. К. Лексико-грамматические разряды имен существительных в современном русском языке : дисс. ... канд. филол. наук. Симферополь. 1972. 233 с.

Домрачева 1999: Домрачева І. Р. Функціонально-семантична категорія сукупності у сучасній українській мові: дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя. 1999. 198 с.

Домрачева 2014: Домрачева І. Синтаксична презентація семантики сукупності в українській мові. *Мовний простір граматики: актуальні студії*: зб. наук. праць. [на честь 60-річчя член-кореспондента НАН України Анатолія Загнітка]. Донецьк. 2014. С. 211-217.

Домрачева 2018: Домрачева І. Створення та сприйняття дієслівних лексем із повторювальною семантикою. *Лінгвістичні студії / Linguistic Studies*. Вінниця. 2018. Вип. 36. С. 32-38.

Еселевич 1979: Еселевич И. Э. Из истории категории собирательности в русском языке. Казань. 1979. 159 с.

Колесников 1988: Колесников А. А. Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных русского языка. Киев. 1988. 137 с.

Кондратьева 1994: Кондратьева Г. Н. Обобщенность как структурно-семантическая категория в современном русском языке: автореф. ... д-ра филол. наук. М. 1994. 38 с.

Маевская 1968: Маевская Н. И. О собирательных именах существительных. *Русский язык в школе* 1968. № 6. С. 92-95.

Матвіяс 1969: Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові: дис. ... д-ра філол. наук. К. 1969. 607 с.

Миськевич 1970: Миськевич Г. И. Словообразовательная категория собирательных имен существительных в современном русском языке: автореф. ... канд. филол. наук. М. 1970. 28 с.

Панфилов 1976: Панфилов В. З. Типология грамматической категории числа и некоторые вопросы ее исторического развития. *Вопросы языкознания*. 1976. № 4. С. 18-38.

Тимофеев 1972: Тимофеев И. С. Методологическое значение категорий «качество» и «количество». М. 1972. 216 с.

Топчий 1997: Топчий Л. Н. Формы собирательности имен существительных современного русского языка в семантическом и системно-грамматическом аспектах: дисс. ... канд. филол. наук. Измаил. 1997. 151 с.

Черкес 1994: Черкес Н. Д. Категорія збірності в українських говорах Карпатського регіону: дис. ... канд. філол. наук. Львів. 1994. 294 с.

Чеснокова 1992: Чеснокова Л. Д. Категория количества и способы ее выражения в современном русском языке. Таганрог : Изд-во Таганрог. ин-та. 1992. 178 с.

Шехтер 1995: Шехтер В. Г. Категорія означеності / неозначеності в сучасній українській мові: дис. ... канд. філол. наук. К. 1995. 163 с.

Шляхтенко 1968: Шляхтенко С. Г. Категории качества и количества. Ленинград. 1968. 144 с.

Джерела

СУМ 1970-1980: Словник української мови: В 11 т. Київ : Наук. думка, 1970-1980.

Джерела ілюстративного матеріалу

Антоненко-Давидович Борис. Слово матері
<http://www.mova.info/corpus.aspx>

Білик Іван. Танго
<http://www.mova.info/corpus2.aspx?tid=12436>

Винничук Юрій. Ласкаво просимо в Щуроград
<http://www.mova.info/corpus2.aspx?tid=67411>

Гольдін Сергій. Художник та його друг
<http://www.mova.info/corpus2.aspx?tid=67407>

Дольд-Михайлик Юрій. У чорних лицарів
<http://www.mova.info/corpus.aspx>

Загребельний Павло. Диво.
<http://www.mova.info/corpus.aspx>

Коцюбинський Михайло. Хо
<http://www.mova.info/corpus2.aspx?tid=18082>

Мушкетик

Юрій.Останній

гетьман.

<http://www.mova.info/corpus2.aspx?tid=19516>

Шкляр

Василь.

Дума

про

братів

азовських

<http://www.mova.info/corpus2.aspx?tid=36631>

Шкляр

Василь.

Залишенець.

Чорний

ворон.

<http://www.mova.info/corpus2.aspx?tid=11077>

МИРЕМІЧНІ ФРАЗЕМИ: СТАТУС І ФУНКЦІЙНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ В ЕМОТИВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

ЖАННА КРАСНОБАЄВА-ЧОРНА

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
Вінниця – Україна

Анотація. У розділі визначено специфіку миремічних фразем у рамках фраземної емотиології з опертям на здобутки аксіофраземної прагматики. Схарактеризовано кваліфікаційні ознаки та класифікаційні параметри кінематичних фразем і описано емотивну функцію миремічних фразем, що зумовлена знаковістю виразу очей і зчитуванням із них почуттів. Емотивна функція миремічних фразем в українській мові визначається: 1) актуалізацією фундаментальних емоцій К. Ізарда (зацікавлення, радість, здивування, збентеження, гнів, презирство, сором, страждання, страх) із абсолютним домінуванням складних негативнооцінних емотивних профілів (гнів / обурення, злість, роздратування, незадоволення, лють; сором / гризота, незручність, збентеження, ніяковість; здивування / нерозуміння, тривога, неспокій; страх / моторошність, переляк; презирство / зневага, образа), що посилюють важливість контексту в рамках студювання; 2) наявністю одиниць із дифузною оцінкою на позначення а) емоцій збентеження й здивування та б) різних позитивних і негативних емоцій (радість / злість / докір; гнів / радість; гнів / радість / збудження; гнів / здивування / безтямність тощо); 3) маніпулятивністю й інтенсифікацією емоцій.

Ключові слова: аксіофраземна прагматика, базова емоція, кінематична фразема, миремічна фразема, фраземна емотиологія.

**MIREMIC PHRASEMES:
STATUS AND FUNCTIONAL APPOINTMENTS
IN THE EMOTIONAL WORLD'S IMAGE**

ZHANNA KRASNOBAIEVA-CHORNA

Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia – Ukraine

Summary. The chapter defines the specificity of the miremic phrasemes in the framework of phrasemic emotiology with the support on the achievements of axiophraseme pragmatics. The qualification characteristics and classification parameters of kinematic phrasemes are characterized; the emotive function of the miremic phrasemes, which is caused by the sign expression of the eyes and the reading of the senses from them, is described. The emotive function of the miremic phrasemes in the Ukrainian is determined by: 1) the actualization of K. Isard's fundamental emotions (interest, joy, surprise, embarrassment, anger, scorn, shame, suffering, fear) with absolute dominance of complex negatively evaluative emotive profiles (anger / outrage, spite, irritation, discontent, rage; shame / misfortune, inconvenience, embarrassment, awkwardness; surprise / misunderstanding, anxiety, anxiety; fear / horror; contempt / neglect, insult), reinforcing the importance of the context in the study; 2) the presence of units with a diffuse evaluation to indicate a) emotions of embarrassment and surprise b) various positive and negative emotions (joy / anger / swearing; anger / joy; anger / joy / excitement; anger / surprise / meaninglessness, etc.); 3) manipulative nature and intensification of emotions.

Keywords. axiophraseme pragmatics, basic emotion, kinematic phrasemes, miremic phrasemes, phrasemic emotiology.

1. Постановка проблеми. Візуальний контакт є найбільш інформативним складником невербальної комунікації [Крейдлин 2002; Ковалинська 2014]. Миремічний різновид невербальної поведінки людини активно використовуваний, є одним із найпоширеніших для вираження емоцій і почуттів (зміна ширини зіниць, ступінь відкритості очей, напрям і рух, тривалість, інтенсивність, статичність / динамічність погляду

тощо) і має значний діапазон мовних корелятивів зокрема і фразем¹: рос. *глаз не сводить* (1)²; *сверкать глазами; мерить (мерять) глазами [взглядом]; отводит глаза; глаза на лоб полезли; есть [поедать, пожирать] глазами*, прост.; *смотреть [глядеть] в глаза [в лицо]; строить [делать] глазки*; лит. *akimis vedžioti; akimis įsisiurbti; akys blizga; akys ant kaktos virsta; akimis ryti; akimis šaudyti*; англ. *stars in one's eyes; cry one's eyes (heart) out; have one's eyes about one (keep one's eyes open (розм. peeled, skinned)); not (be able to) take one's eyes from (off) smb. (smth.); eyes on stalks*; нім. *mit den Augen deckeln klappern (klimpern)*, розм., фам.; *die Augen quellen (quollen) j-m aus dem Kopf; Augen machen wie ein (ab)gestochenes Kalb*, розм., фам.; *die Augen (weit) aufreißen* (тж. *Augen und Nase aufsperrern*), розм., фам.; *sich (D) die Augen aus dem Kopf schämen*, розм.; *kein Auge von j-m, etw. (ab)wenden (lassen)* тощо (див. також праці А. Гарифулліної [Гарифулліна 2005], Ж. Краснобаєвої-Чорної [Краснобаєва-Чорна 2016а], О. Лозинської [Лозинська 2012], Л. Самойлович [Самойлович 2003], І. Синельникової [Синельникова 2013], А. Хабибулліної [Хабибулліна 2010] та ін.). Проблема опису миремічних фразем із опертям на аксіофраземну прагматику досі не поставала предметом окремої розвідки у вітчизняній лінгвістиці, що і зумовлює *актуальність* дослідження.

Мета розділу: визначити специфіку миремічних фразем у рамках фраземної емотиології з опертям на здобутки аксіофраземної прагматики. Успішна реалізація мети зумовлює необхідність вирішення таких *завдань*: 1) схарактеризувати

¹ Терміни *фразема, фразеологізм і фразеологічна одиниця* позиціоновано як абсолютні синоніми.

² Цифри у дужках указують на значення багатозначної фраземи, подане в словнику. Якщо фразеологізм однозначний, числовий показник не використовується.

кваліфікаційні ознаки та класифікаційні параметри кінематичних фразем із уточненням статусу миремічних фразем; 2) описати емотивну функцію миремічних фразем.

Об'єктом дослідження виступає кінематичний різновид невербальної комунікації. *Предметом* розділу постають миремічні фраземи як різновид кінематичних фразем.

Джерельну базу студіювання становлять близько 130 миремічних фразем української мови, дібраних шляхом суцільного обстеження з (СФУМ 2003); основний корпус ілюстративного матеріалу розділу нараховує близько 500 контекстів уживання миремічних фразем, що репрезентують різні емоційні стани людини. Емоційний профіль аналізованих фразем проілюстровано також матеріалами Українського національного лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України.

Методологічну базу розділу становлять основні положення фраземної емотиології (Е. Коляда, М. Красавський, І. Синельникова та ін.) й аксіофраземної прагматики (І. Гарбера, Ж. Краснобаєва-Чорна, Я. Сулейманова та ін.).

Наукова новизна дослідження зумовлена тим, що вперше ґрунтовно схарактеризовано емотивну функцію миремічних фразем, що зумовлена знаковістю виразу очей і зчитуванням із них почуттів, з опертям на теорію фундаментальних емоцій К. Ізарда та здобутки фраземної емотиології, аксіофраземної прагматики.

Розділ монографії розкриває один із аспектів наукового проекту «Об'єктивна і суб'єктивна мовносоціумна грамати́ка : комунікативно-когнітивний та прагматико-лінгвокомп'ютерний виміри» (0118U003137) кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного

університету імені Василя Стуса, науковий керівник – чл.-кор. НАН України, д.філол.н., проф. А.П. Загнітко.

2. Кваліфікаційні ознаки та класифікаційні параметри кінематичних фразем із уточненням статусу миремічних фразем. У 70-х рр. минулого століття Л. Ройзензон та І. Абрамець актуалізують питання смислової структури фразем, у яких переносне значення може співіснувати одночасно з його прямим значенням. У науковий обіг мовознавці вводять поняття *суміщених омонімів*, розглядуваних у трьох групах фразеологічних одиниць (ФО) російської мови: 1) жести і міміка; 2) ритуальні дії; 3) символічні дії [Ройзензон, Абрамець 1969: 54]. Семантична структура стійких словосполучень, які називають різноманітні символічні жести, формована двома компонентами: вільним значенням словосполучення з описом жесту і фразеологічним значенням звороту, де репрезентоване символічне значення жесту. Через таку структурно-семантичну специфіку *жестово-мімічні фразеологізми* позбавлені образності та метафоричності, емоційно-експресивного наповнення, характерних для ФО загалом. Відсутність цих рис пояснювана тим, що аналізовані одиниці зберігають своє пряме значення, а образність створюється лише на ґрунті метафоричності. Посилення образного потенціалу таких фразеологізмів спричиняє їхній перехід до розряду звичайних фразеологічних одиниць, зв'язок яких із жестом утрачається, а суміщена омонімія руйнується, зберігаючи при цьому тільки переносне значення звороту.

Л. Петровська зауважує, що *кінематичним фразеологізмам* притаманні певною мірою явища полісемії й омонімії, що пов'язано зі специфічною природою самих невербальних прототипів: наявність декількох значень має своєю передумовою багатозначність відповідного жесту, тоді як

фразеологізми-омоніми, маючи спільне вербальне вираження, співвідносяться з різними денотатами [Петровська 2010: 156]. Є. Красильнікова зауважує, що «у словесному описі жест повинен розпізнаватися однозначно у зв'язку з тим умовним значенням, яким він наділений, тому такий опис завжди прагне бути стійким, лексично закріпленим» [Красильнікова 1077: 88]. Щодо будь-якої стандартної номінації кінеми можна сказати, за Л. Петровською, що ступінь її фразеологізації вищий, ніж вільного сполучення слів. Цей факт, що проєкція кінеми у мову найчастіше є фразеологічним зворотом (тобто багатослівним виразом із стійким значенням), не випадковий. Це пояснювано тим, що за своєю природою невербальна одиниця як фразеологізоване явище у невербальній мові і мовний фразеологізм мають семіотичну спорідненість [Петровська 2010: 153]. До основних ознак кінематичних ФО дослідниця зараховує недостатню диференційованість значення, тобто відповідність зворотів невербальним прототипам, внутрішньоконцептуальний зв'язок.

Т. Черданцева акцентує увагу на тому, що мотивованість *кінетичних фразеологізмів* ґрунтована на описі жесту, з одного боку, та реакції внутрішніх органів і частин тіла на внутрішні мовні та немовні подразники, з другого [Черданцева 1988: 86]. Жестові ФО практично завжди мають омоніми серед вільних сполучень, що описують жест, але, на відміну від них, ці одиниці називають здебільшого емоції. Їх семантика наслідуює й інкорпорує риси вихідного фрейма (поведінка людини) переважно на основі метонімічної моделі (поведінка – емоція як складники однієї ситуації). Значення жестових фразеологізмів, відповідно, ускладнене: у ньому поєднувана сумарна семантика компонентів ФО з її прагматикою. Така їхня особливість, за Л. Корневою, дає змогу функціонувати як символічним

одинацям з переносним значенням без супроводу відповідними кінемами [Корнєва 2009: 144-145].

Г. Демиденко *кінематичні фраземи* визначає як «стійкі словосполучення, план вираження яких репрезентований різними невербальними засобами маніфестації міжособистісної взаємодії, тобто будь-якими комунікативно значущими рухами» [Демиденко 2016: 46] і зараховує їх до *паралінгвальних фразем*³. Виокремлення кінематичних фразем з-поміж паралінгвальних зворотів видається можливим, на думку дослідниці, внаслідок таких особливостей: а) наявність соматичних компонентів, що кваліфікують рухову активність мовця (голова, шия, плечі, руки, пальці, ноги; обличчя, очі, рот, вуха, ніс); б) вербалізація комунікативно значущих дій, які мають свої конфігурації у просторі, тобто певне розміщення тіла, амплітуду руху, динаміку, силу тощо; в) належність до різних концептуальних систем, адже, з одного боку, це – фізичні рухи, з іншого, – абстрактні поняття, що позначають здебільшого психічний стан суб'єкта [Там само: 47]. Виходячи з природи та функційного навантаження відповідних невербальних одиниць як прототипів

³ Паралінгвальні фраземи дослідниця позиціонує як особливі складені лінгвальні знаки, що переводять невербальний код у вербальний, займають периферійне положення в загальній фразеологічній системі української мови й мають такі категорійні ознаки: 1) належать здебільшого до соматичних висловів із вказівкою на активні й пасивні органи руху (наявні чи відсутні у структурі); 2) називають комунікативно значущі рухи тіла (рук, ніг, тулуба, голови), реакції м'язів обличчя (зокрема й вираз очей), фонаційні особливості мовлення; 3) характеризуються співіснуванням прямого значення (номінація кінетичної чи просодичної дії) з переносним (переважно визначається психоемоційний стан комунікатора) (Л. Ройзензон, І. Абрамець); 4) утворюють парадигматичні відношення на рівні синонімії, сформованої завдяки емоційній складовій фразеологічного значення; 5) вирізняються варіативністю компонентного складу, що забезпечується взаємозаміною невербальних знаків, ґрунтованих на рухах різних зон тіла, що тим не менш подають однакову інформацію про учасників взаємодії [Демиденко 2016: 44-45].

фразем і відповідно до їх семантичної класифікації, у групі кінематичних лінгвоодиниць Г. Демиденко виокремлює 1) жестові, мімічні, миремічні, пантомімічні фраземи; 2) фонаційні фраземи.

З огляду на проблематику розділу зацентруємо увагу на миремічних фраземах. Терміном «миремічний» у рамках лінгвістичних студіювань оперують В. Ганина, О. Гудкова, Г. Демиденко, Ф. Карташкова та ін. із покликанням на праці К. Шерера, який називає миремою погляд (див. [Демиденко 2016; Карташкова, Ганина, Гудкова 2003]). Відповідно *миремічні фразеологізми* Г. Демиденко визначає як «сталі звороти з паралінгвальною складовою, що характеризують особливості погляду, виразу очей» [Демиденко 2016: 61].

3. Емотивна функція миремічних фразем. До основних функцій миремічних фразем належить емотивна функція, визначувана знаковістю виразу очей і зчитуванням із них майже всіх базових емоцій (зацікавлення, радість, здивування, збентеження, гнів, презирство, сором, страждання, страх (за теорією диференційних емоцій К. Ізарда)). Кваліфікаційні ознаки певного емотивного профілю, репрезентованого миремічною фраземою, актуалізують значущість контексту.

3.1. Гнів (*сипати / сипнути (сипонутти) іскрами (іскри) [з очей]* ('поглядом виявляти гнів')) і комплекс негативних емоцій (обурення, злість, роздратування, незадоволення, лють) із різним ступенем інтенсифікації (*кресати / кресонутти очима* ('гнівно, сердито дивитися, поглядати')); *світити / засвітити очима (оком, білками)* (2) ('виявляти поглядом якість почуття (перев. гніву, роздратування')); *[аж] іскри з очей сиплються* (2) ('уживається для підкреслення чийогось гніву, обурення, злості і т. ін.');

метати громи і (та) блискавки (2) ('поглядом виражати гнів,

обурення, незадоволення; сердито дивитися’); *очі блиснули [гнівом]* (‘хтось глянув дуже сердито, суворо, зі злістю і т. ін.’); *очі метають іскри* (‘хтось дивиться, поглядає сердито, гнівно, люто і т. ін.’):

(1) *Нарешті один не витримує: – То ж як, Петре, візьмемося? – Беріться, – повів плечем Дорошук. – Без тебе погано. – А мені що до того? – І Дорошук сипонув іскрами на товаришів* (М.Ю. Тарновський);

(2) *Очі її гнівно метали іскри в бік Палянички, який, очевидно, чимось насолів ланковій* (М. Чабанівський);

(3) *Голос його тремтів і зривався на високі ноти. Жести ставали різкими, очі метали іскри* (І. Кириленко);

(4) *Павло кресонув очима на Чумачиху, стиснув кулаки під столом* (В. Кучер);

(5) *І мовила [Марія].. – Йому я стану за дитину. – І кинула кругом очима, Аж іскри сипнули з очей* (Т. Шевченко);

(6) *Закидайло войовниче поблискував хворобливими оченятами, метав громи й блискавки* (Ю. Збанацький);

(7) *Хаджі-Бекірове серце спашнуло гнівом праведним, і, мечучи блискавки з очей, він гримнув на Сентара* (М. Коцюбинський);

(8) *Голос Щорса задзвенів, як метал, очі блиснули гнівом* (О. Довженко).

3.2. Сором і комплекс негативних емоцій (гризота, незручність, збентеження, ніяковість) із різним ступенем інтенсифікації (*не сміти (не могли) дивитися в очі* (‘відчувати перед кимсь велику гризоту, сором за яку-небудь провину’); *сором їсть (криє) очі* (‘хтось мучиться, страждає від докорів совісті; кому-небудь дуже соромно’); *потупити очі [в землю]* (‘дивитися вниз від сорому, ніяковості і т. ін.; засоромитися, зніяковіти’); *згубити очі* (2) (‘дуже засоромитися, зніяковіти’);

не знати, куди дівати / подіти (діти) очі [від сорому] (дуже соромитися, перебувати в незручному становищі перед ким-небудь у зв'язку з провинною, осудом і т. ін.); *лупати очима* (3) ('переживати почуття неприємності, сорому і т. ін.');

(9) *Перед панами мала [Зоня] упокорений вид, а тітці своїй не сміла в очі дивитись* (Леся Українка);

(10) *Його [Дороша] охопило почуття палючого сорому, і він довго не міг дивитися в очі людям* (Григорій Тютюнник);

(11) [Гнат:] *Одну хвилину мені жаль Софії і сором їсть очі, а другу... другу – вся душа, всі думки у Варки!* (І. Карпенко-Карий);

(12) *Як дізнаються, бува? Ото дівка? З паничем цілуватися?! Матінко!.. І Христя чує, як її обличчя горить-палає, як її очі сором криє* (Панас Мирний);

(13) *Він замовк, потупив очі в землю* (Панас Мирний);

(14) *Стояв [Андрій], потупивши очі в землю* (О. Довженко);

(15) – *Як твої справи? – сказав мені Олекса. – Тезиси [тези] готові? Я, згубивши очі, почав нишпорити по кишенях, шукаючи міфічні тезиси* (Л. Первомайський);

(16) *Жартам і сміху не було кінця. Центром їх, розуміється, була Маруся; вона, бідна, буквально не знала, куди очі дівати* (Г. Хоткевич);

(17) *Він і не знав, куди йому очі діти: заморгав, поблід та швидше меж [між] народ...* (Г. Квітка-Основ'яненко);

(18) – *Перед ким провинився, перед тим й лупай тепер очима* (А. Хорунжий)).

3.3. Здивування (див. також [Краснобаєва-Чорна 2016]) і комплекси негативних емоцій (нерозуміння, тривога, неспокій) із різним ступенем інтенсифікації (*як (мов, ніби і т. ін.) баран на нові ворота, зі сл. дивитися, втелюцитися,*

вигріщатися і под., зневажл.; *як козел на нові ворота*; *як теля на нові ворота* ('спантеличено, виявляючи повне нерозуміння, здивування'); *водити очима* ('дивлячись, виражати поглядом певний стан чи почуття (перев. здивування, тривоги, неспокою тощо)'); *[аж (і)] очі на лоб (на лоба, рідше догори і т. ін.) лізуть / полізли (1)*; *очі мало не вилізли на лоб*; *[аж] очі рогом лізуть / полізли (1)*; *й очі рогом стали* ('хтось виявляє здивування, дуже вражений чим-небудь');

(19) *Вночі, як ми [шевці] поснемо, встромить морду в книжку і дивиться, як баран на нові ворота* (М. Чабанівський);

(20) – *Воли в ярмі, та й ті ревуть... – гримнув на москаля, аж той свистати перестав. Дивиться на його [нього], як козел на нові ворота* (Марко Вовчок);

(21) *Чого очі вигріщила, як теля на нові ворота? – замахнувся гарпанником Карпо* (М. Стельмах);

(22) *Якась жінка стояла під розбитим осокором з двома дітками і печально водила очима* (Є. Кравченко);

(23) *І знову продиралися комсомольці крізь нетрі, переходили через струмки, через яри й лісисті яруги. І знову зупинявся Павлусь і безнадійно водив очима: – Заблудилися!* (О. Донченко);

(24) *Дід руку до вуха наставляє, так, ніби він недочува. А тоді хап рукою за бороду, хап за шапку – в Оксена аж очі на лоб полізли* (Григорій Тютюнник);

(25) *Від здивування Іванові очі мало не вилізли на лоб. Зрозуміти, чому стала такою люб'язною баба Анастасія, він не міг* (В. Собко);

(26) *У дядька Барака очі лізуть рогом, – Молодих коней на м'ясо? Та вони що, почманіли?* (Ю. Збанацький);

(27) *Очі їй полізли рогом від здивування: «Куди ти, молодице? Що ти надумала?»* (О. Гончар);

(28) – *У розпал веселоців дістає томик Гегеля.., примоцується в кутку, читає. У мене й очі рогом стали* (В. Дрозд).

3.4. Зацікавлення і комплекси позитивних емоцій (інтерес, відданість):

а) із різним ступенем інтенсифікації (*пускати / пустити око (погляд)* ('здивлятися на кого-, що-небудь, кудись, виявляючи зацікавленість, інтерес'); *кидати / кинути оком (очима, погляд, зір і т. ін.)* (3) ('звертати увагу на кого-небудь, цікавитися кимсь, залицятися до когось'), пор. також як (*мов, ніби і т. ін.) заворожений* (2), перев. зі сл. *дивитися, слухати*. ('пильно, уважно, зацікавлено'); *обмацувати (мацати) / обмацати (помацати) очима (поглядом, зором і т. ін.)* ('пильно, уважно, з неприхованим інтересом оглядати кого-, що-небудь'); *їсти (поїдати, жерти, пожирати і т. ін.) очима (оком)* (2) 'дуже уважно, з великим інтересом, відданістю розглядати кого-, що-небудь, стежити за ким-небудь');

(29) *Він любоців співець. Овідій ніжний, він пускає погляди по обр'ю врозгін* (Г. Кочур);

(30) *Якось, повернувшись з ярмарку, батько застав у хаті далекого материного родича – Мирона Вихристюка, який нібито колись кидав оком на Ганну* (В. Речмедін);

(31) *Батько і каже мені: – Іване, поїдемо вдвох на храм. Ти ще ж і між людьми не був. Побачиш дядьків... І може, яка дівка на тебе оком кине чи ти на неї* (Є. Кравченко);

(32) *Володька.. вмочив перо в чорнильницю, застиг. Всі завмерли: дивилися як заворожені на те гостре перо, нависле над чистим поки ще папером, боялися дихнути* (А. Дімаров);

(33) *Люди зупиняються й обмацують мене очима, немов дефіцитний крам* (Я. Качура);

(34) – *Не стояти ж мені на зруйнованому тротуарі, де тебе кожен обмацує цікавими очима* (П. Колесник);

(35) *Пройшов річковик у білому кітелі. І так само нахабно обмацав очима Іринину статуру* (Ю Мушкетик);

(36) *Володимир Вікторович глянув Олексієві у вічі, обмацав усього хлопця одним поглядом* (В. Логвиненко);

(37) *Пряхін потис руку Багричу, помацавши його настороженими очима* (Л. Дмитерко);

(38) *Комісар не зводив з Уляни водяних очей, Грабовський шепотів на вухо йому переклад і так само жер її очима* (О. Довженко);

(39) *Виявилось, що він [фельдфебель] уміє хвацько стукати закаблуками, в одну мить ховати свою люльку в кишеню шинелі, викидати вперед руку, пожирати очима начальство* (П. Загребельний);

б) з актуалізацією маніпулювання (*нависнути / нависати на очі* ('привернути чию-небудь увагу, зацікавити когось'); *манити [до себе] очі* (2) ('викликати інтерес; цікавити'); *грати очима* ('грайливо поглядати на когось, прагнучи звернути на себе увагу, викликати до себе інтерес');

(40) *Грав [Йон] до неї очима та міцно тримав за руку* (М. Коцюбинський);

(41) *Віталікові, здається, не до сміху, бо Тоня все ще літає у вальсі.., грає очима до партнера, пускає бісики* (О. Гончар);

(42) [Горпина:] *Як ти почнеш балакати про те, як ти мене любиш, то мені здається, що тобі нависло на очі моє хазяйство та худоба...* (М. Кропивницький)).

3.5. Страх (*аж око в'яне* ('стає страшно, моторошно і т. ін. від чого-небудь'); [*аж (і) очі на лоб* (*на лоб*, рідше *догори* і т. ін.) *лізуть / полізли* (3) ('хтось відчуває страх, переляк і т. ін.; стає страшно комусь')):

(43) *Вовки витягали соло, аж око в'януло* (І. Франко);

(44) *Андрієві очі лізуть на лоб, а за плечима мурахи... Хома божевільний... Що він говорить?* (М. Коцюбинський);

(45) *Морозив [директор] публіку такою тонкою політикою, що всім аж очі лізли на лоб* (М. Коцюбинський).

3.6. Збентеження з актуалізацією маніпулювання (*різати око (очі)* (3) ('викликати неприємні відчуття (тривогу, хвилювання), нервувати, бентежити кого-небудь')):

(46) – *А тобі ріже око, що я чужу людину в хату прийняв* (Григорій Тютюнник).

3.7. Страждання з актуалізацією маніпулювання (*виточити сльози з очей* ('своїми вчинками, поведінкою змусити кого-небудь страждати, довести до плачу'); *уганяти / угнати в сльози* ('примушувати когось болісно переживати щось, важко страждати')):

(47) *А як пішов мені шостий рік, то багацько сліз виточив я з очей бідної моєї неньки* (О. Стороженко);

(48) *Вона кинулася була розважати Пріську,.. та ще гірше розразила її серце, ще більше виточила сліз з її старих очей* (Панас Мирний);

(48) – *Ні, треба їх [панів-ляхів] угнати в такі сльози, щоб і приказки не підібрав до них, хіба тоді покаються* (П. Панч)).

3.8. Радість (*очі грають / заграли; очиці так і грають; очиці заграли* ('хтось перебуває у радісному настрої, збудженому стані і т. ін.; веселий')) з актуалізацією

маніпулювання (*милувати око (очі, зір) (1) ('викликати відчуття радості, задоволення, захоплення і т. ін.')*):

(50) *Вернувся Тимофій уже другим чоловіком: вирівнявся-випрямився, очі грають* (Панас Мирний);

(51) *В Дарки щоки спалахнули й очі заграли* (Леся Українка);

(52) *То закриє [татарочка] личко, то відкриє, – А очиці.. Так і грають з-попід брівок темних!* (Леся Українка);

(53) – *Ти вже встав, проснувся? – спитала вона таким любим голосом, що у хлопчика очиці заграли* (Панас Мирний);

(54) *Рухи її легкі і плавні, крізь дитячу незграбність їх вже пробивається та чаруюча грація, яка так і милує око* (П. Колесник);

(55) *Після душного, тісного города найбільш захоплювача ця широта краєвиду; після пороху й диму особливо милували око зелені хліба та шпорши, що поріс край дороги* (В. Винниченко)).

4. Аксіологічна специфіка миремічних фразем.

Складність визначення емотивного профілю передають фраземи з різноманітною аксіологічною семантикою (див. також [Краснобаєва-Чорна 2018]), тобто миремічні фраземи, визначувані дифузністю оцінки (в студіюванні – позитивними та негативними емоціями) й абсолютною залежністю від контексту:

- *радість / злість / докір (блиснути очима (оком) ('глянути на кого-небудь з певним виразом (злості, докору, радості)')*):

(56) *Маланка сховала руки під хвартухом і злісно блиснула очима. – Так, людоньки, так. Лізьте в ярмо, жніть за тринадцятий сніп. Послужіть панові* (М. Коцюбинський);

(57) *З баяком до сажу пробігла Софія Кушнір, лукаво блиснула очима на Дмитра* (М. Стельмах);

(58) *Посміхнулась вона, блиснула очима й побігла доганяти гурт хлопців* (І. Кириленко);

- гнів / радість (*свінути* (*свіркнути*) *очима* ('раптово глянути на кого-небудь, виявляючи поглядом якісь почуття (радість, гнів і т. ін.)')

(59) *Тільки свіркнула [жінка] очима і замість зерняти розкусила лушпанину. І зо зла її виплюнула* (Панас Мирний);

(60) *Вона повела плечима,.. гордо свінула очима* (С. Васильченко);

- гнів / радість / збудження (*очі горять* (*палають*) (2) ('чий-небудь погляд, вигляд виражає якісь почуття, емоції (збудження, гнів, радість і т. ін.)')

(61) *Борис зірвався з місця. Очі йому горіли, кулаки затискалися* (Б. Лепкий);

(62) *Очі [Галі] горіли коханням, одрадою, вид осіяв, як сонячний ранок весняного дня* (Панас Мирний);

- гнів / здивування / безтямність (*витріщити* (*вивалити*, *вирячити*, *влупити* і т. ін.) / *витріщати* (*вивалювати*, *вирячати*, *вилуплювати* і т. ін.) *очі* (*баньки*), *зневажл.* (1) ('широко розкрити очі, виражаючи здивування, безтямність, гнів і т. ін.')

(63) [Павло:] *Хочеш, я тебе зразу одним словом остовпину [спантеличу]? Скажу таке слово, що ти тільки баньки витріщиш* (М. Кропивницький);

(64) [Мартин:] *Скажи там, щоб дали на дорогу дві мірки вівса – ну, чого очі вивалив?* (І. Карпенко-Карий);

- гнів / презирство (*спопеляти* / *спопелити очима* (*зором*) ('дуже гнівно, презирливо дивитися на кого-небудь')

(65) *Підігріваючи себе своїми ж жалісливими й гнівними словами, він спопеляв бідного Костянтина Павловича помутнілими від обурення очима* (В. Козаченко);

(66) *Чому ти, не спопелив зрадливця своїм зором?*
(М. Нагнибіда);

- зацікавлення / здивування (*лупати очима* (2) ('виявляти поглядом зацікавленість, дивуватися')):

(67) *Стойть [зайча] і лупає очима: – Та що ж це сталося вночі!* (Н. Забіла);

- сором / збентеження (*опустити / опускати очі [в землю, додолу]; опустити зір; спускати очі додолу; опустити очиці в землю* ('відчуваючи незручність, сором, збентеження і т. ін., дивитися вниз; засоромитися, знітитися')):

(68) *Умовила хвора, і черниця тихо Сиділа, очі в землю опустивши...* (Леся Українка);

(69) – *Сьогодні до одної [дівчини] ходять, а завтра до другої. – Я до одної ходжу, – сказав я й опустив зір* (Є. Гуцало);

(70) *Тільки добіга [дівчина] до якої кучі, довжезна, що на неї пильніш усіх дивляться, тут вона очиці опустить в землю* (Г. Квітка-Основ'яненко);

(71) *Дівчата соромливо спускали очі додолу* (І. Нечуй-Левицький)).

У фраземіці зафіксований прийом «уникнення погляду», коли один із учасників комунікації прагне уникнути погляду в очі щодо співрозмовника, пор.: *відводити / відвести очі* (1); *відводити / відвести погляд (зір)* ('намагатися не дивитися на кого-небудь; уникати зустрічі очима з кимсь');

(72) *Помирає їх [товаришів] улюблений командир Андрій Федорченко.. Молодший іздовий Тягнибіда відводить очі набік, щоб приховати сльози* (О. Довженко);

(73) *Галка розглядала по кімнаті; її таки щось непокоїло. Ярослав уловив її погляд, відвів очі* (Ю. Мушкетик);

(74) *Аж од дверей ніс на собі Давид її погляд, а це тільки вловив. І щось було в ньому, від чого парубок швидко відвів очі* (А. Головка);

(75) *Тітка, ласкаво дивлячись на неї [молодичку], сказала: – Нічого собі, дорідна ягода... – Її помітивши, що я відводжу погляд, додала докірливо: – А ти, бачу, й досі сором'язливий* (Є. Гуцало);

(76) – *Говори, Галино, що маєш, – попередив її. І тоді дружина почервоніла, відвела від нього зір: – Даниле, хтось із нас має піти до Григорія* (М. Стельмах).

5. Висновки та перспективи. Отже, кінематичні фрази визначувані: 1) суміщенням прямого і переносного значення (Л. Ройзензон та І. Абрамець); 2) умотивованістю опису жесту та реакції внутрішніх органів і частин тіла на внутрішні мовні та немовні подразники (Т. Черданцева); 3) сумарною семантикою компонентів фрази з її прагматикою, тобто здатністю семантики наслідувати й інкорпорувати риси вихідного фрейма (поведінка людини) переважно на ґрунті метонімічної моделі (поведінка – емоція як складники однієї ситуації) (Л. Корнєва); 4) багатозначність (Л. Петровська); 5) невербальною природою засобів маніфестації міжособистісної взаємодії (Г. Демиденко); б) називанням здебільшого емоції (Г. Демиденко, Л. Корнєва). До основних ознак миремічних фразем належать наявність соматичних компонентів *око / очі (очиці, баньки), білки, сльози* (пор. також *погляд, зір*) і/або комунікативно значущих дій, пов'язаних із знаковістю виразу очей (*кресати, світити, потупити, лупати, водити, кидати, грати, в'янути, спопеляти, опустити, спускати, обмацувати (мацати), їсти (поїдати, жерти, пожирати* і т. ін.), *витріщити (вивалити, вирячити, влупити* і т. ін.), *блиснути, свінути (свіркнуту)* тощо).

Емотивну функцію миремічних фразем в українській мові характеризують: 1) актуалізація фундаментальних емоцій К. Ізарда (зацікавлення, радість, здивування, збентеження, гнів, презирство, сором, страждання, страх) із абсолютним домінуванням складних негативнооцінних емотивних профілів (гнів / обурення, злість, роздратування, незадоволення, лють; сором / гризота, незручність, збентеження, ніяковість; здивування / нерозуміння, тривога, неспокій; страх / моторошність, переляк; презирство / зневага, образа), що посилюють важливість контексту в рамках студіювання; 2) наявність одиниць із дифузною оцінкою на позначення а) емоцій збентеження й здивування та б) різних позитивних і негативних емоцій (радість / злість / докір; гнів / радість; гнів / радість / збудження; гнів / здивування / безтямність тощо); 3) маніпулятивність й інтенсифікація емоцій.

Перспективу дослідження вбачаємо в опрацюванні інших різновидів кінематичних фразем (жестових, мімічних, пантомімічних тощо) в українській мові з проєкцією на емотивну картину світу.

Література

Гарифуллина 2005: Гарифуллина А. М. Фразеологические единицы, выражающие эмоции и чувства человека, в турецком и английском языках : дис. ... канд. филол. наук. Казань. 2005. 325 с.

Демиденко 2016: Демиденко Г. Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокультурі. Кривий Ріг : НПП АСТЕРІКС. 2016. 175 с.

Карташкова, Ганина, Гудкова 2003: Карташкова Ф. И., Ганина В. В., Гудкова О. Н. Невербальные компоненты

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
комунікації, отражающие эмоции мужчин и женщин. Гендер:
язык, культура, коммуникация. М. : МГУ. 2003. С. 55–56.

Ковалинська 2014: Ковалинська І. В. Невербальна комунікація. К. : Вид-во «Освіта України». 2014. 289 с.

Корнєва 2009: Корнєва Л. М. Номінація невербальної поведінки та їх функції в газетних текстах. *Журналістика, філологія та медіа освіта*. Полтава. 2009. Т. 1. С. 143-148.

Красильникова 1977: Красильникова Е. В. Жесты и языковые фразеологизмы (к соотношению вербального и невербального кодов). *Из опыта создания страноведческих пособий по русскому языку*. Москва. 1977. С. 23-35.

Краснобаєва-Чорна 2016: Краснобаєва-Чорна Ж. В. Аксіологія здивування в українській фраземіці. *Вісник Донецького національного університету. Серія філологічні науки*. Вип. 1-2. Вінниця. 2016. С. 32-40.

Краснобаєва-Чорна 2016а: Краснобаєва-Чорна Ж. В. Лінгвофраземна аксіологія: парадигмально-категорійний вимір. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД». 2016. 416 с.

Краснобаєва-Чорна 2018: Краснобаєва-Чорна Ж. В. Емотивна картина світу в українській фраземіці: аксіологічний вимір фундаментальних емоцій людини // *Studia Slavica Hung.* 2018. Vol. 63/2. Pp. 321-332.

Крейдлин 2002: Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика. М. : Новое литературное обозрение. 2002. 592 с

Курило, Розман 2017: Курило О. Й., Розман І. І Вербальні та невербальні аспекти культури спілкування. *Молодий вчений*. 2017. № 4.3 (44.3). С. 114-118.

Лозинська 2012: Лозинська О. Інновації-регуляції польських кінематичних фразеологізмів на позначення емоцій. *Вісник Львівського університету: Серія філологічна*. 2012. Вип. 56. Ч. 1. С. 189–197.

Петровська 2010: Петровська Л. Є. Явища омонімії і полісемії у фразеології (до питання про особливості семантики кінематичних фразеологізмів болгарської мови). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. 2010. Вип. 12. С. 152-156.

Ройзензон, Абрамец 1969: Ройзензон Л. И., Абрамец И. В. Совмещенная омонимия в сфере фразеологии. *Вопросы языкознания*. 1969. № 2. С. 54-63.

Самойлович 2003: Самойлович Л. В. Відображення кінетичних засобів невербального спілкування в українських фразеологізмах. *Культура народів Причорномор'я*. 2003. № 37. С. 172–175.

Синельникова 2013: Синельникова И. И. Эмотивные фразеологизмы французского языка в полевом аспекте. Белгород : ИД «Белгород» НИУ «БелГУ». 2013. 188 с.

Хабибуллина 2010: Хабибуллина А. Э. Фразеологические единицы, выражающие состояние человека, в русском, английском и татарском языках: дис. ... канд. филол. наук. Казань. 2010. 194 с.

Черданцева 1988: Черданцева Т. З. Внутренняя форма идиом и национально-культурная специфика их мотивированности: сопоставительный аспект описания. *Лексикографическая разработка фразеологизмов для словарей различных типов для Машинного фонда русского языка (материалы к методической школе-семинару)*. М. 1988. С. 85-86.

Джерела ілюстративного матеріалу

СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук]. К. : Наукова думка. 2003. 1104 с.

УНЛК: Український національний лінгвістичний корпус
Українського мовно-інформаційного фонду НАН України
[Електронний ресурс]. Режим доступу :
http://lcorp.ulif.org.ua/virt_unlc/

Перелік умовних скорочень

англ. – англійська мова
тж. – також
зневажл. – зневажливе
і т. ін. – і таке інше
лит. – литовська мова
нім. – німецька мова
перев. – переважно
розм. – розмовне
рос. – російська мова
сл. – слово
фам. – фамільярне

СИНТАКСИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В ЛІНГВОПЕРСОНОЛОГІЙНОМУ ПОРТРЕТІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО¹

ГАННА СИТАР

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
Вінниця – Україна

Анотація. Дослідження присвячене аналізу синтаксичних фразеологізмів у складі лінгвоперсонологійного портрету видатного українського письменника Михайла Коцюбинського. Виділено моделі фразеологізованих речень, ужиті в текстах письменника; встановлено їх семантику; визначено абсолютну частоту вживання з урахуванням розмежування з омонімічними нефразеологізованими реченнями. Дослідження виконано на матеріалі корпусу текстів Михайла Коцюбинського.

Синтаксичні фразеологізми в художніх текстах і листах письменника є яскравими засобами експресивного синтаксису, за допомогою яких автор передає передусім оцінне, модальне або заперечне значення. Він використовує 19 моделей синтаксичних фразеологізмів, з-поміж яких найбільш продуктивними виявилися *Не до* N₂ Cop_г, *Ну і/ї* N₁ Cop_г, *Ом* (N₃) *і/ї* N₁/Adj/Adv_{град} Cop_г і *Що за* N₁ Cop_г. Переважають речення з двочленним стрижневим компонентом.

Різноманітність виявлених моделей синтаксичних фразеологізмів у проаналізованому матеріалі є одним із свідчень багатства синтаксису письменника, зв'язку з розмовним народним мовленням, виявом експресивності та емоційності викладу. Вибірковість уживання фразеологізованих речень дає змогу кваліфікувати їх як маркери мовлення особистості.

Синтаксичні фразеологізми є багатфункційними одиницями, у текстах Михайла Коцюбинського вони виконують експресивну, фатичну, коректувальну й аргументативну функції.

Keywords: корпус текстів, лінгвоперсонологійний портрет, Михайло Коцюбинський, синтаксичний фразеологізм, фразеологізоване речення.

¹ Дослідження виконано в межах фундаментального наукового проекту «Об'єктивна і суб'єктивна мовносоціумна граматики: комунікативно-когнітивний та прагматико-лінгвокомп'ютерний виміри» (0118U003137) Донецького національного університету імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України.

SYNTACTIC IDIOMS IN A MYKHAYLO KOTSIUBYNSKY LINGVOPERSONOLOGICAL PORTRAIT

HANNA SYTAR

Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia – Ukraine

Summary. The research is devoted to the analysis of syntactic idioms in the composition of the linguistic and psychological portrait of the prominent Ukrainian writer Mykhaylo Kotsiubynsky. The models of sentences with idioms used in the writer's texts are highlighted; their semantics is established; the absolute frequency of use is determined taking into account the delimitation with homonymous non-idiomatic sentences. The research is performed on the material of Mykhaylo Kotsiubynsky text corpus.

Syntactic idioms in writer's literary texts and letters are vivid means of expressive syntax, through which the author transmits primarily evaluative, modal or denial value. He uses 19 models of syntactic idioms, among which the most productive were *He do* N₂ Cop_F, *Hy i/ũ* N₁ Cop_F, *Om* (N₃) *i/ũ* N₁/Adj/Adv_{praed} Cop_F і *Що за* N₁ Cop_F. Sentences with a binary main component quantitatively prevail.

The variability of the revealed syntactic idioms models in the analyzed material is one of the evidence of the richness of the writer's syntax, the connection with the spoken folk speech, the manifestation of expressiveness and emotionality of the presentation. The selectivity of idiomatic sentences use makes it possible to classify them as markers of personality speech.

Syntactic idioms are polyfunctional linguistic units that perform expressive, factual, correcting, argumentative functions in the Mykhaylo Kotsiubynsky text corpus.

Keywords: text corpus, lingvoperpersonological portrait, Mykhaylo Kotsiubynsky, syntactic idiom, sentence with phraseological structure.

1. Постановка проблеми. У межах лінгвоперсоналогії як порівняно нового напрямку мовознавчої науки увага дослідників спрямована на вивчення мовної особистості, яку визначають як особливий цілісний феномен, що охоплює «сукупність усіх мовних здібностей і реалізацій особистості» [Загнітко 2017: 4]. У межах цього напрямку колектив дослідників Донецького національного університету імені Василя Стуса під

керівництвом Анатолія Загнітка працює над науковим проектом «Об'єктивна і суб'єктивна мовносоціумна граматики: комунікативно-когнітивний та прагматико-лінгвокомп'ютерний виміри» (0118U003137).

У центрі наукових пошуків перебуває мовна особистість та особливості її мовлення. Одним із важливих понять є лінгвоперсонологійний портрет, який становить складне багатопланове утворення, що має зовнішній і внутрішній вияви, та потребує комплексного аналізу на декількох рівнях: семантичному, комунікативному, когнітивному та ін. [Загнітко 2016; Загнітко 2017]. Основними принципами аналізу мовної особистості є принципи системності і контрастивності [Загнітко 2017: 4]. Реалізація першого з них передбачає обов'язкове залучення комп'ютерних технологій опрацювання мовних даних, зокрема створення спеціальних дослідницьких корпусів, що охоплюють усі зафіксовані мовленнєві реалізації особистості або ж об'єднують певні фрагменти (вибірки), добирання яких відбувається за законами статистики (див. дослідження Т. Бобкової, Н. Дарчук, О. Демської, Є. Карпіловської, В. Перебийніс та ін.). За такого підходу саме авторський корпус текстів визнається як єдине надійне джерело вивчення специфіки мовлення певної особистості.

Пропоноване дослідження синтаксичних фразеологізмів як маркерів мовної особистості є корпуснобазованим, воно виконане на матеріалі корпусу текстів видатного українського письменника Михайла Коцюбинського (http://corpora.donnu.edu.ua/bonito/run.cgi/corp_info?corpname=brojko). Цей корпус текстів спроектовано Надією Бройко під керівництвом Анатолія Загнітка [Бройко 2013].

Корпус текстів Михайла Коцюбинського створено за допомогою вільного корпусного менеджера *Sketch Engine*

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
(<https://www.sketchengine.eu/>). Технічну реалізацію проекту виконав Ілля Данилюк.

Корпус об'єднує всі тексти Михайла Коцюбинського, розміщені в семитомному академічному виданні: Коцюбинський М. Твори в семи томах. Київ: Наукова думка, 1973–1975; містить 728339 токенів, 553860 слів, 61766 речень, 718 документів. За стратегією побудови і призначенням цей корпус текстів є дослідницьким; за типом репрезентації текстів – повнотекстовим; усі тексти є письмовими (зразків усного мовлення не залучено через їх відсутність); корпус є статичним, тобто не передбачено можливості його поповнення. Докладно про типи корпусів текстів див. працю Ориси Демської-Кульчицької [Демська-Кульчицька 2005]. До корпусу входять тексти художнього (оригінальні твори Михайла Коцюбинського та переклади) та епістолярного стилів.

Синтаксичні фразеологізми (або фразеологізовані речення) є важливим складником мовлення будь-якої мовної особистості, оскільки є специфічними одиницями, що перебувають на межі синтаксису і фразеології, складаються з ідіоматично пов'язаних і фіксовано розташованих постійного та змінного компонентів [Величко 2016; Всеволодова, Лим Су 2002; Русская грамматика 1980; Шмелёв 2017], мають порівняно низьку абсолютну частоту вживання і є яскравим втіленням особливостей мовлення на синтаксичному рівні [Ситар 2017; Ситар 2018], у силу чого вони можуть виступати маркерами лінгвоперсонологійного портрету мовця, своєрідними ідентифікаторами певної особистості: *Оце так дівчина! Чим не відповідь! Робота як робота. Відпочинок так відпочинок. Яке там встиг! Куди мені до нього! Теж мені друг!*

Актуальність теми дослідження. Вивчення мовного портрету видатних особистостей та встановлення відповідних

засобів-маркерів на різних мовних рівнях є актуальними й досі остаточно не розв'язаними завданнями сучасної лінгвістики. Комплексне дослідження цих питань є важливою і необхідною передумовою для комп'ютерного моделювання лінгвоперсони: «...мовносоціумна особистість – лінгвоперсона – може бути описана та змодельована у віртуальному просторі на основі аналізу породжених реальною особою (донором) усних або писемних текстів. Відповідно, сучасні інформаційні технології, здатні опрацьовувати велику кількість структурованих і неструктурованих даних, є потужним інструментом і для моделювання мовленнєвої діяльності й, ширше, цілої мовної особистості» [Данилюк 2018: 158].

Мета цього дослідження – проаналізувати синтаксичні фразеологізми, виявлені в корпусі текстів Михайла Коцюбинського. Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**: а) виділити всі моделі фразеологізованих речень, ужиті в текстах Михайла Коцюбинського; б) установити їх семантику; в) визначити абсолютну частоту вживання синтаксичних фразеологізмів у корпусі текстів, відмежувавши їх від омонімічних нефразеологізованих речень; г) виділити функції синтаксичних фразеологізмів у проаналізованих текстах.

2. Моделі синтаксичних фразеологізмів у корпусі текстів Михайла Коцюбинського. Синтаксичні фразеологізми є важливим складником мовлення будь-якої особистості, водночас і вибір моделей, і активність їх вживання є суто індивідуальними в кожному випадку. Здійснене дослідження дає змогу констатувати, що з усього переліку моделей²

² Модель речення розуміємо як нерозривну єдність форми речення, відтвореної у вигляді структурної схеми, і типового значення речення [Всеволодова 2017].

У структурній схемі речення використовуємо такі позначки: Adj – прикметник; Adv_{praed} – прислівник у ролі предиката; Cop_f – відмінюване

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
синтаксичних фразеологізмів, виділених у праці [Ситар 2017],
у корпусі текстів Михайла Коцюбинського зафіксовано
19 моделей.

2.1. Модель, побудована за структурною схемою
Де вже (N₃) *Inf*, має заперечне (заперечно-модальне) значення.
Ця модель у корпусі текстів репрезентована одиничним
прикладом, при цьому йдеться про переклад з російської мови:

— *То ж то і єсть, панотче, що з нас випадає дешевиє!*
Ми вже своє одплатили, як вперше вінчалися!

— *Та ж ти поміркуй! — вмовляв панотець, — коли*
чоловік вперше вінчається, то се, можна сказати, природно!
Таке вже право! Ну, а вдруге, так то вже примхи! А за примхи
випадає і брати дорожче!

— *Не примхи се, панотче! Де вже нам про примхи*
думати?! А хазяйство марніє, рятувати його треба! (Гнат
Потапенко. Задля хазяйства. Переклад Михайла
Коцюбинського). Факультативним компонентом моделі є
суб'єктна синтаксема, заповнена іменником або займенником
у формі давального відмінка (у наведеному реченні *нам*).

2.2. Модель *Де там* N₁/Adj/Adv_{praed} *Соп_r/Inf* має типове
значення заперечення існування реалії або події: *Скінчивши своє*
діло, ніп звернувся до Замфіра:

— *Що ж ви, нічого не робите слабій? Замфір махнув*
рукою.

— *Де там нічого? Ворожок та шептух була повна хата.*

— *А ви б доктора закликали! — пораяв панотець*
(Михайло Коцюбинський. Для загального добра).

дієслово-зв'язка; *Inf* – інфінітив; N₁ – іменник у називному відмінку; *prer* –
прийменник; *Prp₃* – займенник у давальному відмінку; V_f – відмінюване
дієслово; V_{f3s/pl} – відмінюване дієслово у формі 3-ої особи однини або
множини; V_{imp} – відмінюване дієслово у формі наказового способу; () –
факультативність компонента; / – варіантність компонента.

Ця модель побудована на повторі заперечуваного компонента, вжитого в попередньому / попередніх реченні / реченнях (таким повторюваним компонентом у наведеному прикладі є займенник *нічого*).

Абсолютна частота поєднання словоформ *де там* в аналізованому корпусі текстів становить 17, проте тільки 1 контекст залучено до аналізу як приклад синтаксичного фразеологізму, у решті випадків зафіксовано лексичний (традиційний) фразеологізм *де там*, що не передбачає розширення словоформ за рахунок введення правобічного компонента: *Він глянув на зоране поле і сливе силоміць напрямив свої думи на щоденну роботу. Скільки-то ще доведеться виорать панського лану? Чи вспіємо за два дні? Де там, де там! Ще того поля — безмір! І скільки ж то ланів, скільки тої землі в одного чоловіка* (Михайло Коцюбинський. Ціпов'яз).

2.3. Модель, побудована за структурною схемою *До чого* (N₃) N₁ Cop_f Adj₁ і використовується з модальним значенням непотрібності: *Тепер такий час, такі умови, що як плюнути — підпасти під категорію українофілів, сепаратистів, політично небезпечних et cet. А нащо се? Та й, між нами кажучи, до чого нам тепер ті маніфестації, до чого такий бучний похорон, з вінками, з промовами, з комедіями? Умерла людина — поховати її тихенько, зійтись по тому в гурточок, згадати небіжчика, пом'янути сльозою «п'яною» — шепнув внутрішній голос Макарові Івановичу, але він не звернув на се уваги, посумувати, що бідній Україні нашій щербата доля забирає кращих синів, — і розійтись тихенько по хатах, не тремтячи за власну шкуру* (Михайло Коцюбинський. Хо). У цій моделі є передбачувана, але необов'язкова позиція суб'єкта (у поданому реченні *нам*). Конструкцію *до чого* зафіксовано 34 рази, проте тільки 2 приклади є синтаксичними

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
фразеологізмами, в інших випадках маємо нефразеологізовані речення.

2.4. Фразеологізована модель *Куди (вже) (N₃) Inf* має значення неможливості або непотрібності дії для суб'єкта: *Тільки часом, коли щось дуже дошкулить йому, – от як випас людський присудили панові або як урядник голову побив мому братові, – він, було, лається в громаді: «Ех ви, заморені, сахарчовані! Куди вам заступитися за громаду, коли у вас в жилах юшка з картоплі (Михайло Коцюбинський. Полюдському). До складу речення може бути введена частка підсилювальна *вже*: ...відтак заслаб у Каховці і пролежав місяць, далі подався у Таврію, а звідти опинився аж у Чорноморії. Повернувся обідраний, слабий і без грошей. Маланка не дуже няла віри тому. Чого люди не сплещуть. І вона потай від своїх побігла, немов за ділом, до Кандзюбихи. Показалося — правда. Прокіп блідий, аж зчорнілий, від вітру валиться та все вилежується, а стара Кандзюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледве-ледве очистила сина від нужі. Куди вже йому женитися? Була думка — заробити хоч на весілля, а тим часом такий рік випав, що й хліба не стане... (Михайло Коцюбинський. Fata Morgana). Модель має абсолютну частоту 3 у корпусі текстів.*

2.5. Фразеологізована модель *Куди там N₃ Inf* передає значення небажання або неможливості виконання дії суб'єктом: *Семен жахнувся: ще справді брат розгнівається та не позичить грошей, а в жидів і за такий процент не знайдеш! Він кинувся до брата. Та годі ж бо, годі! Навіщо гніватися? — укоськував він Романа. — Я йно казав: коби менше; а як не можна, най буде, як хочеш! Куди там мені по жидах бігати! Роман втихомирився. Я йно для тебе, Семене, це роблю, бажаючи тобі пожитку з того ґрунту, що купуєш, — казав*

Роман, дивлячись вбік хитрими очима... (Михайло Коцюбинський. Ціпов'яз). Конструкція *куди там* зафіксована в корпусі текстів 1 раз.

2.6. Модель, побудована за структурною схемою *Не до N₂ Сор_F(N₃)*, передає модально-заперечне значення небажання або неможливості дії або стану для суб'єкта: *Отак нудився парубок з рік, а далі втихомирився трохи, оженився. Ну, як очоловічився вже, тоді, звісно, не до книжок і не до думок. Достатки невеликі, цілий день у роботі. Дитинка знайшлася... Став він як і люди: забув за своє* (Михайло Коцюбинський. По-людському). Факультативним компонентом моделі є суб'єктна синтаксема у формі давального відмінка, що може бути заповнена в мовленні, якщо для мовця важливим є назвати суб'єкта дії або стану: *9 жовтня, середа. Три тижні без тебе. 21 день! Скільки поцілунків пропало, скільки «порцій» ... хто мені верне мою страту? Я оце жартую, а мені не до жартів. Цілий тиждень не мати від тебе й словечка, не знати, що з тобою діється, особливо при такому стані, в якому ти тепер — дуже важко, і щоб зрозуміти це — треба пережити таку невідомість* (Михайло Коцюбинський. Лист до Віри Коцюбинської); *А панні Ярині не до пестоців. Вона відсувається від докучливого променя й схиляється над папером, читаючи його, може, в сотий раз. Так, сей папірець дорого коштував їй! Щоб здобути його, вона мусила насамперед зчинити боротьбу з собою ...* (Михайло Коцюбинський. Хо).

3-поміж усіх виділених фразеологізованих речень модель 2.6 має найбільшу абсолютну частоту вживання (18). Загалом же конструкцію *не до* вжито в корпусі текстів 36 разів, проте половину випадків не залучено до аналізу, оскільки вони є вільними (нефразеологізованими) реченнями: *Проте беру Вас за*

слово — і коли б Ви не приїхали на археологічний з'їзд або, боронь боже, заїхали не до мене, гнівав би ся на Вас цілий вік (Михайло Коцюбинський. Лист до Володимира Гнатюка).

2.7. Фразеологізована модель *Ну і/ї N₁ Сор_f* має типове значення негативної оцінки мовцем реалії або ситуації загалом:

— Ну, ї доля!.. — мимрить далі Хо тоном роздратування. — Кожне уявляє собі мене, як хоче. Для одного я — з торбою на дітей, з різкою в руках, другий убирає мене в шати традицій, поговору, забобонів, третій тремтить переді мною, як осика на вітрі, четвертий... а все зле та немудре! Коли ж скінчиться моя мука, коли ж спочину вже, коли вже поховає мене сміливість людська?.. Ну ї доля, ну ї люди! Аж мене злість розбира... (Михайло Коцюбинський. Хо).

Негативна оцінка може бути експлікована за рахунок введення атрибутивного компонента: *Я так зрадів, діставши від тебе аж 3 листи: два в ковертах, а один в посилиці. Чула моя душа наче, що буде посилка (ну ї користолоубна душа, подумаєш певно), і я дав Пенерові пленіпотенцію заздалегідь. Все дійшло дуже добре* (Михайло Коцюбинський. Лист до Віри Коцюбинської); Ну ї бісова циганка!.. він її лупцює, а вона йому очі з лоба дере, так як Іван перебивав Соломіїне оповідання та все поривався розповісти про свої пригоди (Михайло Коцюбинський. Дорогою ціною).

Як додатковий семантичний відтінок для цієї моделі зафіксовано параметричне значення, нашароване на негативну оцінку:

— *Ще рано, до півночі далеко... Ну ї холод – чисто змерз!.. Іване! – обернувся Остап у другий бік. – Як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? га?* (Михайло Коцюбинський. Дорогою ціною) (= Сильний холод).

2.8. Модель (Так) Ось який N_1 / Adj Corp / V_f має типове значення позитивної / негативної оцінки оцінки мовцем реалії або ситуації та абсолютну частоту 2: *Словами пісні він плакав над грішним світом, бо тепер хаджі [3] навіть забули дорогу честі, шейхи — своїх батьків, а судді — правду і справедливість. Учений софта ходить у зневір'ї, народ відкинув праву науку, а люди письменні не кращі за його. Ось який жах панує на нашій землі!.. Побожні пісні гойдали Абібулі серце, розкривали, як чашу, в яку мала сплинути нині ласка аллаха (Михайло Коцюбинський. Під мінаретами). Оцінка може бути посилена за рахунок введення частки так: *Кожній людині до ший аллах прив'язав його птаху. Так каже пророк. Не пиши мені більше, не шукай стрічі. Я буду твоєю перед людьми й богом, чесно, відкрито, як у людей. Прости, Рустеме, за ті необачні слова, що я досі писала й говорила. Шайтан замутив тоді мій розум. Твоя нещасна Мір'єм». Перше, що почув Рустем, скінчивши листа, був гнів. Шалений, непереможний і дикий. Так ось яке те кохання? Так ось що виростало з зерна, що він посіяв у чисту душу! А значить, пута темноти сильніші від світла?* (Михайло Коцюбинський. Під мінаретами).*

2.9. Модель, побудована за структурною схемою $Om (N_3) i/y N_1/Adj/Adv_{\text{praed}} Corp_f$, у корпусі текстів Михайла Коцюбинського має 6 реалізацій і передає негативне оцінне значення: *Макар Іванович, бажуючи дізнатись, хто прийшов, крізь відхилені двері зазирнув у передпокій... зазирнув і охолов. Ой, леле! Офіцер... з білими шліфами!.. Макарові Івановичу аж в очах потемніло, аж у н'ятах похололо... От і справдилося його передчуття. От і нещастя!* (Михайло Коцюбинський. Хо). Загалом конструкцію *от і* вжито у проаналізованому матеріалі 62 рази, проте більшість прикладів (56) становлять нефразеологізовані речення на зразок: *Коли ти все це послала*

межи 5 і 10 дек[абря], то я нічого не дістав. Хоч напиши мені, що то були за запитини і від кого і яку посилку ти послала. Певно, ти вислала простим листом — от і пропало, що дуже досадно. Добре б такі речі посилати заказним (Михайло Коцюбинський. Лист до Віри Коцюбинської).

Крім цього, у проаналізованому матеріалі 6 разів вжито поєднання *от тобі й*, з яких 5 є синтаксичними фразеологізмами: *Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна. Над шляхом біліла його хатинка, мов йшла кудись із села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люди з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить купка... Ще рядок... Проходять та й проходять. А той стоїть. Еге-ге! Таж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й...* (Михайло Коцюбинський. Fata Morgana).

2.10. Фразеологізована модель *От який N₁ / Adj Corp*

типово передає оцінку, різновид якої (негативна або позитивна) експліковано за допомогою атрибутивного компонента: *До Віри Коцюбинської 20 січня 1898 р. 8 січня 98. Серденько моє! Я кілька раз перечитав твоїй хороший, милий, дорогий лист, поцілував його і сказав собі з гордістю: «От який я щасливий, що маю таку дружину, такого приятеля». Веселіше мені зробилося на душі, і я цілий день щось курликаю собі під ніс та насвистую веселі мелодії. А все ти, сонечко моє! (Михайло Коцюбинський. Лист до Віри Коцюбинської); А тут мені ті ще «Свет и тени» — совісно якось не давати їх зовсім, а цікавого матеріалу так мало, так мало. Себто можна б знайти й немало цікавого, так треба справді освітити його від себе, а для цього треба виявитись таким, який я справді є, а мені цього не хотілось би, бо виявлять себе у «Вольни» не варто. От які*

невинні мої компіляції (адже там зовсім не видно мене), а «Эф» усе бурчить та називає цензуру божевільною, що пускає такі речі (Михайло Коцюбинський. Лист до Віри Коцюбинської).

Крім оцінного значення, модель 2.10 може позначати заперечення існування реалії або ситуації загалом:

— Чого ти там, Дорик?

Він став на порозі, з чорнилом на лобі й на пальцях, і кисло пхинькнув:

— Задачі не можу рішити.

— Фу-ти, ну-ти! От яке горе ... А подай-но сюди задачу, подивимось, що се за звір (Михайло Коцюбинський. Подарунок на іменини).

Ця модель має абсолютну частоту вживання 3 у корпусі.

2.11. Імплицитну оцінку реалії передає також і модель Такий уже/вже/же N_1 /Adj Corp: *Щастя не вміщувалось у серці, щастя розривало груди! Та чи довго ж тишився він тим щастям? От прийшло лихо і, мов корова язиком, злизало щастя!.. Така вже його доля... щербата, мовляв. Кажуть, діти щасливі; дитина не знає біди, не знає лиха. Пусте! Скільки сягає його пам'ять в час дитинства — усе не вбачає він себе щасливим* (Михайло Коцюбинський. На віру). У корпусі текстів зафіксовано тільки 1 реалізацією цієї моделі, яка є яскравим експресивним засобом за рахунок поєднання фразеологізованої моделі речення і лексичного фразеологізму *щербата доля*.

2.12. Фразеологізовані речення, побудовані за структурною схемою Хто, як не $N_1 V_f$, спеціалізовані на семантиці акцентування: *Він просто втік із вечорниць, затуливши вуха, озираючись, чи хто не помітив його навіть близько хати, де було зібрання. Адже й він українець, і він патріот... Се доведено не раз і не двічі. Хто, як не він, ще за часів студентства вісім місяців висидів у в'язниці?.. Правда, не*

в українстві шукати всіх причин того в'язнення, але якось приємно тепер, коли вже лихо давно минуло, залічити тих вісім місяців на карб патріотичного страждання. Далі — хто, як не він, підтримує молоді таланти, так потрібні... «Малоросії»? Адже він не пожалував 0 карбованців на видання творів самовродка Рябоклячки, а що творів тих ніхто не купував — на власні гроші набув сотню примірників, щоб послати на село, до своїх, і таким робом довести, що, вірний демократичній засаді, не розриває зв'язків із народом, пам'ятає про його духові потреби (Михайло Коцюбинський. Хо). У проаналізованому матеріалі ця модель має абсолютну частоту 2.

2.13. Модель Чи не V_f N₁ має значення прохання або наказу:

Рипнули двері. В хату увійшов якийсь чоловік.

— Добридень вам, — удався він до Якіма. — Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашім садочку? (Михайло Коцюбинський. Ялинка);

— Маа-мо! Я хоо-чу до Пее-трика!..

— Ох, господи! Одно скінчило, друге починає... Цить мені зараз!.. Не підеш.

— Маа-мо! до Пее-трика!..

— Чи не замовкнеш ти мені? (Михайло Коцюбинський. Хо) (= Замовкни!)

Наведена модель є непродуктивною: із 241 випадків уживання поєднання *чи не* тільки 2 наведені вище приклади виявилися синтаксичними фразеологізмами.

2.14. Фразеологізована модель речення Чи N₃ не Adv_{praed}. У проаналізованому матеріалі 1 раз зафіксовано фразеологізовану модель речення *Чи N₃ не Adv_{praed}* на позначення модального значення необхідності, потрібності

стану суб'єкта: *З противної сторони городу здалеку розлягся голос економа:*

— *Чи вам не соромно! Бійтесь бога! Та ж то гріх!* (Еліза Ожешко. Тадейко. Переклад Михайла Коцюбинського) (=Вам має бути соромно).

2.15. Модель, побудована за структурною схемою Чому не Inf і використовувана з модальним значенням можливості ситуації, права суб'єкта виконати певну дію: *На жидівському заїзді, в маленькій кімнатці, осяяні блимаючим світлом шабасівки, близько сидять оден коло одного Семен і жид-адвокат. Витрішкуватий лисий жид, підсунувши на чоло здорові окуляри і заткнувши перо за вухо, любенько нахилився до Семена і поспитав: То вам «прошеніє» написати в суд, пане хазяїн? Можна... Певно, побились з ким у корчмі?.. Ну, чому не побитися: на те дав бог свято й горілку... Та ні!.. А може до мирового: певно, судитесь з ким за землю... Та ні!* (Михайло Коцюбинський. Ціпов'яз).

У корпусі текстів конструкція *чому не* має абсолютну частоту 10, але тільки 1 приклад виявився синтаксичним фразеологізмом.

2.16. Фразеологізовані речення, побудовані за структурною схемою Що (це/то) за N₁ Сор_f. До продуктивних моделей (абсолютна частота 15) зараховуємо фразеологізовані речення, побудовані за структурною схемою **Що (це/то) за N₁ Сор_f.** Такі речення виражають позитивну або негативну оцінку реалії мовцем:

— *Валер'яне, милий, нехай так буде... То я звеліла... Ти знаєш, який сьогодні день. Я тебе сьогодні нікуди не пущу...*

— *От дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.*

– *Ах, боже мій... Ну, я тебе прошу... Для мого спокою... для наших дітей... У пані Наталі виступили на лиці червоні плями.*

Пан Валер'ян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втечеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре (Михайло Коцюбинський. Сміх);

Йон уперше наглянув Гашицу на джоку. З ухами й серцем, повними ритмічних звуків молдуваняски, загрітий танцями, від котрих ноги так розходилися, що й хвилини не могли встояти спокійно, а кожним мускулом відповідали тактові танцю, з обличчям, що сяло від радості й поту, Йон відділювався від купки парубків, підскочив до танцюючого кола, розірвав його, вхопив за руки двох дівчат. І несподівано стрівся з очима, що з-під тонких дівочих брів опекли його жаром молодості й півдня. «Що за мара, — подумав Йон, перебираючи ногами та скоса поглядаючи на дівчину, — я її перше не бачив, здається» (Михайло Коцюбинський. Пе коптьор).

Типовим поширювачем у таких реченнях є атрибутивний компонент: *Нема спокою, нема рівноваги. Розважали мене під час вакацій Ваші «Коломийки». Що за хороша книжка! Просто подивляєш багатство народної творчості, багатство, колоритність мови. Буду красти», — певно, скаже кожен письменник, читаючи сю книжку, і в тому переступі винні будете Ви (Михайло Коцюбинський. Лист до Володимира Гнатюка).*

Поєднання *що за* вжито в корпусі текстів 58 разів, проте більшість випадків (43) становлять нефразеологізовані підрядні речення з'ясувального, атрибутивного та інших типів: *Чогось йому [Лазару] здалось, що за ним стежать Іванові очі (Михайло Коцюбинський. Persona grata); За чотири роки служби в економії склав він [Семен] сто п'ятдесят карбованців;*

на ці гроші купить він собі ґрунт, що за три сотні продає пан Янковський таки в їх селі ... (Михайло Коцюбинський. Ціпов'яз).

Факультативним компонентом цієї моделі виступають частки *це, то*: *А в полі добре, як сухо та тепло. Але в дощ, у негоду, в осінній холод змокне, було, що й ниточки сухої не знайдеш на спині, сяде десь під кущем, та кланцає зубами з холоду, та мориться голодом, бо що то за їжа — хліб з цибулею* (Михайло Коцюбинський. На віру) (частота поєднання *що то за* – 1).

2.17. Фразеологізована модель речення *Як (же/тут)* (N₃) не Inf / Adv_{praed} має типове значення потреби виконання дії (неможливості невиконання дії) або існування стану. Модель має два варіанти:

а) з інфінітивом: *Побачив отаман, що щось чорніє в пустині, спинив караван. Підходить, аж там сидить білобородий дєрвіш над свіжою могилою й плаче. Вклонився отаман. «Чого так плачеш невтішно, старче?» — питає. «Як же не плакати, ефенді, як не вбиватись... Умер... Ще вчора живий був, здоровий, а нині лежить, захований в землю (Михайло Коцюбинський. Під мінаретами) (= Я повинен плакати, я не можу не плакати); *В п'ятницю рано, іно влізла я місити глину, прибігає мій небіж — Гнат. Глянула я на нього й бачу, що чогось він не такий став, немов йому що пороблено... «Що тобі, сину?» — питаю. «Тітко мої любі та милі, — відказує, — як ви не схочете допомогти мені, то доведеться мені марно погібати...» А я аж заплакала гіренько та й кажу: «Сину мій любий та милий! Як же мені не стати тобі у пригоді, коли ти в мене найближча родина. Адже в мене не поле засіяно родиною (Михайло Коцюбинський. На віру) (=Я повинна тобі допомогти).**

б) з прислівником, при якому регулярно заповнюваною є позиція суб'єкта: *Дорога Вірунечко! З того часу, як ти сама кидаєш листи, я почав діставати їх частіше. Дуже дякую, що ти мене не забуваєш. І як тобі не совісно писати, що я вже одвик од Вас. Я тільки те й роблю, що думаю про всіх наших, з мене навіть сміються, що я живу думками вдома (Михайло Коцюбинський. Лист до Віри Коцюбинської) (=Тобі має бути совісно).*

Цю модель реалізовано в корпусі текстів Михайла Коцюбинського 6 разів.

2.18. Модель *Який (уже/вже/же/ж) N₁ Сор_f* типово передає значення позитивної або негативної оцінки мовцем реалії або ситуації загалом: *По цілих годинах сиджу у себе на скрині, біля дверей, і все чигаю на панну Анелю. Вона тепер рідко проходить через столову або робить се нишком. Але раз сталось. Я її переймаю і, вітаючись з нею, раптом цілую руку. Вона з жахом тікає од мене, а я вже сиджу на скрині і нічого перед собою не бачу. Нарешті, нарешті, коли серце своє oddзвонило, я чую противний запах кислого молока од руки панни Анелі і брязк ключів при її боці. Який же я дурень, ах, який дурень! (Михайло Коцюбинський. Дебют).*

Попри родову і числову варіантність (*який / яка / яке / які*) моделі і можливість введення часток (*який же, яка вже* і под.) ця модель виявилася непродуктивною (абсолютна частота 1).

2.19. Фразеологізовані речення, побудовані за структурною схемою *Який (уже/вже) там N₁ Сор_f*, вжито в корпусі текстів 6 разів:

а) зі значенням заперечення існування реалії або ситуації:

— *Давно вже я не бачив вас, Марійко! А що поробляє Каленик?*

— *Еге, ще сонечко не сходило, як я вже виправила Каленика у плавні! А в вас ниньки свято, чи що, дядьку Єрмак? Що то ви сьогодні — празникуєте?*

Єрмакові здалось, що в тому питанні було трохи хитрощів. «Здається, вона, суча дочка, догадалась, чого я прийшов!» — помислив він. — «Ну й нюх в того народу, в баб!»

— *Та ні. Яке там ниньки свято! —* відповів він. — *Так... Діло маю до Ониськи* (Гнат Потапенко. Задля хазяйства. Переклад Михайла Коцюбинського) (=Сьогодні немає свята);

б) з модально-заперечним значенням: *Вельмишановний добродію Михайле! Пишу до Вас, лежачи в ліжку: застуда вже третій місяць не пускає мене звідти. Отак змарнувався мій вільний час, моя хіть зробити щось за зиму. Ще як на лихо відняло було мені праву руку — і хоч плач, ані стрічки надряпати! Та от уже тижнів за три поправилась трохи рука, і за цей час написав я лиш оповіданнячко для «Життя і слова» і «Посол від чорного царя». Але яке там писання в ліжку!* (Михайло Коцюбинський. Лист до Михайла Комарова) (=Не можу писати в ліжку).

До складу моделі може бути введена частка *вже / уже*:

— *Не примхи се, панотче! Де вже нам про примхи думати?! А хазяйство марніє, рятувати його треба! Яка вже там принада в Онисьці?! Самі бачите, яка вона красуня!* (Гнат Потапенко. Задля хазяйства. Переклад Михайла Коцюбинського).

3. Функції синтаксичних фразеологізмів у текстах Михайла Коцюбинського. У працях [Ситар 2015; Ситар 2017] показано, що синтаксичні фразеологізми мають виражений прагматичний потенціал, вони є поліфункційними мовними одиницями, які можуть виконувати в мовленні експресивну, фатичну, коректувальну, аргументативну, маніпулятивну,

ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
генералізаційну, ігрову або декоративну функції. Серед цих 8 функцій у текстах Михайла Коцюбинського реалізовано тільки 4.

3.1. Експресивна функція означає здатність синтаксичного фразеологізму передавати суб'єктивне відношення мовця до ситуації або до певного учасника спілкування:

— *Думаєте ви, голубко, не докучила мені та біда? Встану вдосвіта, запалю в печі, приставлю страву... Ет, яке там вариво! Знаєте — більш про людей: варити, не варити, аби враз з людьми курити... Попоїм там чого, хапаючись, та й біжу на поденне, як на панцину* (Михайло Коцюбинський. На віру).

3.2. Фатична функція, втілена як підтримування контакту (функцій встановлення або завершення контакту не виявлено):

Я одципнув шматочок паски, легкої і запашиної, довго жував, хвалив без міри — що за чудесний хліб! — і ледве ковтнув, непевний, чи й вона не закапана кров'ю, яка недавно стікала по голих сестриних руках (Михайло Коцюбинський. Лист).

3.3. Коректувальна функція, реалізована в її заперечному варіанті, за якого мовець використовує фразеологізовану конструкцію як заперечення думки співрозмовника:

«*Розходьтесь!*» — *гукають. А ті: «Не підемо, давай нам наше... ми за правду».*

— *Та хто розкажує? — Марко... недавно прийшов із Адесу...*

— *Це Гуцин? Кажуть, піймавсь на злодійстві, посидів у тюрмі, та й привели сюда на втіху старому батькові.*

Гафійка спалахнула:

— *Брехня! То люди брешуть. Він нічого не крав, от їй же богу!*

— *Та цитуйте ж бо! — гукнув Андрій. — Яке там злодійство! Мені урядник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуца отой, не крав, а народ бунтував. Такому б, в'рядник каже, у тюрмі гнити, а не на волі бути* (Михайло Коцюбинський. *Fata Morgana*).

3.4. Аргументативна функція, яка є типовою для суперечок та обговорень, у яких синтаксичний фразеологізм входить до складу висловлення-доказу правильності думки / дії мовця:

— *Десять карбованців одлічи і звінчаєм!*

— *Е, панотче! де мені взяти таку силу? Я отее дорогою і Онисьці казав: п'ять, кажу, дамо, а більш ніяк не можна!*

— *Ну, як тобі не встидно, Єрмак! Поміркуй сам: ти вже з другою женишся, а Ониська за третього віддається. Як з вас не візьмемо, то з кого ж брати?.. — То ж то і єсть, панотче, що з нас випадає дешевше! Ми вже своє одплатили, як вперше вінчалися!..* (Гнат Потапенко. *Задля хазяйства*. Переклад Михайла Коцюбинського).

4. Висновки та перспективи дослідження. Синтаксичні фразеологізми в текстах Михайла Коцюбинського є яскравими засобами експресивного синтаксису, за допомогою яких він передає оцінне, модальне, заперечне (модально-заперечне) значення або значення акцентування. Письменник використовує 19 моделей синтаксичних фразеологізмів, з-поміж яких найбільш продуктивними виявилися *Не до* N₂ Cop_f, *Ну i/й* N₁ Cop_f, *От* (N₃) *i/й* N₁/Adj/Adv_{praed} Cop_f і *Що за* N₁ Cop_f. За кількістю складників переважають моделі з двочленним стрижневим компонентом, за частиномовним статусом стрижневого компонента – моделі зі складеними частками.

Різноманітність (за морфологічним наповненням, кількістю складників у межах стрижневого компонента й реалізованою семантикою) виявлених синтаксичних фразеологізмів є одним із свідчень багатства синтаксису Михайла Коцюбинського. Водночас вибірковість уживання фразеологізованих речень (19 із 105 можливих) дає змогу кваліфікувати їх як маркери мовлення особистості. Цікаво, що в корпусі текстів не виявлено жодної моделі прецедентного типу, що властиво, зокрема, мові сучасних ЗМІ [Ситар 2016] і, очевидно, не характерно для мови кінця XIX – початку XX століть.

Серед 8 прагматичних функцій у текстах Михайла Коцюбинського реалізовано 4: експресивну, фатичну, коректувальну й аргументативну.

Перспективи подальших досліджень полягають у виділенні інших ідентифікаторів мовлення особистості на різних мовних рівнях.

Література

Бройко 2013: Бройко Н. А. Проектування корпусу текстів Михайла Коцюбинського. *Лінгвокомп'ютерні дослідження* : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ. 2013. Вип. 6. С. 147-152.

Величко 2016: Величко А. В. Предложения фразеологизированной структуры в русском языке. Структурно-семантическое и функционально-коммуникативное исследование: монография. Москва : МАКС Пресс. 2016. 416 с.

Всеволодова 2017: Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка. Москва : УРСС. 2017. 656 с.

Всеволодова, Лим Су 2002: Всеволодова М. В., Лим Су Ён. Принципы лингвистического описания

синтаксических фразеологизмов: На материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки. Москва : МАКС Пресс. 2002. 164 с.

Данилюк 2018: Данилюк І. Актуальні проблеми методу глибинного навчання в лінгвоперсонології. *Лінгвістичні студії / Linguistic Studies* : зб. наук. праць. Вінниця. 2018. Вип. 35. С. 158–161.

Демська-Кульчицька 2005: Демська-Кульчицька О. Основи Національного корпусу української мови. Київ : Ін-т української мови. 2005. 218 с.

Загнітко 2016: Загнітко А. П. Категорійний і парадигмальний простір сучасної лінгвоперсонології. *Studia Linguistica*: зб. наук. праць. 2016. Vol. IX. С. 150–160.

Загнітко 2017: Загнітко А. П. Теорія лінгвоперсонології. Вінниця : Нілан-Лтд. 2017. 136 с.

Личук, Шинкарук 2001: Личук М. І., Шинкарук В. Д. Ступені фразеологізації речень. Чернівці : Рута. 2001. 136 с.

Русская грамматика 1980: Русская грамматика: В 2-х т. / Под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва : Наука. 1980. Т. 2: Синтаксис. 709 с.

Ситар 2015: Ситар Г. В. Функції фразеологізованих речень у мовленні. *Мовні і концептуальні картини світу*: зб. наук. пр. Вип. 51. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ «Київський університет». 2015. С. 488–497.

Ситар 2016: Ситар Г. Синтаксичні фразеологізми і прецедентні феномени: зони перетину. *Лінгвістичні студії / Linguistic Studies*: зб. наук. пр. Вінниця. 2016. Вип. 31. С. 20–25.

Ситар 2017: Ситар Г. В. Синтаксичні фразеологізми в розрізі конструкційної граматики: монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД». 2017. 458 с.

Ситар 2018: Ситар Г. В. Синтаксичні фразеологізми в українській мові: структурно-семантичний, прагматичний і прикладний виміри: автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ. 2018. 37 с.

Шмелёв 2017: Шмелёв Д. Н. Современный русский язык. Лексика. изд. 6-е, стереотипное. М. : КомКнига. 2017. 336 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

Корпус текстів Михайла Коцюбинського / Укладач: Бройко Надія. URL: http://corpora.donnu.edu.ua/bonito/run.cgi/corp_info?corpname=brojko (дата звернення: 1.02.2019).

Коцюбинський М. Твори в семи томах. Київ : Наукова думка. 1973–1975.

РОЗДІЛ 2

ГРАМАТИКА І ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

ЛІНГВІСТИЧНІ СТРАТЕГІЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СМИСЛОВОЇ ЦІЛІСНОСТІ ЗВ'ЯЗНОГО ХУДОЖНЬОТЕКСТОВОГО ЦІЛОГО АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

ВІКТОРІЯ АНДРУЩЕНКО

Горлівський інститут іноземних мов
Державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний університет»,
Бахмут – Україна

Анотація. Розділ присвячений аналізу однієї з провідних проблем сучасної лінгвістики тексту – мовним чинникам його структурної зв'язності та смислової наповненості. Дослідження сфокусовано на простеженні мовної зв'язності художньотекстового утворення англійської мови на формальному, семантичному, комунікативному та парадигматичному рівнях, що представлено виявом внутрішньотекстових міжреченневих синтаксичних зв'язків (ВТМСЗ) у корелятивному співвідношенні зі смисловими міжреченневими відношеннями (СМВ) та деструктивно-неповними реченнями (НР) у межах сукупності надфразних єдностей (НФЄ) – власне-художньотекстовій структурі. Встановлені лінгвітичні зразки реалізації горизонтально-вертикальної зв'язності дослідженням виявів ВТМСЗ, СМВ та НР у рамках аналізованих тематико-синхронних художньотекстових цілих англійської мови кваліфіковано як певні універсальні мовні тактики, застосування яких дозволяє реципієнту декодувати найбільш значущі ідейно-смислові, інформативно-комунікативні та змістово-тематичні лінії художнього твору, що є інтенційно закладеними й мовно зашифрованими автором у його змісті. Такий підхід до аналізу художньотекстового утворення зумовлює відстеження та висвітлення процесу ефективної комунікативної взаємодії адресата та адресанта, результат якої цілком залежить від успішності інтерпретування реципієнтом лінгвістично зашифрованого авторського задуму.

Ключові слова: зв'язність, художньотекстове ціле, лінгвістичні інтерпретативні стратегії, смислова цілісність, адресат, адресант.

LINGUISTIC STRATEGIES OF THE ENGLISH LANGUAGE COHERENT BELLES-LETTRES STYLE TEXT SENSE INTEGRITY INTERPRETATION

VIKTORIYA ANDRUSHCHENKO

Horlivka Institute of Foreign Languages of the State Higher
Educational Establishment

«Donbas State Pedagogical University», Bakhmut – Ukraine

Summary. The current study deals with analysis of one most prominent problem of contemporary text linguistics – linguistic peculiarities of its structural coherence and sense completion. The research is focused on trace of linguistic coherence of the English language belles-lettres style text whole on formal, semantic, communicative and paradigmatic levels that is represented by intratextual interlinear syntactic links (ITISLs) manifestation in correlation with sense interlinear relations (SIRs) and destructive-incomplete sentences (ISs) within a range of supra-phrasal unities (SPUs) – belles-lettres style text structure proper. The established linguistic patterns of horizontal-vertical coherence realization by means of ITISLs, SIRs and ISs representation within the analyzed English language thematic-synchronic belles-lettres style text formations boundaries are qualified as definite universal linguistic strategies which application enables an addressee to decode the most significant idea-sense, informative-communicative and contensive-thematic lines of belles-lettres style text that appear to be intentionally encoded in its content by an addresser. Such an approach to belles-lettres style text sense integrity analysis allows identifying and reflecting both addresser and addressee's effective interaction process which positive result depends on a recipient's interpretive behaviour of an author's linguistically encoded idea.

Keywords: coherence, belles-lettres style text whole, linguistic interpretative strategies, sense integrity, addresser, addressee.

1. Постановка проблеми. Специфіка дослідження внутрішньої художньо-текстової системи, її формальної матеріалізації та змістової наповненості (Гальперін 2004; Гелідей, Гасан 1976; Загнітко 2001; Москальська 1981; Селіванова 2010; Солганик 1997), зумовленої переліком

реалізації мовних засобів категорії зв'язності (когезія / когерентність), дозволяє простежити структурні та семантичні чинники організації зв'язного художньотекстового цілого у рамках надфразної єдності (НФЄ). Зреалізовані спроби аналізу текстової структури стосовно репрезентації її граматичних мовних засобів на структурному, семантичному, комунікативному та парадигматичному рівнях є позбавленими трактування останніх як універсальних потужних формальних когезійних чинників текстового утворення, дослідження їхнього відповідного кількісного співвідношення, а також певних висновків щодо їхнього наміру – свідомий чи несвідомий вибір певних мовних маркерів автором, аби закодувати провідну ідею свого повідомлення для сприйняття та осягнення останньої читачем шляхом власне лінгвістичного аналізу. Усе це зумовлює актуальність заявленого дослідження.

Відтак, метою аналізу є дослідження певних мовних зразків вияву зв'язності засобом реалізації внутрішньотекстових міжреченневих синтаксичних зв'язків (ВТМСЗ), смислових міжреченневих відношень (СМВ) та деструктивно-неповних речень (НР) у рамках тематико-синхронних художньотекстових цілих англійської мови – «Мартін Іден» Дж. Лондона та «Замальована завіса» У. С. Моема – як відповідних універсальних лінгвістичних стратегій, вдавання до яких дозволяє реципієнту декодувати найбільш значущі ідейно-смислові, інформативно-комунікативні та змістово-тематичні лінії аналізованих текстів, навмисно зашифровані автором набором мовних маркерів репрезентації категорії зв'язності у межах їхніх змістів.

Такий підхід до аналізу художньотекстової єдності зумовлює специфіку простеження та встановлення процесу ефективної комунікативної взаємодії між адресатом та

адресантом, успішна реалізація якої цілком залежить від когнітивної інтерпретації реципієнтом текстового повідомлення, лінгвістично закодованого у структурі художнього твору.

2. Теоретична основа аналізу. 2.1. Підходи до вивчення тексту. Розвиток поняття «текст» можна датувати з кінця 40-х років ХХ століття, коли воно постало власне лінгвістичним поняттям з переліком термінологічних значень («надфразна єдність», «складне синтаксичне ціле», «текст», «дискурс») й, отримавши структурно-граматичний опис, ознаменувало собою один з об'єктів лінгвістичного дослідження. Усе це у 60–70-х роках значно вплинуло на становлення самостійної лінгвістичної дисципліни – лінгвістики тексту.

Відтоді аналіз текстової одиниці здійснюється за такими напрямками: 1) структурно-граматичний (40–60-ті роки) – формальні засоби та різновиди зв'язності (когезія) тексту (Р. де Богранд, Р. Гасан, М. Гелідей, Т. ван Дейк, В. Дресслер, Х. Ізенберг, І. Севбо, Д. Фівегер та ін.); 2) семантичний (70-ті роки) – смислова близькість слів, семантичний повтор тощо як вияви когерентності тексту (Е. Агрікола, В. Берзон, В. Бухбіндер, С. Гіндін, Т. ван Дейк, О. Падучева та ін.); 3) соціокомунікативний (90-ті роки) – текст як засіб спілкування, певний комунікативний акт, комунікативний витвір, тип мовленнєвої дії (Н. Д. Арутюнова, О. П. Воробйова, Т. В. Матвєєва, Т. В. Радзієвська, З. Я. Тураєва та ін.); 4) прагматичний у межах соціокомунікативного підходу – текст як певним чином побудоване організоване мовлення (В. І. Карасик, А. В. Кінцель, В. В. Красних, М. М. Правдін, Ю. О. Сорокін, І. П. Сусов та ін.); 5) тлумачення тексту у світлі сучасної синергетичної парадигми як певного об'єкта, що лише в контактi з людиною, яка продукує та сприймає його,

просякнутий її енергією, думкою, оживає, стає рухливим, динамічним, сповненим смислу (К. І. Белоусов, Н. А. Блазнава, О. Ю. Корбут, Г. Г. Москальчук, В. А. Пищальникова та ін.).

У світлі двох останніх підходів доволі цікавими видаються погляди деяких лінгвістів стосовно важливості когнітивних процесів читача в інтерпретуванні авторського текстового повідомлення.

Так, на думку В. Руднева, текст не є статичною сутністю, але становить собою діалог між автором, читачем та культурним контекстом [цит. за: Залевська 2010: 14]. При цьому вибір тих чи тих лінгвістичних засобів автором є визначальним для найліпшого впливу на читача, його розуміння закодованого у творі наміру (мотиву). Проте це не лише лінгвістичні засоби та їхні значення, що відіграють важливу роль в експлікуванні текстових імпліцитно-глибинних смислів, але й загальний фонд знань, певний комунікативний базис (цит. за [Залевська 2010: 21]) – пресупозиції, концепти, імплікації, екстралінгвістичні чинники, які формують вертикальний контекст текстової одиниці. В. А. Пищальникова, у свою чергу, визнає, що „до сприйняття реципієнтом художній текст існує як фізичне тіло, як сукупність тіл мовних знаків, що перетворюються на власне знаки, коли в процесі сприйняття тексту тіла знаків асоціюються зі смислами, видобутими з вербальної пам'яті читача тексту” [Пищальникова 2009: 235].

2.2. Провідні категорії та одиниці тексту. Варто наголосити на тому, що дослідження тексту є невід'ємно співвіднесеним із аналізом його постійних ознак (категорій) та одиниць.

Уніфікуючи та розширюючи погляди зарубіжних та вітчизняних науковців (І. Гальперін, М. Гелідей, Р. Гасан, А. Загнітко, О. Москальська, О. Селіванова) на текстові

категорії, ми у нашому дослідженні вважаємо зв'язність найбільш визначальною категорією тексту.

Завдяки аналізу мовних засобів вияву зв'язності (когезія (формальна зв'язність) / когерентність (семантична зв'язність)) можливим постає визначення ретроспективно-проспективного викладу подій у межах тексту (континуум) та встановлення його меж сегментації на надфразні єдності, що є націленим на сприйняття читачем цілісності текстово-інформативного повідомлення (ідея, намір автора). Усе це дозволяє ідентифікувати основні категорії тексту та рівні їхньої співвіднесеності: когезія (формальний рівень), когерентність (семантичний рівень), континуум та членованість (комунікативний рівень), цілісність (парадигматичний рівень).

Щодо кваліфікації НФС як основної текстової одиниці ми визначаємо її як згорнуту схему текстового цілого, яка представлена контактним чи дистантним поєднанням двох чи більше незалежних речень (зачин, розгортання, кінцівка), що як і власне текст, характеризуються певним структурно-семантичним формуванням, смислово-тематичним завершенням та комунікативно-прагматичною цілісністю у відношенні до мовних засобів реалізації категорії зв'язності.

У нашому дослідженні ми намагалися розмежувати НФС та абзац. Так, НФС – це важлива формально-семантична текстова єдність смислового рівня, абзац – смислово-семантична єдність формального рівня, прагматично та композиційно вичленована автором задля полегшення сприйняття реципієнтом тематично-змістових частин тексту.

Беручи усе зазначене до уваги, текст має бути інтерпретованим як вербалізований інтегровано-завершений рівневий структурно-семантичний параметр прагматично-комунікативної природи, організований поєднанням

мікротематичних текстових одиниць – НФС, які, у свою чергу, є комбінуванням експліцитно-імпліцитних, синтагматично-парадигматичних та синтаксично-сміслових відношень, що формують макротему текстового цілого, активуючи намір автора, – у співвідношенні із горизонтально-вертикальною репрезентацією мовних маркерів категорії зв'язності як визначальної текстової категорійної ознаки у кореляції із категоріями цілісності, членованості та континууму.

3. Мовні когезійні стратегії аналізу смислової насиченості англomовного художньотекстового цілого. У заявленому дослідженні ми намагались зосередитись на побудові зв'язної художньотекстової горизонтальної структурної моделі засобом аналізу когезійних мовних форм реалізації ВТМСЗ (у співвіднесеності зі СМВ) та їхньої руйнації (НР) у межах художньотекстових надфразних фрагментів англійської мови.

3.1. Мовні маркери репрезентації ЛВТМСЗ, ПВТМСЗ та ІВТМСЗ у рамках художньотекстової єдності англійської мови. Відтак, було встановлено, що когезійними засобами (КЗ) ланцюгового внутрішньотекстового міжреченневого синтаксичного зв'язку [Загнітко 2010: 611] (аналіз 910 НФС) як лінійної послідовності та смислово-семантичної єдності поєднаних компонентів НФС постають: повтор власних імен / загальних назв або їхня заміна вказівно-замінювальними словами – 31%; лексичний повтор – 23% (тематичний – 12%, синонімічний – 7%, дериваційний – 6%, антонімічний – 5%, перифрастичний – 3%, гіпонімічний – 3%); вказівно-замінювальні слова на позначення останніх антецедентів – 10%.

Наприклад: англ. *Martin had faith in himself, but he was alone in this faith. Not even Ruth had faith. She had wanted him to devote himself to study, and, though she had not openly disapproved*

of his writing, she had never approved (London 2004: 113) (повтор лексеми англ. *faith* ‘віра’ зумовлює формально-семантичне інтегрування препозитивних та постпозитивних речень у рамках НФЄ і відбиває комунікативно-прагматичний намір автора показати істинні відносини між головними героями аналізованого художньотекстового цілого, що засновані лише на недовірі, страхові та небажанні Рут підтримувати коханого на початку його кар’єри).

КЗ вияву паралельного внутрішньотекстового міжреченневого синтаксичного зв’язку (кількістю 680 аналізованих НФЄ), суть якого полягає в співвіднесеності однакових форм всіх членів речення або тільки окремих у контактено поєднаних реченнях художнього надфразно-текстового цілого [Загнітко 2010: 610–612], постають: неповні синтаксичні конструкції – 33%; ланцюгова однорідність часових форм дієслів-присудків – 25%; синтаксичний паралелізм – 20%; дієприкметникові / дієприслівникові звороти – 7%; анафорично-інверсоване розташування присудків щодо підметів – 5%; формальні компоненти переліку – 5%; лексичний паралелізм (анафора) – 3%; анафоричні та паралельні риторичні питання – 2%.

Наприклад: англ. *To Kitty’s surprise the Mother Superior took her in her arms and kissed her. The pressure of her pale lips on Kitty’s cheeks, she kissed her first on one side and then on the other, was so unexpected that it made her flush and inclined to cry* (Maugham 2006: 240) (синтаксичний паралелізм, прагматично вживаний автором та представлений тотожним граматичним повтором конструкції англ. *kissed her* ‘поцілувала її’, забезпечує, з одного боку, формальну єдність поєднаних речень у межах НФЄ, а з іншого боку, концентрує увагу читача на відмінному

ставленні Сестри-Наставниці до Кейт, до якої спочатку Черниця відчувала тільки зневагу та ненависть).

У художньотекстовому цілому речення можуть інтегруватися в НФЄ (аналіз 410 НФЄ) унаслідок їхньої структурної цілісності й смислової єдності, що забезпечують засоби вияву інтегративного внутрішньотекстового міжреченневого синтаксичного зв'язку [Загнітко 2010: 613]: сполучники (сполучникові сполуки) на позначення семантичних відношень сумісності подій – 56%, протиставлення подій – 15%, залежності подій – 12%, альтернативності подій – 3%, а також групи спеціальних речень (інтегративні, риторичні) – 14%.

Як наслідок, проаналізувавши 2000 НФЄ англійської мови та дослідивши інтенсивність кількісного співвідношення граматики-формалізованої когезійної реалізації ЛВТМСЗ, ПВТМСЗ та ІВТМСЗ в англійській мові художніх надфразно-текстових фрагментах (див. табл. 1), доходимо висновку, що ці зв'язки, характеризуючись більшою чи меншою мірою свого вияву в аналізованій мові (структурно-граматична інтенсивність вияву ЛВТМСЗ становить 45,5% компонування художнього надфразно-фрагментарного блоку англійської мови; ПВТМСЗ – 34%; ІВТМСЗ – 20,5%), постають однаково значущими й вагомими в структурно-семантичній побудові художньотекстових утворень.

Таблиця 1

Структурно-граматична інтенсивність організаційної побудови художньої надфразно-когезійної моделі англійської мови

Різновид ВТМСЗ	Англійська мова	
	Кількість	%
<i>Ланцюговий</i>	910	45,5
<i>Паралельний</i>	680	34
<i>Інтегративний</i>	410	20,5
Разом	2000	100

Усе це дозволяє кваліфікувати категорію когезії як мовно-універсальну закономірність горизонтально-формального структурування загальної художньотекстової континуумної надфразно-фрагментарної моделі англійської мови.

3.2. Руйнівні мовні чинники смислового компонування англomовного художньотекстового утворення. У ході дослідження було встановлено, що ідейно-інформативний зміст художнього твору передбачає розгортання текстового континууму з тенденцією до емоційно-психологічного викладу подій (загострення, розвиток, вирішення внутрішнього конфлікту), частіше експресивно насичених та емотивно забарвлених, що структурно й функційно репрезентовано руйнацією типових форм когезії як текстотвірного чинника.

Такими руйнівними когезійними формами постають неповні речення (НР) (ПВТМСЗ) як маркери катафорично-анафоричного (тема-ремного, ретроспективно-проспективного) напрямку розгортання текстової інформації, які здебільшого позначають рему (нове в повідомленні, утримуване постпозитивним реченням НФС) текстового цілого, унаслідок чого відтворення структурно-змістового влаштування НР є можливим за умови звернення до вже відомої інформації (теми препозитивного речення НФС), чим останні й забезпечують встановлення меж сегментування текстового потоку на НФС.

У ході аналізу було встановлено, що НР (224 проаналізованих НФС) (власне неповні: контекстуальні – 53%, парцельовані – 13%, усічені – 5%, сегментовані – 8% та еліптичні – 21% (відповідно до встановленої А. Загнітком класифікації неповних речень [Загнітко 2001: 316])) зумовлюють деструктивний фонд мовних форм реалізації категорії зв'язності в межах структурованих художньотекстових

цілих англійської мови. У заявленому дослідженні ми намагались відстежити особливості деструктивно-когезійного спектру вияву НР у рамках англійських НФЄ як визначального емотивно-експресивного чинника формально-змістового та функційно-сміслового влаштування останніх.

Проаналізуємо приклад контекстуальних НР: англ. *Doris was to be married in November. It wouldn't be very nice to be a bridesmaid at Doris's wedding. She would be glad to escape that. And then Doris as a married woman and herself single!* (Maugham 2006: 34) (вказівно-замінювальне слово англ. *that* 'цього' постпозитивного контекстуально НР вимагає покликання на попередній контекст у межах аналізованої НФЄ задля відновлення його змісту; до того ж, навмисна мовна тактика автора, аби уникнути повтору фрази англ. *to be a bridesmaid at Doris's wedding* 'бути подружкою нареченої на весіллі Доріс', у постпозитивному реченні підсилює усвідомлення реципієнтом прояву негативних емоцій головної героїні з приводу події, що наближалася, – заміжжя її сестри – на протигагу її самотності).

Як результат, було встановлено, що типовий лінгвістичний фонд когезійних маркерів англійського художньо-текстового утворення охоплює 87%, у той час як вияв його деструктивних мовних форм – 13% – від загальної фіксованої номенклатури КЗ, зумовлених маніфестацією категорії зв'язності.

Так, НР як руйнівні чинники репрезентації категорії зв'язності вважаються універсальними мовними чинниками насичення експресивно-емотивного пласту художньо-текстової єдності, формуючи її провідні змістово-тематичні та комунікативно-парадигматичні концептуальні зв'язки, з одного

боку, імплікуючи, а з іншого, структурно та функційно експлікуючи найглибші підтекстові лінії останньої.

3.3. Лінгвістичні зразки співвідношення ВТМСЗ та СМВ у змістово-тематичній завершеності художньотекстового цілого англійської мови. Актуалізація функційних структурно-граматичних засобів реалізації категорійної зв'язності виявом ВТМСЗ зумовлює їхнє корелятивно-інтегроване співвідношення зі СМВ у межах художньотекстової структурованої НФС.

Відповідно до констатованих різновидів синтаксичних зв'язків А. Загнітко пропонує таку класифікацію типів міжреченневих смислових відношень у рамках НФС: інформаційні, пояснювально-мотивувальні, концептуально-парадигматичні, асоціативно-образні, аргументаційні та коментувальні [Загнітко 2001: 485–486].

Наприклад, інформаційні СМВ, корелюючи з ЛВТМСЗ, зумовлюють розширення або пояснення ємності слів опорного речення або останнього загалом, забезпечуючи смислову цілісність текстового утворення: англ. *She was dazed by her husband's death. He was alive and now he was dead. She was sorry that Walter had died in that tragic manner, but she was sorry with a purely human sorrow such as she might have felt if it had been an acquaintance. She would not admit that his death was a relief to her, she could say honestly that if by a word of hers she could bring him back to life she would say it, but she could not resist the feeling that his death made her way to some extent a trifle easier* (Maugham 2006: 243) (змістова цілісність НФС забезпечувана розкриттям тематико-семантичного наповнення опорного речення текстового утворення (англ. *She was dazed by her husband's death* 'Вона була приголомшена смертю свого чоловіка') інформативним смислом постопорних реченневих структур, що пов'язані з опорною реченневою структурою НФС

наскрізним змістово-лінійним антонімічним повтором англ. *life* ‘життя’ – *death* ‘смерть’, *alive* ‘живий’ – *dead* ‘мертвий’ та лексичним набором тематичних компонентів, які експлікують прихований смисл – справжні переживання жінки з приводу загибелі її чоловіка – англ. *a purely human sorrow* ‘звичайне людське горе’, *if it had been an acquaintance* ‘наче це було просто знайомство’, *his death was a relief* ‘його смерть була полегшенням’, *his death made her way to some extent a trifle easier* ‘його смерть трошки б полегшила її існування’, що зумовлено реалізацією ЛВТМСЗ).

Відтак, встановлений добір СМВ постає провідним виразником смислово-семантичного, функційно-парадигматичного та інформативно-тематичного насичення ідейним змістом аналізованих тематико-синхронних художньотекстових утворень англійської мови, що забезпечує загал КЗ мовної маніфестації категорії зв’язності в горизонтально-вертикальному вимірі (див. Схему 1):

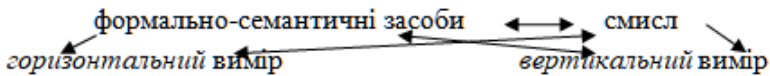

Схема 1. Взаємозумовленість горизонтального й вертикального вимірів реалізації категорійної зв’язності в художньотекстових цілих англійської мови

Цю схему можна інтерпретувати так: формально-семантичні засоби синтагматично-парадигматичної реалізації категорійної зв’язності, вибір яких зумовлено ідейним задумом (інтенцією, наміром) адресанта, активують смислову цілісність художньотекстової єдності, закладаючи міцний фундамент

накопичення смислових вузлів виявом СМВ.

Типовий вияв певного різновиду СМВ у рамках англомовних НФЄ (кількість одиниць аналізу – 1000) зумовлений універсальним спектром маніфестації КЗ категорійної зв'язності засобом ЛВТМСЗ, ПВТМСЗ та ІВТМС на всіх текстових рівнях, корелятивно співвіднесеними із визначеними СМВ (найбільш поширеними з яких є: інформаційні – 23,6% та коментувальні СМВ – 40,1%).

Усе це дозволяє стверджувати: СМВ – провідний універсальний чинник насичення змістово-смислового й комунікативно-парадигматичного шарів художньотекстових єдностей англійської мови.

На нашу думку, горизонтально-вертикальна площина аналізу формально-семантичних КЗ реалізації категорії зв'язності, забезпечуваних виявом ВТМСЗ у корелятивному співвідношенні зі СМВ, доцільно зреалізовувати поетапно: 1) у межах абзацу між контактено поєднуваними НФЄ; 2) у межах абзацу між дистантно поєднуваними НФЄ; 3) між контактено поєднуваними абзацами в текстовому утворенні; 4) між дистантно поєднуваними абзацами в текстовому цілому.

Саме такий принцип дослідження дозволяє простежити лексичну текстову структуру, сформовану тематично й функційно маркованими рекурентно-мовними лексичними одиницями – ключовими компонентами, що постають опорними комунікативно-смисловими й глибинно-парадигматичними точками, забезпечуючи повноцінне розгортання художньотекстової структури як за горизонтальною, так і вертикальною вісями, а також її цілісне сприйняття.

Задля перевірки висунутої теоретичної гіпотези на практиці проаналізуємо приклад: англ. *Martin went to the telephone in the corner of the room, and felt a wave of warmth rush*

through him as he heard Ruth's voice. In his battle with the sonnet he had forgotten her existence, and at the sound of her voice his love for her smote him like a sudden blow. And such a voice! – delicate and sweet, like a strain of music heard far off and faint, or, better, like a bell of silver, a perfect tone, crystal-pure. No mere woman had a voice like that (London 2004: 96) (контактні НФЄ в межах абзацу).

Так, тему *кохання* в першій НФЄ представлено топікальним ланцюгом лексичних одиниць на позначення початкової стадії кохання – *захоплення*: англ. *a wave of warmth* ‘хвиля тепла’, *love* ‘любов’, *like a sudden blow* ‘наче вибух’ і под.; у другій – повторюваними змістово насиченими словосполуками англ. *Ruth's voice* ‘голос Рут’, *the sound of her voice* ‘звук її голосу’, *such a voice* ‘такий голос’ тощо та перифрастично-порівняльними дескрипторами останніх англ. *like a strain of music* ‘наче музика’, *like a bell of silver* ‘наче срібний дзвіночок’ і под., що експлікують глибинно-підтекстове прагнення автора відтворити оманливе й помилкове уявлення персонажа про дівчину як божественну, неземну істоту, справжня сутність якої виявиться зовсім протилежною від ідеалізованої ним.

Смислово-тематична спорідненість проаналізованих художніх надфразно-текстових фрагментів забезпечувана домінуванням окреслених ключових функційно позначених емотивно-симетричних одиниць, спрямованих на висвітлення подій особистого життя кожного з головних героїв: *закоханість* (захоплення) – *сором'язливість* (страх, вагання, невпевненість) – *кохання* (любов, самовідданість) – *розчарування* (самотність, сум) – *розпач* (ненависть, зневіра), представленого в художньотекстових єдностях англійської мови.

Так, з огляду на тематико-синхронну наближеність аналізованих англomовних художньотекстових структур можливим постає виокремлення аналогічних тематичних ліній та номінативних ланцюгів, сформованих на основі діалектичних єдностей протиставлених парних смислів *майбутнє – минуле, успіх – поразка, любов – ненависть, життя – смерть, розквіт – занепад* і под. та репрезентованих наскрізно-функційними горизонтально й вертикально співвіднесеними локалізованими елементами симетрії та емоційно-чуттєвими домінантами емотивно-психічної сфери внутрішнього конфлікту героїв, експліковані глибинно-приховані смисли яких і формують універсальний змістово-семантичний простір аналізованих художньотекстових цілих:

1) місто – мешканці, народ як загальна сила (номінативні ланцюги – англ. *people* ‘люди’, *fellows* ‘молоді люди’, *a group of men* ‘група людей’ тощо (London 2004)); архітектура, історичні пам’ятки; опис природи; дозвілля; суспільно-політичне життя тощо;

2) особистість як окрема сила – зовнішність; професія (номінативний ланцюг – англ. *study* ‘навчання’, *work* ‘робота’, *toil* ‘важка праця’, *knowledge* ‘знання’ тощо (London 2004)); навчання; внутрішній монолог (почуття, емоції) і под.;

3) кохання як життєдайна та руйнівна сила – сила почуттів, емоцій (номінативний ланцюг – англ. *love* ‘любов’, *fire* ‘вогонь’, *flame* ‘полум’я’, *affection* ‘прихильність’, *care* ‘піклування’ тощо (London 2004; Maugham 2006));

4) мистецтво / творчість – музика; письменницька діяльність (тематичні ланцюги – англ. *writing* ‘писання’, *reading* ‘читання’, *manuscripts* ‘рукописи’, *editors* ‘редактори’, *writers* ‘письменники’, *magazines* ‘журнали’ і под. (Maugham 2006)).

4. Висновки та перспективи. Підсумовуючи, варто наголосити на тому, що запропонований нами універсальний процедурний алгоритм дій з дослідження формально-сислової організації внутрішніх художньотекстових структур англійської мови мовними маркованими чинниками реалізації категорійної зв'язності зі встановленням типово-специфічних ознак граматики-семантичної формалізації основного, периферійного та руйнівного фондів КЗ вияву категорійної зв'язності в англійській мові доцільно застосовувати в аналізі художньотекстових цілих інших мов, літературних течій, напрямів, синхронних вимірів.

Подібний горизонтально-вертикальний аналіз художньотекстових утворень у рамках НФЄ простеженням корелятивного співвідношення ВТМСЗ та СМВ спрямований на осягнення реципієнтом ідейного змісту художніх творів унаслідок нашарування ним провідних найглибших підтекстових концептуально-тематичних та імпліцитно-парадигматичних зв'язків. Останнє окреслює перспективу заявленої проблеми й необхідність подальших наукових розвідок у її ґрунтовному вирішенні.

Література

Гальперин 2004: Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. [2-е изд.]. М.: Едиториал УРСС. 2004. 144 с.

Загнітко 2006: Загнітко А. П. Лінгвістика тексту : Теорія і практикум. Донецьк : ООО «Юго-Восток» Лтд. 2006. 289 с.

Загнітко 2008: Загнітко А. П. Основи дискурсології: наук.-навч. вид. Донецьк : ДонНУ. 2008. 194 с.

Загнітко 2010: Загнітко А. П. Український синтаксис : навч.-практ. комплекс: [в 2 ч.]. Донецьк-Слов'янськ : ДонНУ. 2010. 651 с.

Залевская 2001: Залевская А. А. Текст и его понимание. Тверь : Тверской гос. ун-т. 2001. 178 с.

Москальская 1981: Москальская О. И. Грамматика текста : учеб. пособ. М. : Высшая школа, 1981. 183 с.

Пищальникова 2009: Пищальникова В. А. Общее языкознание : учебник для студ. вузов. Москва : ИЦ «Академия». 2009. 448 с.

Солганик 1997: Солганик Г. Я. Стилистика текста. Москва : Флинта : Наука. 1997. 256 с.

Halliday 1976: Halliday M. Cohesion in English. London : Longman. 1976. 256 p.

O'Grady 2001: O'Grady W. Contemporary Linguistics (an Introduction). Fourth Edition. USA : Bedford St. Martin's : Boston-New-York. 2001. 751 p.

Джерела

Селіванова 2010: Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : «Довкілля-К». 2010. 844 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

London 2004: London J. Martin Iden. London : Macmillan and Company Edition. 2004. 367 p.

Maugham 2006: Maugham W.S. The Painted Veil. London : Longman Edition. 2006. 288 p.

ЕМПАТІЯ У ПРОЦЕСАХ ПОРОДЖЕННЯ ТЕКСТУ

Дорогому Анатолію Панасовичу з найкращими побажаннями

ФЛОРІЙ БАЦЕВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
Львів – Україна

Анотація. У розділі розглядається можливість застосування однієї з найважливіших категорій лінгвістичної прагматики – емпатії – до аналізу не лише структури речень (висловлень, мовленнєвих актів), але й текстів та дискурсів. Зокрема, аналізуються проблеми специфіки вияву емпатії в текстах порівняно з реченнями (висловленнями), розгортання в процесах породження тексту (дискурсу), формування її чинників – фокусу й тла – в текстово-дискурсивних структурах. Обґрунтовується місце емпатії в процесі породження мовлення між авторським задумом (концептом) тексту і його семантичною структурою у внутрішньому мовленні адресанта (автора). Обговорюється роль емпатії у випадках наявності нормативних та комунікативно ускладнених текстів, розгортанні текстових змістових (диктумних і модусних) складників, а також сприйнятті тексту (дискурсу) потенційним адресатом. З позицій породження і сприйняття текстів і дискурсів виявляється перспективність детального опрацювання залежності текстово-дискурсивних «історій» від проявів емпатії, особливо на рівнях формування мовцем (адресантом, автором, наратором) диктумно-подійних і модусно-модальних складників повідомлень, які рухають «текстову історію».

Ключові слова: текст, дискурс, емпатія, фокус емпатії, тло емпатії, семантична емпатія, прагматична емпатія, текстовий диктум, текстовий модус.

EMPATHY IN THE PROCESS OF TEXT CREATION

FLORIJ BATSEVYCH

Lviv Ivan Franko National University, Lviv – Ukraine

Summary. The chapter presents the research of a possible use of one of the most important categories of linguistic pragmatics – empathy – in the analysis of structures of sentences (utterances, speech acts) as well as texts and discourses. In particular, the chapter analyses the problematic issues of empathic expression in texts compared to sentences (utterances), its development in the processes of a text (discourse) creation, its basics – focus and background – formation in textual-discursive structures. The analysis proves the place of empathy in the process of speech production between the author's intention (the concept) of the text and its semantic structure in the addresser's (the author's) inner speech. The chapter discusses the role of empathy in cases of standard and communicatively complicated texts, of the development of textual content (dictum and modus) components along with the text (discourse) perception by a possible addressee. From the point of view of text creation and text production, the chapter reveals the perspective of a detailed processing of the dependence of textual-discursive "stories" from empathic expression, mainly, on the level of the speaker's (the addresser's, the author's, the narrator's) forming dictum-event and modus-modal components of messages that facilitate the development of the «textual story».

Keywords: text, discourse, empathy, the focus of empathy, the background of empathy, semantic empathy, pragmatic empathy, textual dictum, textual modus.

1. Термінологічні зауваги. У лінгвістику поняття емпатії було введене з метою «ідентифікації мовця з учасником події, що описується» [Купо 1976; Купо 1987: 431] і у структурі речення представляло інформацію з позицій того, хто породжує речення [Купо 1987: 423]. У межах функційного напрямку досліджень мови виявлялись і вивчались категорії, пов'язані з інтенціональним чинником; у їхніх межах емпатія витлумачувалась як синонім поняття «точка зору», «виклад будь-чого з деякої точки зору» [Чейф 1982: 313; Николаева 1990: 592]. При цьому емпатія може варіюватись від

об'єктивного викладу подій («емпатичного нуля») до абсолютного збігу точок зору мовця і учасника повідомлюваної ситуації [Николаева 1990: 592].

Емпатія має свою структуру – фокус і тло. Фокус емпатії – це об'єкт або об'єкти зображуваної у реченні (висловленні) події (у широкому сенсі слова), що перебувають у центрі уваги, інтересів, (тобто емпатії) автора (адресанта, мовця). Тло емпатії – об'єкт чи об'єкти зображуваної у реченні (висловленні) події, які не перебувають у центрі уваги, інтересів автора (адресанта, мовця), формуючи власне «тло», на якому виявляється фокус емпатії. Так, наприклад, у висловленні *Уже кілька днів тому Микола дуже серйозно посварився з Іваном та іншими своїми друзями* фокусом емпатії є *Микола*; тлом емпатії – *Іван, друзі Миколи*, а також *час*, коли сталася ця подія.

2. Виклад основного матеріалу. З бігом часу стало очевидним, що розуміння емпатії, її фокуса й тла лише як категорій висловлення недостатнє для вирішення низки проблем у таких підходах до мови, якими є комунікативна лінгвістика, лінгвістична прагматика, аналіз дискурсу, нейролінгвістичне програмування та деякі інші. Зокрема, Т. Ковалевська, досліджуючи процеси сугестії, справедливо зазначає, що ані виключно психологічний чи лінгвістичний (у розумінні лише структури комунікативної одиниці) підходи не вичерпують можливостей застосування цього поняття до живої природної мови у спілкуванні особистостей; природа емпатії комплексна [Ковалевська 2002: 5, 8-9, 27]. В комунікації (перш за все кооперативній) вона виступає як домінанта спілкування [Ковалевська 2002: 6]. Відповідно, можна говорити про вияви емпатії на ширшому матеріалі, зокрема в межах текстів і дискурсів (див., напр., схожі ідеї в: [Ковалевська 2008; Кутуза 2018]. Розвиток цих ідей у [Бацевич 2010]).

Поділяючи такий підхід, розуміємо **текстову емпатію як психокогнітивну, в нормі інтенціональну, категорію усвідомленого добору адресантом (мовцем, автором, наратором) тексту об'єктів текстово-дискурсивної діяльності, які стають основою диктумної (пропозитивної) і модусно-модальної (в своїй основі оцінної) складових породження текстів і дискурсів, і задає напрям розгортання текстово-дискурсивних подій, текстової історії в цілому.**

Текстова породжувальна сутність емпатії виявляється, перш за все, в можливості його диктумно-модусного розгортання. Відсутність спільної емпатії, наприклад, в учасників спілкування унеможливує його подальший плин у цілому. Прикладом може служити фрагмент роману І. Франка «Для домашнього огнища», в якому капітан Ангарович після низки драматичних подій повертається додому, де його чекає дружина Анеля:

Гляділи одно на одно мовчки, мов закляті. Кожде крутилося в колісці своїх власних думок і спостережень, кожде мучилося своїм власним стражданням, не почувавши потреби ділитися ним з другим [Франко 1978а: 130].

Вираз *кожде крутилося в колісці своїх власних думок і спостережень* засвідчує відсутність спільних емпатій у Ангаровича і Анелі.

Емпатія задає у висловленні й дискурсі (тексті) форму й семантику (смысл) різноманітних дескрипцій. Як справедливо зазначає О. Селіванова, емпатія з *Василем* як учасником описуваної події, задає такі дескрипції як *дружина Василя, батько Василя, невістка Василя* тощо. Принцип емпатії – один із основних в організації дискурсу [Селіванова 2006: 143] і його

складників: мовленнєвих актів, мовленнєвих жанрів, їх фрагментів.

Від емпатії адресанта залежить низка дискурсивних чинників. Уже перевага, яка надається одному типу дискурсу перед іншим, засвідчує певні емпатичні преференції суб'єкта мовлення. Розглянемо діалогічну єдність:

А. – Ну, так і скажи їй (жінці, з якою зустрічається Б.) усю правду. Для чого затягуєш ситуацію.

Б. – Знаєш, я цього ніколи не міг робити так, прямо у вічі жінці. Я завжди або листи писав, або телеграми якісь дурнувати надсилав. Я, мабуть, таки боягуз. Не зможу цього сказати і Валі. Я краще відправлю їй SMSку. (Із розмови).

Зрозуміло, що перевага, яка віддається певному каналу комунікації співрозмовником **Б.**, значною мірою програмує тип дискурсу, мовленнєві засоби якого прямо залежать від обраного каналу комунікації (див., напр., типологію дискурсів, залежних від каналів комунікації, в: [Почепцов 2001]).

Спостереження показують, що текстова емпатія значною мірою залежить від низки чинників, пов'язаних з особою мовця (адресанта), зокрема:

1) здатністю чи нездатністю чіткого сприйняття об'єктів перцепції, мисленнєвих об'єктів, образів і т. ін. Приклад із роману І. Франка «Основи суспільності» нечіткого зорового сприйняття Адамом Торським об'єкта, що стає основою руху сюжету у фрагменті художнього твору:

Он там серед високого жита що се таке мріє-похитується, червоне та повне? Чи то маківка така здорова? Ні, мабуть! Воно повзе, рушається межею, пробирається наперед до дороги. <...> Ось уже близько та червона маківка. <...> се не маківка, а дівоча голова,

заквітчана та прибрана червоними та зеленими лентами
[Франко 1978б: 221].

Як і у наведеному прикладі можливі перцептивні неточності в сприйнятті об'єктів мовцем, а у випадку міжособистісної інтеракції – суперечки, різні судження і оцінки побутового (і не лише) характеру, спричинені несприйняттям, нерозрізненням і т. ін. слухового чи образного об'єкта, того чи іншого смаку страви тощо, що залежать від слухового, образного, смакового модусів сприйняття світу людиною;

2) місця перебування мовця як спостерігача. Так, наприклад, стосовно об'єктів спостереження мовець може сказати (написати):

Марта перехрестила поїзд, що рушив, і побрела додому, глибоко і тужливо зітхнувши [Палій 1992: 65] (Марта стояла на пероні);

Поїзд рушив і вокзал залишився позаду (спостерігач перебуває в потязі).

Своєю чергою емпатія як інтенційне явище впливає на низку чинників процесу комунікації, зокрема на:

а) спосіб представлення об'єктів текстової історії, диктумну складову спілкування. Можливі випадки, так би мовити, «нульової емпатії» або «розриву емпатії», коли учасники спілкування ігнорують один одного, не бажають обговорювати певні об'єкти (в широкому сенсі слова). Типові комунікативні випадки: *«Я не хочу про це говорити»*; *«Не будемо про це говорити»*; *«Давай поговоримо про щось інше»* тощо;

б) спосіб перцептивного представлення об'єктів в обраному фокусі. Так, наприклад, об'єкти, необхідні для розгортання інтеракції, мовець може представляти як *«фото»*, тобто статично, з потрібними (і непотрібними для розгортання

текстової історії) деталями; «кіно» – динамічно зі зміною фокусу емпатії; «монтаж» – з накладанням, об'єднанням, роз'єднанням тощо різних об'єктів емпатії [Жуйкова 2000]). У кожному з цих випадків об'єкти комунікації можуть повертатися різними боками, ставати предметом обговорення і оцінювання.

Згадане, а також наші попередні спостереження (див., напр., [Бацевич 2010]) дають можливість виділити два типи емпатії: **семантичну** і **прагматичну**, запропонувати деякі прийоми їхнього виявлення і опису, а також взаємодію в процесах живого спілкування, оскільки раціональне подання (упакування) інформації практично ніколи не буває байдужим до внутрішніх станів, уподобань, точок зору, оцінок тощо адресанта (мовця, автора) тексту або дискурсу. Нижче розглянемо вплив згаданих різновидів емпатії на диктумно-модусні складники тексту і на процеси інтеракції героїв художніх творів.

3. Семантична емпатія і диктумно-подійна складова тексту. Як уже наголошувалося, диктумна (пропозитивно-сюжетна) складова тексту окрім багатьох інших чинників залежить від добору адресантом (автором, наратором) об'єктів (у широкому сенсі слова) зображення і введення (або ж не введення) їх у фокус емпатії. У спілкуванні ця когнітивна операція визначається низкою чинників, зокрема способом добору мовцем:

1) цілого об'єкта або його частини. Приклад живого мовлення майстрів, які ремонтують автомобіль:

– *Ти дивись не на весь мотор, а на цю його частину (жест у бік якоїсь деталі). – Бачиш, тут може текти (масло);*

2) об'єкта чи його функції. У світлі розглянутого вище прикладу можлива і така репліка майстра:

– *Ти дивись не на те, як подається масло, а на те, як мотор працює в цілому;*

3) окремого об'єкта чи системи об'єктів. Розгляньмо приклад із повісті М. Хвильового «Вальдшнепи» [Хвильовий 1991: 235]:

[Агляя:] – Я тут весь час говорю тобі про конкретну людину, особистість, а ти про якийсь клас мені торочиш.

Цей випадок узагальнений прислів'ями: «За лісом дерева не бачить» і «За деревами лісу не бачить»;

4) до різних об'єктів одного класу:

[Товариш Вовчик, впевнений у тому, що його співрозмовник І.А.Карасик знайомий з Дмитром Карамазовим і його дружиною, запитує:]

– Хіба ви не знаєте мусьє Карамазова й мадам Карамазову?

І.А.Карасик заметушився і зробив винувате обличчя. «Братів Карамазових» він, можна сказати, читав, але йому й на думку не спадало, що ці брати (чи там один брат) могли завітати у його глухий край [Хвильовий 1991: 204];

5) до різних об'єктів різних класів:

[Агляя:] – Говорячи про Тараса Шевченка, ти мав на увазі віршомазів взагалі, чи саме його, божка вашої нації?

[Карамазов:] – Я мав на увазі й віршомазів взагалі, і його зосібна [Хвильовий 1991: 221];

6) до об'єкта суттєвого чи не суттєвого для загальної теми обговорення. Прикладом може служити гумористичний епізод із фільму «Розлучення по-італійськи», в якому головний герой не може згадати, коли народився його син і запитує жінку,

з якою він зустрічається, якого кольору взуття він у той час носив;

7) до об'єкта чи ситуації з цим об'єктом. Прикладом може служити фрагмент діалогу Рафаловича і Стальського, де останній розповідає про ситуацію в своїй сім'ї, про те, що вони живуть «як усі люди», тобто у фокусі емпатії утримує ситуацію з собою і дружиною як її об'єктами. У фокусі емпатії Рафаловича перебуває дружина Стальського:

– Пане, не брешіть! – роздразненим голосом буркнув Євгеній. – Ви живете собі по своїй волі, се так, але її держете в повній неволі під доглядом [Франко 1979: 213].

Розглянуті вище випадки різного фокусування емпатії в спілкуванні – далеко не повний їх вияв. Однак і вони дозволяють говорити про значний вплив незбігу емпатій на перебіг комунікативної взаємодії особистостей. Зокрема, перебування у фокусі емпатії мовців різних об'єктів, фактів, процесів, відношень тощо можуть стати (і стають) основою різних версій однієї події. Фрагмент із роману І. Франка «Основи суспільності»:

Вість про страшну пригоду в дворі вже коло десятої години рано розбігся блискавкою по селі. <...> Одні казали, що грабунок, другі, що крадіж, треті, що забійство. <...> Говорено о розбійниках, що вночі напали на двір, шукаючи грошей, то о якихось жидях, то врешті о циганах, котрих банда два дні тому переходила через село ... [Франко 1978а: 330].

Однією з важливих причин комунікативних невдач або серйозних комунікативних ускладнень може стати неготовність одного або всіх учасників комунікативного акту вести розмову на певну тему, тобто ставити у фокус емпатії конкретні об'єкти,

події, факти і т. ін. Типові репліки учасників спілкування у цьому випадку: *«Не бажая про це розмовляти»*, *«Давай поміняємо тему розмови»* і т. ін.

4. Прагматична емпатія і модусно-модальна складова тексту. Як і в попередніх випадках, емпатія і рух її фокусу суттєво залежать від функційно-змістової природи тексту; зокрема, важливими є такі ознаки: діалогічність, оповідність, опис, міркування та деякі інші. Розглянемо деякі випадки вияву прагматичної емпатії у діалогах та її вплив на успішність перебігу комунікації.

1. Зміна ставлення, оцінки до об'єкта зображення, який стає фокусом емпатії, обговорюється учасниками комунікації в подальшому. Апеляція мовців до різних оцінок одного об'єкта обговорення може стати (а часто і стає) основою непорозумінь, ускладнень у спілкуванні. Приклад із повісті М. Хвильового *«Вальдшнепи»*:

[Агля назвала Дмитра Карамазова провінціалом. Це викликало сміх товариша Вовчика].

– І зовсім нічого нема тут смішного! – різко шпурнула Агля і взяла Дмитрія під руку [Хвильовий 1991: 218].

2. Перехід з одного модусу на інший зі зміною оцінки, ставлення до об'єкта мовлення. Це перехід, наприклад, із перцептивного способу сприйняття об'єктів світу, притаманного мовцеві, на ментальний, притаманний адресату мовлення; від модусу знання до модусу віри тощо. Це може стати причиною конфліктів і непорозумінь, наприклад, у розмовах віруючої людини і атеїста, так званого металіста і того, у кого домінує модус зору (візувала) і. т.п.

3. Незгода з оцінкою співбесідника, яка є основою його емпатії і обговорюється в поточному спілкуванні, також може впливати на перебіг інтеракції, її успішність або неуспішність.

Приклад із роману І. Франка «Основи суспільності», де Олімпія Торська і служниця Гапка обговорюють міру важкості травми голови отця Нестора. Гапка наполягає на тому, що рана «тяжка», а це значить, що отця Нестора вбили, а пані Олімпія – що рана «легка» і отець Нестор сам впав з ліжка [Франко 1978б: 315-316].

5. Семантико-прагматичні вияви емпатії і комунікативна взаємодія учасників інтеракції. Емпатія, окрім диктумно-модусних складників змістової частини повідомлень, текстів, дискурсів, може також впливати на рух інтеракції в цілому. Зокрема, добір об'єктів та способи оперування ними залежать від низки аспектів, що стосуються осіб адресанта та адресата: їхніх психокогнітивних особливостей, соціальних ролей, вірувань, предметної та комунікативної мети та інших чинників. Так, наприклад, зовсім по-іншому сприймають і говорять про «атрибути» Творця у християнстві, мусульманстві, юдаїзмі та інших монотеїстичних релігіях і навіть конфесіях однієї релігії.

Спеціальні маніпуляції об'єктами мовлення (власне об'єктами, фактами, подіями), їх інтерпретацією, оцінками тощо – важливі комунікативні прийоми обману, демагогії, заплутування співбесідника. Як приклад, наведемо фрагмент з роману І.Франка «Основи суспільності», в якому власниця помістя графиня Олімпія Торська, знаючи, що отця Нестора хотіли вбити і пограбувати (підозра падає на її сина Адася), збиває з пантелику слухачів (челядь) своєю багатомовністю, перескакуванням з одного об'єкта на інший, раптовою зміною фокусу емпатії, переконуванням, що отець Нестор сам упав з ліжка тощо:

– Ну що вам, егомосьть? – Скрикнула пані Олімпія. –
Господи, якого ви нам страху завдали! Тут уже всі

почали думати, що вас убито, Бог зна що!.. А я все своє кажу: чекайте, він зараз прийде до себе! Хіба я вас не знаю? Адже з вами вже не раз таке бувало. Ну, скажіть, скажіть, най і отсей чоловік почує... Бачите, садівнику? Чи я вам не говорила? Мусили-сте, панотченьку, вчора трошки заміцну гербату випити... Рому троха замного долляти, правда? А я вам не говорила, що то може вам пошкодити? А, Господи, і так ударитися! Адже ж ви могли зовсім забитися! О! Певно, головою о кант гримнулися. Я вже післала по циркулика до Зворина, от-от тільки його не видно. Хоча я думаю, що його й не треба. <...> Стільки крові витекло! Але ми з Гапкою візьмемо вже вас під свою опіку! За пару день будете здорові, як риба!

Вона говорила живо, багато, перескакуючи з предмета на предмет, немов старалася заговорити о.Нестора, не дати йому прийти до слова [Франко 1978б: 327].

Ще одним спеціальним прийомом, характерним для демагогії, є так зване «переведення розмови на особистості». Йдеться про те, що замість обговорення сутності об'єктів, їх якостей, співвідношень тощо один із співрозмовників переходить на обговорення особистості співбесідника. Подібний комунікативний хід отримав жартівливу назву «Сам дурень!».

Отже, жоден дискурс, мовленнєвий жанр і мовленнєвий акт (висловлення, речення) не функціонують без впливу емпатії їх автора (адресанта), інших учасників комунікативного акту. Маючи синтетичну когнітивну, психо-емоційну природу, емпатія в процесах породження дискурсів і текстів стає джерелом добору учасників комунікативної події, складником їхньої диктумно-модусної (тобто власне інформативної та прагматичної, зокрема оцінної) «упаковки», формування

перспективи з позицій «об'єктивного» або ж «суб'єктивного» спостерігача або учасників комунікативної події. Від емпатії учасників спілкування залежить подальше розгортання текстової історії, руху сюжету загалом.

У найзагальнішому вигляді (без урахування низки психокогнітивних чинників) місце емпатії в процесах породження тексту (і дискурсу) можна визначити так:

Загальна інтенція мовця – Мотив – Загальний задум тексту – Текстова інтенція – Точка зору (загальна пресупозиція) – Концепт тексту – ЕМПАТІЯ – Сміслова структура тексту – Семантизація і синтаксування змістових елементів у внутрішньому мовленні – Розгортання диктумно-модусних (і модальних) складників тексту в зовнішньому мовленні.

6. Висновки і перспективи. Виявлення складників емпатії вимагає звернення до аналізу засобів мовного коду в їх експліцитних та імпліцитних формах, перш за все дейктичних засобів, дискурсивних слів, порядку слів у висловленні, а також інтонації, тональності, гучності й висоти голосу, тембрових характеристик, паралінгваліки та інших. Найважливішим виявом емпатії дискурсу (тексту) слід уважати фокусування, тобто організацію перспективи розгортання комунікативної події мовними, позамовними і паралінгвальними засобами. З позицій породження і сприйняття текстів і дискурсів перспективним вважаємо детальне опрацювання залежності текстово-дискурсивних «історій» від проявів емпатії, особливо на рівнях формування мовцем (адресантом, автором, наратором) диктумно-подійних і модусно-модальних складників повідомлення.

Література

Бацевич 2010: Бацевич Ф. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія. Львів : Вид-во ПАІС. 2010. 336 с.

Жуйкова 2000: Жуйкова М., Свідзинська О. Роль спостерігача у вербалізації результатів когнітивної діяльності. *Мовознавство*. Київ. 2000. № 6. С. 56-62.

Ковалевська 2002: Ковалевська Т. Ю. Моделювання емпатії в сучасній українській мові: автореф. дис. ... докт. філол. наук. Київ. 2002. 36 с.

Ковалевська 2008: Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування : монографія. Вид. 2-ге, випр. і доп. Одеса : Астропринт. 2008. 344 с.

Кутуза 2018: Кутуза Н. В. Комунікативна сугестія в рекламному дискурсі : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго. 2018. 734 с.

Николаева 1990: Николаева Т. М. Эмпатия. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва : Сов. энциклопедия. 1990. С. 592.

Палій 1992: Палій І. Так минає слава світу. Оповідання. *Дзвін*. Львів. 1992. № 4. С. 50-78.

Почепцов 2001: Почепцов Г. Г. Теория коммуникации : монографія. Москва : Рефл-бук; Ваклер. 2001. 656 с.

Селіванова 2006: Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К. 2006. 716 с.

Франко 1978а: Франко І. Для домашнього огнища. *І. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Т. 19. Київ : Наукова думка. 1978. С. 7-143.

Франко 1978б: Франко І. Основи суспільності. *І. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Т. 19. Київ : Наукова думка. 1978. С. 144-341.

Франко 1979: Франко І. Перехресні стежки. *І. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Т. 20. Київ : Наукова думка. 1979. С. 173-453.

Хвильовий 1991: Хвильовий 1991: Хвильовий М. Вальдшнепи. *М. Хвильовий. Твори у двох томах*. Т. 2. Київ : Дніпро. 1991. С. 204-266.

Чейф 1982: Чейф У. Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топики и точка зрения. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XI. Москва : Прогресс. 1982. С. 277-316.

Kuno 1976: Kuno Susumu. Subject, theme and the speaker's empathy: A re-examination of relativization phenomena. *Subject and topic*. New York: Academic Press. 1976. Pp. 417-444.

Kuno 1987: Kuno Susumu. Functional Syntax: Anaphora, Discourse and Empathy. Chicago : University of Chicago Press. 1987. 326 p.

МІЖРІВНЕВИЙ ВИЯВ КАТЕГОРІЇ ГОЛОВНОГО КОМПОНЕНТА ОДНОСКЛАДНОГО ІНФІНІТИВНОГО РЕЧЕННЯ

ЛЮДМИЛА КОВАЛЬ

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
Вінниця – Україна

Анотація. У студії проаналізовано стан вивчення односкладного інфінітивного речення в українському та зарубіжному мовознавстві, схарактеризовано головний компонент як ідентифікатор цього різновиду односкладного речення.

Установлено формально-синтаксичні вияви головного компонента інфінітивної односкладної конструкції в українській мові, розмежовано його три- та чотириелементний різновиди.

Визначено, що зв'язок формально-синтаксичних та семантико-синтаксичних параметрів головного компонента інфінітивного речення, незалежно від його структурної репрезентації, зумовлений специфікою синтаксичної деривації інфінітивних конструкцій та морфологічним вираженням основного, допоміжного і зв'язкового елементів самого головного компонента.

Виявлено семантико-синтаксичну базу триелементного головного компонента інфінітивного речення, репрезентовану предикатно-предикатною та предикатно-біпредикатною структурами.

Систему між'ярусних кореляцій чотириелементного головного компонента інфінітивного речення української мови представлено не тільки варіантними виявами предикатно-предикатної та предикатно-біпредикатної структури, а й їхніми сполученнями із семантично елементарним реченням, а також із семантично елементарним реченням та словосполученням.

Ключові слова: односкладне речення, інфінітивне речення, головний компонент, між'ярусна кореляція, предикат, предикатно-предикатна структура, предикатно-біпредикатна структура.

INTER-LEVEL DISCLOSURE OF CATEGORY OF THE MAIN COMPONENT OF ONE-MEMBER INFINITIVE SENTENCE

LIUDMYLA KOVAL

Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia – Ukraine

Summary. In the study the state of research of the one-member infinitive sentence in Ukrainian and foreign linguistics is analyzed, the main component is characterized as an identifier of this kind of one-member sentence.

The formal-syntactic manifestations of the main component of one-member infinitive construction in the Ukrainian language are established, its three- and four-element varieties are delimited.

It is determined that the connection of formal-syntactic and semantic-syntactic parameters of the main component of the infinitive sentence, regardless of its structural representation, is due to the specificity of the syntactic derivation of infinitive structures and the morphological expression of the main, auxiliary and connective elements of the main component.

The semantic-syntactic basis of the three-element main component of the infinitive sentence, represented by predicate-predicate and predicate-bipredicate structures, are revealed.

The system of inter-level correlations of the four-element main component of the infinitive sentence of the Ukrainian language is represented not only by variant manifestations of predicate-predicate and predicate-bipredicate structures, but also by their connections with a semantically elementary sentence, as well as with a semantically elementary sentence and phrases.

Keywords: one-member sentence, infinitive sentence, main component, interlevel correlation, predicate, predicyty-predicate structure, predicyty-bipredicate structure.

1. Постановка проблеми. Витлумачення інфінітива в контексті субстантивної синтаксичної деривації нівелює тривалу мовознавчу дискусію щодо потракування односкладних інфінітивних конструкцій як дієслівних чи іменних, а також надає достатньо аргументів кваліфікувати інфінітивне речення (далі – ІР) як різновид односкладного речення (далі – ОР), який має специфічні формально-

синтаксичні, власне-семантичні, семантико-синтаксичні та власне-комунікативні параметри, зумовлені насамперед лінгвальною природою самого інфінітива як міжчастиномовної форми, у якої, «з одного боку, відсутні показники синтаксичної залежності, а з іншого боку, яка має категорії виду та перехідності / неперехідності, а також латентні предикативні категорії часу, особи та стану, що виявляються в тексті завдяки композиційним, контекстуальним та інтонаційним засобам або зумовлюються ситуацією» [Голікова 2011: 5].

На користь того, що ІР являє собою окремий тип у системі українського простого односкладного речення, дослідники наводять і низку інших аргументів, зокрема «особливе вираження в їхній структурі синтаксичних категорій модальності, часу, особи, суб'єкта й агенса» [Загнітко 2004].

Виразником модальності в ІР слугують форма інфінітива та інтонація, а засобами, які підсилюють та диференціюють модальність, є частки. Залежно від лексичного наповнення компонентів речення, способу морфологічного вираження головного компонента (ГК) та інтонації модальна семантика ІР також може бути ускладнена частковими значеннями необхідності, бажаності, потрібності тощо. А. П. Загнітко акцентує, що за допомогою спеціалізованих засобів (модально-вставних елементів, інтонації тощо) в інфінітивних конструкціях може бути реалізований «увесь спектр суб'єктивно-модальних значень типу переконаності / непереконаності, сумніву, впевненості / невпевненості, можливості / неможливості» [Загнітко 2004].

Своєрідною в ІР є експлікація часу. Цікаво, що в потрактуванні цього питання й сьогодні серед лінгвістів немає однастайності. У сучасній науці про мову досить чітко простежується інтерпретація ІР як конструкцій, яким не

властива повна часова парадигма, оскільки, як наголошує А. П. Загнітко, «значна частина інфінітивних речень характеризується значенням позачасовості, тобто безвідносністю щодо моменту мовлення» [Загнітко 2004]. На його думку, до значення позачасовості інфінітивних конструкцій прилягає також семантика теперішнього розширеного, якому властиве не тільки співвідношення дії з моментом мовлення, а й поширення її на попередні та наступні моменти [Загнітко 2004].

Інакше витлумачує часове значення ІР Г. П. Арполенко: на підставі того, що ці конструкції «позначають дію, яка відбудеться в майбутньому або повинна відбутися в майбутньому за волею мовця» [Арполенко 1982: 9], дослідниця визначає загальне часове значення інфінітивних конструкцій як «значення дії, яка здійсниться в майбутньому (щодо моменту мовлення або якогось іншого моменту), ...формальними показниками при цьому є синтаксичний нуль допоміжного дієслова *бути* в теперішньому часі і форми минулого – майбутнього часу цього дієслова в минулому та майбутньому часах. Завдяки такій службовій зв'язці інфінітивному реченню притаманна синтаксична парадигма часових форм, оскільки на перший план у сприйнятті речень з дієсловом *бути* виступає час дії, виражений інфінітивом» [Арполенко 1982: 9]. Дослідниця встановила, що з усіх форм синтаксичного часу найпродуктивніший минулий час, що зумовлено самою природою інфінітивного речення, семантика якого «вже має значення потрібності, а звороти з *буде* немовби поєднують у собі два різнопланові майбутні часи – один смисловий і другий граматичний» [Арполенко 1982: 17].

Нетиповий вияв в інфінітивних конструкціях має також категорія особи, що «реалізується конструктивно-синтаксичним

способом і охоплює відношення висловлення до адресанта, адресата або до третього комуніканта» [Загнітко 2004]. Як зазначає Г. П. Арполенко, «хоч сама форма інфінітива ніякого стосунку до граматичної категорії особи не має, ІР може бути застосоване до всякої конкретної особи; при цьому легко допускається узагальнення» [Арполенко 1982: 17]. На думку О. Г. Межова, логічний зв'язок дії з визначеною або узагальненою особою є одним «із моментів, на основі яких варто розглядати ІР як окремих тип односкладних (а не різновид безособових)» [Межов 2013: 287]. Дія в ІР співвідноситься з активним дієм, вираженим іменником або його еквівалентом у давальному відмінку. О. Г. Межов акцентує, що на відміну від БР, у яких суб'єкт може бути представлений, крім давального відмінка, іншими непрямими відмінками, в ІР у позиції суб'єкта функціонує тільки давальний відмінок [Межов 2013: 287]. Причому давальний відмінок в інфінітивних конструкціях виражає значення потенційного суб'єкта дії, йому властива ознака активності, тому в позиції давального суб'єкта виступають здебільшого назви людей, зрідка – інших істот.

У системі дериваційних перетворень один із типів односкладної інфінітивної конструкції дослідники кваліфікують як трансформ ДР. Таке перетворення зумовлене транспозицією називного відмінка суб'єкта дії двоскладних конструкцій у давальний суб'єкта стану за умови, що предикати дії перетворюються в предикати стану за допомогою введення модальних допоміжних слів на зразок *потрібно, необхідно, треба, слід, варто, бажано, доцільно, можна* і под., які надають модальної вимушеності, імовірності або бажаності предикатові стану і знижують ранг предикатів дії, перетворюючи їх на предикати стану – потенційної дії. Пор.: *Я працюю і Мені потрібно працювати; Мені треба працювати; Мені варто*

працювати; Мені бажано працювати; Мені можна працювати і т. ін. Проте в дослідженнях із дериваційного синтаксису не ставили завдання з'ясувати співвідношення компонентів складеного ГК ІР із компонентами базових семантико-синтаксичних структур.

У формально-синтаксичній будові ГК ІР, крім інфінітива повнозначного дієслова, наявні експліцитна або імпліцитна форма зв'язки *бути* та слово з модальним значенням, пор.: *У такій ситуації можна було й не поспішати; Мені потрібно буде працювати; Треба було скоротити промову.* У семантико-синтаксичній структурі речення вони мають свої відповідники, що визначає загальний характер між'ярусних кореляцій ГК ІР.

Дієслівна зв'язка *бути* у формально-синтаксичній структурі речення, як відомо, буває безпосереднім формально-синтаксичним репрезентантом семантичного предиката і складником комплексного предикативного репрезентанта (складеного присудка або складеного головного члена односкладного речення) семантичного предиката [Косенко 2010: 16–17]. Як елемент ГК ІР вона репрезентує предикатну синтаксему разом з інфінітивом та модальним словом. Що ж до слова з модальною семантикою, то воно представляє супровідний модальний предикат. Відповідно семантико-синтаксичний корелят триелементного ГК ІР становитиме предикатно-предикатна структура, утворена основним предикатом стану – потенційної дії та супровідним модальним предикатом. Така предикатно-предикатна структура семантично неоднорідна, що зумовлено значенневою диференціацією предиката потенційної дії (потенційна конкретна фізична дія, потенційна локативна дія, потенційна мовленнєва діяльність, потенційна розумова діяльність, потенційна психічна діяльність)

та супровідного модального предиката (необхідна, бажальна, можлива модальність).

2. Семантико-синтаксична основа триелементного головного компонента інфінітивних конструкцій. У сучасній українській літературній мові триелементний ГК ІР може мати експліцитний та імпліцитний вияв слова з модальною семантикою, однак це не впливає на його між'ярусні співвідношення, за винятком лиш тієї особливості, що лексично виражений репрезентант супровідного модального предиката співвідносної предикатно-предикатної структури сприяє точнішому визначенню її значеннєвого різновиду, на відміну від установлення семантики предикатно-предикатної структури за допомогою контекстуальних та просодичних засобів, як у випадку із ГК ІР, що має зредуковане модальне слово.

Співвідносні з триелементним ГК ІР предикатно-предикатні структури зі значенням модальної характеристики стану – потенційної дії диференціюємо залежно від потенціалу супровідного модального предиката на:

- 1) предикатно-предикатні структури, які вказують на бажальність стану – потенційної дії,
- 2) предикатно-предикатні структури, що виражають можливість стану – потенційної дії,
- 3) предикатно-предикатні структури із семантикою необхідності стану – потенційної дії.

Проте не всі вони є базовими для ГК ІР зі зредукованим словом модальної семантики: якщо супровідні модальні предикати необхідності та бажальності, що не мають вербального вираження, можна встановити з контексту інфінітивної конструкції, то супровідні предикати можливості мають свого виразника тільки на лексичному рівні (слова модальної семантики *можна, можливо*). Саме тому предикатно-

предикатна структура зі значенням можливості стану – потенційної дії відповідає тільки ГК ІР із наявним словом модальної семантики. Проте ГК інфінітивних конструкцій, у складі яких є негаційна частка *не*, може корелювати з предикатно-предикатною структурою, що передає неможливість стану – потенційної дії. Оскільки в ІР зі зредукованим словом модальної семантики ідентифікатором модального репрезентанта слугує контекст, то синонімами до конструкцій *Не розмовляти; Не кричати; Не шуміти* є речення *Не можна розмовляти; Не можна кричати; Не можна шуміти; Не треба розмовляти; Не треба кричати; Не треба шуміти*. Незважаючи на те, що в стверджувальних конструкціях лексеми *можна* і *треба* реалізують супровідні предикати відповідно зі значеннями можливості та необхідності, у заперечних інфінітивних конструкціях вони обидві вказують на неможливість стану – потенційної дії, однак із різним рівнем імперативності: з вищим – в ІР, до складу яких уходить *не треба*, і з нижчим – в інфінітивних конструкціях, ГК яких має слово *можна* з часткою *не*.

2.1. Співвідношення триелементного головного компонента інфінітивних речень із предикатно-предикатною структурою зі значенням потрібності / непотрібності стану – потенційної дії. Семантику необхідності кваліфікуємо як найзагальніше поняття зумовленості, що охоплює часткові різновиди потрібності, зобов'язаності, невідворотності тощо. О. А. Тронь основою семантики необхідності / потреби вважає ситуацію свідомого вибору, що «розглядається як процес формування наміру суб'єкта змінити що-небудь у своєму оточенні, тобто увага фокусується на дії, яка оцінюється як засіб для досягнення мети» [Тронь 2001: 9].

Залежно від загальної семантичної настанови речення виділяємо такі значеннєві різновиди супровідного модального предиката необхідності: предикат необхідності, що виражає потрібність стану – потенційної дії, предикат необхідності, який указує на невідворотність стану – потенційної дії та предикат необхідності, що репрезентує стан – потенційну дію як волевиявлення чи наказ. Погоджуємося з О. О. Сікорською в тому, що в інфінітивних конструкціях «логічно розрізнені поняття необхідності та потрібності формально не відрізняються одне від одного. Можна лише говорити про перевагу того чи іншого відтінку, що визначається контекстом або ситуацією» [Сікорська 2009: 115]. Саме тому в нашій праці терміни «необхідність стану – потенційної дії» та «потрібність стану – потенційної дії» використовуємо як синонімічні.

Предикатно-предикатна структура, що репрезентує стан – потенційну дію істоти як необхідний, є основним семантико-синтаксичним корелятом ГК інфінітивної конструкції, що містить модальне слово. Цю семантико-синтаксичну структуру, так само як і семантико-синтаксичний відповідник ГК ІР зі зредукованим модальним словом, сформував основний предикат зі значенням стану – потенційної дії та супровідний предикат необхідності, однак супровідний предикат, аналогічно до основного предиката, вербалізований у формально-синтаксичній структурі речення, напр.: *Платити за кохання **потрібно** буде сонцем, друже* (Павличко 2004); *Але для того **треба** було **позбавитися** всього сміття в голові – порожніх егоїстичних думок, дріб'язкових мрій і мізерних уявлень про найближче майбутнє* (Карпа 2009).

В українській мові модальний супровідний предикат експлікують лексеми, значеннєва структура яких не ускладнена додатковими диференційними семами (*треба, потрібно,*

необхідно, слід, подобає, належить, повинно), і слова, що мають у своїй семантиці додаткові значеннєві компоненти (*пора, час*), напр.: *Може тут **слід вжити** слова на киталт «парансихологія» чи «метафізика»* (Карпа 2009). Якщо слова першої групи є універсальними виразниками різних значень необхідності (особиста потреба, обов'язок, зумовленість обставинами, часом), виявлених контекстуально, пор.: – *Послухай, мені дуже **треба його знайти*** (Дяченки 2000) (особиста потреба); – *Послухай, мені дуже **треба його знайти сьогодні*** (зумовленість часом); – *Послухай, мені дуже **треба його знайти***. *Уже починається вистава* (зумовленість обставинами), то слова другої групи експлікують тільки необхідність, детерміновану часовими обмеженнями, напр.: ***Пора вже взятися** за вила, **Хай душі темнії горять!**; **Пора заспівувати** пісень, що їх колись навчила мати*. Однак і ті, і ті лексеми у функції супровідного предиката необхідності послідовно модифікують основний предикат стану – потенційної дії, реалізуючи разом із ним ті п'ять різновидів предикатно-предикатних структур необхідності, що розмежовані так само за специфікою потенційної дії:

1) триелементний ГК IP ↔ основний предикат стану – потенційної конкретної фізичної дії істоти + супровідний предикат необхідності: *Так лиш варто **вживати повітря**, Так лиш **слід прочиняти двері*** (Жадан 2011); ***Потрібно збирати солом*** (Дяченки 2000);

2) триелементний ГК IP ↔ основний предикат стану – потенційної локативної дії істоти + супровідний предикат необхідності: – *Я розумію, що **треба тікати** звідси негайно* (Дяченки 2000); *Терміново **треба їхати** до Батієвого урочища* (Шкляр 2011);

3) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної мовленнєвої діяльності істоти + супровідний предикат необхідності: **Потрібно тихо-тихо прошептати:** «Я люблю...» (Декамерон 2010); – **Потрібно прочитати заклинання!** (Дяченки 2000);

4) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної розумової діяльності істоти + супровідний предикат необхідності: **Людам, хоч як це дивно, завжди відомо більше, ніж їм належить знати** (Роздобудько 2013); **Може, так і треба вчити молодих, через громадський вплив** (Брати Капранови 2000);

5) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної перцептивної діяльності істоти + супровідний предикат необхідності: **Треба чути голос.**

У сучасній українській літературній мові виразником основного предиката предикатно-предикатної структури необхідності, крім дієслів, ужитих у прямому значенні, слугують також дієслівні лексеми, спроможні реалізувати семантику стану – потенційної дії своїм переносним значенням, та фразеологічні одиниці, напр.: **Просто треба відключитися, «порахувати слонів» – і все минеться, збудеться, зникне** (Роздобудько 2013); **І гриба знайти, треба мати щастя.**

Предикатно-предикатна структура із супровідним предикатом необхідності є типовим корелятом також триелементного ГК ІР, у якому зредуковане слово модальної семантики: **Негайно поїхати в сусідній обласний центр** (Карпа 2009); **Підводиться з місця, лізти на лави, збуджено гомоніти, намагаючись розглядіти щось нове** (Дяченки 2009). Характерно, що, незважаючи на імпліцитну форму, модальне слово послідовно виражає семантику необхідності. У сучасній українській літературній мові зафіксовано п'ять різновидів

співвідношень такого триелементного ГК ІР із предикатно-предикатною структурою необхідності стану – потенційної дії:

1) триелементний ГК ІР зі зредукованим модальним словом ↔ основний предикат стану – потенційної конкретної фізичної дії істоти + супровідний предикат потреби: **Спати** свої конспекти (Карпа 2009); **Позатуляти** шпарки у хаті товстими книжками (Карпа 2009);

2) триелементний ГК ІР зі зредукованим модальним словом ↔ основний предикат стану – потенційної локативної дії істоти + супровідний предикат потреби: **Піти** до схимників (Карпа 2009); **Йти** по вулиці (Карпа 2009);

3) триелементний ГК ІР зі зредукованим модальним словом ↔ основний предикат стану – потенційної мовленнєвої діяльності істоти + супровідний предикат потреби: **Сказати** серйозно (Карпа 2009); **Говорити** тими ж мовами (Карпа 2009); **Розмовляти** про мистецтво (Карпа 2009);

4) триелементний ГК ІР зі зредукованим словом модальної семантики ↔ основний предикат стану – потенційної розумової діяльності істоти + супровідний предикат потреби: **Спати й думати** інфінітивами (Карпа 2009);

5) триелементний ГК ІР зі зредукованим словом модальної семантики ↔ основний предикат стану – потенційної перцептивної діяльності істоти + супровідний предикат потреби: **Щовечора** **оглядати** кожен куток (Декамерон 2010).

Домінує зв'язок триелементного ГК ІР із предикатно-предикатною структурою на означення потреби стану – потенційної конкретної фізичної дії істоти. В українській мові його реалізує досить широке коло дієслів зі значенням творення та руйнування, а також на позначення різних видів діяльності

(будувати, саджати, руйнувати, ламати, косити, грати, бити, гнути, чавити і под.), напр.: **Бити** в хаті вікна (Карпа 2009).

Виразниками кореляції триелементного ГК IP із предикатно-предикатною структурою, що передає потрібність стану – потенційної локативної дії істоти, слугують дієслова ЛСГ руху (*іти, бігти, їхати, летіти* тощо), ЛСГ переміщення в просторі, що поєднують у собі значення переміщення й конкретної фізичної дії (або акціонально-локативні дієслова) (*везти, вести, нести* і под.), а також дієслова перехідного типу між предикатами дії та процесу (*падати, текти, опадати, обсипатися* тощо), напр.: **Літати** й **літати** (Карпа 2009).

До основних належить і кореляція триелементного ГК із предикатно-предикатною структурою із семантикою потрібності стану – потенційної мовленнєвої діяльності істоти, напр.: *Так що не вам мені **розповідати** про родинне тепло* (Жадан 2011); **Розмовляти**, *дивитися одне на одного – очі в очі* (Дяченки 2000); *Довго **вмовляти** і гладити його по голові* (Карпа 2009). Реалізатором цього різновиду міжрівневих співвідношень є дієслова ЛСГ мовлення, причому як дієслівні лексеми, що означають власне акт говоріння, не передаючи ні змісту, ні манери висловлювання мовця (*казати, промовляти, говорити, висловлюватися* тощо), так і ті дієслова, що характеризують зміст мовлення (*балакати, відповідати, обговорювати, оповідати, переказувати, провіщати, радити, розповідати, співати, читати, шептати*) та особливості акту говоріння і способу промовляння (*белькотати, буркати, варнякати* тощо). В об'єктній позиції інфінітивних конструкцій із такими дієсловами в ролі ГК функціонують іменникові лексеми на зразок *слово, оповідання, історія, казка*, що виражають різновиди мовлення [Межов 2011: 90].

Триелементний ГК ІР зі зредукованим модальним словом, що корелює з основним предикатом стану – потенційної розумової діяльності істоти та супровідним предикатом потрібності, експлікують інфінітиви дієслів ЛСГ розумової діяльності, пов'язані з інтелектуальною сферою людського буття. Це дієслова *аналізувати, вивчати, вимірювати, відгадувати, відмінювати, віднімати, гадати, ділити, додавати, досліджувати, думати, збагнути, згадувати, з'ясовувати, класифікувати, множити, мотивувати, обґрунтовувати, обчислювати, ототожнювати, переосмислювати, порівнювати, пригадувати, пояснювати, рахувати, розраховувати, розв'язувати, планувати, тлумачити, узагальнювати, усвідомлювати, учити, формулювати* та ін., напр.: **Вивчити** вірш напам'ять; **Проаналізувати** синтаксичні функції інфінітива у запропонованих реченнях. Предикати, виражені дієсловами такої семантики, О. А. Боговик кваліфікує як «предикати знання на позначення володіння, отримання, передавання знань або володіння, отримання, передавання відомостей чи інформації» [Боговик 2012: 158]. Цікаво, що як різновид предикатів знання дослідниця виділяє «предикати знання чуттєвого сприйняття, або ментальні предикати (*чути, почути, зачути, помічати* і под.)» [Боговик 2012: 158].

І, нарешті, базовим семантико-синтаксичним корелятом триелементного ГК ІР зі зредукованим модальним словом може бути предикатно-предикатна структура, що репрезентує як потрібний стан – потенційну перцептивну діяльність істоти: **Бачити** все, всіх і кожного; **Відчувати** кожен подих, кожную клітинку. Морфологічним виразником такого семантико-синтаксичного компонента слугують дієслова перцептивної діяльності (чуттєвого сприйняття) (*бачити, дивитися, доторкатися, відчувати, нюхати, оглядати, помічати, слухати,*

спостерігати, чути і под.), що перебувають на периферії предикатів дії. І. Ю. Ротару дещо обмежує корпус цієї дієслівної лексики, вилучаючи з нього дієслова *снитися, приснитися, маритися, примаритися, верзтися* (у значенні «снитися») тощо, оскільки кваліфікує їх як окремий значенневий різновид предикатних синтаксем – предикати оніричного стану [Ротару 2013: 35].

У розмовному стилі української літературної мови поширені інфінітивні конструкції, ГК яких корелює із предикатно-предикатною структурою на означення стану – потенційної дії як волевиявлення чи наказу, напр.: – *Мовчати!* – *grimнув отаман* (Дяченки 2000); – *Відчинити двері!* (Дяченки 2000); – *Відступити, негайно відступити!* (Дяченки 2000). Основний предикат такої предикатно-предикатної структури можуть репрезентувати всі п'ять значенневих різновидів предикатів стану – потенційної дії: предикат стану – потенційної конкретної фізичної дії (– *Завтра з самого ранку косити!*), предикат стану – потенційної локативної дії (– *Бігти тільки алесю!*); – *Розчавити, знищити!* (Дяченки 2000), предикат стану – потенційної мовленнєвої діяльності (– *Декламувати лише стоячи!*), предикат стану – потенційної розумової діяльності (– *Множити тільки двоцифрові числа!*), предикат стану – потенційної перцептивної діяльності (– *Спостерігати за розвитком вишневої гілки упродовж двох тижнів!*). Ця предикатно-предикатна структура – базова для триелементного ГК тих інфінітивних конструкцій, що відрізняються категоричністю висловлення.

Триелементний ГК IP зі зредукованим модальним словом корелює також із предикатно-предикатною структурою, утвореною основним предикатом стану – потенційної дії та супровідним предикатом зі значенням невідворотності, напр.:

Благослови, добра доле, вередухо вперта, На цій землі мені жити та на ній і вмерти (Симоненко 2012); *І завтра знову сонцю світити, і травам буяти, і птахам співати...* Значеннєва специфіка цього різновиду супровідного модального предиката – оцінювати стан як такий, що не можна анулювати або відтермінувати, бо він не залежить від волі, бажання суб'єкта, а є тим, що судився долею (вищою силою тощо), тобто як певна крайність. Характерно, що такі ГК ІР функціонують здебільшого в лаконічних, експресивних контекстах, для яких обов'язкова наявність адресатного суб'єкта, формально-синтаксичним виразником якого є прислівний другорядний член, поєднаний із головним напівсильним керуванням.

Ужитий із часткою *не* триелементний ГК інфінітивної конструкції, у складі якого наявне модальне слово зі значенням необхідності, також може бути пов'язаний із предикатно-предикатною структурою, що характеризує стан – потенційну дію як непотрібні, напр.: *Бо величі справжній не треба спиратись на плечі нікчем* (Симоненко 2012); *І ще, милуючись ними [зорями], не треба задирати голову* (Симоненко 2012); *І не треба долі дорікати* (Симоненко 2012). Поява цього різновиду інфінітивних конструкцій зумовлена потраплянням частки *не* в позицію реми на власне-комунікативному рівні й формуванням нового типу модальних значень, пов'язаних із запереченням [Баган 2012: 70], зокрема значення непотрібності.

Оскільки семантика непотрібності в усіх її значеннєвих виявах ґрунтується на семантиці потрібності (необхідності), логічно, що значеннєвий спектр предикатно-предикатної структури непотрібності стану – потенційної дії тотожний семантиці предикатно-предикатної структури необхідності стану – потенційної дії.

2.2. Кореляції триелементного головного компонента інфінітивних речень із предикатно-предикатною структурою зі значенням можливості / неможливості стану – потенційної дії. Триелементний ГК ІР, що має у своєму складі модальне слово, співвідноситься також із предикатно-предикатною структурою можливості стану – потенційної дії. Виразником такого ГК є сполучення інфінітива повнозначного дієслова доконаного або недоконаного виду, нульової або матеріально вираженої дієслівної зв'язки *бути* та модального слова, що виражає модальність можливості.

У ролі репрезентанта супровідної предикатної модальної семантики домінує лексема *можна* напр.: *Чи ж неповторне можна повторити* (Костенко 2012); *Їх [зорі] можна буде взяти в руки...* (Симоненко 2012). Дещо периферійнішим у цій функції є слово *можливо*, напр.: *А чи взагалі можливо вільно робити свій вибір?* Зрідка її набувають дієслівні лексеми *мислимо, допустимо, припустимо, ймовірно*, семантична структура яких ускладнена додатковою семою «теоретична можливість», пор.: *А чи у Франції хоч імовірно досхочу наїстися?* (Загребельний 2011).

На комунікативному рівні модальність можливості характеризує відповідний стан, процес та відповідну дію як потенційні, тобто такі, що перебувають у сфері нереального, але в будь-який момент під впливом того чи того чинника можуть стати реальними [Бернацька 2011: 15]. Залежно від специфіки детермінувального чинника дослідники розмежовують часткові значення інваріанта «можливість»: 1) можливість як здатність, 2) можливість як внутрішня спроможність, 3) можливість як наявність сприятливих умов, 4) можливість як право, 5) можливість як дозвіл.

Залежно від специфіки реалізації конкретного вияву семантики можливості розмежовано такі значеннєві різновиди супровідного предиката можливості базової предикатно-предикатної структури можливості стану – потенційної дії: 1) можливість у певний час, напр.: *Після обіду можна буде потрапити до директора*; 2) можливість за певної умови, напр.: *Червоний пухир [вітрило] спритно поліз на гору і одразу надувся як годиться. Отак от. Тепер можна повертатися на місце* (Брати Капранови 2000); 3) можливість як дозвіл, напр.: *Нарешті мати дозволила: – Можна з'їсти одну цукерку*.

В українській мові ці значення можливості, експліковані супровідним модальним предикатом, поєднуються з тими значеннями основного предиката стану – потенційної дії, що й супровідні предикати зі значенням необхідності (пор.: *З батька можна було писати лицарів чи апостолів* (Довженко 2001) (можливість стану – потенційної конкретної фізичної дії істоти); *У той час можна було переселитися й у Томську губернію* (можливість стану – потенційної локативної дії істоти); *Можна лягати мене, можна говорити, що хочеш* (Дяченки 2000) (можливість стану – потенційної мовленнєвої діяльності істоти); *Словом, її вчинок можна кваліфікувати як подвиг* (Роздобудько 2013) (можливість стану – потенційної розумової діяльності істоти); *(...в багатьох обличчях можна спостерігати щось від тебе – щось невловно видозмінене, проте спільне їм усім* (Забужко 2005) (можливість стану – потенційної перцептивної діяльності істоти), що дає підстави зробити висновок про регулярність кореляції триелементного ГК ІР зразка «інфінітив повнозначного дієслова доконаного чи недоконаного виду + імпліцитна або експліцитна дієслівна зв'язка *бути* + модальне слово зі значенням можливості» з базовою предикатно-предикатною структурою, утвореною

основним предикатом стану – потенційної дії та супровідним модальним предикатом зі значенням можливості.

У ролі семантико-синтаксичного корелята триелементного ГК ІР (з наявним модальним словом) слугує також предикатно-предикатна структура неможливості стану – потенційної дії. Її значення формують семантичні вияви основного предиката стану – потенційної дії та супровідного модального предиката неможливості.

Супровідний предикат має відповідний арсенал засобів його експлікації, серед яких домінує аналітичне дієслово стану *можна*, ужите з негаційною часткою *не* (*Не можна виказати* (Дяченко 2000); *Не можна помилитися, не можна пропустити і кроку...* (Дяченко 2000) та в інфінітивних конструкціях риторичної питальної модальності (*Можна маленьких ображати? Можна на уроках сміятися? Можна заняття пропускати?*).

До ядерних експлікаторів заперечного різновиду семантики можливості наближене й слово *неможливо*, яке, до речі, більш типове у функції супровідного предиката базової предикатно-предикатної структури аналізованого ГК ІР, порівняно з його лексичним антонімом *можливо* (*І неможливо (навіть якби й міг на слово спромогтись) спитати Бога, яке тисячоліття надворі й куди мене веде моя дорога* («Улюблені вірші про кохання»).

Як виразник супровідного предиката неможливості в українській мові зафіксоване й слово *несила*, напр.: *Між думками учинилися галас і бійка, вгамувать несила їх пристрасть і шал* (Симоненко 2012); *В степу несила нудьгувати*. Якщо *не можна* і *неможливо* – універсальні виразники різних значень неможливості (неможливість через заборону, неможливість через відсутність належних умов,

неможливість через відсутність потрібних внутрішніх якостей тощо), то лексема *несила* оцінює певний стан – потенційну дію як неможливість лише через внутрішню неспроможність його носія, тобто через брак належних фізичних, психічних, емоційних чи інтелектуальних здібностей індивідуума.

Супровідний предикат неможливості в різних семантичних виявах модифікує п'ять значень основного предиката стану – потенційної дії, на основі чого виокремлено такі співвідношення ознак триелементного ГК ІР із базовою предикатно-предикатною структурою:

1) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної конкретної фізичної дії істоти + супровідний предикат неможливості: *Іграшками, що містять дрібні деталі, не можна гратися дітям до трьох років*;

2) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної локативної дії істоти + супровідний предикат неможливості: *Не можна виїжджати з країни*;

3) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної мовленнєвої діяльності істоти + супровідний предикат неможливості: *Не можна читати вголос* (Дяченки 2000); *Не можна розмовляти в кінотеатрі під час перегляду фільму*;

4) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної розумової діяльності істоти + супровідний предикат неможливості: ***Неможливо запам'ятати** стільки матеріалу за один вечір*;

5) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної перцептивної діяльності істоти + супровідний предикат неможливості: ***Неможливо побачити** віруси й бактерії без мікроскопа*.

Предикатно-предикатна структура зі значенням неможливості стану – потенційної дії слугує базовим корелятом для триелементного ГК тих інфінітивних конструкцій, цілісне модальне забарвлення яких формує частка *не* як оператор заперечення. Поєднуючись із незалежним інфінітивом без частки *б* (*би*), вона вказує на неможливість стану – потенційної дії, напр.: *Нам не **дрімають** на тихому причалі, Не **випливають** в кімнатній тишині свої дрібненькі втіхи і печалі В меланхолійні вірші і пісні* (В. Стус); *Не **бігати** щодуху біля урвища*. Такий стан може бути детермінований як внутрішніми (інтелектуальні якості, система поглядів та переконань, фізичний або психічний стан, здібності, вміння, навички, риси характеру, властиві суб'єктові потенційної дії), так і зовнішніми (часовий цейтнот, соціальні закони, явища природи тощо) чинниками.

В українській мові супровідний предикат із семантикою неможливості модифікує значення предиката стану – потенційної дії, формуючи разом із ним відповідні значеннєві різновиди предикатно-предикатних структур, що передають неможливість стану – потенційної дії. Із цими предикатно-предикатними структурами триелементний ГК ІР, до складу якого входить заперечна частка *не*, має такі кореляції:

1) триелементний ГК ІР зі зредукованим модальним словом і негатором ↔ основний предикат стану – потенційної конкретної фізичної дії істоти + супровідний предикат неможливості: *Не **писати** гелевою ручкою; Не **літати** через край діжки;*

2) триелементний ГК ІР зі зредукованим модальним словом і негатором ↔ основний предикат стану – потенційної локативної дії істоти + супровідний предикат неможливості: *Не **мчати** до комп'ютерного клубу, а читати; Не **перекладати***

папери на столі; Не заносити валізи до кімнати; На морозі довго не сидіти;

3) триелементний ГК ІР зі зредукованим модальним словом і негатором ↔ основний предикат стану – потенційної мовленнєвої діяльності істоти + супровідний предикат неможливості: *Не говорити по півгодини мобільним* (Декамерон 2010); *Не шептати на уроці; Не розмовляти в бібліотеці;*

4) триелементний ГК ІР зі зредукованим модальним словом і негатором ↔ основний предикат стану – потенційної розумової діяльності істоти + супровідний предикат неможливості: *Не відмінювати іменники іншомовного походження – назви дівчат або одружених жінок; Не вивчати напам'ять фрагменти англomовних текстів без перекладу; Не додавати дроби з різними знаменниками;*

5) триелементний ГК ІР зі зредукованим модальним словом і негатором ↔ основний предикат стану – потенційної перцептивної діяльності істоти + супровідний предикат неможливості: *Не дивитися на затемнення сонця без захисних окулярів; Не помічати недоліків свого обранця; Не слухати голосну музику.*

Залежно від контексту модальне значення неможливості, поєднуючись із різними значеннями основного предиката, формує широкий семантичний діапазон: від особистої неспроможності (*Не кричати, не співати, не кашляти, бо все це подразнює хворе горло*) аж до категоричного соціального табу (*Не торкатися! Об'єкт під напругою*), характеризуючи в такий спосіб будь-який із зазначених станів – потенційних дій.

2.3. Співвідношення триелементного головного компонента інфінітивних конструкцій із предикатно-предикатною структурою зі значенням бажаності / небажаності стану – потенційної дії. Периферійним семантико-

синтаксичним корелятом триелементного ГК ІР із наявним модальним словом є предикатно-предикатна структура, що репрезентує стан – потенційну дію істоти як бажані. Така предикатно-предикатна структура є базовою для двох формально-синтаксичних різновидів триелементного ГК інфінітивної конструкції, розмежовуваних лише за лексико-семантичним наповненням аналітичного дієслова стану, що його виражає, та наявністю / відсутністю при ньому оптативної частки *б* (*би*):

1) триелементний ГК ІР, утворений за моделлю «інфінітив повнозначного дієслова доконаного або недоконаного виду + імпліцитна чи експліцитна зв'язка *бути* + модальне слово зі значенням бажальності»: ***Бажано прорепетиувати виступ ще раз; Варто дочитати до кінця цю сторінку*** (Карпа 2009); ***Варто було потрапити на заїжджий двір...*** (Дяченки 2000);

2) триелементний ГК ІР, сформований за моделлю «інфінітив повнозначного дієслова доконаного або недоконаного виду + імпліцитна чи експліцитна дієслівна зв'язка *бути* з часткою *б* (*би*) + модальне слово зі значенням необхідності»: ***І, до речі, аптечку треба було б нормальну завести, а то валяється все по кутках...*** (Брати Капранови 2000).

Виразниками бажального різновиду модальної семантики є лексеми *бажано*, *варто* (*варт*), що виражають ступінь бажаності встановлення реальних зв'язків між предикатом та відповідним актантом пропозиції. Для посилення семантики бажальності спорадично вживають частку *б* (*би*), напр.: ***Варто б запитати посла, чи міг би він зустрітися зі мною?*** (Загребельний 2001).

Хоч значеннева структура інваріанта «бажальність» має багато семантичних виявів, однак слова *бажано*, *варто* (*варт*) у сполученні з інфінітивом повнозначного дієслова реалізують нешироке коло часткових значень бажальності. Це – рекомендація (*Взимку королів **варто** тримати в клітці*, побажання (*Вранці **варто** вкинути до неї пачку гречки і пакетик майонезу, подумала я ...* (Роздобудько 2013), порада (***Бажано** було б поселитися в готель*. Характерно, що в розмежуванні цих значень помітну роль відіграє контекст або ситуація, суб'єктивна інтерпретація, що засвідчує їхню відносно хитку розрізнявальну межу.

Такий самий значенневий спектр бажальної семантики реалізують й аналітичні дієслова стану, для яких первісним є значення необхідності (*треба, потрібно, пора*). Проте наявність у конструкції частки *б* (*би*) як оператора бажальної семантики нейтралізує її імперативну настанову й детермінує перетворення модального значення необхідності на значення бажальності, пор.: *Обдивився себе з ніг до голови, провів долонею по щоці: **треба б поголитися*** (Яворівський 2008).

Крім лексем, що експлікують бажальну семантику своїм прямим значенням, в українській мові в цій функції вживають і відприслівникові аналітичні дієслова стану з імпліцитною зв'язкою *було* та з оптативною часткою *б* (*би*), пор.: *добре б, непогано б* (напр., ***Непогано б вивчити вірш заздалегідь***), а також відприкметникові аналітичні дієслова стану з оптативною та негаційною частками, пор.: *не зле б, не зайве б* (напр., ***Не зайве б повторити зміст усього розділу***). На основну семантику таких репрезентантів бажальності нашаровується додаткове значення «позитивність».

Усі схарактеризовані засоби вираження бажального різновиду модальної семантики послідовно реалізують

супровідний предикат предикатно-предикатної структури бажальності стану – потенційної дії, співвідносної з триелементним ГК IP, що не має зв'язки та частки *б* (*би*), але в ньому наявне модальне слово, що так само послідовно в усіх своїх значеннях модифікує п'ять семантичних виявів основного предиката стану – потенційної дії (*Привозні фрукти бажано мити двічі* (предикат стану – потенційної конкретної фізичної дії + супровідний предикат бажальності); *Після дощу у грядки варто б заходити босоніж* (предикат стану – потенційної локативної дії + супровідний предикат бажальності); *Регламент роботи конференції бажано обговорити заздалегідь* (предикат стану – потенційної мовленнєвої діяльності + супровідний предикат бажальності); *Перед тим, як змінювати професійну діяльність, варто ретельно проаналізувати всі її позитиви й недоліки, а також зіставити їх із плюсами й мінусами нової роботи* (предикат стану – потенційної розумової дії + супровідний предикат бажальності); *За експериментом варто б поспостерігати ще деякий час* (предикат стану – потенційної перцептивної діяльності + супровідний предикат бажальності).

Предикатно-предикатна структура із семантикою бажальності стану – потенційної дії слугує семантико-синтаксичною основою для триелементного ГК IP, вираженого незалежним інфінітивом повнозначного дієслова доконаного або недоконаного виду, часткою *б* (*би*), нульовою формою дієслівної зв'язки та зредукованим модальним словом, напр.: *Самій зустріти б його після того* (Карпа 2009); *Потім ніти б туди* (Карпа 2009); *Цілувати б твою ніжну шкіру* (Карпа 2009). Конструкції з таким ГК передають бажаність потенційної дії, побоювання чи застереження з приводу здійснення / нездійснення її, оцінку здатності або схильності до дії тощо [Межов 2013: 292] і є основними відповідно до рангового

співвідношення синтаксичних одиниць бажальної модальності. Вони функціонують переважно в розмовному мовленні, а також у художній розповіді, особливо ж у ліричних відступах.

Конституентами предикатно-предикатної структури, що характеризує стан – потенційну дію як бажані є основний предикат стану – потенційної дії та супровідний предикат бажальності, призначення якого полягає у представленні стану – потенційної дії істоти як таких, яких вона прагне досягнути. Залежно від характеру бажання, умов його реалізації чи нереалізації дослідники розмежовують різновиди бажаності, що вможливорює й розмежування значеннєвих різновидів супровідного предиката бажальності та значеннєвих різновидів предикатно-предикатної структури, яка передає бажаність стану – потенційної дії істоти. Однак, зважаючи на однотипність граматичної експлікації співвідносного триелементного ГК ІР, ідентифікація конкретного семантичного вияву предиката бажальності, що супроводжує основний предикат стану – потенційної дії базової предикатно-предикатної структури, можлива лише з контексту. Напр., у конструкції *Поспілкуватися б особисто з режисером цієї кінострічки* супровідний предикат бажальності співвідносної предикатно-предикатної структури репрезентований різновидом «власне бажання». У реченні *Завтра йду на кінофестиваль, поспілкуватися б там із режисером цієї кінострічки* передано «намір» як значеннєвий вияв супровідного предиката бажальності. А в тексті *Йду на знімальний майданчик. Поспілкуватися б там із режисером цієї кінострічки* реалізований семантичний різновид супровідного предиката бажальності «спроба». І, нарешті, текст *Ви не зрозуміли ідейної концепції фільму. Вам поспілкуватися б особисто з режисером цієї кінострічки* репрезентує «побажання» як різновид

супровідного предиката бажальності базової предикатно-предикатної структури ГК ІР. Отже, в українській мові супровідний предикат предикатно-предикатної структури на означення бажальності стану – потенційної дії реалізує різні модальні значення, конкретні вияви яких зумовлені контекстом.

Названі значеннєві різновиди супровідного предиката бажальності послідовно модифікують основний предикат стану – потенційної дії в усіх його семантичних виявах, формуючи п'ять співвідношень формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак ГК ІР, вираженого формою доконаного або недоконаного виду інфінітива повнозначного дієслова, часткою *б* (*би*), зредукованим модальним словом та імпліцитною або експліцитною дієслівною зв'язкою *бути*:

1) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної конкретної фізичної дії істоти + супровідний предикат бажальності: ***Скосити б усе комбайном!***; ***Засклити б до холодів балкони на всіх поверхах***;

2) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної локативної дії істоти + супровідний предикат бажальності: ***Їхати б так аж до Польщі*** (Яворівський 2008); ***Посунути б шафу трохи праворуч***;

3) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної мовленнєвої діяльності істоти + супровідний предикат бажальності: – ***Заспівати б гуртом нашої улюбленої Поінформувати б студентство. Так де там!***;

4) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної розумової діяльності істоти + супровідний предикат бажальності: ***Проаналізувати б спокійно всі можливі варіанти***; ***Пояснювати б своєчасно всі примітки до правил проведення конкурсу***;

5) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної перцептивної діяльності істоти + супровідний предикат бажальності: *Доторкнутися б бодай на мить до цього дива* (Декамерон 2010); *Подивитися б на ті давні піраміди*.

За наявності в структурі інфінітивної конструкції з аналізованим ГК частки *не* характер значення його супровідного модального предиката змінюється: базовим корелятом такого ГК слугує предикатно-предикатна структура, що оцінює стан – потенційну дію як небажані, напр.: *Не ходити б увечері самій до парку* (Декамерон 2010); *Тобі не мріяти б про принца*. Такі конструкції мають рекомендаційний характер. Репрезентуючи стан – потенційну дію істоти як небажані, цей значеннєвий різновид модального предиката послідовно супроводжує всі п'ять значеннєвих виявів основного предиката стану – потенційної дії української мови. Пор.: *Не споруджувати би знову цих парканів* (предикатно-предикатна структура зі значенням небажаності стану – потенційної конкретної фізичної дії); *Не перевозити б щоосені врожай картоплі з другого кінця села* (предикатно-предикатна структура, що характеризує як небажаний стан – потенційної локативної дії); *Не говорити би з батьками так категорично* (предикатно-предикатна структура небажаності стану – потенційної мовленнєвої діяльності); *Не аналізувати б так детально ці поведінкові дрібниці в житті молоді сім'ї* (предикатно-предикатна структура, що виражає небажаність стану – потенційної розумової діяльності); *Не відчувати б негативних емоцій* (предикатно-предикатна структура небажаності стану – потенційної перцептивної діяльності).

Особливістю кореляції триелементного формально-синтаксичного вияву ГК ІР із предикатно-предикатною структурою небажаності стану – потенційної дії є обмежений та

однотипний репертуар засобів її експлікації, порівняно з вираженням кореляції цього ж ГК із предикатно-предикатною структурою бажаності стану – потенційної дії.

Конституентами такої предикатно-предикатної структури слугують основний предикат стану – потенційної дії істоти та супровідний предикат небажальності. Якщо значеннєве наповнення основного предиката в них таке саме, як і семантичне наповнення основних предикатів, схарактеризованих вище різновидів базових предикатно-предикатних структур, то експлікація супровідного предиката відмінна. Оскільки семантика небажаності є заперечним модальним різновидом семантики бажаності, логічно, що її виразником є основний засіб репрезентації значення бажаності – аналітичні дієслова *бажано*, *варто* (*варт*) з оператором негаційної семантики *не*: *Не бажано брати довгостроковий кредит*; *Не варто вислуховувати дурні запитання!* (Дяченки 2000); *Не варто цього читати* (Дяченки 2000); *Таки не варт було їхати* (Андрухович 2000). Ці аналітичні дієслова залежно від контексту й ситуації передають різні відтінки модального значення небажаності, реалізуючи в такий спосіб відповідні семантичні вияви супровідного предиката небажаності, що модифікують п'ять значень основного предиката базової предикатно-предикатної структури. На їхній основі виділено п'ять кореляцій:

1) триелементний ГК IP ↔ основний предикат стану – потенційної конкретної фізичної дії істоти + супровідний предикат небажаності: *Не варто удобрювати розсаду щотижня*;

2) триелементний ГК IP ↔ основний предикат стану – потенційної локативної дії істоти + супровідний предикат

небажаності: *Не варто під'їжджати одну зупинку на тролейбусі;*

3) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної мовленнєвої діяльності істоти + супровідний предикат небажаності: *Не варто підказувати;*

4) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної розумової діяльності істоти + супровідний предикат небажаності: *Не варто згадувати минуле;*

5) триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної перцептивної дії істоти + супровідний предикат небажаності: *Школярам молодшого шкільного віку не бажано порушувати режим дня.*

2.4. Особливості кореляції триелементного головного компонента інфінітивних речень із предикатно-біпредикатною структурою зі значенням стану – потенційної дії. Семантико-синтаксичною базою триелементного ГК ІР слугує також предикатно-біпредикатна структура, сформована основним предикатом стану – потенційної дії та супровідним модальним предикатом, що має свою лексичну експлікацію, та супровідним фазовим предикатом, реалізованим дієслівним префіксом зі значенням початкової фази стану – потенційної дії, напр.: *Отут варто б заспівати; Ох, нарешті можна було й засвистати; Нам треба було тільки заграти, а далі все мало бути за продуманим сценарієм.*

Значеннєвий діапазон такої предикатно-біпредикатної структури неширокий: семантика її основного предиката обмежена переважно значеннями стану – потенційної конкретної фізичної дії, реалізація супровідного фазового предиката також регламентована одним різновидом, що визначає початкову фазу дії. Семантична різноманітність властива лише супровідному модальному предикату, що й

уможливило розмежування трьох кореляцій триелементного ГК із предикатно-біпредикатною структурою:

– триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної конкретної фізичної дії істоти + супровідний предикат необхідності + супровідний предикат із семантикою початку: *Треба вже засівати*;

– триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної конкретної фізичної дії істоти + супровідний предикат можливості + супровідний предикат із семантикою початку: – *Наталіє Петрівно! Можна вже записувати приклади в зошит?*;

– триелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційної конкретної фізичної дії істоти + супровідний предикат бажальності + супровідний предикат із семантикою початку: *Гості на порозі. Чай бажано вже запарювати*.

Характерно, що дієслівний префікс *за-* як виразник супровідного предиката зі значенням початкової фази розгортання стану виявляє як граматичну вибірковість, бо приєднуються тільки до інфінітива у формі недоконаного виду, так і лексичну сполучувальну вибірковість, оскільки поєднується з дієсловами ЛСГ конкретної фізичної дії. Крім того, його потрібно відрізнити від омонімічного, що характеризує результативність стану (пор.: *Чай уже давно треба було запарити*).

Регламентованість формально-синтаксичного вияву аналізованого триелементного ГК ІР та вузькість значенневого спектру його базової предикатно-біпредикатної структури спричинюють периферійність їхнього міжрівневого зв'язку.

2.5. Специфіка співвідношень триелементного головного компонента інфінітивних конструкцій із предикатно-предикатною структурою на означення стану

– **потенційного стану.** До периферійних кореляцій триелементного ГК ІР належить його співвідношення із предикатно-предикатною структурою на означення модальної характеристики стану – потенційного стану (*Палати, знов і знову мерзти, кохати знов і знов п'яніти* (Антонич 2013); *Тішитись із такого сонячного часу* (Жадан 2011)).

У сучасній українській літературній мові виразниками цієї кореляції слугують здебільшого ті триелементні ГК ІР, у складі яких наявний інфінітив, що виражає внутрішній стан особи, зокрема позитивний, негативний або нейтральний вияви психоемоційного стану, що спричинює її значеннєву нерозгалуженість. Основним є співвідношення триелементного ГК ІР із предикатно-предикатною структурою модальної характеристики стану – потенційного психоемоційного стану особи.

Предикатно-предикатна структура як семантико-синтаксичний відповідник такої корелятивної пари репрезентує досить широкий спектр психоемоційних станів:

а) гнів (у структурі триелементного ГК наявні інфінітиви *біснуватися, дратуватися, казитися, настовбурчуватися, охижіти, буйствувати, бушувати, дрочитися, викричатися, вищати* тощо): – *Не буйствувати!* (Декамерон 2010);

б) страждання (складником триелементного ГК є інфінітиви *агонізувати, мордуватися, маятися, мучитися* і под.): – *І що, знову мордуватися;*

в) смуток (у будові триелементного ГК є інфінітиви *горювати, журитися, запечалитися, гнітитися, відчаюватися, згнічуватися*): – *Не печалитися. Ось ключ до розв'язання вашої проблеми;*

г) страх (у складі триелементного ГК функціонують інфінітиви *вклякнуті, закостеніти, околіти, заціпеніти,*

скрижаніти, скам'яніти, остовпіти, одерев'яніти і под.):
Вклякнути. *Все, що залишалося мені в цій ситуації;*

г) збудження / хвилювання (експлікаторами триелементного ГК є інфінітиви *нервуватися, непокоїтися, напружуватися, гарячкувати, твалтуватися, загарячитися, розхвилюватися* тощо): **Не нервуватися.** *Так вимагали обставини;*

д) захоплення (складником триелементного ГК є інфінітиви *благоволіти, засліплюватися, захоплюватися, зачаровуватися, зачудовуватися, надихатися, надивуватися, обожнювати, очаровуватися, заворожуватися* і под.): **Не захоплюватися.** *Цього вимагала справа* (Декамерон 2010).

Модальну характеристику предикатно-предикатної структури стану – потенційного психоемоційного стану особи реалізують різні значеннєві вияви супровідних модальних предикатів: *потрібності / непотрібності, бажальності / небажальності, можливості / неможливості.* Проте найтипівішою є кореляція триелементного ГК ІР із предикатно-предикатною структурою *потрібності стану – потенційного психоемоційного стану.* Ідентифікаційними засобами цього різновиду модальної семантики слугують засоби контекстуального та просодичного планів.

2.6. Кореляції триелементного головного компонента інфінітивних конструкцій із предикатно-предикатною структурою стану – потенційного процесу. До маргінальних кореляцій триелементного ГК інфінітивної конструкції належить і його співвідношення з предикатно-предикатною структурою модальної характеристики стану – потенційного процесу (*Садам цвісти! Дітям рости, а нам дбати про їхнє благополуччя*). В українській мові цей тип міжрівневого зв'язку реалізує триелементний ГК ІР, у складі якого функціонують

інфінітиви із семантикою процесу, зокрема лексеми, що характеризують динамічні явища внутрішнього та зовнішнього станів особи, напр.: *Не злитися! Не гніватися за будь-яких обставин; Більше не худнути. І крапка.*

Зважаючи на онтологічну багатогранність процесу як буттєвої категорії, розмежовуємо значеннєві різновиди предикатів процесу: предикати зовнішнього процесу та предикати внутрішнього процесу (предикати фізичного, фізіологічного процесу; предикати психоемоційного процесу; предикати інтелектуального процесу). Такий розподіл уможливив подальшу диференціацію предикатно-предикатних структур модальної характеристики стану – потенційного процесу на: предикатно-предикатні структури модальної характеристики стану – потенційного зовнішнього процесу та предикатно-предикатні структури модальної характеристики стану – потенційного внутрішнього процесу.

Основним відповідником триелементного ГК ІР є предикатно-предикатна структура модальної характеристики стану – потенційного внутрішнього процесу, зокрема психоемоційного. Хоч виразниками такого компонента в українській мові можуть бути інфінітиви на позначення як позитивних (*веселішатися, тішитися, розквітати*), так і негативних (*дурити, чманіти, очамріти, психувати, почуманіти, показитися, шаленіти, розшалітися, засмутитися, опечалюватися, осмучуватися, охмурніти, посмутніти, помаркотніти, пригнічуватися, похнюплюватися* тощо) психоемоційних станів, однак кореляція триелементного ГК із предикатно-предикатною структурою модальної характеристики стану – потенційного негативного психоемоційного процесу типовіша, порівняно з іншими значеннєвими різновидами предикатно-предикатних структур.

3. Типологія семантико-синтаксичних корелятив чотириелементного головного компонента інфінітивних речень. В українській мові чотириелементний ГК інфінітивної конструкції ґрунтується на двох типах семантико-синтаксичної структури:

– предикатно-біпредикатній (*Потрібно продовжувати вчитися – завжди пригодиться; Треба ж було змозги виторгувати половину!*);

– предикатно-предикатній (*У всі часи треба бути полум'яним патріотом*).

3.1. Співвідношення чотириелементного головного компонента інфінітивних речень із предикатно-біпредикатною структурою. Із предикатно-біпредикатною структурою співвідноситься два формально-синтаксичних зразки чотириелементного ГК інфінітивної конструкції:

1) слово з модальним значенням + експліцитна або імпліцитна зв'язка *бути* + інфінітив допоміжного фазового дієслова + інфінітив основного дієслова: *І як можна було таким людям братися вчителювати?; Треба було раніше починати особисто перевіряти легітимність усіх паперів*;

2) слово з модальним значенням + експліцитна або імпліцитна зв'язка *бути* + інфінітив допоміжного модального дієслова + інфінітив основного дієслова: *Чи можна хотіти жити з цією людиною після всього, що трапилося за ці два дні?!* (Декамерон 2010).

Чотириелементний ГК ІР першого зразка корелює із предикатно-біпредикатною структурою, у якій поєднані основний предикат із супровідним модальним та супровідним фазовим предикатами, напр.: *...а потім треба було продовжувати хрестити народ у цілій державі; – Ні, ні! Необхідно навіть перестати думати.* Ця предикатно-

біпредикатна структура репрезентує стан – потенційну дію як необхідні, бажані, можливі. Однак наявність у формально-синтаксичній будові ГК інфінітива фазового дієслова ускладнює його міжрівневі співвідношення: виражений ним супровідний фазовий предикат трансформує вихідну предикатно-предикатну структуру зі значенням модальної оцінки стану – потенційної дії в предикатно-біпредикатну структуру, яка репрезентує модальну оцінку фазового розгортання стану – потенційної дії.

Базовими для ГК ІР цього формально-синтаксичного зразка в українській мові є декілька значенневих різновидів предикатно-біпредикатної структури, розмежованих залежно від значення її супровідних модальних предикатів. Найбільш типові ті, що виражають різну модальну оцінку початкового етапу розгортання стану – потенційної дії:

– предикатно-біпредикатна структура, що характеризує початок стану – потенційної дії істоти як необхідний: *Негайно потрібно починати збирати багатючий урожай кукурудзи;*

– предикатно-біпредикатна структура, що визначає початкову фазу стану – потенційної дії істоти як бажану: *Ще минулого тижня варто було б почати сіяти;*

– предикатно-біпредикатна структура зі значенням можливості початкового етапу стану – потенційної дії істоти: *Уже можна починати укладати список важливих справ на відпустку;*

Найобмеженіше корелює чотириелементний ГК ІР з тією предикатно-біпредикатною структурою, супровідний фазовий предикат якої визначає фазу тривання стану – потенційної дії (пор.: *Їй треба було продовжувати прати*), що пов'язано з формально-синтаксичною громіздкістю конструкцій із цим ГК та вузьким їх уживанням у мовленні. Активніше використовують синтаксичні синоніми таких конструкцій з

віддієслівним іменником, пор.: *Треба продовжувати дискутувати* і *Треба продовжувати дискусію*. З іншого боку, на обмеженість такої кореляції впливає наявність у семантиці інфінітива повнозначного дієслова у формі недоконаного виду значення тривалості, що спричинює формально-синтаксичну редукацію супровідного предиката із цим фазовим значенням і трансформацію чотириелементного ГК ІР в триелементний на комунікативному рівні, пор.: *Треба продовжувати дискутувати* → *Треба дискутувати*.

Значення супровідного фазового предиката, що окреслює завершальну фазу стану – потенційної дії, як відомо, може мати аналітичну формально-синтаксичну репрезентацію, яку реалізує фазове дієслово *завершити*, пор.: *Сьогодні потрібно завершити фарбувати всі партії*, і синтетичну, що її виражає словотворчий дієслівний префікс, пор.: *Сьогодні потрібно пофарбувати всі партії*. У першому випадку вжито чотириелементний ГК ІР, а в другому – триелементний, у якому інфінітив префіксального дієслова *пофарбувати* представляє основний предикат стану – потенційної дії та супровідний фазовий предикат, модальне слово *потрібно* – супровідний модальний предикат, а нульова форма дієслівної зв'язки *бути* надає граматичних значень такому ГК.

Основний предикат предикатно-біпредикатної структури, яка виражає модальну оцінку фазового розгортання стану – потенційної дії, охоплює значення конкретної фізичної дії, локативної, мовленнєвої, розумової та перцептивної діяльності людини, проте найпоширеніші в цій функції дієслова ЛСГ конкретної фізичної дії.

Найпериферійнішими є інфінітивні конструкції з чотириелементним ГК, сформованим за моделлю «слово з модальним значенням + експліцитна або імпліцитна зв'язка

бути + інфінітив допоміжного модального дієслова + інфінітив основного дієслова», напр.: *Це ж треба було так хотіти тренуватися!*; *Чи можна так хотіти змагатися?!* Такі конструкції вживані переважно в експресивних контекстах.

На семантико-синтаксичному рівні речення цей ГК так само корелює з предикатно-біпредикатною структурою, що передає модальну характеристику бажаності стану – потенційної дії. До складу цієї структури входить основний предикат стану – потенційної дії, бажальний різновид супровідного модального предиката, вираженого інфінітивом модального дієслова, та супровідний предикат з модальними значеннями необхідності чи можливості. Залежно від цих модальних значень диференціюємо значеннєві різновиди предикатно-біпредикатної структури та три кореляції з нею чотириелементного ГК інфінітивної конструкції:

– чотириелементний ГК IP ↔ основний предикат стану – потенційної дії + бажальний різновид модального супровідного предиката + супровідний предикат необхідності: *Треба ж так хотіти вчитися!*;

– чотириелементний ГК IP ↔ основний предикат стану – потенційної дії + бажальний різновид модального супровідного предиката + супровідний предикат небажаності: *Не варто прагнути перемагати в такий спосіб!*;

– чотириелементний ГК IP ↔ основний предикат стану – потенційної дії + бажальний різновид модального супровідного предиката + супровідний предикат неможливості: *Неможливо хотіти творити в таких умовах.*

Семантика основного предиката такої предикатно-біпредикатної структури нічим не регламентована.

3.2. Кореляції чотириелементного головного компонента інфінітивних речень із предикатно-предикатною

структурою. У сучасній українській мові досить широко функціонують інфінітивні конструкції з чотириелементним ГК зразка «слово з модальним значенням + експліцитна або імпліцитна зв'язка *бути* + інфінітив дієслівної зв'язки (*бути, ставати / стати, робитися, залишатися* та ін.) + іменна частина мови в орудному відмінку», напр.: – *Вчителеві треба буде стати взірцем вихованості*; – *Не конче треба було ставати вогнем, щоб бути в вогні, пане Хмельницький, не конче* (Загребельний 2001); *Не можна йому бути самотнім*. На відміну від проаналізованих вище формально-синтаксичних різновидів чотириелементного ГК ІР, утворених на основі предикатно-біпредикатної структури, семантико-синтаксичну базу цього ГК становить предикатно-предикатна структура, куди входить основний предикат, реалізований предикатами стану – потенційного стану істоти, та супровідний модальний предикат, напр.: *Треба бути енергійним і веселим*; *Не можна ставати ледачим*; *Не треба бути ворогом правді*; *Не варто бути таким вразливим*.

Формально-синтаксичним виразником основного предиката цієї предикатно-предикатної структури слугують іменникові, прикметникові або дієприкметникові лексеми переважно оцінної семантики у сполученні з дієслівною зв'язкою, що становить складений предикативний член речення. Хоч корпус дієслівних зв'язок в українській мові досить різноманітний, однак у складі аналізованого ГК ІР функціонують лише деякі з них – *бути, стати / ставати, робитися, залишатися*, які самостійно не експлікують предикатну синтаксему, що й дає підстави семантико-синтаксичним відповідником такого чотириелементного ГК ІР вважати предикатно-предикатну структуру із семантикою модальної характеристики стану – потенційного стану істоти.

Предикативні прикметники та дієприкметники реалізують основний предикат предикатно-предикатної структури переважно на рівні своїх прямих значень, а предикативні іменникові лексеми – прямими й переносними значеннями, а також за допомогою демінутивних та аугментативних утворень, що істотно відрізняються міжрівневі співвідношення ГК ІР цього синтаксичного зразка.

Синтаксичне сполучення слова з модальним значенням, імпліцитної (спорадично – експліцитної) зв'язки *бути*, інфінітива дієслівної зв'язки та прикметника або дієприкметника в прямому значенні реалізує ГК ІР, який співвідноситься із предикатно-предикатними структурами, що характеризують потенційні внутрішні стани істоти як бажані / небажані, можливі / неможливі, потрібні / непотрібні. Залежно від специфіки потенційного внутрішнього стану виокремлюємо три різновиди кореляцій:

– чотириелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційного фізичного, фізіологічного стану істоти + супровідний модальний предикат: *Для такої професії фізично треба буде стати могутнім!*;

– чотириелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційного психоемоційного стану істоти + супровідний модальний предикат: – *Не треба було бути з ним такою строгою та впертою* («Декамерон»);

– чотириелементний ГК ІР ↔ основний предикат стану – потенційного інтелектуального стану істоти + супровідний модальний предикат: *Не треба було бути дуже вченим, щоб зрозуміти його логіку.*

Іменники в прямому лексичному значенні разом із дієслівною зв'язкою *бути* виражають основний предикат зі значеннями стану – потенційного внутрішнього стану істоти та

стану – потенційного зовнішнього стану істоти (*Шановний друже, не можна ставати запродацем, лакизою перед чужинцями*). Серед цих іменників є похідні предикатно-непредикатні іменники, що ускладнює характер міжрівневої кореляції чотириелементного ГК ІР. Наприклад, семантико-синтаксичною базою ГК ІР речення ... *мені треба бути рецензентом його книги* є предикатно-предикатна структура необхідності стану – потенційного екзистенційного стану особи та семантично елементарне речення, що лежить в основі похідного іменника *рецензент* із семантикою суб'єкта дії, кореневу частину якого сформував акцентований дієслівний предикат дії *рецензувати*, а на функцію суб'єкта дії вказує словотворчий суфікс *-ент* (*рецензент* ← *той, хто рецензує*).

Чотириелементний ГК ІР, у складі якого наявні іменники, що означають різні вияви внутрішнього стану особи, має вузький діапазон співвідношень із семантико-синтаксичними відповідниками. Він представлений двома різновидами співвідношень:

– чотириелементний ГК ІР ↔ предикатно-предикатна структура зі значенням оцінної характеристики стану – потенційного психоемоційного стану істоти + семантично елементарне речення, породжене предикатом стану як процесуальної ознаки та суб'єктом такої ж семантики: *Тоді не можна було бути плаксієм! Сину, тобі в тій ситуації треба було бути хитрішим;*

– чотириелементний ГК ІР ↔ предикатно-предикатна структура зі значенням оцінної характеристики стану – потенційного інтелектуального стану істоти + семантично елементарне речення, породжене предикатом якісного стану та суб'єктом із таким самим значенням: *Доню, тобі завжди треба буде бути розумахою!* (Роздобудько 2013).

Основний предикат базової предикатно-предикатної структури репрезентують разом із дієслівною зв'язкою *бути* у складі ГК ІР також суфіксальні іменники на позначення психоемоційних ознак особи (*вередій, плаксії, скиглий* тощо), «кореневі морфеми яких разом зі словотворчим формантом *-ій* репрезентують значення акцентованих дієслівних предикатів, що передають стан як постійну процесуальну ознаку» [Олексенко 2001 : 48], а також іменникові лексеми, утворені від предикативних якісних прикметників, що репрезентують статичну ознаку (*мудрець, тупак, розумаха* і под.).

Значно ширший діапазон кореляцій чотириелементного ГК ІР, у складі якого наявні суфіксальні іменники – назви осіб за їхніми зовнішніми ознаками. Такі іменники репрезентують основний предикат стану базової предикатно-предикатної структури з різними значеннями потенційного екзистенційного стану особи і водночас корелюють із семантично елементарним реченням певного зразка, що є базовим для самого суфіксального іменника. Залежно від структури такого семантично елементарного речення, на основі якого в суб'єктній семантико-синтаксичній позиції утворено іменник, розмежовуємо часткові різновиди кореляцій цього чотириелементного ГК ІР із його семантико-синтаксичним відповідником:

– чотириелементний ГК ІР ↔ предикатно-предикатна структура зі значенням оцінної характеристики стану – потенційного екзистенційного стану істоти + семантично елементарне речення, породжене предикатом якісного стану та суб'єктом якісного стану: *Не можна було бути сліпцем у такій прозорій ситуації*;

– чотириелементний ГК ІР ↔ предикатно-предикатна структура зі значенням оцінної характеристики стану –

потенційного екзистенційного стану істоти + семантично елементарне речення, утворене предикатом стану як процесуальної ознаки та суб'єктом такої ж семантики: – *Шановний пане редакторе! Не треба було бути брехуном!*;

– чотириелементний ГК ІР ↔ предикатно-предикатна структура зі значенням оцінної характеристики потенційного екзистенційного стану істоти + семантично елементарне речення, сформоване предикатом дії, суб'єктом дії та об'єктом дії: *Через здоров'я не кожному можна буде стати бджолярем*;

– чотириелементний ГК ІР ↔ предикатно-предикатна структура зі значенням оцінної характеристики стану – потенційного екзистенційного стану істоти + семантично елементарне речення зразка «предикат зі значенням тотожності + ідентифікатив + об'єкт ототожнення: *У такому немолодому літературному віці можна було стати футуристкою?*;

Основний предикат базової предикатно-предикатної структури із семантикою оцінної характеристики стану – потенційного екзистенційного стану істоти має широкий спектр часткових значень, зокрема:

1) характеризує людину за особливостями її поведінки, вчинками: – *Юначе, скоро ви зрозумієте, що за жодних умов не можна ставати циніком*; *У житті завжди потрібно бути оптимістом*;

2) означає діяльність людини (як професійну, так і інші її види – громадську, хобі, господарську тощо): *Доню! З твоїми здібностями не напружуючись можна було стати диригентом або акомпаніатором*;

3) характеризує зовнішність людини: – *Учневі нашої школи ніколи не можна було бути патланем*;

4) репрезентує особу за належністю до суспільно-політичного, ідеологічного, наукового, філософського,

військового, релігійного напрямку: *Минули ті часи, коли можна було бути ідеалістом, сьогодні ж усім треба ставати винятково реалістами; Не можна бути расистом;*

5) визначає особу за етнічною або національною належністю: *У демократичній країні, маючи її громадянство, можна вільно залишатися англійцем, іспанцем, корейцем чи еквадорцем за способом життя.*

Непредикатні іменники, що входять до складу чотириелементного ГК ІР, нерідко мають демінутивні (-к-, -оньк-, -очк-, -ечк-, -еньк-, -иц'-, -ичк-, -ус'-, -ун'-) або аугментативні (-иц-, -иськ-, -уг-, -ук-, -ак-, -уган-, -ар-, -ур-) суфікси (– *У край короткий термін вам потрібно стати надзвичайно слухняними дітками;* – *Юна чарівнице, запам'ятай, у сімейному житті не можна ставати крикливим бабищем.* Такі іменники постали на основі структур плану словосполучення, утворених опорним непередикатним іменником і супровідним кількісним предикатом, пор.: *дітки* ← *маленькі діти*; *бабище* ← *велика баба*). Їхні суфікси виражають супровідні кількісні предикати зі значеннями демінутивності та аугментативності. Семантико-синтаксичним корелятом чотириелементного ГК ІР, у складі якого є непередикатний іменник із суфіксами зменшеності-пестливості та збільшеності-згрубілості, слугує предикатно-предикатна структура із семантикою оцінної характеристики стану – потенційного екзистенційного стану істоти та словосполучення, утворене непередикатним аргументом і супровідним предикатом із демінутивним або аугментативним значенням.

Ще одним виявом чотириелементного ГК ІР є ГК, у складі якого вжито метафоризований чи метонімізований іменник, що є оцінним найменуванням особи: *Друзе, у шлюбі не можна ставати віслюком!;* *Випускнику, пам'ятай, що не*

можна ставати амебою в принципових життєвих ситуаціях!

Ці іменники закріплені в мовній системі як постійні оцінні номінації осіб, вони зафіксовані в лексикографічних джерелах. Зважаючи на те, що в основі утворення метафоризованих іменників вже є семантично елементарне речення зразка «предикат оцінного стану якості-відношення + суб'єкт оцінного стану якості-відношення + об'єкт уподібнення», семантико-синтаксичну базу ГК ІР, у складі якого наявний такий іменник, становить поєднання предикатно-предикатної структури, що визначає оцінну інтерпретацію стану – потенційного оцінного стану якості-відношення особи, та семантично елементарного речення зазначеного вище зразка.

4. Висновки та перспективи. ГК інфінітивних конструкцій української мови на формально-синтаксичному рівні має тільки аналітичний вияв. Розмежовано його три- та чотириелементний різновиди.

Зв'язок формально-синтаксичних та семантико-синтаксичних параметрів ГК ІР, незалежно від його структурної репрезентації, визначають специфіка синтаксичної деривації інфінітивних конструкцій та морфологічне вираження основного, допоміжного і зв'язкового елементів самого ГК.

Семантико-синтаксичну базу триелементного ГК складають предикатно-предикатна і предикатно-біпредикатна структури.

Предикатно-предикатну структуру формують основний предикат стану ймовірної дії істоти та супровідний модальний предикат. Основний предикат реалізують значення стану ймовірної конкретної фізичної дії, ймовірної локативної дії, ймовірної мовленнєвої діяльності, ймовірної розумової діяльності, ймовірної перцептивної діяльності. Семантику супровідного предиката виражають часткові вияви –

необхідності, непотрібності, можливості, неможливості, бажаності, небажаності.

Різні формально-синтаксичні вияви триелементного ГК базовими мають неоднакові семантичні різновиди предикатно-предикатної структури, розмежовані за специфікою супровідного предиката.

Предикатно-біпредикатна структура – базовий корелят триелементного ГК IP, вираженого синтаксичним сполученням слова категорії стану, експліцитної або імпліцитної дієслівної зв'язки *бути*, префіксованого інфінітива недоконаного виду. Її семантика варіюється в межах значеннєвого спектру семантики супровідного модального предиката, супровідний фазовий предикат різних предикатно-біпредикатних структур реалізує предикат, що визначає початкову фазу розгортання дії, так само один вияв має її основний предикат – значення стану ймовірної конкретної фізичної дії істоти.

Чотириелементний ГК IP української мови має широку розгалужену систему між'ярусних кореляцій.

Із чотириелементним ГК, складниками якого є слово категорії стану, дієслівна зв'язка *бути*, інфінітив фазового дієслова та інфінітив основного дієслова, співвідноситься предикатно-біпредикатна структура, що характеризує початкову, завершальну або фазу тривання стану ймовірної дії (конкретної фізичної дії, вокативної дії, мовленнєвої діяльності, розумової діяльності, перцептивної діяльності) істоти як необхідну, непотрібну, можливу, неможливу, бажану, небажану.

Семантичний спектр предикатно-біпредикатної структури, співвідносної з ГК, сформованим словом категорії стану, дієслівною зв'язкою *бути*, інфінітивом модального дієслова, інфінітивом основного дієслова, регламентований трьома значеннями: 1) предикатно-біпредикатна структура, яка

характеризує бажаність стану ймовірної дії істоти як необхідну, 2) предикатно-біпредикатна структура, що оцінює бажаність стану ймовірної дії істоти як можливу, 3) предикатно-біпредикатна структура, яка визначає бажаність стану ймовірної дії істоти як бажану (що носить рекомендаційний характер).

Семантико-синтаксичну базу чотириелементного ГК, побудованого за моделлю «слово категорії стану + дієслівна зв'язка *бути* + інфінітив зв'язкового дієслова + іменна частина мови в орудному відмінку» становлять: 1) предикатно-предикатна структура зі значенням оцінної характеристики ймовірного фізичного, фізіологічного стану істоти; 2) предикатно-предикатна структура зі значенням оцінної характеристики ймовірного психоемоційного стану істоти; 3) предикатно-предикатна структура, що виражає оцінну характеристику ймовірного інтелектуального стану істоти; 4) предикатно-предикатна структура зі значенням оцінної характеристики ймовірного психоемоційного стану істоти + семантично елементарне речення, породжене предикатом стану як процесуальної ознаки та суб'єктом такої ж семантики; 5) предикатно-предикатна структура із семантикою оцінної характеристики ймовірного інтелектуального стану істоти + семантично елементарне речення, породжене предикатом якісного стану та суб'єктом якісного стану; 6) предикатно-предикатна структура зі значенням оцінної характеристики ймовірного екзистенційного стану істоти + семантично елементарне речення зразка «предикат якісного стану + суб'єкт якісного стану»; 7) предикатно-предикатна структура із семантикою оцінної характеристики ймовірного екзистенційного стану істоти + семантично елементарне речення, утворене предикатом стану як процесуальної ознаки та суб'єктом такої ж семантики; 8) предикатно-предикатна

структура зі значенням оцінної характеристики ймовірного екзистенційного стану істоти + семантично елементарне речення, сформоване предикатом дії, суб'єктом дії та об'єктом дії; 9) предикатно-предикатна структура зі семантикою оцінної характеристики ймовірного екзистенційного стану істоти + семантично елементарне речення зразка «предикат зі значенням тотожності + ідентифікатив + об'єкт ототожнення»; 10) предикатно-предикатна структура зі значенням оцінної характеристики ймовірного екзистенційного стану істоти + семантично елементарне речення, утворене предикатом якісного стану та суб'єктом якісного стану, + семантично елементарне речення будь-якого зразка, що є вихідним для самого предикатно-предикатного іменника; 11) предикатно-предикатна структуру із семантикою оцінної характеристики ймовірного екзистенційного стану істоти + семантично елементарне речення, породжене предикатом якісного стану й таким самим значеннєвим різновидом суб'єкта + словосполучення, утворене непередикатним аргументом та і супровідним предикатом із демінутивним або аугментативним значенням; 12) предикатно-предикатна структура, що визначає оцінну характеристику ймовірного оцінного стану якості-відношення особи, + семантично елементарне речення зразка «предикат оцінного стану якості-відношення + суб'єкт оцінного стану якості-відношення + об'єкт уподібнення».

Перспективи дослідження вбачаємо в комплексному аналізі міжрівневих кореляцій всієї системи головних і поширювальних компонентів у структурі одно- та двоскладних конструкцій сучасної української літературної мови.

Література

Арполенко 1982: Арполенко Г. П., Забеліна В. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській

мові: навч. посібник. Київ : Наукова думка. 1982. 132 с.

Баган 2012: Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви: монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго. 2012. 376 с.

Бернацька 2011: Бернацька С. М. Модальне значення можливості / необхідності в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ. 2011. 20 с.

Боговик 2012: Боговик О. Семантичні параметри предикатів знання в англійській, українській та російській мовах. *Наукові записки НаУКМА*. 2012. Т. 137: Філологічні науки. С. 157–159.

Голікова 2011: Голікова О. М. Номінативні та інфінітивні ряди в художньому тексті : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків. 2011. 20 с.

Загнітко 2004: Загнітко А. П. Український інфінітив у структурі простого речення : типологія функцій і семантика. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів. 2004. Вип. 34. Ч. 1. С. 3–10.

Косенко 2010: Косенко К. О. Предикатна основа та семантично-граматична диференціація дієслівних зв'язок в українській мові : дис. ... к. філол. наук : спец. К. 2010. 192 с.

Маркітантова 2015: Маркітантова В. Ю. Інфінітивні конструкції у структурі складного речення. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Вип. 38. 2015. С. 214–217.

Межов 2011: Межов О. Г. Об'єктна мінімальна семантико-синтаксична одиниця у формі знахідного відмінка. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2011. Вип. 1. С. 90–94.

Межов 2013: Межов О. Г. Специфіка семантико-

синтаксичної організації безособових та інфінітивних односкладних конструкцій. *Філологічні студії*. 2013. Вип. 9 С. 286–292.

Олексенко 2001: Олексенко В. П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників : монографія. Херсон : Айлант. 2001. 240 с.

Ротару 2013: Ротару І. Ю. Формально-синтаксична організація складних речень зі взаємозалежними компонентами з дієсловами з формантом *-ся* у присудковій частині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. 2013. Вип. 67. С. 34–39.

Сікорська 2009: Сікорська О. О. Конструкції з незалежним інфінітивом для вираження значення необхідності. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Філологія. Мовознавство*. 2009. Т. 105. Вип. 92. С. 113–116.

Тронь 2001: Тронь О. А. Семантико-синтаксична структура речень із предикатами дебітивності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 2001. 20 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

Андрухович 2000: Андрухович Ю. Московіада : роман жахів. Івано-Франківськ : Лілея-НВ. 2000. 152 с.

Антонич 2013: Антонич Б. І. Чаргород. Львів: Видавництво Старого Лева. 2013. 112 с.

Брати Капранови 2000: Брати Капранови. Нові розділи до Кобзаря 2000: роман. К. : Гамазин. 2008. 272 с.

Декамерон 2010: Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років. Харків : Фоліо. 2010. 320 с.

Довженко 2001: Довженко О. Зачарована Десна. Щоденник (1941 – 1956). Київ : Дніпро. 2001. 512 с.

Дяченки 2000: Дяченки М. та С. Відьомська доба: роман. Львів : Кальварія. 2000. 418 с.

Жадан 2011: Жадан С. В. Ворошиловград: роман. Харків : Фоліо. 2011. 42 с.

Забужко 2005: Забужко О. Друга спроба : вибране. Київ : Факт. 2005. 320 с.

Загребельний 2001: Загребельний П. А. Роксолана: роман. Харків : Фоліо. 2001. 685 с.

Карпа 2009: Карпа І. Фройд би плакав. Харків : Фоліо. 2009. 238 с.

Костенко 2012: Костенко Л. В. Мадонна Перехресть. Київ : Либідь. 2012. 112 с.

Павличко 2004: Павличко Д. В. Сонети: Світовий сонет: Шекспір, Бодлер, Гвездослав, Янка Купала. К. 2004. 536 с.

Роздобудько 2013: Роздобудько І. ЛСД. Ліцей слухняних дружин: роман. Харків : КК «Клуб сімейного дозвілля». 2013. 320 с.

Симоненко 2012: Симоненко В. Вибрані твори. Київ : Смолоскип. 2012. 852 с.

Шкляр 2011: Шкляр В. М. Залишинець. Чорний Ворон. Харків : КК «Клуб сімейного дозвілля». 2011. 384 с.

Яворівський 2008: Яворівський В. О. Твори: у 5-ти т. Київ : Фенікс. 2008. Т. 1. 714 с.

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРОФЕСОРА АНАТОЛІЯ ЗАГНІТКА

ПРИНА КОЧАН

Львівський національний університет імені Івана Франка,
Львів – Україна

Анотація. Розглянуто особливості авторського трактування курсу «лінгвістика тексту» на основі посібників та монографій професора А.Загнітка, у яких він один із перших в Україні подав структурований виклад матеріалу, накреслив систему лекційних і практичних занять, теми рефератів. Зіставляючи його праці з попереднім надбанням науковців, спостерігаємо його науковий поступ, уточнення, конкретизацію окремих понять і термінів лінгвістики тексту, розвиток окремих постулатів, окреслення нових і новітніх процесів у цьому науковому напрямку. Кожну тему супроводжує детальний екскурс в історію питання, що свідчить про глибоку обізнаність науковця з тим, що він висвітлює. Кожний теоретичний розділ віддзеркалено у практичних завданнях. Дослідження праць ученого - це окреслення ідіостилю певної особистості, її творчого доробку, шляхів осмислення певної наукової проблеми, що є невід'ємним складником нашої національної культури.

Ключові слова: лінгвістика тексту, структура викладу, термінна і поняттєва база дисципліни, українська мова.

TEXT LINGUISTICS IN THE INTERPRETATION OF THE PROFESSOR ANATOLIY ZAGNITKO

IRINA KOCHAN

Lviv Ivan Franko National University, Lviv – Ukraine

Summary. Peculiarities of the author's interpretation of the course «text linguistics» on the basis of manuals and monographs of Professor A. Zagnitko, in which he was one of the first in Ukraine who presented a structured presentation of the material, outlined the system of lectures and practical classes, topics of abstracts. Comparing his works with the previous inheritance of scientists, we observe his scientific advancement, refinement, specification of individual concepts and terms of text linguistics, development of individual postulates, outline of new and newest processes in this scientific direction. Every topic is accompanied by a detailed excursus into the history of the issue, which indicates the profound knowledge of the scholar with what he highlights. Each theoretical section is reflected in practical tasks. The research of the scientist' works is the outline of the idiosyncrasy of a certain person, his creative work, ways of understanding a certain scientific problem, which is an integral part of our national culture.

Keywords: text linguistics, structure of presentation, term and conceptual basis of discipline, Ukrainian language.

1. Окреслення проблеми. Лінгвістика тексту як окрема лінгвістична дисципліна з'явилася відносно недавно – в середині ХХ ст. Однак перші спроби спостереження тексту були здійснені ще в риторичі, поетиці та стилістиці стародавніх філософів. Оскільки наука відносно молода, перебуває на етапі свого становлення, то, очевидна і її термінна база та поняттєвий апарат ще поступово окреслюються, удосконалюються, перебувають у стані своєї кодифікації. Професор А. Загнітко один із перших в Україні звернув увагу на молоду наукову галузь, зацікавився нею, опрацював відповідну літературу, яка час від часу з'являлася за кордоном й узяв на себе сміливість пристосувати її до навчальної дисципліни, яку можна викладати

у вищих навчальних закладах, особливо філологам, журналістам – студентам гуманітарного профілю..

2. Стан дослідження проблеми. Привернення особливої уваги до поняття текст розпочалося ще в 40-х роках ХХ ст., бо саме в цей час воно стало об'єктом синтаксичних спостережень і співвідносилося із реченням як найбільш ємнісна одиниця цього ж порядку. Т. Ніколаєва вважає, що поштовхом для створення ЛТ стала теорія рівневого лінгвістичного аналізу Е. Бенвеніста. Розгляд надфразних єдностей чи складних синтаксичних цілих та міжфразових зв'язків змусили зосередити увагу учених на **тексті** як одиниці найвищого рівня. Термін ЛТ ввів румунський учений Е. Коссеріу в середині 50-х років, видавши книгу *Linguistica dell' testo*.

О. Селіванова вважає, що центром формування цієї науки стає Німеччина, бо тут, починаючи з кінця 60-х років, з'являється ціла серія монографій, збірників, наукових праць таких відомих дослідників, як Р. Харвег, Е. Агрикол, Я. Петефі, С. Шмідт, В. Дресслер. Істотний внесок у лінгвістику тексту як науку, що зароджувалася, зробили Лондонська, Французька функціональні школи, колишня радянська філологічна школа, зокрема текстова концепція М.М. Бахтіна (40-50 рр). На думку прибалтійського дослідника Е. Даугатса, ЛТ виділилася в окрему мовознавчу дисципліну 1964 року з виходом у світ статті П. Хартмана «*Текст, тексти, класи текстів*», а також книги Вайнріха «*Темпус*». У своєму розвитку лінгвістика тексту пройшла кілька етапів.

На першому етапі свого розвитку, у 60-ті рр. ХХ ст., досліджувалися *структура і граматики* тексту, тому на початку ЛТ називалася власне **граматикою тексту** (Я. Петефі, З. Шмідт, М. Хеллідей, Т. ван Дейк, О. Москальська, Т. Ніколаєва). Виходять праці на зразок «Граматики тексту», «Структура

тексту», «Текст». Автори розглядають компоненти структури тексту (абзац, ССЦ, НЄ) його актуального (темо-рематичне) членування.

На другому етапі, початку 70-х років, створюються передумови для повороту від текстової граматики до **текстової семантики**, зароджуються комунікативні орієнтири ЛТ. На перший план виступає проблема зв'язності та цілісності тексту. У 1972 році Т. ван Дейк ввів поняття **семантичної макроструктури**, що передбачала глобальну зв'язність тексту. М. Халлідей розглядав текст як основну одиницю семантики. Сфера досліджень тексту розширилася.

Офіційний статус ЛТ отримала після конференції з лінгвістики тексту 1974 року в Москві, де обговорювалися і уточнювалися предмет і завдання лінгвістики тексту. 1978 року виходить серія «Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистика текста», куди увійшли статті Р. Барта «Лингвистика текста», А. Вербицької «Макротекст в тексте», В. Пресслера «Синтаксис текста», М. Пфютце «Грамматика та лінгвістика тексту».

У 80-ті рр. перевагу отримує **прагматичний підхід**, пов'язаний зі сприйняттям та інтерпретацією тексту. Основу цьому напрямку поклав американець Ч. Пірс. З'являються праці Гальперіна «Текст як об'єкт лінгвістичного дослідження», С. Дімітрова «Текст і підтекст» (Софія, 1984) В. Кухаренко «Інтерпретація тексту» (1984) та ін.

У 90-ті рр. переважає розгляд тексту **як засобу комунікації**, учені виокремлюють кілька нових напрямків:

- **комунікативно-прагматичний** напрям: текст розглядають як засіб соціально-психологічного, емоційного, естетичного впливу;

- *семіотичний*, який досліджує знакові моделі тексту, в основі яких взаємодія комунікантів за посередництвом тексту;
- *когнітивний* – дослідження змісту на основі моделювання ментальних конструктів, які стоять за текстом.

Перший напрям знайшов своє втілення у працях Т. Радзівєвської, що були написані й надруковані саме у цей час. Зокрема привертає до себе увагу її монографія «Текст як засіб комунікації», що побачила світ 1993 року, а потім була перевидана у 1998 року. 2010 року вийшла її книга «Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту».

За *семіотичним* напрямом текст класифікують як певний сигнал у науковому просторі культури. Цей напрям також спрямований на «згорнутий» текст, або текст у тексті. Головними проблемами цього напрямку є розгляд співвідношення текстового знака, його денотата та світу дійсності. Семіотичний напрям лінгвістики тексту сьогодні отримує нові аспекти дослідження, пов'язані із взаємодією цієї галузі з етнолінгвістикою й лінгвокультурологією, що сприяє поступовому виокремленню лінгвокультурологічного й етнолінгвістичного напрямів текстолінгвістики. Його основоположником став Ю. Лотман.

Когнітивний напрям зосередив увагу на змісті тексту, який шляхом моделювання когнітивних структур репрезентації знань, які зумовлюють породження й розуміння тексту. Основоположником цього напрямку вважають голландського дослідника Т. ван Дейка. Важливим у його концепції було обґрунтування когнітивної моделі обробки тексту з урахуванням не лише психологічних механізмів пам'яті, а й соціально-прагматичних чинників – різних ознак комунікантів, їхніх

настанов, переваг, знань, думок, почуттів, емоцій тощо. Т. ван Дейк уводить поняття моделі ситуації як когнітивної основи тексту, яку формує конкретний індивід на основі особистісних знань, досвіду, установок, почуттів, емоцій, думок.

Сьогодні вже мова йде і про *прикладний* напрям інтегрує лінгвістику тексту переважно з комп'ютерною мовознавчою галуззю, На нашу думку, в українській лінгвістиці тексту усі ці напрями перебувають ще у стані розроблення, лише окремі праці претендують частково на той чи інший напрям.

У 2002 році виходить монографічний навчальний посібник О. Селіванової «Основи лінгвістичної теорії тексту та комунікації», у якому вона розглянула й розмежувала такі поняття як мовлення, текст, комунікацію та дискурс, описала текстово-дискурсивні моделі, категорії, подала когнітивну карту дискурсу та тексту, окреслила основні методи дослідження теорії тексту. До сучасних проблем лінгвістики тексту долучився й професор А. Загнітко.

Мета розділу: показати внесок ученого у розвиток цієї науки, його підходи до структуралізації цієї дисципліни, оперування поняттями та фаховими термінами з лінгвістики тексту у своїх працях.

3. Виклад основного матеріалу. У монографії «Сучасні лінгвістичні теорії», в одному із розділів, що має назву «Актуальні проблеми лінгвістики тексту» (2006), учений дає чітке визначення цього мовознавчого напрямку: це розділ лінгвістики, який досліджує текстові структури. До основних властивостей тексту він відніс зв'язність і спрямованість. Перша ґрунтується на структурних особливостях тексту, а друга – на його функціональній належності. До одиниць тексту А. Загнітко зараховує складне синтаксичне ціле (надфразну єдність), а також абзаци, параграфи, розділи, узявши за основу визначення

тексту за Д.Х. Баранником: «... писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловим і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дискантному плані – спільною темою і сюжетною заданістю...» (Українська мова 2002: 48). До речі, подібне визначення дає і професор І.І. Ковалик: *«писемний чи усний потік, що являє собою послідовність звукових, графемних елементів у синтаксичних структурах /реченнях/, які виражають комплекс пов'язаних між собою суджень»* (Ковалик 1984: 7). Цікаво, що в російській, польській лінгвістиці тексту наголос падає на писемному варіанті, Порівняймо: На думку І. Гальперина, **текст** – це повідомлення, найчастіше у вигляді письмового документа, що складається з ряду висловлювань, поєднаних різними типами лексичного, граматичного і логічного зв'язку, що має певний модальний характер, прагматичну установку і відповідну літературну обробку [Гальперін 1974: 67]. Л. Лосева вважає, що це *«повідомлення у письмовій формі, що характеризується смисловою і структурною завершеністю і певним ставленням автора до повідомлення»* [Лосева 1980: 17]. Такої самої думки дотримується й Т. Ніколаїва у «Короткому словнику термінів лінгвістики тексту».

Трохи згодом А.П. Загнітко видає науково-навчальний посібник «Лінгвістика тексту» (2006), у якому розглянув основні теоретичні та практичні питання лінгвістики тексту. Ознайомившись детально із працями зарубіжних та вітчизняних вчених, професор подав свою версію структури навчального посібника. Це двадцять розділів, у яких ідеться про теоретичні основи дослідження тексту, семасіологічний та ономасіологічний підходи до нього, функції тексту, тема-

ремагичне членування тексту, про текстові категорії та закономірності їх вияву, основні напрями ЛТ тощо.

Автор праці чітко формулює визначення «Лінгвістики тексту». Це «напряма лінгвістичних досліджень, об'єктом яких є правила побудови зв'язного тексту, його смислові категорії...Входить до складу філологічних напрямів, які вивчають текст» [Загнітко 2006: 111] Перший напряма ЛТ виявляє змістові компоненти, що забезпечують принципи побудови тексту взагалі. Другий – логічне розгортання змісту тексту, наступний пов'язаний із правилами прагматичного характеру, що визначає спільний фонд знань для автора і читача / слухача, що однаково сприймають «картину світу», без чого текст буде незрозумілим. Ще один напряма виявляє глибинні значення у певному замкнутому тексті. Що зближує його із герменевтикою.

Цікаво розглянуто функції тексту. Як, основну професор визначає функцію повідомлення, що є номінативною (денотативною, референтною). Супровідними функціями є *пізнавальна* (когнітивна, *гносеологічна*, *апелятивна*, *експресивна*, *емотивна*, *фатична*, *естетична* тощо. Кожну з них детально схарактеризовано. Так, *апелятивна* функція пов'язана з впливом на читача / слухача, *фатична* необхідна для підготовки слухача до сприймання інформації тощо.

Виявляє автор і основні текстові категорії, до яких А. Загнітко, на протигагу іншим дослідникам тексту, відносить категорію *події*, *часу*, *простору*, *оцінки*. Порівняймо в інших авторів: категорії цілісності, зв'язності, інформативності, модальності, членованості, лінійності і под. У посібнику автор застерігає, що. «незважаючи на значну кількість досліджень текстових категорій, про їхню вичерпну (граничну) кількість можна говорити тільки умовно, оскільки розгляд текстових

категорій здійснюється в різних аспектах (лінгвістичному, літературознавчому, культурологічному тощо) з не завжди послідовним урахуванням самої специфіки системності тексту, його синтетично-аналітичного статусу» [Загнітко 2006, ЛТ: 151].

Так, йдучи за Н.Д. Арутюновою, категорія події позначає те, що трапилося з ким- або чим-небудь, називає дію, що відбувається або відбуватиметься. Категорія часу автор поділяє на природній, релігійний, фізіологічний, історичний, суб'єктивний, психологічний, художній тощо. Художній час, за словами вченого, може бути репрезентований як реальний об'єктивний, цикловий, суб'єктивний, а також ірраціональний час різних типів [Загнітко 2006, ЛТ: 95]. А категорію простору поділено на реальний художній простір та ірреальний. Категорія оцінки має різні типи: *об'єктивну і суб'єктивну, емоційну та естетичну, позитивну і негативну*. Таку класифікацію категорій тексту перейняв і проф. Ф. Бацевич. [Бацевич 2016]. А більшість визнаних науковцями категорій вони трактують як ознаки тексту. Звернімо увагу: категорію «зв'язність» потрактовано як одну з конструктивних ознак тексту. Однак далі автор усе-таки іменує її категорією і вирізняє *формальну* (структурну) зв'язність тексту, яку називають ще *когезією*, зовнішню здатність. Внутрішню зв'язність іменують *когерентністю, інтегративністю*, змістовою зв'язністю. Автор вводить також поняття локальної та глобальної зв'язності. Перша пов'язана з лінійною послідовністю міжфразових єдностей, а друга – з єдністю тексту як змістового цілого.

Детально прописує автор посібника засоби вираження когезії. Вони можуть бути на семантичному, граматичному та прагматичному рівнях.

Окремо у посібнику порушено проблему структури текстових категорій. В окремому підрозділі професор звертає

увагу на глобальні категорії тексту, до яких зараховує передусім категорію інформативності і чітко описує її структуру. Як відомо, до блоку інформативності належать змістово-фактуальна (ЗФІ), змістово-концептуальна (ЗКІ) та змістово-підтекстова інформація (ЗПІ). Перша (ЗФІ) – це «інформація, що дозволяє читачеві отримати основні фактичні знання про конкретний суб'єкт чи об'єкт, його дії, реальне ставлення до дійсності тощо. Друга (ЗКІ) – це інформація, яка повідомляє читачеві індивідуально-авторське ставлення до явищ, які описані засобами змістовно-фактуальної інформації. І нарешті змістово-підтекстова інформація пов'язана зі здатністю одиниць мови породжувати асоціативні та конотативні значення. У проф. А. Загнітка цей блок суттєво доповнений. Він зазначає, що інформацію можна передавати явно, тобто вербально, і неявно, тобто невербально. (імпліцитно). Професор наводить різні класифікації, покликаючись на праці відомих учених. Так, неявну інформацію він називає 1) «фоновою»; 2) своєрідним «вертикальним контекстом»; 3) пресупозицією; 4) змістовно-підтекстовою інформацією.

Інші учені виділяють прагматичну, підтекстову й позатекстову інформацію, ситуативну, контекстуальну, енциклопедичну та ін.

Оскільки посібник призначений для філологів, то в центрі уваги автора був художній текст, і професор приділив увагу мовній організації прозового та віршового тексту (цього немає в жодному посібнику чи підручнику з лінгвістики тексту!) Розглядаючи віршові тексти, А. Загнітко звертає особливу увагу на *період* як складне синтаксичне утворення. На конкретних прикладах поезій української літератури він демонструє дворівневу структуру періоду, виділяючи протазис і аподозис, які мають своєрідну побудову на основі повторювальних

елементів. Як стверджує автор, «віршовий текст підпорядкований єдиній мовній закономірності – мовному членуванню, що може функціонувати лише за умови регулярного повторення в межах цього цілого» [Загнітко 2006: 165]

В окремому розділі окреслено стилістичну домінанту і проблеми цілісного вивчення художнього тексту. На думку вченого, «художній стиль постає акумулятивним на всіх рівнях мовного вияву. ... в художніх текстах можуть використовуватися усі функціональні типи мовлення (опис, розповідь, міркування) і всі можливі їхні комбінації...» [Загнітко 2006, ЛТ: 168]. Це визначає автор, який створює текст, Тому текстові, окрім стильових і жанрових ознак, притаманні ще й індивідуально авторські. Диференціює професор і поняття *текст* і *твір* (див. Табл. 1):

Таблиця 1

Диференціювання понять *текст* і *твір*

№ з/п	Текст	Твір
1.	Графічно-знакова фіксація твору	Це витвір, результат мовленнєво-творчої діяльності людини (автора), що вербально втілений у тексті
2.	Створений за правилами знакових систем	Створений за законами мовленнєвої діяльності людини
3.	Знакова структура	Процес творення і його результат
4.	Інваріантний	Варіантний
5.	Правила оформлення важливі	Правила оформлення не важливі

Окрема увага приділена науковим текстам, яким притаманна пізнавально-інформативна функція. Автор праці деталізує жанри наукового стилю, конкретно зупинившись на таких як наукова стаття, реферат, дисертація., окреслює основну їхню функцію – пізнавально-інформативну. А також зазначає, що таким текстам також притаманна авторська індивідуальність

І дуже слушно зауважую, що науковим текстам притаманна також експресивність. Це й зрозуміло, адже класифікація наукових напрямів надзвичайно розмаїта: від точних наук до гуманітарних.

Не оминув учений увагою й тексти офіційно-ділового стилю. Оскільки одиницею цього стилю є документ, то професор Загнітко стверджує, що офіційно-ділові тексти поділяють за способом фіксації інформації, за змістом інформації, за походженням, за призначенням, за місцем виготовлення, за ступенем гласності тощо [Загнітко 2006, ЛТ: 197]. За викладом інформації є документи з високим рівнем стандартизації і низьким. Детально розглянуто реквізитне стилістику, рубрикацію тексту, своєрідності його абзацного членування.

Цікаво, що у посібнику не йдеться про одиниці тексту, а у монографії «Сучасні лінгвістичні теорії» професор торкається проміжного між реченням та текстом об'єкта – складного синтаксичного цілого чи надфразної єдності, «яка необхідна для вивчення семантичних механізмів, що забезпечує зв'язність тексту» [Загнітко 2006: 51]. За структурою ССЦ складаються з трьох компонентів: зачину, розгортання та кінцівки. Однак лише проф. Загнітко зазначає, що **зачин** «буде **повним** за умови, що в ньому названі п'ять стрижневих категорій; **редукованим**, якщо одна чи більше стрижневих категорій не названі; й **елімітованим**, якщо жодна зі стрижневих категорій не названа. **Кінцівка** може бути **загально результативною**, що об'єднує в підсумку п'ять справжніх категорій, **частково результативною** (наявний підсумок не про всі стрижневі категорії): **висновком**, у якому реалізується нове **судження**» [Загнітко 2006, ЛТ: 58].

Диференціює А. Загнітко й поняття тексту й дискурсу. Покликуючись на теорію П. Серіо, автор монографії розрізняє вісім тлумачень дискурсу. У підсумку стверджує власну думку, що дискурс – це самі умови творення тексту. А йдучи за Т. Ніколавою, постулює: дискурс – багатозначний термін лінгвістики тексту, вживаний низкою авторів у значеннях, майже синонім них. Найважливіші з них: 1) зв'язний текст; 2) усно-розмовна форма тексту; 3) діалог; 4) група висловлень, пов'язаних між собою за смыслом; 5) мовленнєвий твір як даність – письмовий або усний [Загнітко 2006, ЛТ: 59]. У принципі таку диференціацію можна подати у таблиці, що і зробила його землячка Т. Єщенко у 2009 році [Єщенко 2009: 47-49] (див. Табл. 2).

Автор зазначає, що термін дискурс охоплює також і співвіднесеність тексту з різного типу знаннями: політичний дискурс, науковий дискурс, педагогічний дискурс, критичний дискурс, політичний дискурс.

Не оминув професор у своєму посібнику й такої важливої теми як закономірності тема-рематичного членування тексту. А. Загнітко зазначив, що такий поділ був характерний для представників логічного, психологічного та формального напрямів.

У сучасній ЛТ виділяють комунікативний підхід. Його прихильники стверджують, що рема є невідомою для слухача, а не мовця. Називаючи компонент висловлення даним, ми маємо на увазі обізнаність слухача лише у факті існування певних предметів, ознак або ситуацій дійсності. Під змістом, який не передавався попереднім текстом і разом з тим даним, треба розуміти такі відомості про предмети, ознаки та явища дійсності, які відомі адресату мовлення завдяки його життєвому досвіду. Для опису комунікативної організації речень

ТЕОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПАРАДИГМ

використовують терміни: «тема/рема», «топік/коментар (фокус)», «дане/нове», «означене/неозначене», «відоме/невідоме».

Таблиця 2

Диференціювання понять *текст* і *дискурс*

№ з/п	Текст	Дискурс
1.	Вторинний	Первинний. З часом може стати текстом, а потім знову дискурсом
2.	«Застиглий» дискурс, який зупинили, вилучивши час, місце, обставини спілкування	Живі обставини спілкування учасників з їх особливостями (психічними, соціальними, когнітивними) в певному місці та часі
3.	Найвищий рівень мовної системи	Одиниця комунікації у певному соціальному середовищі
4.	Одиниця лінгвальна	Одиниця соціолінгвальна, інтерактивна
5.	Не містить паралінгвальних засобів	Містить паралінгвальні засоби
6.	Одиниця статична	Одиниця динамічна
7.	Відсутній контакт між адресантом і адресатом	Містить контакт між адресантом і адресатом
8.	Породження тексту і його сприйняття не синхронізовані	Породження і сприйняття дискурсу синхронізовані
9.	Вузьке поняття	Широке поняття
10	Конструювання реальності	Відзеркалення реальності

Існує також *синтаксичний* підхід, за яким тема АЧР може збігатися або не збігатися з підметом речення. Рема АЧР, у свою чергу, може збігатися або не збігатися з присудком або його групою (додатком та обставиною). Як досвідчений синтаксист, професор досить детально описує темп-рематичне членування, чітко виділяючи тематичну і рематичну зони. Висловлення, які виленовують ці зони, називає диремними.

Окрема увага приділена й моноремним висловлюванням, їх учений виокремлює три типи. Звертає увагу й на типологічні вияви актуального членування. Окреслює А. Загнітко й типологічні вияви актуального членування, серед яких: нормальний, нейтральний, фіксований, об'єктивний (за іншою термінологією: прямий, неемфатичний, прогресивний). На думку дослідника, з актуальним членуванням тісно пов'язана структура тексту, серед яких є макроструктурні чи суперструктурні схеми. До них належать семантичні макротемати (топіки, теми усього тексту). Продовжує розгляд колекторний ряд мікротемати, який оформлюється засобами когезій, зв'язності.

Уся ця тема глибоко продумана, логічно побудована, структурована. Уважно її прочитавши, можна легко зрозуміти основи АЧР, а на практичних набути відповідних умінь і навичок. Можна довго описувати праці професора, детально зупиняючись на кожному постулаті, на кожній мікротемі його наукових ідей. Головне, що праці написані з глибоким знанням справи, з великою любов'ю до науки.

4. Висновки і перспектива дослідження. Розгляд мовознавчої спадщини вченого завжди актуальне. Дослідження його праць певного спрямування, однієї тематики щодо специфіки викладу – це окреслення ідіостилю певної особистості, її творчого доробку, шляхів осмислення певної наукової проблеми, що є невід'ємним складником нашої національної культури. У перспективі можна досліджувати праці ученого іншого спрямування, або праці інших українських учених, що дозволить показати досягнення українського мовознавства, виокремити його постаті.

Література

Бацевич, Кочан 2016: Бацевич Ф., Кочан І. Лінгвістика тексту. Львів : ЛНУ імені Івана Франка. 2016. 315 с.

Гальперин 1974: Гальперин И. Г. О понятии «текст». *Лингвистика текста: Материалы научной конференции*. М.1974. Ч.1. С. 67 -68.

Єщенко 2008: Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту : навчальний посібник. К. : Видавничий центр «Академія». 2008. 265 с.

Загнітко 2006, ЛТ: Загнітко А. Лінгвістика тексту. Теорія і практика: науково-навчальний посібник. Донецьк. 2006. 290 с.

Загнітко 2006: Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії. Донецьк. 2006. 340 с.

Ковалик, Мацько, Плющ 1984: Ковалик І., Мацько Л., Плющ М. Методика лінгвістичного аналізу тексту. К. 1984. С. 7.

Лосева 1980: Лосева Л. Как строиться текст. М. 1980. С. 17.

Радзієвська 1993: Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації. К. 1993. 191 с.

Радзієвська 1999: Радзієвська Т. В. Комунікативно-прагматичні аспекти текстотворення дис... д-ра філол. наук. К. 1999. 390 с.

Радзієвська 2010: Радзієвська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту: Текст – соціум – культура – мовна особистість. К. : ДП «Інформ.-аналіт. агентство». 2010. 491 с.

Селіванова 2002: Селіванова О. Основи лінгвістичної теорії тексту та комунікації. К. : Фітосоціоцентр. 2002. 336 с.

ОНІМНА РИМА ЯК ОСОБЛИВИЙ ЗВУКОВИЙ ПОВТОР

ЕЛЛА КРАВЧЕНКО

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
Вінниця – Україна

Анотація. У роботі розглянуто проблему онімної рими як одного з різновидів звукового повтору. Доведено, що у віршованому мовленні повтор звукосполук виступає текстотвірним засобом, який концентрує навколо себе всі інші компоненти. Поетична образність виникає із зосередження наближених за звучанням → значенням лексем, у тому числі завдяки звуковій потужності онімних пар. Проаналізовано взаємодію поетонімів, улаштовану анафоричною позицією, алітераціями й асонансами, контактним розміщенням суголосних слів тощо. Доведено актуальність дослідження римових пар з іменами у контексті окремого твору; комплексному тексті одного автора; контексті поезії загалом. З'ясовано, що для повноцінного аналізу індивідуального стилю треба виявити репертуар рим комплексного тексту, розмежовуючи унікальні, оригінальні, типові, банальні рими. У контексті української, російської і т.д. поезії в цілому) рими можна схарактеризувати в такий спосіб: абсолютно унікальні, відносно унікальні, оригінальні, типові, банальні. Аналіз римарію поета з підключенням культурного контексту дозволить з'ясувати ступінь регулярності тієї чи тієї рими порівняно з римостилем інших митців слова. Характеристика онімної рими за ступенем регулярності певною мірою пов'язана з інтерпретацією тексту. Впливова сила рими на контекст рядка, строфи тощо залежить від багатьох чинників, серед яких найактуальнішими є регулярність / нерегулярність римопари в найширшому культурному просторі, семантична співвіднесеність / неспіввіднесеність римокомпонентів.

Ключові слова: контекст, поетонім, повтор, рима, текст.

ONYM'S RHYME AS THE SPECIFIC SOUND REPEAT

ELLA KRAVCHENKO

Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia – Ukraine

Summary. The problem of onym's rhymes as one of the varieties of sound repeat is considered in this work. It is proved that in a poetry speech repetition of the sound combinations acts as a textual means, which concentrates around all other components. Poetic imagery arises from the concentration of sounds approximated *sound* → *semantic* lexemes, including due to the sound power of onym pairs. The interaction of poetonyms, arranged by anaphoric position, alliterations and asonanes, contact position of consonant words, etc. is analyzed. The relevance of research of rhyme pairs with names in the context of a separate work is proved; integrated text of one author; the context of poetry in general is proved. It has been found out that for a complete analysis of an individual style one must find a repertoire of rhymes complex text, distinguishing between unique, original, typical, banal rhymes. In the context of Ukrainian, Russian, etc. poetry in the whole), rhymes can be characterized in such a way: absolutely unique, relatively unicular, original, typical, banal. Such analysis with the inclusion of a cultural context will allow us to find out the degree of regularity of the same rhyme in comparison with the style of other master of word. The characteristic of the onym rhyme on the degree of regularity is related to the interpretation of the text. The influence of rhyme on the context of a line, stanzas, etc. depends on many factors, among which the most actual are the regularity / irregularity of the onym pair in the wide cultural field and semantic relevance / irrelevance of rhyme components.

Keywords: context, poetonym, repeat, rhyme, text.

1. Постановка проблеми. У поетичному творі ім'я, висунуте в анафоричну або іншу позицію, ім'я, повторюване в ідентичних синтаксичних конструкціях, зазвичай не задовольняється цими прийомами, тому що зв'язуванням значень тут керує ритм: «Слова у віршах як би випирають, виходять на перший план <...>. Те, що мовлення виникає *не суцільно*, а рядами, більш або менш ізольованими, створює особливі асоціації між словами одного ряду чи між симетрично

розташованими словами паралельних рядів. Значенням і зв'язуванням значень керують ритмічні відповідності <...>» [Томашевский 1999: 66]. У працях Ю. М. Тинянова «змісту віршованого слова» приділено особливу увагу: саме в «тісноті віршового ряду» слова змінюють забарвлення і відтінки смислів, дотримуючись умов ритмічного ряду [Тинянов 1965]. Ю. М. Лотман пише: «У віршах: *Я утром должен быть уверен, / Что с вами днем увижусь* я слова “утром”, “уверен”, “увижусь” перебувають в певному зв'язку, який не залежить від звичайних синтаксичних або інших, суто мовних зв'язків» [Лотман 1998]. Повторення звуку *у* «змушує виділити його в свідомості мовця як якусь самостійну одиницю. При цьому фонема “у” усвідомлюється і як самостійна, і як несамостійна відносно слова “утром”. Будучи відокремлена і не відокремлена, вона отримує семантику від слова “утром”, але потім повторюється ще в інших словах ряду, отримуюючи нові лексичні смисли. Це приводить до того, що слова “утром”, “уверен”, “увижусь”, які в непоетичному тексті утворювали б самостійні та неспівставлені одиниці, починають сприйматися в семантичному взаємонакладанні» [Лотман 1998]. Своєрідне ототожнення цих слів породжує нову одиницю змісту – «результат нейтралізації слів “утро”, “уверен”, “увижусь”, їх “архісему”, що включає перетин їх семантичних полів» [Лотман 1998]. А. П. Загнітко слушно зауважує, що на звуковому рівні організації вірша повтор окремих елементів або їх сполук «виступає текстотвірним засобом, який концентрує навколо себе всі інші компоненти» [Загнітко 2006: 203–206]. Г. М. Сюта підсумовує, що в українській поетичній мові другої половини ХХ ст. звук («самодостатній формант поетичного текстотворення») актуалізовано «як засіб версифікації та евфонії (системні асонанси та алітерації, звукоповтори творять і сенс, і ритм, і

мелодику віршів), а також як одиницю змістоутворення, встановлення оказіональних семантичних відношень між неконтактними в узуальному вживанні лексемами» [Сюта 2012: 87].

2. **Суголося звучання і значення поетоніма у віршованому мовленні.** Сміслові «перегуки», що впливають із співзвуччя імені – тексту, «стискають» зміст поетичного твору. Анафора і синтаксичний паралелізм керують обладунком двох віршів *Пушкин – тога, Пушкин – схима* і т.д.; а повтор-посилення імені в третьому рядку керує віршем *Площадную – попугаи*, надаючи “привілей” звукам *п, ш* і *н* і упереджаючи фінальне *Пушкин*:

*«Пушкин – тога, Пушкин – схима,
Пушкин – мера, Пушкин – грань...»
Пушкин, Пушкин, Пушкин – имя
Благородное – как брань
Площадную – попугаи.*

– *Пушкин? Очень испугали!* (Цветаева 1991: 302).

Аналізуючи вірш «*Психея*», О. Г. Ревзіна називає фонетичний вигляд імені *Пушкин* «центром звукової організації тексту», наближеним до анаграми: «Всі ситуації у вірші описано так, що в означальне неодмінно включено звук П, а також Ш, Щ, Н» [Ревзіна 1991: 174]. Єдність імені – тексту виникає з чергування звукосполук *пши – пш – пши – пшкн – пши – пнк – пшиш – пши*, асонанса у та додаткових алітерацій *п, к, ч*:

*Пушиш и полночь. Пушиш – и Пушкин,
Пушиш – и пенковая трубка
Пышущая. Пушиш – и лепет <...>*

Рефрен *В Петрополе прозрачном мы умрем* (О. Мандельштам) заряджається енергією повтору *п(т)р – пр* у сполученні-домінанті *Петрополе прозрачном*, посилюється

звукообразом міфоніма *Прозерпина* в сусідньому вірші (*Где властвует над нами Прозерпина*), а через відстань здобуває риму в *Афина* (*Богиня моря, грозная Афина*), щоб повернутися до «джерела» (*Здесь царствуешь не ты, а Прозерпина*). Той «блукальний, багатомислений корінь» (і його «помножувач» – приголосний звук), про який писав О. Мандельштам [Мандельштам 1928], народжується і живить «сплетіння» імен *Петрополь – Прозерпина – Афина – Петрополь – Прозерпина* в суголосному контексті.

Ще І.О. Бодуен де Куртене помітив, що «зближується за змістом те, що є близьким за формою» [Бодуэн де Куртене 1963: 226]. Коментуючи специфічні риси поезики футуризму, І. П. Смирнов пише: «Слова, які звучать близько або однаково, але розведені за значенням, вважалися тавтологічними» [Смирнов 2001: 107], покликаючись на «Сдвигологію» О. Кручених: «Слова, що звучать однаково, в поезії рівнозначні й за змістом (Терентьев); так, легкий за звучанням парашут дорівнює Юпітру, Юпітеру <...>» [Цит. за: Смирнов 2001: 107]. Ю.М. Тинянов вбачає суть теорії В. Хлебнікова, який називав себе «вічним в'язнем співзвуччя», не в утворенні беззмістовного звукомовлення, але в переносі «центру тяжіння з питань про звучання на питання про смисл»; «Він оживляв у смислі слова його давно забуту спорідненість з іншими, близькими, або приводив слово в спорідненість з чужими словами» [Тинянов 1977: 180]. У рядках *Парусом песен, / Пламенной палкой питая / Пасть пустоты, / Пирующий пламенем, / Праведный парень, / Пылкий Перун* (В. Хлебніков) «послідовний підбір слів, що починаються з одного й того ж приголосного, – відзначає І.П. Смирнов, – наводить на думку про усвідомлення цього принципу семантико-звукової селекції як літературного прийому» [Смирнов 2001: 185]. Однак не тільки єдиноначаття

«оточення» створює звукосмислове «поле» поетоніма *Перун*. Особливої енергії набувають звукосполуки: *пр* – частково відтворює форму імені (*парусом, пирующий, праведный*), *пл* – своєрідно контрастує з ним (*пламенной, палкой, пламенем, пылкий*), *прн* – ототожнюється з ім'ям у консонантному складі (*парень*). На поезику міфопоетоніма *Перун* впливає також епіфорична позиція, асонанс у (*пирующий*), «контурне» *п...н* (*пр...н*) у словах *песен, пламенной, праведный* та інші прийоми, синтез яких дозволить побачити, як «через слюду буденного смислу просвічує інший сенс» [Цит. за: Леннkvист 1999]. Саме так у поезії «Ідилія» (Б.-І. Антонич) художній образ *Горація* зачинається та збагачується завдяки єдиноначаттю супутніх апелятивів на *гр-* / *грц* (*гривою – гори – горбок – грань – Горацій – грацій*): *На побережжі ріки отара овець білосніжних, / вітер торсає хмарами, білою гривою неба, / поки сивої мряки туманів, мов жито, не вижне, / облий облак на облаз гори присідає, мов лебідь. / Плоский горбок, злотолускі рибоньки плюскають в рові. / Де є дійсності грань, де уяви є світ non est certum: / в Тускулум добрий Горацій на рундуку мармуровім / пише поему до грацій і слухає... радіоконцерту* (Антонич 2009: 74), а поетична образність міфоніма *Ікар* виникає із зосередження наближених за звучанням → значенням лексем: *Ікар – крилах – кристально – крил – кров – відкрило* (Антонич 2009: 290). У «Symphony in Yellow» О. Вайльда візуальні образи жовтої гама (*omnibus*, схожий на *yellow butterfly, barges full of yellow hay* та ін.) набувають «озвучення» не тільки з появою синестетичного образу (*The yellow leaves begin to fade / And flutter ...*), але й через звукову потужність онімної пари *Temple – Thames*. Взаємодію поетонімів улаштовують звукова анафора й алітерація сонорного *m*, а співвідношення ВІ з контекстом строфи утворює фоносемантичну єдність (формосмисл) за

рахунок алітерацій *pl, ms* і римованості: *Temple – pale* ‘блідий, тьмянний’ – *rippled* ‘дзюрчати, стуменіти’; *Thames – elms* ‘в’яз’. Пор.: *The yellow leaves begin to fade / And flutter from the Temple elms, / And at my feet the pale green Thames / Lies like a rod of rippled jade* (O. Wilde).

Проблема звукового повтору в поетичному тексті нерозривно пов’язана з поняттям *рими*, яке досі не отримало однозначного і несуперечливого визначення. Коментуючи позиційні та функційні дефініції *рими*, В. П. Москвін називає актуальною проблемою розведення *рими* і звукових повторів [Москвін 2006: 522]. Оскільки рима може представляти собою не тільки звукову тотожність, але й «звукову подібність» (С. І. Берштейн), її можна класифікувати за ступенем подібності (або «римованості» [Worth 1998: 535]). В. П. Москвін зазначає, що в римі мають місце: 1) звукові невідповідності, 2) різниця в звуковому обсязі, 3) різниця в порядку послідовності звуків, підкреслюючи, що розроблення критеріїв звукової подібності є «однією з найскладніших і поки що невирішених проблем віршознавства» [Москвін 2006: 524–525]. Недостатньою визнається типова дефініція *рими*: «звуковий повтор в кінці відповідних ритмічних груп (вірша, піввірша, періоду), який грає організаційну роль у строфічній композиції вірша» [Жирмунский 1928: 91], тому що під це поняття підводиться точна і неточна рима, будь-які звукові повтори та ін.

Слушною є думка, що «розміщення поетонімів у римованих позиціях, часто посилене внутрішніми римами», характерне для сучасної поезії [Калинкін 1999: 312]. Пор.: *Колись були Орфеї, а тепер корифеї* <...> (Костенко 1989: 539); *а другі – як бідні Міньйони.* /<...>/ *А хто – і за мільйони* (Костенко 1989: 34); *як десь ламає пальці віртуоз*.../<...>/ *Він сам собі Шопен і Берліоз* (Костенко 1989: 58); *В моїх садах*

мелодії **Провансу** /<...>/ за неї лицар гинув без **авансу** (Костенко 1989 : 80); *Це ж треба мати в голові **олію**, /<...>/ Хотів Рахіль – тобі підсунуть **Лію*** (Костенко 1989: 191); ... *Що ж, одроблю сім літ і не **оглянусь**. /<...>/ А інтересно, як цілує **Янус*** (Костенко 1989: 191); *Пливи **Трістане**, тобі **стане**; Пливи, **Колумбе**, твої **румби**; Та все ж пасу, бо ж із **Ламанчі** / Прибитись може **Дон-Кіхот**, / Попросить соку з **помаранців** / І щоглу на дірявий **бот** <...>* (Драч 1985); *Тільки натовпу гук од намісницьких лине **палат** /<...>/ Справа, зрештою, в іншому, а в чім – то не знає й **Пілат*** (Забужко 2005: 92); *І стало в горлі слово «**Україна**», /<...>/ Його одвів, як з піджака **пир'їну*** (Забужко 2005: 134). Прагнення уникнути банальності рим: *Колумбе – румби, скелети – з Лети – бронезилети* (пор.: *Ідуть, немов **скелети** з **Лети**, / Одягнені в **бронезилети*** (Павличко 2008)), *Україна – зміїна* (пор.: *Єднала щирість, доля, **Україна**... / Але з-під маски появилася плаз, / Як льотне полум'я, злота **зміїна*** (Павличко 2008)), *Ростана – розтанув* (пор.: *Було кохання фатальне, / майже з драми **Ростана**... / Я тільки сніг пам'ятаю, / отой, що давно **розтанув*** (Костенко 1989: 126)), *оглянусь – Янус* не тільки ілюструє висновок Р. Якобсона: «У слов'янському римованому вірші ми спостерігаємо або капітуляцію перед граматичною римою, або опір їй: байдужість до граматичного аспекту рими виключено» [Якобсон 1987: 28], а й «ставить перед дослідниками перспективну проблему вивчення поезики онімів в позиції рими як в національній літературі, так і в плані порівняльному» [Калинкін 1999: 312–313]. Поетоніми в позиціях кінцевої, внутрішньої, анафоричної рими, різні інші види звукових повторів «<...> ампліфікують прийом звукового впливу поетичним мовленням»; «накладання схожості на суміжність» (Р. Якобсон), що виникає як результат функціонування фонетичних еквівалентностей, тягне за собою

«появлення або закріплення зв'язку звучання – значення» [Калинкін 1999: 327].

3. Римові пари з іменами у найближчому – розширеному контексті. Актуальним сьогодні є дослідження римових пар і ланцюгів з іменами, яке здійснює Л. В. Мовчун, зіставляючи римопари з компонентом *Україна* в текстах українських поетів ХІХ – початку ХХІ ст. [Мовчун 2015: 509–518]. На особливу увагу заслуговує проблема розмежування рим за «ступенем оригінальності». Л. В. Мовчун пропонує розрізняти *абсолютно оригінальні* та *відносно оригінальні* рими, зазначаючи, що «Визначення рими як абсолютно оригінальної є об'єктивним і обґрунтованим протягом певного часу, доки таку риму не почнуть використовувати інші поети». І далі: «Оригінальність рими певною мірою втрачається, якщо пара стає типовою для римостилю поета; так П. Куліш не раз звертався до римопари *Україна – пучина*; Олександр Олесь – до пари *Україні – Муссоліні* <...>» [Мовчун 2015: 516–517]. Цілком слушною є думка дослідниці про те, що «особливості авторського римарію помітні лише на тлі широкого літературного контексту <...>» [Мовчун 2015: 516], але показники оригінальності / банальності рими в 1) індивідуальному римостилі, 2) найширшому культурному просторі залишаються не виявленими.

Статус рими (в тому числі онімної рими) слід з'ясовувати: 1) у контексті окремого твору; 2) комплексному тексті поета; 3) контексті української поезії загалом. У конкретному творі можна розрізняти *неповторювані* – *повторювані* римопари. Так, у поемі П. Куліша «Маруся Богуславка» неповторюваними римокомпонентами хороніма *Україна / Вкраїна* є такі: *безвинний* (Куліш 1994: 165), *впин* (Куліш 1994: 150), *голубиний* (Куліш 1994: 141), *доктрина*

(Куліш 1994 : 63), *долина* (Куліш 1994: 56), *дружина* (Куліш 1994 : 68), *єдиний* (Куліш 1994: 67), *загинув* (Куліш 1994: 124), *кедрина* (Куліш 1994: 98), *людина* (Куліш 1994: 109), *милостиня* (Куліш 1994: 140), *пучина* (Куліш 1994: 119), *руїна* (Куліш 1994: 146), *сіно* (Куліш 1994: 138), *хатина* (Куліш 1994: 52), *чужина* (Куліш 1994: 121). До другого типу відносяться лексеми: *година* (Куліш 1994: 46, 58, 84, 121, 139, 178), *дитина* (Куліш 1994: 59, 84), *домовина* (Куліш 1994: 112, 121), *пустиня* (Куліш 1994: 49, 151), *родина* (Куліш 1994: 34, 121, 165). Очевидно, що неповторювані компоненти мають більший вплив на створення образності *поетоніма* – *тексту*, повторювані – набувають статусу текстових домінант і реактуалізують зміст цілісності.

Для повноцінного аналізу індивідуального стилю треба виявити репертуар рим комплексного тексту, розмежовуючи: 1) *унікальні* (одиничні, що утворюють одну римопару), 2) *оригінальні* (поширені в двох-трьох текстах), 3) *типові* (поширені в чотирьох текстах), 4) *банальні / шаблонні* (поширені в багатьох текстах). Наприклад, у контексті поетичної творчості П. Куліша рими до *Україна / Вкраїна / україна / україни* мають різний ступінь регулярності:

1) *унікальні*: *безвинний* («Маруся Богуславка»); *вершина* («Великі проводи»); *героїня* («Цар Наливай»); *господиня* («Сторччак і сторччачиха»); *гостиний* («Настуся»); *данина* («Петро Сагадшний»); *доктрина* («Маруся Богуславка»); *долина* («Маруся Богуславка»); *драбина* («Гімн єдиному цареві»); *дрючина* («Великі проводи»); *дубина* («Гімн єдиному цареві»); *займаницина* («Настуся»); *зернина* («Петро Сагадшний»); *жупанина* («Яка пані, такі й сані»); *картина* («Абадонна»); *кедрина* («Маруся Богуславка»); *Люблін* («Яка пані, такі й сані»); *Материзна* («Куліш у пеклі»); *Орина*

(«Сторччак і сторчачиха»); *Палестина* («Магомет і Хадиза»); *покинути* («З-за Дунаю»); *Польщизна* («Цар Наливай»); *порошина* («Петро Сагайдашний»); *пташиний* («Байда, князь Вишневецький»); *ринути* («Великі проводи»); *самотина* («Магомет і Хадиза»); *сіно* («Маруся Богуславка»); *скриня* («Сторччак і сторчачиха»); *старинний* («Великі проводи»); *тичина* («Великі проводи»); *хмелина* («Великі проводи»);

2) *оригінальні*: *безталанний* («Настуся», «Слово правди»); *Волинь* («Сторччак і сторчачиха», «Цар Наливай»); *впин* («Маруся Богуславка», «Цар Наливай»); *дівчина* («Великі проводи», «Настуся»); *Катерина* («Куліш у пеклі», «На незабудь року 1847», «Петро да Катерина»); *линнути / полинути* («З-за Дунаю», «Україна»); *милостиня* («Маруся Богуславка», «Петро Сагадашний»); *половина* («Байда, князь Вишневецький», «Цар Наливай»); *пучина* («Байда, князь Вишневецький», «Маруся Богуславка», «Цар Наливай»); *святиня* («Абадонна», «До Шевченка»); *спина* («Великі проводи», «Вельможній покозацині»); *хвилина* («Благословляю час той, і годину...», «Народе мій! що нам тепер почати?»);

3) *типові*: *гинути / загинути / загин* («Байда, князь Вишневецький», «Маруся Богуславка», «Настуся», «Цар Наливай»); *голубиний* («До братів на Вкраїну», «Магомет і Хадиза», «Маруся Богуславка», «Настуся»); *домовина* («Байда, князь Вишневецький», «До землячки», «Маруся Богуславка», «Слово правди»); *дружина* («Великі проводи», «Настуся», «Пасіка», «Петро Сагайдашний»); *родина / рід-родина* («Байда, князь Вишневецький», «Куліш у пеклі», «Маруся Богуславка», «Настуся»); *хатина* («Великі проводи», «Маруся Богуславка», «Сторччак і сторчачиха»);

4) *банальні*: *година* («Благословляю час той, і годину...», «Давнє горе», «До братів на Вкраїну», «Маруся Богуславка»,

«Настуся», «Петро Сагайдашний», «Слово правди», «Солониця», «Цар Наливай»); **дитина** («Давне горе», «До братів на Україну», «До пекельного наплоду», «Маруся Богуславка», «Настуся», «Покора», «Рідне слово»); **єдиний** («Байда, князь Вишневецький», «До кобзи», «Куліш у пеклі», «Маруся Богуславка», «Настуся», «Петро Сагайдашний», «Святиня», «Цар Наливай»); **людина** («Благословляю час той, і годину...», «Куліш у пеклі», «Маруся Богуславка», «Муза»); **пустиня** («Анахорет», «Байда, князь Вишневецький», «Маруся Богуславка», «Петро Сагайдашний», «Сторччак і сторчачиха», «Стою один», «Титани»); **руїна** («До рідного народу», «Куліш у пеклі», «Кумейки», «Маруся Богуславка», «Національний ідеал», «Петро Сагайдашний», «Сторччак і сторчачиха», «Цар Наливай»); **син** («Байда, князь Вишневецький», «Великі проводи», «Куліш у пеклі», «На чужій чужині», «Петро Сагайдашний», «Цар Наливай»); **чужина** («До землячки», «З-за Дунаю», «Маруся Богуславка», «Народна слава», «Одвідини»);

У найширшому культурному просторі (контексті української, російської і т.д. поезії в цілому) рими можна схарактеризовувати в такий спосіб: 1) *абсолютно унікальні* (одиничні); 2) *відносно унікальні* (поширені в творчості двох авторів); 3) *оригінальні* (вжиті трьома авторами); 4) *типові* (поширені в творчості чотирьох-п'яти авторів); 5) *банальні* (характерні для багатьох авторів). Аналіз римарію поета з підключенням культурного контексту дозволить з'ясувати ступінь регулярності тієї чи тієї рими порівняно з римостилем інших митців слова.

Залучивши дані зведеної таблиці римокомпонентів, що утворюють пари і ланцюги з онімом *Україна*, зафіксовані в текстах Т.Г. Шевченка, О. Олеся, М. Рильського. В. Сосюри, Д. Павличка (див. [Мовчун 2015: 512–513]), можна припустити,

що П. Куліш використовує рими, які в контексті української поезії набули відповідного статусу: 1) абсолютно унікальні: *безвинний, *героїня, *данина, *доктрина, *драбина, *дрючина, *дубина, *займаницина, *зернина, *жупанина, *кедрина, *Люблін, *Материзна, *Орина, *Палестина, *Польцизна, *порошина, *пташиний, *ринуть, *самотина, *сіно, *старинний, *тичина, *хмелина; 2) відносно унікальні: *безталанний, *Волинь, *впін, *господиня, *гостиний, *дівчина, *Катерина, *картина, *милостиня, *половина, *пучина, *скриня; 3) оригінальні: *покинути, *святиня, *спина, *хвилина; 4) типові: *вершина, *голубиний, *людина, *пустиня, *чужина, *домовина, *дружина, *родина, *хатина; 5) банальні: *гинуть* / *загинуть* / *загин*, *година*, *дитина*, *долина*, *єдиний*, *линуть* / *полинуть*, *руїна*, *син*. За винятком банальних, усі типи рим лише претендують на уналежнення до типових / оригінальних / унікальних. Остаточний статус рими потребує доведення: по-перше, підключення і зіставлення даних індивідуальних римаріїв, по-друге, встановлення хронологічної послідовності виникнення тієї чи тієї рими.

Варто підкреслити, що характеристика рими, в тому числі онімної, за ступенем регулярності певною мірою пов'язана з інтерпретацією тексту (римопара як мінімальний контекст поетоніма). Впливова сила рими на контекст рядка, строфи тощо залежить від багатьох чинників, серед яких найактуальнішими є: 1) регулярність / нерегулярність римопари в найширшому культурному просторі, 2) семантична співвіднесеність / неспіввіднесеність римокомпонентів. Для досягнення вагомого й несподіваного смислового ефекту звукова потужність слів-римантів виявляється менш важливим чинником, ніж змістова оригінальність, що доказують пари із середньою звучністю: *Україна* – *данина*, *Палестина*, *жупанина* тощо. Низьку та

ТЕОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПАРАДИГМ

середню потужність, зумовлену «меншою гнучкістю англійської алітерації» та її «меншою здатністю до взаємодії з римою в поетичній строфі» [Фомушкіна 2013], мають онімні рими в англійській поезії: *How royally show off in proud Madrid / His goodly person, from the South long hid!* (Байрон 1979 : 279); *And not be always thieving on the main; /<...>/ And so he hired a vessel come from Spain* (Байрон 1979: 396); *(Particularly seen from a balcony, /<...>/ And there, just like a heroine of Goldony* (Байрон 1979: 371); *He was a merchant trading to Aleppo, / His name Giuseppe, cald more briefly, Veppo* (Байрон 1979: 374), що ніяк не знижує смислової іррадіації римокомпонентів на цілісний зміст тексту. З іншого боку, смисловий зв'язок слів-римантів зміцнюється завдяки співзвуччю (тотожності чи подібності звуків і звукосполук): *Україна – скриня, кедрина, Катерина; Contra-Alto – Rialto* (пор.: *Soprano, Basso, even the Contra-Alto, / Wished him five fathom the Rialto* (Байрон 1979: 376) тощо.

Сильного естетичного ефекту поетичний текст досягає завдяки поєднанню елементів поетичної техніки (римоутворення, алітерації й асонанси, контактне розміщення суголосних слів та ін.). Наприклад, на поетику фрагмента (I тексту в цілому) «The Age of Bronse» (Дж. Б.) впливають такі образні засоби, як: 1) повтор звукосполуки *pl* (*Poles – Poland*); 2) контактна позиція суголосних ЗН – ВІ (*pleasant Pulks*); 3) зближення спільнокореневих слів (*Greeks – Greece*) у контексті рядка; 4) римопари «онім + апелятив» (*Madrid – hid*) і «онім + онім» (*Ukraine – Spain*); 5) актуалізація онімних рим. Пор.:

*How well the imperial dandy prates of peace!
How fain, if Greeks would be his slaves, free Greece!
How nobly gave he back the Poles their Diet,
Then told pugnacious Poland to be quiet!*

*How kindly would he send the mild Ukraine,
With all her pleasant Pulks, to lecture Spain!
How royally show off in proud Madrid
His goodly person, from the South long hid!* (Байрон 1979:
278–279).

4. Висновки та перспективи. Незважаючи на дискусійний характер, “нерозведеність” проблеми рими і звукових повторів, можна зазначити схожі, конститутивні для даних понять, і різні ознаки: 1) рима, поліфонія і звукові повтори беруть участь у смислопородженні і виконують роль віршемаркувального і текстотвірного засобу; 2) звукові повтори зустрічаються в позиції анафори, епіфори, епанастрофи та ін.; 3) повторювані звукосполуки характерні для точної рими і поліфонії. Звукову тотожність можна виявити: 1) в контактних / дистантних словах одного вірша; 2) на початку і в кінці ряду або на початку одного вірша і в кінці наступного, 3) в кінці вірша і на початку наступного, 4) на початку суміжних рядків, 5) у кінці кількох віршів. Звукові повтори є більш широким поняттям, ніж рима і поліфонія, отже, вивчати взаємодію *ім’я – текст* доцільно з позиції звукових повторів, спостерігаючи за “поведінкою” імені у *вірші... → строфі... → завершеному тексті*.

Література

Бодуэн де Куртене 1963: Бодуэн де Куртене И. А. Об общих принципах языковых изменений. *Избранные труды по общему языкознанию* : В 2 т. М. : Изд-во Академии наук СССР. 1963. Т. 1. С. 222–254.

Жирмунский 1928: Жирмунский В. М. Поэтика Александра Блока. *Вопросы теории литературы. Статьи 1916–1926*. Л. : Academia. 1928. 358 с.

Загнітко 2006: Загнітко А. П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум: науково-навчальний посібник. Донецьк : ДонНУ. 2006. 289 с.

Калинкин 1999: Калинкин В. М. Поэтика онима. Донецк : Юго-Восток. 1999. 408 с

Леннkvист 1999: Леннkvист Б. Мироздание в слове. Поэтика Велимира Хлебникова = Universe in Word: [пер. с англ.]; [Под общ. рук. А. Ю. Кокотова]. СПб. : Академический проект. 1999. 235 с.

Лотман 1998: Лотман Ю. М. Структура художественного текста. *Об искусстве*. СПб. : Искусство-СПБ. 1998. С. 14–285.

Мандельштам 1928: Мандельштам О. Э. О поэзии : сб. статей. Л. : Academia. 1928. 106 с.

Мовчун 2015: Мовчун Л. В. Використання топоніма “Україна” як вияв римостилію українських поетів. *Записки з ономастики : збірник наукових праць* / ред. кол.: О. Ю. Карпенко (відп. ред.) [та ін.]. Одеса : Астропринт. 2015. Вип. 18. С. 509–520.

Москвин 2006: Москвин В. П. Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологический словарь. изд. 3-е, испр. и доп. Ростов н/Д. : Феникс. 2006. 791 с.

Ревзина 1991: Ревзина О. Г. Собственные имена в поэтическом идиолекте М. Цветаевой *Поэтика и стилистика. 1988–1990*; [Отв. ред. В. П. Григорьев]. М. : Наука. 1991. С. 172–192.

Смирнов 2001: Смирнов И. П. Смысл как таковой. СПб. : Академический проект. 2001. 342 с.

Сюта 2012: Сюта Г.М. Фоностилiстична норма в українській поетичній мові другої половини ХХ століття.

Мовознавство : науково-теоретичний журнал. 05/2012. № 3. С. 80–87.

Томашевский 1999: Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика : учеб. пособие. М. : Аспект Пресс. 1999. 334 с.

Тынянов 1965: Тынянов Ю. Н. Проблема стихотворного языка. Статьи. 2-е изд. М. : Советский писатель. 1965. 304 с.

Тынянов 1977: Тынянов Ю. Н. Промежуток. *Поэтика. История литературы. Кино*; [Подг. изд. и комментарии Е. А. Тоддеса, А. П. Чудакова, М. О. Чудаковой]. М. : Наука. 1977. С. 168–195.

Фомушкина 2013: Фомушкина А. В. Аллитерация как композиционный прием в поэтическом тексте: дис. ... канд. фил. наук. М. 2013. 191 с.

Якобсон 1987: Якобсон Р. Основа сравнительного славянского литературоведения. *Работы по поэтике : Переводы*. М. : Прогресс. 1987. С. 23–79.

Worth 1998: Worth D. S. Syntagmatic Aspects of Russian Rhyme. *Polytropa*. М. : Индрик, 1998.

Джерела ілюстративного матеріалу

Антонич 2009: Антонич Б.-І. Зелена Євангелія : поезія. Драматургія, проза, статті / упоряд. передм., прим. Д. В. Павличка, художнє оформ. М. С. Пшінки, фронтиспіс О. Л. Кульчицької. К. : Веселка. 2009. 463 с.

Драч 1985: Драч І. Ф. Соняшник: Поезії. К. : Молодь. 1985. 224 с.

Забужко 2005: Забужко О. Друга спроба: Вибране. К. : Факт. 2005. 320 с.

Костенко 1989: Костенко Л. В. Вибране. К. : Дніпро. 1989. 559 с.

Куліш: 1994: Куліш П. О. Твори: В 2 т. К. : Наукова думка, 1994. Т. 1. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / [Упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка; Ред. тому М. Д. Бернштейн]. 752 с.

Павличко 2008: Павличко Д.В. Вибрані твори: у 2 т. (Бібліотека української Літературної Енциклопедії: вершини письменства) / Редкол. Зяблюк М.П. (голова) та ін. К. : Вид-во «Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана». 2008.

Цветаева 1991: Цветаева М. Стихотворения. Поэмы; [Вступ. ст. и комм. А. А. Саакянц]. М. : Правда. 1991. 688 с.

Байрон 1979: Байрон Дж. Г. Избранное. На английском языке. Изд. 2. М. : Прогресс. 1979. 520 с.

Wilde: Wilde O. Poetry. Режим доступу : http://www.litera.co.uk/oscar_wilde_poetry/

СИСТЕМА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТЕЙ У СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ ІЗ СЕМАНТИЧНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

ТЕТЯНА МАСИЦЬКА

Східноєвропейський національний університет імені Лесі
Українки, Луцьк – Україна

Анотація. У розділі висвітлено особливості семантико-синтаксичних взаємозалежностей у складносурядних реченнях із семантичними сполучниками. Семантико-синтаксичну взаємозалежність визначено як здатність сурядних предикативних частин залежати одна від одної за допомогою семантичних сполучників або за семантичним наповненням (її вираження засвідчують видо-часові дієслівні форми й конкретне лексичне наповнення компонентів предикативних структур). Внутрішню структуру складносурядних речень розрізняємо за допомогою семантичних й асемантичних сполучників. З'ясовано, що тип сполучника, який поєднує взаємозалежні предикативні частини складносурядних речень, маркує відповідний тип взаємозалежності. Сурядні частини у складносурядних реченнях як рівноправні компоненти взаємозалежать одна від одної. Окреслено шість диференційних типів семантико-синтаксичних взаємозалежностей: 1) зіставна семантико-синтаксична взаємозалежність; 2) протиставна семантико-синтаксична взаємозалежність; 3) розділова семантико-синтаксична взаємозалежність; 4) приєднувальна семантико-синтаксична взаємозалежність; 5) градаційна семантико-синтаксична взаємозалежність; 6) обмежувальна семантико-синтаксична взаємозалежність.

Ключові слова: складносурядне речення, предикативна частина, семантико-синтаксична взаємозалежність, семантичний сполучник.

SYSTEM OF SEMANTIC-SYNTACTIC INTERDEPENDENCY OF COMPOUND SENTENCES WITH SEMANTIC SUBORDINATORS

TETIANA MASYTSKA

Lesya Ukrainka Eastern European National University,
Lutsk – Ukraine

Summary. The chapter focuses characteristic of semantic-syntactic interdependency of compound sentences with semantic subordinators. Ability of compound predicative parts depend on each other with the help of semantic subordinators designate semantic-syntactic interdependency. In compound sentences with semantic subordinators the semantic-syntactic interdependency has six varieties: 1) comparative semantic-syntactic interdependency; 2) adversative semantic-syntactic interdependency; 3) distributive semantic-syntactic interdependency; 4) connective semantic-syntactic interdependency; 5) graduation semantic-syntactic interdependency; 6) restrictive semantic-syntactic interdependency. The semantic-syntactic interdependency is represented by semantic subordinate conjunctions in compound sentences with semantic subordinators; in compound sentences with non-semantic conjunctions it is expressed with the help of aspectual-temporal verb forms and particular lexical meaning of components in coordinating predicative parts.

Keywords: a compound sentence, a predicative part, semantic-syntactic interdependency, semantic subordinator.

1. Постановка проблеми. У складносурядному реченні поєднані прості конструкції, що репрезентують єдине ціле – синтаксичну структуру вищого рангу. Складносурядне речення функціонує як цілісна одиниця, тому його предикативні складники позбавлені інтонаційної завершеності та окремого вираження. Порівняно з частинами, що виконують формотворчу конститутивну функцію, складносурядне речення, як уважав А. П. Грищенко, «є структурою вищого синтаксичного рівня, мотивованою з комунікативно-інформативного погляду потребою вираження за допомогою формальних засобів відповідного семантико-синтаксичного відношення між

предикативними конструкціями» [Грищенко 2007: 627]. Його частини виокремлені за наявністю предикативного ядра двоскладного речення або головного члена односкладного речення, співвідносного з присудком або з підметом, на думку І. Р. Вихованця, «тільки умовно можна назвати простими реченнями. Маючи подібну до простих речень синтаксичну будову, вони позбавлені інтонаційно-сислової самостійності речення» [Вихованець 1993: 279]. У конструюванні складносурядних речень використовують різні прості реченнєві структури з відмінними граматичними модифікаціями, поєднані асемантичними і семантичними сполучниками. Семантичні сполучники складносурядних речень репрезентують диференційні різновиди семантико-синтаксичної взаємозалежності між сурядними предикативними частинами, тому вбачаємо важливим дослідити структурну організацію складносурядних речень такого типу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вивченні складносурядного речення кілька десятиріч домінувала і в синтаксичній теорії, і у вишівській практиці трикомпонентна класифікація складносурядних речень А. П. Грищенка [Грищенко 1969]. Дослідник визначив свою класифікацію складносурядних речень як традиційну, що об'єднує три типи – єднальні, зіставно-протиставні та розділові складносурядні речення, у межах яких виділено структурно-семантичні моделі на основі єдності граматичних і значенневих показників [Там само: 24]. Поглиблене вивчення семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складних речень та засобів їх вираження посприяло тому, що на її основі спочатку було створено чотирикомпонентну (складносурядні єднальні, зіставні, протиставні та розділові речення), а потім – шестикомпонентну (складносурядні єднальні, зіставні,

протиставні, розділові, градаційні та приєднувальні речення) класифікацію [Городенська 2016: 169].

Проблемні питання, що стосуються синтаксичної теорії про складносурядне речення, опрацьовані в працях І. Р. Вихованця [Вихованець 1983; 1992; 1993]. Дослідник чітко визначив властивий складносурядному реченню ряд формальних і семантичних ознак і розмежував елементарні та неелементарні складносурядні речення. З-поміж сполучникових складносурядних речень він вирізняв складносурядні речення з асемантичними сполучниками і складносурядні речення з семантичними сполучниками. До речень першого угруповання І. Р. Вихованець зарахував складносурядні речення зі сполучниками *і* (*й*), *та* (у функції *(і)*), а до другого – складносурядні речення, де семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами виражені семантичними (зіставними, протиставними, розділовими, приєднувальними і градаційними) сполучниками [Вихованець 1993: 297–304]. Ідеї вченого поглиблені в сучасних дослідженнях складносурядного речення. К. Г. Городенська систематизувала сурядні сполучники, докладно проаналізувала їх; залежно від типу виражених семантико-синтаксичних відношень дослідниця запропонувала шестикомпонентну класифікацію сурядних сполучників і виокремила шість семантичних груп: еднальні, зіставні, протиставні, розділові, приєднувальні та градаційні сполучники [Городенська 2004; 2007; 2010; Граматика 2017: 632–644]. А. П. Загнітко схарактеризував поняття про складносурядне речення, його місце в системі мови; встановив принципи класифікації складносурядних речень і проаналізував основні їхні різновиди; з'ясував семантичні відношення між частинами складносурядного речення та особливості складносурядних речень із розділовими, протиставними,

приєднувальними, пояснювально-приєднувальними сполучниками [Загнітко 2011: 656–667]. Н. В. Гуйванюк дослідила модифікаційні співвідношення в системі складносурядних речень, уточнила поняття «елементарне складне речення» і «ускладнене складне речення», схарактеризувала неускладнені складносурядні речення відкритої структури, що передають розділові відношення (чергування подій), і ускладнені складносурядні речення відкритої і закритої структури, що репрезентують єднальні та протиставні відношення [Гуйванюк 1999: 153–161; 2009: 297–298]. Р. О. Христіанінова виокремила безсполучникові складносурядні речення в сучасній українській мові та дослідила їхні семантико-синтаксичні різновиди, з'ясувала особливості формально-граматичної організації складносурядних речень [Христіанінова 2013: 185 – 194; 2014: 263 – 274; 2014: 171 – 180]. І. Я. Завальнюк установила стилістичні особливості складносурядних речень, виявлені на матеріалі українського газетного мовлення початку ХХІ ст., з'ясувала причини оновлення створюваної ними стилістичної конотативності, схарактеризувала усталені й нові сполучники, а також допоміжні лексичні та граматико-стилістичні засоби [Завальнюк 2009: 200–205]. Т. М. Спільник дослідила репрезентацію градаційних відношень у структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови [Спільник 2004]. Г. С. Весельська проаналізувала нові явища у функціонуванні сурядних сполучників в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст. [Весельська 2014].

Осмилення та узагальнення досліджень граматичної структури складносурядних речень із семантичними сполучниками вможливило запропонувати авторську концепцію, що ґрунтується на синтаксисі залежностей

[Масицька 2016]. Аналіз семантико-синтаксичного аспекту складносурядних речень із семантичними сполучниками відображає їхнє функціонування і вможливорює осмислити специфіку вираження семантико-синтаксичної взаємозалежності.

Мета розділу – схарактеризувати диференційні різновиди семантико-синтаксичної взаємозалежності у складносурядних реченнях із семантичними сполучниками. Реалізація поставленої мети передбачає розв’язання відповідних завдань: 1) виокремити зіставну семантико-синтаксичну взаємозалежність; 2) проаналізувати протиставну семантико-синтаксичну взаємозалежність; 3) схарактеризувати розділову семантико-синтаксичну взаємозалежність; 4) з’ясувати особливості приєднувальної семантико-синтаксичної взаємозалежності; 5) виокремити градаційну семантико-синтаксичну залежність; 6) проаналізувати обмежувальну семантико-синтаксичну взаємозалежність; 7) виокремити сурядні семантичні сполучники як маркери семантико-синтаксичної взаємозалежності.

2. Категорійне поняття «семантико-синтаксична взаємозалежність». Виклад основного матеріалу дослідження. Багатовимірний і системний аналіз складних синтаксичних конструкцій різного типу вможливорює докладне вивчення всіх аспектів їхнього вираження – формально-граматичного, семантико-синтаксичного та комунікативного. Аналіз складносурядних речень із позицій граматики залежностей дає змогу виокремити нове категорійне поняття «семантико-синтаксична взаємозалежність». На відміну від семантико-синтаксичної залежності компонентів семантико-синтаксичної структури простого елементарного речення, семантико-синтаксичну взаємозалежність визначаємо як

здатність сурядних предикативних частин залежати одна від одної за допомогою семантичних сполучників або за семантичним наповненням (її вираження засвідчують видо-часові дієслівні форми й конкретне лексичне наповнення компонентів предикативних структур).

На протигагу субстанційним семантико-синтаксичним залежностям у семантично елементарних простих реченнях, вихідним предикатним семантико-синтаксичним залежностям у складнопідрядних реченнях, похідним предикатним семантико-синтаксичним залежностям у простих ускладнених реченнях, складносурядні речення вирізняються семантико-синтаксичною взаємозалежністю. Сурядні частини у складносурядних реченнях як рівноправні компоненти взаємозалежать одна від одної. Внутрішня структура складносурядних речень розрізняється сполучниками – семантичними й асемантичними.

Сполучники, які виражають семантико-синтаксичну взаємозалежність, є семантичними, а ті, що лише вказують на неї, – асемантичними. Асемантичні сполучники лише поєднують сурядні частини, репрезентація семантико-синтаксичних залежностей припадає на предикативні частини складносурядного речення.

3. Семантичні сполучники як маркери семантико-синтаксичної взаємозалежності. У сучасних граматичних працях виокремлюють шість груп сурядних сполучників [Городенська 2004: 349; 2010: 54; Граматика 2017: 632–644], тому виокремлюємо шість різновидів складносурядних речень:

- 1) складносурядні речення з єднальними сполучниками;
- 2) складносурядні речення з протиставними сполучниками;
- 3) складносурядні речення із зіставними сполучниками;
- 4) складносурядні речення з розділовими сполучниками;

- 5) складносурядні речення з приєднувальними сполучниками;
 б) складносурядні речення з градаційними сполучниками.

Залежно від характеру семантичних сполучників у складносурядних реченнях виокремлюємо шість типів семантико-синтаксичних взаємозалежностей: 1) зіставна семантико-синтаксична взаємозалежність; 2) протиставна семантико-синтаксична взаємозалежність; 3) розділова семантико-синтаксична взаємозалежність; 4) приєднувальна семантико-синтаксична взаємозалежність; 5) градаційна семантико-синтаксична взаємозалежність; 6) обмежувальна семантико-синтаксична взаємозалежність.

3.1. Зіставна семантико-синтаксична взаємозалежність. Складносурядні речення із зіставною семантико-синтаксичною взаємозалежністю (за допомогою семантичного сполучника *а* в зіставній функції) виражають неконтрастні явища в змісті сурядних частин, напр.: *Пункт Червоного Хреста працює цілісіньку ніч, він весь час в облозі, лемент голосів не вищуає, роздаєш і роздаєш нещасним свої ліки та пайки, а жадаючих не меншає* (О. Гончар); *Всюди, в конюшині й по дорозі, виспівували коники, а десь у глибині розпеченого неба не замовкав, а лише на якусь хвилюк пригасав спів жайворонка* (М. Жулинський); *Перші ешелони з поляками вже весною 1940 р. попрямували в концентраційний табір Освенцим, а поїзди, наповнені українськими юнаками і дівчатами, відібраними на примусові роботи, день і ніч тяглися до Третього Рейху* (М. Жулинський); *...місце те – гарне на вид, збудоване славно, а церква в нім – пречудова...* (М. Мартинюк); *...готуйте військо до походу, а я тут ще побесідую з нашими гостями з Дмитрова...* (Володимир Малик). Зіставна взаємозалежність репрезентує повідомлення про відмінність між

предметами та явищами, що зіставлені, і співіснують як такі, що не протидіють один одному.

К. Ф. Шульжук зауважив, що поширеним різновидом зіставних відношень є розподільно-зіставні відношення, децю обмежено функціонують складносурядні речення із зіставно-наслідковими відношення [Шульжук 2004: 240]. На нашу думку, доцільно уточнити міркування дослідника й виокремити розподільно-зіставну взаємозалежність і зіставно-наслідкову взаємозалежність.

Предикативні частини складносурядних речень із розподільно-зіставною взаємозалежністю виражають розподіл дій, ознак, що стосуються того самого явища, а семантичний сполучник *а* вказує на їх зіставлення, напр.: *Штани були закочені до колін, а зелений кашкет із великим козирком націлювався на сонце* (М. Жулинський); *До складу Генерал-губернаторства увійшли чотири дистрикти (Люблінський, Краківський, Варшавський і Радомський), а в 1941 р. було приєднано п'ятий дистрикт – Галичина з центром у Львові* (М. Жулинський); *Я ось у роду був сьомий, а всього нас у батька-матері дванадцяттеро в миску заглядало* (О. Гончар); *Паску святить священник Михаїл, а дзвони котить із дзвіниці Тимко Вечеря* (Й. Струцюк). Друга частина складносурядного речення доповнює зміст першої.

У складносурядних реченнях із зіставно-наслідковою взаємозалежністю наслідок репрезентований другою частиною, напр.: *Смерть людини завжди вражає, а зараз про це страшно було й подумати...* (О. Гончар); *Зробив і пішов, а тут хоч трава не росте* (О. Гончар).

3.2. Протиставна семантико-синтаксична взаємозалежність. У складносурядних реченнях із протиставною семантико-синтаксичною взаємозалежністю

(за допомогою семантичних сполучників *а*, *але*, *та* (у значенні *але*), *проте*, *однак*, *зате*) на відміну від зіставних складносурядних речень із неконтрастним змістом сурядних частин побудовано на контрасті предикативних частин, напр.: *Не хотів нічого згадувати, а воно само зринали в голові* (М. Жулинський); *Енкаведисти кинулися втікати в бік Луцького перехрестя, але їх зустріли вогнем німецькі десантники* (М. Жулинський); *Хлопець не мав чим її [шуку] приглушити, <...> але риба, вигнувши сріблясто-зелену райдугу перед Хмарою, шубовснула позад нього у воду* (Й. Струцюк); *Тепер в Україні газ коштує тільки удвічі дешевше, аніж у Європі, та все ж ситуація порівняно з передовими країнами, наприклад, Японією, значно різниться* («Дзеркало тижня», 2009); *І, можливо, не пустили б, та життя змусило* («Дзеркало тижня», 2009); *Перекосило губи кату, Проте сокира не тремтить* (П. Мовчан); *А в хаті лісника Гречаного вже пахло упрілим борщем, однак до столу не сідали* (В. Шкляр).

Семантичні сполучники виразно диференціюють протиставне значення, утворюючи парадигматичний ряд протиставної семантико-синтаксичної взаємозалежності. За семантикою найвіддаленішим членом парадигматичного ряду сполучників є сполучник *зате*, який передає протиставно-компенсаційне значення, напр.: *Ерік Шведський не міг зрівнятися з Одиссеєм, не повернувся зі своєї вічної плавби по ріках і морях того світу, зате ж його Сіґріда виявилася куди твердішою за Пенелопу* (П. Загребельний); *Правда, тягти його [кулемет], повзаючи по-пластунськи, мука, зате який гонор* (М. Жулинський); *Їх [правил], до речі, не дуже багато, зате вони гранично чіткі й категоричні* («Дзеркало тижня», 2009).

3.3. Розділова семантико-синтаксична взаємозалежність. Складносурядні речення з розділовою семантико-синтаксичною взаємозалежністю (семантичні сполучники *або, чи, або... або, чи... чи, то... то, не то... не то, чи то... чи то*) ґрунтуються на двох суміжних значеннях: а) значенні несумістності явищ (реального вияву одного з явищ) і б) значенні чергування явищ.

У складносурядних реченнях зі значенням несумістності явищ найчастіше функціонують одиничний сполучник *або*, напр.: *...байрак гомонить або чорнобрива в гаю заспіває...* (Т. Шевченко) і повторювані сполучники *або... або*, напр.: *...або Брауну вдається повернути назад політичні ріки та підібрати ключ до суспільної довіри, або ж його суперник від консерваторів Девід Камерон підбере ключі до скромного особняка на Даунінг-Стріт, 10* («Дзеркало тижня», 2009); *...або ми збережемо наше виробництво, або його поглинуть сильніші конкуренти* («Дзеркало тижня», 2009). До сполучника *або* близьким за семантикою є сполучник *чи*, що має відтінок питальності, і повторювані сполучники *чи... чи*, напр.: *Фронт мовчав, чи його не чути було за вітряницею* (О. Гончар); *Чи мертва, чи зомліла?* (Леся Українка); *Чи тільки терни на шляху знайду, Чи стріну, може, де і квіт барвистий?* (Леся Українка); *Чи до мети я певної дійду, Чи без пори скінчу свій шлях тернистий...* (Леся Українка); *Чи то свята будова, чи темниця?* (Леся Українка); *Чи то було мені, чи снилося мені...* (М. Вінграновський); *Задрімала. Чи згадалось, чи приснилось* (М. Жулинський). Розділову семантико-синтаксичну взаємозалежність виражають також повторювальні сполучники *не то... не то, чи то... чи то*, що експлікують взаємовиключення, напр.: *Чи то праця задавила молодую силу, чи то нудьга невсипуца його з ніг звалила* (Т. Шевченко); *...чи*

то весни колиска запашина мене гойднула в чисті небозводи, *чи* [то], може, хто з благословенним словом до мене в душу стиха нахилився... (М. Вінграновський); *Чи то* у президента переглянули строки перетворення України на високорозвинену європейську державу, <...> *чи то* намітилися важливіші пріоритети державної політики («Дзеркало тижня», 2009). К. Г. Городенська зауважує, що в «повторюваних сполучників або... або, чи... чи, чи то... чи то, не то... не то розділовість поєднується насамперед з альтернативою, можливістю вибору, а також з іншими значеннями, зокрема з черговістю, послідовністю зміни дій, питальністю або ваганням, непевністю» [Городенська 2010: 25].

Розділову семантико-синтаксичну взаємозалежність у значенні чергування подій або явищ репрезентують сполучники *то... то*, напр.: *То* дощ, *то* сніг (М. Вінграновський); *То* заважає Захід, *то* заважає Схід («Українська правда», 2009).

3.4. Приєднувальна семантико-синтаксична взаємозалежність. Складносурядні речення з приєднувальною семантико-синтаксичною взаємозалежністю (семантичні сполучники *та й, а також, причому*) виражають відношення доповнення, напр.: *Стара* боялася оглянутися, *та й* не було сили (М. Жулинський); *Не* ті нині часи, *та й* інструментарій американського «втручання» тут мінімальний («Дзеркало тижня», 2009); *Нині* загальна аполітичність інколи розбавляється гострими треками, *та й* ті звучать «езоповою мовою» («Молодь України», 2009); *Трансильванія* взагалі пахла нафтою, *та й* усе на світі пахло нею (Ю. Андрухович); *Рухалися* поволі, *та й* шлях не такий близький (М. Мартинюк); *Договір від 28 вересня 1939 року про дружбу і кордон оформив фактичний союз між Гітлером і Сталіним, а також* дозволив

останньому «обміняти» належні СРСР відповідно до серпневих домовленостей Люблінське та частину Варшавського воєводства Польщі на Литву («Дзеркало тижня», 2009); *Поки ж ідеться про п'ять ДКС, причому й тут плани підвисають* («Дзеркало тижня», 2014).

3.5. Градаційна семантико-синтаксична взаємозалежність. Предикативні частини складносурядних речень із градаційною семантико-синтаксичною взаємозалежністю поєднані семантичними сполучниками *не тільки... а й, не тільки... але й, не лиш... а й, не лише... а й, не лиш... але й, не лише... але й, не лише... а ще й, не лишень... а й, не лише... а ще й* і под. К. Г. Городенська подала найповніший склад градаційних сполучників в реєстрі «Грамаатичного словника української мови. Сполучники», у якому зафіксувала 48 одиниць [Городенська 2007] і відзначила, що всі вони мають аналітичну будову, яка визначає похідний характер цих сполучників [Городенська 2010: 68 – 69]. На думку дослідниці, градаційні сполучники є частково асемантичними, або сполучниками «з послабленою семантико-синтаксичною функцією» [Там само: 33], оскільки у формуванні та вираженні градаційного семантико-синтаксичного відношення помітну роль відіграє лексичне наповнення другого однорідного члена в простому ускладненому реченні чи компонентів другої предикативної частини в складносурядному реченні. Лексико-семантичне наповнення предикативних частин, поєднаних градаційними сполучниками, не однопланове, бо значення другого компонента обов'язково посилює або послаблює значення першого, кількісно або якісно модифікує виражену ознаку [Там само].

Градаційна семантико-синтаксична взаємозалежність указує на перехід дії або стану через узвичаєну межу в бік

послаблення або посилення, а також засвідчує розрізнення сурядних частин у комунікативних позиціях теми й реми. Парні сполучники розчленовують складносурядне речення на дві частини: передають комунікативну позицію теми (сурядну частину в препозиції) і позицію ядра повідомлення, позицію реми (сурядну частину в постпозиції), напр.: *...кредит не тільки вичерпався, а й сама влада вже є некредитоспроможною* («Українська правда», 2009); *Згідно із периферичною теорією емоцій не тільки позитивні зміни в мозку можуть викликати в людини усмішку, а й навпаки – усмішка сприяє виробленню ендорфінів (гормонів радості)* («Дзеркало тижня», 2009); *...геноцид може бути не лише засуджений світовою спільнотою, а й цілком можливо домогтися компенсацій від його ініціаторів та натхненників* («Українська правда», 2009).

3.6. Обмежувальна семантико-синтаксична взаємозалежність. Складносурядні речення з обмежувальною семантико-синтаксичною взаємозалежністю демонструють обмеження вияву якогось явища. У цих реченнях формується новий семантичний сполучник (до сполучника *і* приєднуються елементи *тільки, лише*), напр.: *Водночас, вже в квітні відбулася друга хвиля падіння промислового виробництва, і тільки останні місяці знову фіксується поступове відновлення промислового виробництва...* (Інтернет-ресурс); *До 2004 року легального вивезення капіталу в нашої країні практично не спостерігалось, і тільки 2005-го воно піросло до 1,6 % від валового капіталоутворення країни...* («Дзеркало тижня», 2007); *Геологорозвідувальні роботи розпочалися 1976 року, і тільки через п'ять років було отримано результати промислового напливу нафти та газу* («Дзеркало тижня», 2007); *...виробник вивчить і врахує їх результати, вийде на багаті ринки – у США, Японію та Європу, і лише після цього, може, побачимо його в*

Україні («Дзеркало тижня», 2009); *Протягом останніх двох років майже вся сума грошової емісії в Україні спрямовувалася на викуп валюти, і лише 5-10 % використовувалося для рефінансування банків* («Дзеркало тижня», 2009); *Відомо, що, зазвичай, у будь-якому суспільстві 12 % громадян здатні мислити категоріями загальносуспільних інтересів, і лише невелика частка з них здатна (за відсутності екстремальних умов щось безоплатно робити на практиці для їх реалізації* («Українська правда», 2009); *В Україні працює близько двадцяти мільйонів людей, і лише десяту частину з них держава забезпечує роботою* («Високий Замок», 2009).

4. Висновки та перспективи. На противагу субстанційним семантико-синтаксичним залежностям у семантично елементарних простих реченнях, вихідним предикатним семантико-синтаксичним залежностям у складнопідрядних реченнях, похідним предикатним семантико-синтаксичним залежностям у простих ускладнених реченнях складносурядні речення вирізняються семантико-синтаксичною взаємозалежністю. Семантико-синтаксичну взаємозалежність визначаємо як здатність сурядних предикативних частин залежати одна від одної за допомогою семантичних сполучників або за семантичним наповненням (її вираження засвідчують видо-часові дієслівні форми й конкретне лексичне наповнення компонентів предикативних структур). Сурядні частини у складносурядних реченнях як рівноправні компоненти взаємозалежать одна від одної. Залежно від характеру семантичних сполучників у складносурядних реченнях виокремлено шість типів семантико-синтаксичних взаємозалежностей: 1) зіставна семантико-синтаксична взаємозалежність; 2) протиставна семантико-синтаксична взаємозалежність; 3) розділова семантико-синтаксична

взаємозалежність; 4) присднувальна семантико-синтаксична
взаємозалежність; 5) градаційна семантико-синтаксична
взаємозалежність; 6) обмежувальна семантико-синтаксична
взаємозалежність. Перспективним убачаємо дослідження
формально-синтаксичної структури складносурядного речення
та особливості синтаксичної будови предикативних частин.

Література

Весельська 2014: Весельська Г. С. Нові явища у функціонуванні сурядних сполучників в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст. : монографія. Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2014. 159 с.

Вихованець 1983: Вихованець І. Р. Семантична структура складного речення // Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ : Наук. думка. 1983. С. 67 – 98.

Вихованець 1992: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : монографія. Київ : Наук. думка. 1992. 224 с.

Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ : Либідь. 1993. 368 с.

Городенська 1991: Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : монографія. Київ : Наук. думка. 1991. 192 с.

Городенська 1991: Городенська К. Службові слова-морфеми // Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. грамати́ка української мови / за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. Київ : Унів. вид-во «Пульсари». 2004. С. 328–373.

Городенська 2010: Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови : [монографія]. Київ : Інститут української мови : Вид. дім Дмитра Бураго. 2010. 208 с.

Городенська 2016: Городенська К. А. П. Грищенко як дослідник структури складносурядного речення (до 80-річчя від дня народження). *Українська мова*. 2016. № 4. С. 161–170.

Граматики 2017: Граматики сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської]. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго. 2017. 752 с.

Грищенко 1969: Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. Київ : Наук. думка. 1969. 155 с.

Грищенко 2007: Грищенко А. П. Складносурядне речення. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. 3-є вид., зі змінами і доп.]. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2007. С. 627 – 628.

Гуйванюк 1999: Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : монографія. Чернівці : Рута. 1999. 336 с.

Гуйванюк 2009: Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст : [вибр. праці]. Чернівці : Чернівецький національний університет. 2009. 663 с.

Загнітко 2011: Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис : монографія. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО». 2011. 992 с.

Завальнюк 2009: Завальнюк І. Я. Оновлена стилістична конотативність складносурядних речень в українському газетному мовленні початку ХХІ ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені*

М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор М. Я. Плющ. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова. 2009. Вип. 5. С. 200–205.

Масицька 2016: Масицька Т. Є. Типологія семантико-синтаксичних реченневих залежностей : монографія. Луцьк : ПВД «Твердиня». 2016. 416 с.

Спільник 2004: Спільник Т. М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків. 2004. 20 с.

Христіанінова 2013: Христіанінова Р. О. Безсполучникові складносурядні речення в сучасній українській мові. *Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького нац. ун-ту* : зб. наук. пр. Кривий Ріг. 2013. Вип. 9. Ч. 2. С. 185 – 194.

Христіанінова 2014: Христіанінова Р. О. Семантико-синтаксичні різновиди безсполучникових складносурядних речень у сучасній українській мові. *Типологія та функції мовних одиниць* : [наук. журнал] / [редкол. : Н. М. Костусяк (голов. ред.) та ін.]. Луцьк : Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки. 2014. № 1. С. 263 – 274.

Христіанінова 2014: Христіанінова Р. О. Формально-граматична організація складносурядних речень. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Філологічні науки*: зб. наук. ст. / [гол. ред. В. А. Зарва]. Бердянськ : ФОП Ткачук О.В. 2014. Вип. IV. С. 171–180.

Шульжук 2004: Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник]. Київ : Вид. центр «Академія». 2004. 408 с.

Джерела

Городенська 2007: Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники. Херсон : Вид-во ХДУ. 2007. 340 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

Андрухович Ю. Дванадцять обручів : [роман]. Київ : Критика. 2003. 317 с.

Високий замок. 2009.

Вінграновський М. Василю Земляку. URL: [https:// worldpoesy. Com / vasyliu-zemliaku/](https://worldpoesy.com/vasyliu-zemliaku/) (дата звернення: 28.03.2019).

Вінграновський М. Боюсь поворухнутись... тишина... URL: [http:// www.poetryclub.com.ua/metrс_роеm.php?роеm=15734](http://www.poetryclub.com.ua/metrс_роеm.php?роеm=15734) (дата звернення: 28.03.2019).

Гончар О. Берег любові : [роман]. Бригантина : [повість]. Сімферополь : Таврія. 1981. 416 с.

Гончар О. Т. Вибрані твори. Т. 4 : Прапорonoсці; Письменницькі роздуми. Київ : Сакцент Плюс. 2005. 416 с.

Дзеркало тижня. 2007. 2009; 2014.

Жулинський М. Моя Друга світова: [роман-хроніка в голосах]. Київ : Ярославів Вал. 2016. 416 с.

Загребельний П. Диво : [роман]. Харків : Фоліо. 2005. 637 с.

Малик В. К. Князь Ігор. Слово о полку Ігоревім. Харків : Фоліо. 2009. 476 с.

Мартинюк М. І. Під мурами твердині : [історична повість]. Луцьк : ПВД «Твердиня». 2012. 128 с.

Мовчан П. Вибрані твори. Київ : Вид. центр «Просвіта». 2008. 536 с.

Молодь України. 2009.

Українська правда. 2009.

Струцюк Й. Цвіт дикої шандри : [повісті, оповідання].
Луцьк : ПВД «Твердиня». 2008. 164 с.

Українка Леся. Вірші. Драматичні поеми. Харків : Фоліо.
2008. 351 с.

Шевченко Т. Поезії. Київ : Вид. дім «Альтернативи».
2003. 368 с.

Шкляр В. Чорний Ворон : [роман]. Київ : Ярославів Вал.
2009. 356 с.

ФАХОВА МОВА ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ

НАТАЛІЯ ОВЧАРЕНКО

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»,
Слов'янськ – Україна

Анотація. Розглянуто особливості фахової мови освітньої галузі як підсистеми загальнонавчаної української мови. Дослідження здійснене на основі аналізу основних типів фахових галузевих текстів і мовних одиниць різного рівня: загальнонавчаних лексем, однослівних термінів і термінів-словосполучень (загальнонаукових, вузькофахових тощо), фразеологізмів, синтаксичних конструкцій та ін. Наголошується на особливій ролі у фаховій підсистемі термінологічних одиниць, використовуваних для позначення галузевих понять, зокрема тих, якими послуговується система теорій освіти. Із метою виокремлення найзагальніших ознак досліджуваного засобу професійної комунікації в освіті окреслено визначення поняття «фахова мова», описано її функції та обґрунтовано соціальну зумовленість функціонування. Освіта розглядається як складна та розгалужена галузь гуманітарних знань, яка особливо потребує забезпечення адекватної професійної комунікації в контексті її реформування та вирішення нових завдань. Перспектива дослідження пов'язана з лінгвокогнітивною характеристикою окремих типів фахових текстів галузевого призначення з метою вирішення прагматичних проблем спілкування в професійній сфері.

Ключові слова: фахова мова, термін, термінологічна система, галузь освіти, професійна комунікація.

PROFESSIONAL LANGUAGE AS THE BASIS OF VOCATIONAL COMMUNICATION IN THE FIELD OF EDUCATION

NATALIYA OVCHARENKO

Donbas State Teacher-Training University, Sloviansk – Ukraina

Summary. The peculiarities of the professional language as a subsystem of the commonly used Ukrainian language are analyzed. The research is carried out on the basis of analyzing the main types of specialized branch texts and linguistic units of different levels: commonly used lexemes, one-word terms and terms-phrases (general-scientific, narrow-professional, etc.), phraseologisms, syntactic constructions, and others. It is emphasized on the special role in the professional subsystem of the terminological units used to determine the branch concepts, in particular those used by the system of theories of education. In order to distinguish the most common features of the investigated medium of vocational communication in education, the definition of the concept of «professional language» is presented, its functions are described, and the social condition of functioning is grounded. Education is regarded as a complex and extensive branch of humanitarian knowledge, which especially requires the provision of adequate vocational communication in the context of its reform and solving new problems. The prospect of the study is related to the linguistic and cognitive characteristics of certain types of professional texts of sectoral purpose in order to solve the pragmatic problems of communication in the professional field.

Keywords: professional language, term, terminological system, field of education, vocational communication.

1. Постановка проблеми. Активна інтелектуалізація процесів у суспільстві, суттєве розширення галузей суспільної діяльності та пов'язане з цим накопичення значних пластів спеціалізованих знань пристосували загальноживану мову для забезпечення фахової комунікації. Наслідком стало формування потужних фахових підмов (спеціальних мов, технолектів), фактично – підсистем, загальноживаної української мови. У знакових системах зафіксувався інтелектуальний потенціал суспільства, тому саме мова почала виступати «засобом

соціального наслідування та інтелектуального прогресу, який визначає еволюцію людства у фіксації та передаванні інформації, що є необхідною умовою прогресу цивілізації» [Мищенко 2013: 22-23]. Це стимулює зацікавлення лінгвістів фаховою комунікацією як у сучасному українському суспільстві, так і в глобальному просторі, а відносини фахових мов із національною літературною мовою постають чи не найважливішим питанням у їхньому дослідженні [Гідора 2017: 18].

Оптимізація комунікативних процесів у межах сучасних динамічних галузей потребувала відповідного наукового «інструментарію» для вивчення функціональних аспектів природної мови, що й спричинило до появи нових напрямків мовознавства, як от: лінгвістика фахових мов і сформоване внаслідок спеціалізації та інтеграції наукового пошуку термінознавство.

Формування і функціонування термінологічних систем окремих наукових, виробничих, економічних та інших галузей знайшли своє відображення в низці досліджень вітчизняних науковців. Практично повністю охоплені дисертаційними та монографічними дослідженнями розвинені в українській мові галузеві термінології. У той же час лишаються актуальними і недостатньо вивченими критерії окреслення фахової мови на основі предметних та комунікативних сфер окремих галузей. Нашою метою є з'ясувати роль і специфіку фахової мови в професійній комунікації освітян, оскільки сучасна галузь освіти активно реформується і зазнає трансформацій.

З часів «Празького лінгвістичного гуртка», представники якого в першій половині ХХ ст. виокремили проблему вивчення фахових мов як лінгвістичного феномена та обґрунтували залежність функціональної своєрідності мови, зокрема її

варіантності, від комунікативної ситуації, мовознавство поповнилося низкою досліджень, зокрема К.Я. Авербуха, О.І. Голованової, Т.Р. Кияка, В.М. Лейчика, А.Л. Міщенко, Р.Г. Піотровського, Е.Ф. Скороходька та інших. Наукові розвідки носять як суто теоретичний характер, так і мають практичне спрямування, реалізоване в рекомендаціях.

Педагогічні терміни, які є основою фахової мови освіти, досліджувалися Ю.В. Гончарук, Н.Л. Іваницькою та ін. Здійснювалося вивчення термінологічних одиниць галузі педагогіки й освіти на ґрунті англійської, німецької мов (див. праці В.І. Гарапко, М.П. Дужої-Задорожньої, Н.Ю. Стефанової тощо).

На допомогу педагогічним працівникам періодично з'являються друковані лексикографічні праці (Гончаренко 1997; КСАПТ 2013; ІДВТС 2016 та ін.) та електронні словники педагогічних термінів, а також навчальні матеріали в онлайн режимі на різноманітних сайтах, адресованих учителям, викладачам, студентству на зразок «Короткий словник термінів для професійного мовлення вчителя, 2018 рік» (уклад. Л.П. Ходанич, Т.В. Палько), «Словник педагогічних термінів» (уклад. викладачі КНЕУ під керівн. Л.О. Савенкової) тощо.

Практика всіх ланок освіти в Україні, починаючи з дошкілля і закінчуючи вищою школою, де, зокрема, упроваджено вивчення курсу української мови за професійним спрямуванням, підтверджує потребу в системному врегулюванні термінологічних питань, створенні усіх умов для повноцінного фахового спілкування, яке б відповідало вимогам лінгвістичного, соціального і професійного характеру.

2. Поняття «фахова мова». У сучасних дослідженнях термінологічних систем автори інколи вдаються до паралельного вживання понять «термінологія» та «фахова

мова», що викликає помилкове розуміння їхньої сутності, у той час як фахова мова являє собою не лише термінологічну лексику, але й сукупність усіх мовних засобів, які використовують у спеціально окресленій комунікативній сфері для досягнення порозуміння між усіма фахівцями відповідної галузі (у нашому випадку – освіти). Термінологія ж, безумовно, відіграє роль комунікативного центру професійної комунікації, виступає її ядром.

Фахова мова як підсистема загальнонавчальної мови (або її варіант), у якій використовується термінологія та інші мовні засоби, призначена для запобігання неоднозначності спілкування у конкретній предметній галузі [ТР 2009].

Мова спеціального використання виступає не лише засобом пізнання спеціальних предметів галузевого призначення, але й чинником визначення позначуваних понять, інформування про них у найбільш відповідних мовних формах і з урахуванням особливостей комунікативних потреб тієї чи іншої галузі.

2.1. Фахова мова освітньої галузі. Освіта є складною і розгалуженою сферою гуманітарних знань, тому, на відміну від багатьох фахових галузей, оперує не так поняттями, що відповідають конкретним предметам, як абстракціям. Її вагому складову становить система теорій, кожна з яких послуговується власною системою понять.

Показово, що «фаховість» предмета наших студій простежується не лише на термінологічному рівні, але й на понятійному. Слід виокремити базові поняття, позначувані термінами, як от: *освіта, педагогіка, навчання, виховання, розвиток, методика* тощо.

Словники, довідники, фахова література теоретичного та практичного призначення дозволяють згрупувати термінологію досліджуваної галузі таким чином:

- терміни на позначення галузей освіти (*вища освіта, професійна освіта, корекційна педагогіка* тощо);
- термінологічні найменування методів дослідження освітньої діяльності (*анкетування, моделювання* та ін.);
- назви методів навчання та виховання (*вправа, ділова гра, презентація* і под.);
- терміни, які позначають поняття теорії навчання та виховання (*навчання, дидактика* тощо);
- терміни на позначення діагностування результатів освітньої діяльності (*тестування, діагностика, випробування* та ін.);
- назви осіб, що є учасниками освітнього процесу (*учень, аспірант, викладач, доцент* і под.).

Використання термінів учасниками професійного спілкування зумовлюють їхні лінгвістичні, професійні знання, а також власний досвід.

Отже, фахову мову освіти розуміємо як варіант сучасної літературної мови, який використовується для комунікативних потреб вербального і невербального характеру у фаховій комунікації відповідної спеціальності.

Сучасна мова освіти може кваліфікуватися як галузева підсистема української літературної мови, яка характеризується специфічними стилістичними, композиційними, жанровими ознаками, зумовленими особливостями освітньої сфери, зі своїми професійними та комунікативними вимогами.

2.2. Одиниці фахової мови. Фахова мова освіти являє собою системну багаторівневу структуру, кожному з рівнів якої відповідають мовні одиниці того чи іншого порядку:

загальноживані слова, однослівні загальнонаукові терміни та терміни освітньої галузі і споріднених сфер діяльності (педагогічних наук, методичних знань у царині викладання окремих дисциплін і т. ін.), термінологічні словосполучення, фразеологізми, дефініції, лексико-граматичні моделі, синтаксичні конструкції, стилістичні засоби та прийоми тощо.

Доведена правомірність виокремлення у професійній комунікації таких елементів, як професіоналізми й жаргонізми, хоча, зважаючи на специфіку галузі, яка мотивує значну більший ступінь нормативності мовлення, вони, вочевидь, повинні мати меншу активність або ж взагалі лишатися поза вжитком (професійний жаргон).

Опрацювання лексики освітньої галузі викликає певні складнощі при розмежування термінологічних одиниць і тих, які належать до загальноживаної лексики або ж знаходяться в перехідному стані (наприклад, так звані «прототерміни»). Мова освіти є відкритим системним утворенням, про що свідчить наявність у текстах освітньої тематики поряд із фаховою галузевою лексикою слів загальноживаного використання та спеціальної лексики близьких до освіти сфер, процесів термінологізації й детермінологізації, поповнення словника завдяки появі неологізмів, які є результатом використання власних мовних ресурсів і запозичень, та ін.

3. Фаховий текст. Свою мовленнєву реалізацію фахова мова знаходить у фаховому тексті. Мова освіти поставала історично протягом тривалого періоду під впливом соціальних чинників і сформувала власний арсенал мовних засобів.

Відомо, що фахові мови характеризуються певною поліфункціональністю та стилістичною диференційованістю [Артикуца 2008]. Це знаходить своє відображення у функціональному призначенні фахового тексту.

3.1. Функції фахового тексту. Реалізація фахової мови відбувається через текст, писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних смисловими, формально-граматичними зв'язками, спільністю тематики та сюжетною здатністю [УМ 2004: 627]. Тексти освітньої тематики реалізують низку функцій, притаманних фаховій мові галузі, а саме: номінативну (називання освітніх понять); гносеологічну (служить засобом пізнання); комунікативну (засіб спілкування); інформаційну (передача спеціальної інформації), виховну (регулює правила поведінки); культурну (збереження культурних традицій) тощо.

У дослідженнях акцентується увага на першочерговій важливості інформаційної ролі спеціального тексту як для фахівців галузі, так і для зацікавлених питанням членів суспільства та здобувачів професійних знань у ВНЗ усіх рівнів акредитації, слухачів курсів підвищення кваліфікації тощо: «Основна функція фахового тексту полягає в забезпеченні однозначної, ефективної й адекватної до ситуації комунікації про об'єкти певної предметної галузі чи діяльності» [Мищенко 2013: 29-30].

За Л. Хоффманом, фахова мова освіти характеризується високим ступенем абстрактності, адже послуговується значною кількістю фахової термінології, обслуговує сферу науки та діяльності, яка активно використовує експериментальний метод дослідження, хоча, водночас, призначена для комунікації не лише між фахівцями галузі, але також спеціалістів із, умовно, «споживачами», які також є учасниками навчально-виховного процесу (учнями, вихованцями, студентами, батьками тощо).

Питання щодо того, наскільки текст спеціального (професійного) призначення є науковим, і зараз містить певний елемент дискусійності (пор. міркування стосовно поняття

«науково-технічна література» [Непийвода 1997: 10-22]). Погоджуємося, що відношення науки до практичної діяльності, зокрема й у галузі освіти, виступає критерієм, продиктованим позамовними чинниками – розширенням функцій науки в суспільстві. У цьому сенсі освіта, навчання та наукова діяльність, на противагу фаховим галузям, що виконують суто науково-теоретичні чи виключно практичні функції, виступають ланками єдиного процесу пізнання навколишнього світу, а фахові тексти – засобом зв'язку теорії і практики. Саме це дає підстави вважати класифікацію, запропоновану свого часу для виокремлення типів науково-технічної літератури за функціональним призначенням текстів, тобто комунікативною метою автора, цілком придатною для інших галузей діяльності, зокрема й освітньої [Непийвода 1997: 11-12].

3.2. Види фахових текстів. Серед текстів освітньої тематики, зважаючи на їхнє комунікативне призначення, вирізняємо такі:

1. Власне наукові тексти теоретичного та експериментального характеру: академічні (статті, монографії, дисертації тощо); навчальні (підручники, посібники та ін.); енциклопедичні (статті для лексикографічних праць).

2. Науково-практичні тексти: методичні (описи організації навчального, виховного процесів, досвіду роботи, методів, способів її організації тощо); інструктивні (інструкції, пам'ятки і под.); довідкові (довідкові видання).

3. Науково-організаційні тексти (закони, стандарти та ін.).

Звісно, такий поділ є умовним і має певні огріхи, оскільки кожен із різновидів фахових текстів містить елементи інших типів текстів. До того ж мова освіти послуговується засобами різних функціональних стилів. Її стилістична

диференційованість зумовлена досить широкою сферою застосування, через що жанрово-стильова характеристика фахових текстів освіти є досить строкатою.

Фаховий текст освіти розуміємо як мовленнєвий твір, який функціонує в галузі фахової комунікації педагогічних працівників, не обмежуючись при цьому в окремих випадках рамками зазначеної професійної сфери.

Сучасний освітній (педагогічний) дискурс характеризують взаємопов'язані і водночас протилежні явища: традиція та новаторство. «Абсолютно нові завдання висуває світ перед людиною як об'єктом і суб'єктом педагогічного процесу. Постало завдання – по-новому визначити мету освіти і функції освітнього процесу. Здатність навчатися впродовж життя задля власної конкурентоспроможності, успішності – це ключове завдання реформування освіти в країні» [Іваницька 2017: 28].

4. Висновки та перспективи. Отже, фахова мова освітньої галузі виокремилася з загальноживаної мови і як її підсистема тісно взаємодіє з нею, має відповідні структурні параметри та специфіку, продиктовану змістом наукової, практичної педагогічної діяльності та використовуваних мовних засобів.

Окреслення сутності поняття «фахова мова» освіти, її ознак і функцій сприяє несуперечливому використанню терміна в контексті відповідної фахової комунікації, сприйняттю спеціальних текстів педагогічної, навчально-методичної тематики тощо, а також науковій вартісності студіювання, дасть змогу упорядкувати та систематизувати знахідки у досліджуваній сфері.

Вітчизняне термінознавство має вагомі напрацювання лексичного аналізу термінів, морфолого-синтаксичних і текстових досліджень спеціального дискурсу, що є надійним підґрунтям і створює перспективу вивчення окремих видів фахових текстів освітньої тематики з позицій лінгвокогнітивної концепції.

Література

Артикуца 2008: Артикуца Н. В. Мова права в її функціональних різновидах. *Сьогодення українського мовного середовища*. Київ : КДУ. 2008. С. 23-32.

Гарапко 2018: Гарапко В. І. Структурно-семантичні особливості англomовних педагогічних термінів : монографія. LAP LAMBERT Academic. 1918. 101 с.

Гідора 2017: Гідора А. Л. Терміносистеми правових актів ЄС (на матеріалі англійської, німецької, французької та української мов) : дис. ... канд. філол. наук. Київ. 2017. 265 с.

Дудок 2009: Дудок Р. І. Проблема значення та смислу терміна в гуманітарних науках : монографія. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка. 2009. 358 с.

Іваницька 2017: Іваницька Н. Л. Поняття – слово – термін (на матеріалі педагогічних термінів). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Філологія*. 2017. № 3. т. 3. С. 28-31.

Міщенко 2013: Міщенко А. Л. Лінгвістика фахових мов та сучасна модель науково-технічного перекладу : монографія. Вінниця : Нова книга. 2013. 448 с.

Непийвода 1997: Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) : монографія. Київ : ТОВ «Міжнар. фін. агенція». 1997. 303 с.

Пристайко 1996: Пристайко Т. С. Лексико-номинативная организация специального текста : монографія. Дніпропетровськ : Вид-во УкО ІМА-Прес. 1996. 199 с.

Руденко, Сапожнікова 2017: Руденко С. М., Сапожнікова Л. Я. Фахова мова та ділова комунікація : навч. посіб. Харків : МОНОГРАФ. 2017. 196 с.

Томіленко 2015: Томіленко Л. М. Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант. 2015. 160 с.

Джерела

Селіванова 2006: Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.

ТР 2009: Термінологічна робота. Словник термінів. Частина 1. Теорія та використання (ISO 1087- 1:2000, IDT). – ДСТУ ISO 1087-1:2007. Київ. 2009. 36 с.

УМ 2004: Українська мова. Енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко]. Київ : Українська енциклопедія. 2004. 824 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

Гончаренко 1997: Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь. 1997. 376 с.

ІДВТС 2016: Інноваційна діяльність вчителя : термінологічний словник / [уклад. О.І. Огієнко та ін.]. Київ : НАПН України. 2016. 120 с.

КСАПТ 2013: Короткий словник актуальних педагогічних термінів / [уклад. Н.М. Флегонтова]. Київ : КНУТД. 2013. 55 с.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРЦЕЛЬОВАНИХ АТРИБУТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ

ЛЮДМИЛА ОСТРОВСЬКА

Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
Миколаїв – Україна

Анотація. Охарактеризовано специфіку функціонування парцельованих атрибутивних конструкцій в українській мові, які ще не ставали предметом окремого розгляду в лінгвістиці, на матеріалі сучасного художнього тексту. Парцеляція на сьогодні є одним з найбільш досліджуваних і поширених явищ сучасного синтаксису, що зумовлює різні підходи до його кваліфікації. Найбільш перспективним видається багатоаспектний, за якого варто зосередитися на формально-семантичних, комунікативно-інтонаційних та комунікативно-прагматичних ознаках парцельованих атрибутивних конструкцій. Зроблено спробу встановлення структурної типології парцельованих атрибутивних конструкцій. Доведено, що парцельовання можуть зазнавати всі різновиди атрибутивних конструкцій (ядерні, тобто узгоджені, та периферійні – неузгоджені, апозитивні й напівпредикативні). Особливу увагу приділено парцельованим атрибутивним конструкціям, у яких парцеляти являють собою ускладнений тип щодо своєї формальної реалізації, і відповідно стають актуалізаторами комунікативно-прагматичних інтенцій мовця. Запропоновано критерії для розмежування парцельованих атрибутивних конструкцій від інших формально подібних структур, зважаючи на внутрішню сутність синтаксичного явища: характер семантико-синтаксичних відношень і специфіку синтаксичного зв'язку для диференціації приєднання та парцеляції; інтонаційні характеристики та специфіку комунікативної ситуації для вирізнення неповного речення та парцельованої конструкції. Перспективним видається подальше дослідження особливостей функціонування атрибутивних конструкцій української мови в різностильових текстах в аспекті актуалізації комунікативно-прагматичної мети речення висловлення.

Ключові слова: парцеляція; парцеляти; атрибутивні конструкції; структура типологія; інтонація; комунікативно-прагматичні інтенції.

SPECIFICITIES OF THE FUNCTIONING OF PARCELLING ATTRIBUTIVE CONSTRUCTIONS

LYUDMYLA OSTROVSKA

Petro Mohyla Black Sea National University,
Mykolayiv – Ukraine

Summary. We described the specificity of the functioning of parcelling attributive constructions in the Ukrainian language, which hadn't previously been the subject of separate consideration in linguistics, based on the material of modern literary text. Today parcelling is one of the most researched and widespread phenomena of modern syntax, which determines different approaches to its qualification. The most perspective is multifaceted approach, which should focus on formally-semantic, communicative-intonational and communicative-pragmatic features of parcelling attribute structures. We have attempted to establish a structural typology of parcelling attribute constructs. We have shown that parcelling can undergo all varieties of attributive constructions (nuclear, that is, coordinated, and peripheral – uncoordinated, appositive and semi-predicative). We paid special attention to parcelling attributive structures, in which parceled elements represent a complicated type about its formal realization, and in this way they are becoming actualisators of the communicative-pragmatic intentions of the speaker. We proposed criteria for the delimitation of parcelling attributive constructions from other formally similar structures, taking into account the internal nature of the syntactic phenomenon: the nature of semantic-syntactic relations and the specificity of the syntactic connection for the differentiation of the joining and parcelling; intonational characteristics and the specificity of the communicative situation to distinguish incomplete sentences and parcelling constructions. The further study of the specificities of the functioning of the attributive constructions of the Ukrainian language in the various texts in the aspect of actualizing of the communicative-pragmatic aim of the sentence of expression is perspective.

Keywords: parcelling; parceled element; attributive constructions; structural typology; intonation; communicative-pragmatic intention.

1. Постановка проблеми. Парцеляція – своєрідне явище синтаксису української мови, що активно вивчається сучасними лінгвістами. Посилений інтерес до парцеляції можемо пояснити насамперед широким використанням парцельованих конструкцій у різностильових текстах, перш за все в художніх,

публіцистичних, рекламних, їхніми текстотвірними функціями й значним текстотвірним і прагматичним потенціалом.

Явище парцеляції синтаксичної структури приваблює дослідників уже протягом тривалого часу. Однак ціла низка проблем, що стосується й визначення обсягу поняття парцеляції, і кваліфікації статусу парцельованих конструкцій у синтаксичній системі, і функційного навантаження парцелятив, потребує свого розв'язання.

На сьогодні в лінгвістиці вже усталилася традиція розгляду парцеляції як певного прийому експресивного синтаксису [Загнітко 2011: 825–829], а парцелята як синтаксичної експресеми [Кульбабська 2017: 50–51], що стає одним із засобів вираження категорії суб'єктивної модальності або ж своєрідного комунікативно-естетичного перетворення диктумно-модусного змісту речення [Загнітко 2014: 271] .

Окрім цього, переважно підкреслюється й багатоаспектність явища парцеляції та безумовна рематична роль парцелята за актуального членування речення-висловлення [Вінтонів 2003: 124–128].

Найбільш аргументованим щодо визначення статусу парцельованої конструкції в синтаксичній системі української мови видається погляд [Загнітко 2014: 274], за якого парцеляція тлумачиться залежною від ситуативно-прагматичних завдань мовця, специфікою його світосприйняття, однак сама виявляється на формальному рівні, підкреслюючи смислову вагомість окремих частин речення, глибинна ж структура речення залишається системно відтворюваною. Це дає можливість науковцю визначати парцельовану конструкцію як проміжну, перехідну структуру між мовою і мовленням.

Останнім часом достатньо активно проводяться дослідження специфіки функціонування парцельованих

конструкцій у різножанрових і різностильових текстах [Вавринюк 2015; Галів 2014; Завальнюк 2014; Конопленко 2007]. Спостерігаємо також спроби виділити структурні моделі парцельованих конструкцій у межах простого речення, урахувуючи віддаленість парцелята від опорного слова та основної частини загалом, позицію щодо основної частини, поширеність парцелята, кількість парцелятів у межах однієї конструкції та синтаксичну роль парцелята в межах простого речення [Островська 2017: 253–263]. Окремі дослідники вивчають ілокутивну силу парцеляції в плані реалізації мовцем своїх прагматичних інтенцій [Томусяк 2015: 140–143].

У найновіших лінгвістичних працях виразним є прагнення висвітлити сутність явища парцеляції, механізми її побудови, спираючись на досягнення когнітивної лінгвістики. Експериментальні дослідження, проведені в лабораторії Ентоні Сенфорда в Університеті Глазго, дали підстави для тлумачення парцеляції як одного із засобів так званого «захоплення уваги». На думку вчених, парцеляцію використовують для перерозподілу уваги у висловленні, завдяки чому парцельована конструкція краще сприймається й запам'ятовується адресатом [Sanford 2006: 109–130]. Такі дослідження дають можливість іншим лінгвістам трактувати парцеляцію з позиції когнітивної лінгвістики не лише як явище експресивного синтаксису, але й більшою мірою як когнітивно-семіотичний феномен, що постає усвідомленим і контрольованим мовцем [Богоявленская 2018: 5–16].

Структурно-семантична специфіка атрибутивних конструкцій, можливість реалізації ними не лише власне-атрибутивних, але й синкретичних семантико-синтаксичних відношень, особливості функціонування атрибутивних конструкцій на рівні простого речення цікавлять дослідників

протягом тривалого часу [Вихованець 1992: 157–160; Островська 2016: 110–124]. Атрибутивний компонент посідає особливе місце в структурі речення порівняно з іншими компонентами як обов'язковими, так і факультативними, оскільки атрибут входить у синтаксичну структуру не як самостійний компонент, а як поширювач субстантива, який здатен виконувати, як відомо, функцію будь-якого компонента. Атрибутивний компонент може входити до складу будь-якого елемента структури, утворюючи з ним єдине ціле, що пояснюється його семантикою, оскільки, як відомо, атрибут називає ознаку, а ознака існує не поза предметом чи явищем, а в ньому самому. Цією особливістю атрибутивного компонента зумовлена необхідність його аналізу в субстантивній групі, а не ізольовано. Тому, коли говорять про роль атрибутивного компонента в реченні, то мається на увазі його роль у субстантивній групі. У зв'язку з цим важливим видається простежити особливості функціонування парцельованих атрибутивних конструкцій. Для реалізації зазначеної мети відповідного розділу монографії пропонується розв'язати такі завдання: 1) описати функційно-структурні вияви парцельованих атрибутивних конструкцій, 2) запропонувати критерії для розмежування парцельованих атрибутивних конструкцій від інших формально подібних структур, 3) окреслити комунікативно-прагматичні інтенції мовця щодо вживання парцельованих атрибутивних конструкцій у художньому тексті.

2. Статус парцельованих атрибутивних конструкцій.

Найчастіше парцеляцію визначають як членування синтаксичних одиниць на окремі, пунктуаційно відокремлені одне від одної частини, які, однак, водночас є фрагментами однієї реченнєвої структури [Гак 2004: 380].

Парцельовані структури, як відомо, містять основну конструкцію – автосемантичну структуру і парцелят – синсемантичну структуру, що виступає в постпозиції, яка зумовлюється актуальним членуванням парцельованого висловлення: нова інформація розташовується, як правило, після основного повідомлення і вносить певний авторський нюанс (емоційний, оцінний, підсилювальний, видільний, стилістичний) у зміст усього повідомлення. Парцелят з основною структурою зв'язаний особливими структурно-семантичними відношеннями. Пунктуаційно парцелят від основної конструкції найчастіше відокремлюється крапкою.

Попри поширеність переконання науковців у переважній парцеляції структурно обов'язкових реченневих компонентів, парцеляція атрибутивних конструкцій також є доволі продуктивним і регулярним динамічним явищем сучасної української мови. Як відомо, атрибутивні конструкції виражають у мові семантико-синтаксичні відношення атрибутивності (непредикативної власне-ознаки як внутрішньої властивості предмета). Атрибутивні конструкції мають у своєму складі означальний компонент (атрибут), що є граматично залежним, та означуваний компонент (у типовому вияві субстантив), який виступає опорним, стрижневим: ***Чорні дерева в снігах, гостре гілля на тлі червоного неба – за парканом починається вулиця, білі сусідські будиночки, де-не-де жовті апельсини електричних вогнів, сади, огорожі, комини, з яких здіймаються дими, ніби це втомлені чоловіки стоять і розмовляють на морозі*** (Жадан 2017: 9). За парцеляції означуваний компонент залишається в основній конструкції, а означальний атрибутивний компонент стає парцелятом: *А вчора мені один знайомий поляк запропонував для неї ліки... Бельгійські* (Курков 2014: 195). Процес депарцеляції, тобто

прийом об'єднання розчленованої парцельованої конструкції, доводить, що парцельований атрибутивний компонент залежить від основної конструкції як граматично, так і семантично, виступаючи на формальному рівні атрибутивним поширювачем реченнєвої структури, пор.: *А вчора мені один знайомий поляк запропонував для неї ліки бельгійські.* Можливість парцеляції посилюється в реконструйованому реченні постпозицією узгодженого атрибута щодо означуваного субстантива, що є нетиповим і свідчить про актуалізацію саме цього компонента за тема-рематичного членування речення-висловлення. Відновлення парцельованої конструкції не модифікує семантичного наповнення речення, однак змінює його комунікативний аспект та стилістичне забарвлення: позбавляє текст експресії та особливої рематичної градації. Парцелят звертає на себе увагу адресата, що дає можливість мовцю зосередити в парцеляті найбільш значущу для нього інформацію.

Парцеляція атрибутивних конструкцій характеризується цілою низкою особливостей. Досить часто парцеляції в художніх текстах зазнають типові узгоджені непоширені одиничні атрибути, яким властива максимальна прогнозованість і передбачуваність базовою структурою. Вони можуть займати як препозицію, так і постпозицію щодо основної структури, при цьому постпозиційну парцеляцію можна визначати як більш поширене явище, ніж препозиційна. Очевидно, це пояснюється комунікативним прагненням мовця найбільш важливу, значущу для нього інформацію подати в абсолютному кінці висловлення і до того ж виділити її максимально інтонаційно, відокремивши від основної синтаксичної конструкції. Крім цього, частотними також у сучасних художніх текстах є парцельовані неузгоджені атрибутивні компоненти. Атрибутивний парцелят демонструє

специфіку осмислення певного явища і надання йому атрибутивної характеристики як визначальної для мовця.

3. Функційно-структурні різновиди парцельованих атрибутивних конструкцій.

3.1. Функційно-структурні різновиди типових ядерних і співвідносних з ними (узгоджених) парцельованих одиничних атрибутивних компонентів

Сучасні художні тексти насичені атрибутивними конструкціями, у тому числі й парцельованими. Аналіз фактичного матеріалу, отриманого методом суцільної вибірки із указаних джерел, дозволяє виділяти такі функційно-структурні різновиди типових ядерних і співвідносних з ними (узгоджених) парцельованих атрибутивних конструкцій:

1) непоширений атрибутивний компонент, виражений якісним прикметником: *Іноді наче чую його голос... Живий* (Алексієвич 2016: 14); *Інші справи маю. Серйозні* (Люко Дашвар 2017: 90); *Урятуйте Ярему Петровича! Ще вчора верхи стрілою літали. А веселі були! А дужі!* (Люко Дашвар 2017: 7); *Гарна! Чому ж досі я одна?* (Люко Дашвар 2017: 34);

2) непоширений атрибутивний компонент, виражений відносним прикметником: *Останній день нашого того життя... Дочорнобильського...* (Алексієвич 2016: 24); *Савко! Свічок неси! Та не сальних!* (Люко Дашвар 2017: 6); *До наступного... «Паркера», золотце?* (Люко Дашвар 2017: 43); *У тебе нові серезжки? – підпряглася Мар'яна. – Золоті?* (Люко Дашвар 2017: 75);

4) непоширений атрибутивний компонент, виражений якісним ступеньованим прикметником: *Ось моя мама Наталя! – кричала насмішникам, захлиналася. – Найкрасивіша! Найхоробріша!* (Люко Дашвар 2017: 64); *Велика країна, найдорожча. Найдужча!* (Алексієвич 2016: 67). Позиція такого

парцельованого атрибутивного компонента в останньому прикладі посилюється тим, що в основній структурі наявний інший ступеньований постпозиційний непарцельований атрибут до означуваного субстантива. Таким чином, можна говорити про реалізацію градаційних відношень, які свого максимального вияву досягають саме в парцеляті. Підтвердженням цьому є й оклична інтонація парцелята, що оформлена відповідним розділовим знаком.

5) непоширений атрибутивний компонент, виражений дієприкметником: *Табурет! Як підрубаний!* (Люко Дашвар 2017: 125); *Покинаний дім... Замкнений* (Алексієвич 2016: 79). В останньому прикладі субстантив у такій позиції означуваній і непарцельованим препозиційним атрибутом, і парцельованим постпозиційним атрибутом, вираженими дієприкметниками. Отже, можна простежити своєрідне підкреслення мовцем виділеної парцелятом ознаки;

6) непоширений атрибутивний компонент, виражений узгодженим займенниковим ад'єктивним компонентом: *Він лише випадковий попутник, – збрехав я. – Заручник обставин. – Обставин заручник чи ... ваш?* (Хома 2015: 127);

7) непоширений атрибутивний компонент, виражений узгодженим числівниковим ад'єктивним компонентом: *Ассирія – перша імперія.*

Взагалі перша. І перша поміж насичених сатаною (Стяжкіна 2016: 63). Наведений приклад привертає особливу увагу ще й тому, що парцелят має абзацне розташування, тобто розміщений на початку наступного абзацу, що сприяє збільшенню його виразності, актуалізації думки основної частини. Крім цього, цей ефект ще й посилено в аналізованому реченні-висловленні лексичним повтором парцелята в основній конструкції та наявністю другого парцелята, що являє собою, з

одного боку, знову ж таки лексичний повтор, а іншого боку, розгортається в напівпередикативну конструкцію. Емоційність парцельованої конструкції ще більше підкреслюється підсилювальними елементами як в першому парцеляті *Взагалі перша*, так і в другому *І перша поміж насичених сатаною*.

3.2. Функційно-структурні різновиди нетипових периферійних (неузгоджених) парцельованих одиничних атрибутивних компонентів

З-поміж аналізованих парцельованих конструкцій трапляється чимало неузгоджених непоширених парцелятів атрибутивної семантики, зокрема можна виділити:

1) непоширений атрибутивний компонент, виражений іменником у родовому відмінку (з прийменником або безприйменниковий): – *Чаю хочу*, – *сказав Ревазов*. – *Без цукру* (Стяжкіна 2016: 16); *Похнютилася, посунула, у голові одне: вечірка... Без Мар'яни* (Люко Дашвар 2017: 95); *Шестеро наших хлопців, пожежників... З одної зміни* (Алексієвич 2016: 18); *Я хочу розповісти історію в такий спосіб, щоб не випустити з уваги долю... Одної людини...*(Алексієвич 2016: 39); *І земля не пух, а важенна глина. З-під бурякових грядок* (Алексієвич 2016: 42); *А потім переїдемо у дім. Біля ріки* (Люко Дашвар 2017: 114); *Квітка... як із могилки*, – *сказала Поля* (Люко Дашвар 2017: 250); *Стала поряд: хай усе горить, хіба Мар'яна не має права на відпустку? Від роботи, Майдану, Полі, Дорошів, батьків, Хотинського, його нафосного лофту...* (Люко Дашвар 2017: 127). В останньому реченні парцельовані атрибути набувають особливого звучання через нанизування однорідних компонентів, які увиразнюють думку мовця, підкреслюють важливість висловленого мовцем. Узагалі, як показує фактичний матеріал дослідження, парцеляція неузгодженого атрибута, вираженого родовим відмінком, як

співвідносного з власне-атрибутивними формами, у кількісному плані не менш поширена за парцеляцію типових узгоджених атрибутів;

2) непоширений атрибутивний компонент, виражений іменником у знахідному відмінку: – *Це... – Оля Охріменко дуже хотіла мислити нестандартно. – Устремління... – Куди?! – Хотинський уже нервував. – У Всесвіт* (Люко Дашвар 2017: 41); *Розгублено кліпає: це і є серйозна розмова?! Не про любов?!* (Люко Дашвар 2017: 51); *Сапфіри... Під твої блакитні очі!* (Люко Дашвар 2017: 164); *Ви поставили перед собою надто амбітне завдання, на довгі місяці копійкою праці, – сказала.*

На місяці?! (Люко Дашвар 2017: 84). В останньому випадку парцеляції, окрім аналізованих вище лексичного повтору та дистантного абзацного розташування, які, безумовно, підкреслюють особливу значущість для мовця виділеного компонента, додається ще й емоційна окличність питальної інтонації, яка передає здивування мовця через неочікуваність, непрогнозованість для нього описаної ситуації;

3) непоширений атрибутивний компонент, виражений іменником в орудному відмінку (з прийменником або безприйменниковий): *І чайник купив новий. Зі свистком* (Курков 2014: 194); *Акваріуми в квартирах стояли. З рибками...* (Алексієвич 2016: 104); *То хоч парфуми якісь купи. З афродизіаками!* (Люко Дашвар 2017: 37);

4) непоширений атрибутивний компонент, виражений іменником у місцевому відмінку: *А яка крута хата в нього. У центрі!* (Люко Дашвар 2017: 42); *Є Мар'яні захист. Непростий захист. По крові* (Люко Дашвар 2017: 326);

5) непоширений атрибутивний компонент, виражений називним відмінком, що реалізує апозитивні відношення: *У мене на Биківні скоро хата буде – за борги забираю оце зараз. Два*

поверхи, камін, джакузі, все таке (Люко Дашвар 2017: 79);
В маєтку гетьмана... Івана Сулими (Костенко 2012: 26);

б) атрибутивний компонент, виражений інфінітивом: –
Що там? Закони... Обрізати Яника (Люко Дашвар 2017: 251).

3.3. Функційно-структурні різновиди ускладненого типу парцельованих атрибутивних компонентів

На особливу увагу заслуговують парцельовані атрибути як узгоджені, так і неузгоджені, що на формальному рівні речення виконують роль іменної частини складеного присудка або є атрибутивним компонентом дуплексива (найчастіше подвійного складного присудка). Особливістю таких парцельованих конструкцій стає ще більше розмежування граматичного та лексичного значень аналітичної сполуки, а саме смислової та інтонаційної актуалізації того її компонента, який вміщує основний лексичний зміст. Безперечно, цей факт свідчить про посилення тенденції аналітизму в українській мові, а причиною такого явища, на нашу думку, є комунікативно-прагматичні інтенції мовця. Наприклад, *Чого ж я така... загублена, – прошепотіла Мар'яна* (Люко Дашвар 2017: 99); *Такий він... багатогранний* (Люко Дашвар 2017: 121); *Знаєш... Ті парфуми... Для тебе* (Люко Дашвар 2017: 39); *Роззирнулася безпорадно і...дихати забула: при стіні біля файного туалетного столика сидів Ярко. Спокійний. Нерухолий* [парцельований атрибутивний компонент дуплексива]. *Він... мертвий?*[парцельований атрибутивний компонент складеного іменного присудка] (Люко Дашвар 2017: 125).

Очевидно, що формально-синтаксичної особливостю неузгоджених парцельованих атрибутів є їхня неможливість займати препозицію щодо основної структури, принаймні, таких речень-висловлень не зафіксовано в аналізованому матеріалі.

Часто спостерігаємо й парцеляцію напівпредикативної атрибутивної конструкції, зокрема: ***Смертники. Але переповнені почуттями*** (Алексієвич 2016: 102); ***Вони мають звучати як пара. Як закохана в дорогу пара*** (Курков 2014: 8); ***У нас – революція гідності. Крутіша за все кватроченто*** (Люко Дашвар 2017: 134). Парцеляція напівпредикативних атрибутивних також значно поширена. Очевидно, це пояснюється особливим статусом цих конструкцій у структурі формально ускладненого речення, оскільки напівпередикативні конструкції вже так постають інтонаційно й змістовно виділеними, тобто потенційно вони легко парцелюються. Проте для парцеляції таких конструкцій необхідною умовою стає їхня додаткова актуалізація в межах висловлення, зокрема наявність додаткових відтінків значення (порівняння, протиставлення, уточнення тощо) або особлива інформаційна значущість парцелята для мовця, що власне й демонструють приклади, наведені вище.

Цікавими для розгляду є парцельовані атрибутивні конструкції, у яких парцеляти являють собою ускладнений тип щодо своєї формальної реалізації, зокрема сурядні атрибутивні компоненти, які представлені цілісним семантичним блоком і виражають найчастіше (відповідно до зібраного фактичного матеріалу) власне-єднальні, єднально-наслідкові та протиставні відношення: ***І запах не гострий, а радше пряний. Пряний і короткий*** (Стяжкіна 2016: 93); ***Грімкий камінь. Мокрий, сірий*** (Стяжкіна 2016: 32); ***Дівчинку років сімнадцяти знайшли у сміттєвому баці... Мертву, згвалтовану*** (Стяжкіна 2016: 32); ***Ох, та баба страшна... Древня, темна, зморщена*** (Люко Дашвар 2017: 6); ***Після рибного салату Діма став частиною ревазівського життя. Не щоденного, а тому не важкого*** (Стяжкіна 2016: 32).

Ще більшу складність виявляються синтаксичні конструкції, у яких хоч і відбувається парцеляція атрибутивного компонента, однак водночас парцелят постає складником ще й іншої синтаксичної структури, тобто він ніби й відокремлений від основної конструкції, й у той же час входить в іншу. Зокрема виявлено такі випадки: *І змогла ж окільцювати такого мужчину, як Валентин. Ідеальний: і розумний, і порядний, і красень* (Люко Дашвар 2017: 154) – парцелят *Ідеальний* стає узагальнювальним словом до інших атрибутивних компонентів *і розумний, і порядний, і красень*, які точніше розкривають зміст парцелята.

У реченні *Кривошиїха у дверях стоїть. Темна, страшна, а зуби білі, міцні – всі до одного в роті* (Люко Дашвар 2017: 376) парцелят, виражений безсполучниковою сурядною сполукою *темна, страшна*, стає сурядною частиною складної синтаксичної конструкції, у якій реалізуються зіставні відношення.

У висловленні *Брудний під'їзд. Тільки тим і добрий, що лампочка блимає* (Люко Дашвар 2017: 148) парцельований атрибут *добрий* ускладнений підсилювальною аналітичною сполукою з часткою *тільки* і займенниковим словом *тим* утворює головну предикативну частину складнопідрядного речення із займенниково-співвідносною підрядною частиною.

У діалозі – *На яку вечірку? – розгубилася Мар'яна. – Новорічну, веселу і файну, в ресторані за містом, яку твій Хотинський організував і на яку пойдуть виключно дебіли, бо нормальні люди нині прагнуть бути в інших місцях* (Люко Дашвар 2017: 94) репліка із парцелятами являє собою своєрідний сурядний ряд, що поєднує як однорідні узгоджені та неузгоджений атрибути, так і підрядні присубстантивно-

атрибутивні речення, що також є парцелятами до основної конструкції.

3.4. Розмежування атрибутивних парцельованих конструкцій від формально подібних

Подібні аналізовані структури (напівпредикативні та ускладненого типу) виявляють складність своєї синтаксичної кваліфікації, оскільки виявляють певну подібність і до неповних речень, і до приєднувальних, і парцельованих конструкцій.

Явище неповноти речення по-різному тлумачиться в лінгвістичній літературі, однак, на відміну від власне-парцелята, неповне речення, особливо еліптичне, завжди виявляє автосемантичність, потребує свого доповнення пропущеними компонентами, характеризується предикативністю, модальністю як найважливішими реченнєвими ознаками, неможливістю включення до складу попереднього. У той час як парцелят виявляється синсемантичним, несамостійним утворенням, що переконливо доводить процес депарцеляції. Окрім цього, парцеляту властива безперервність синтаксичного зв'язку, що як раз і дозволяє йому легко поєднуватися з основною структурою. Отже, переважно акцентується увага на формально-граматичних показниках, які дають можливість розмежовувати неповні речення та парцельовані конструкції.

Розмежування приєднувальних і парцельованих конструкцій відбувається переважно на семантичному рівні речення, оскільки приєднувальні конструкції характеризуються значеннєвою додатковістю, з-поміж формальних виразників приєднання можуть виступати різного виду приєднувальні сполучники чи інші слова, які виконують цю ж функцію: *та й, та ще, та до того, та на додаток, й ще, а також, і ще, і до того, і притому, і причому, і навіть, і крім того, і також, і до*

речі, зокрема, наприклад, головним чином тощо. Хоча існує думка про синкретизм парцельованих і приєднувальних конструкцій [Селіванова 2011: 536], все ж видається більш доцільним їх розмежовувати, саме з урахуванням формально-граматичного та семантичного аспектів речення.

У випадку ж тлумачення поширеної чи ускладненої атрибутивної конструкції як парцельованої чи приєднувальної частини або як власне-неповного речення таких критеріїв, на нашу думку, стає замало. Можна простежити таку закономірність: що поширеніший парцелят, то слабший його синтаксичний та смисловий зв'язок з основною структурою. Це дає підстави для його функціонування як окремої конструкції. Окрім того, у семантичній природі атрибутивного компонента закладена конкретизація та уточнення характеристики певного предмета, явища, яка вже може сприйматися як певна приєднувальна, додаткова інформація, тим більше якщо парцельований атрибут дистантний або супроводжується іншими засобами актуалізації його семантичного наповнення. У прикладі *Щось живе раптом булькнуло в ньому. Щось неочікувано живе. Насмішливе, тривожне, чомусь налякане* (Стяжкіна 2016: 32) спостерігаємо сурядний ряд атрибутивних компонентів, які розкривають сутність означуваного слова *щось живе* і водночас сприймаються як додаткова інформація, тим самим авторка використовує атрибутивну конструкцію з метою передавання потоку свідомості героя. Або у висловленні *Колір лиця... Колір тіла... Синій... Червоний... Сіро-бурий...* (Алексієвич 2016: 19) непоширеність атрибутивних компонентів, з одного боку, свідчить про тісний зв'язок з основною структурою, однак, з іншого, парцеляти відокремлені одне від одного трьома крапками, що вказує на те, що виділені частини виконують функцію пояснення чогось недоговореного,

але дуже важливого для розуміння. Можливо, авторка також намагалася передати стан героїні, те, що їй складно вимовляти те, що намагається сказати, оскільки це викликає глибоке переживання. Тому й виникають ці інтонаційні паузи, що створюють підстави для кваліфікації таких структур неповними.

Видається можливим для визначення статусу атрибутивної конструкції, по-перше, залучати ширший контекст її функціонування та, по-друге, враховувати комунікативне навантаження аналізованої структури. У такому разі не можна обійтися без залучення інтонаційних характеристик парцельованих, приєднувальних і неповних утворень.

Більшість дослідників парцеляції звертають увагу на специфічну інтонацію, властиву цьому явищу. Зазвичай підкреслюється той факт, що парцеляція – таке членування речення, за якого воно втілюється не в одній, а в кількох інтонаційно-сміслових мовленнєвих одиницях [Селіванова 2011: 536]. Переважно також наголошується на особливому інтонаційному малюнку й інформаційному навантаженні парцеляції як самостійного висловлення [Вінтонів 2003: 126]. Вважаємо, що подібні твердження не є достатньо аргументованим, адже парцельована структура лише цілісно з основною конструкцією та парцелятом сприймається як одне речення-висловлення.

Н. Плющ дослідила явище парцеляції на рівні інтонаційної будови української мови, порівнявши інтонаційне вираження парцельованих конструкцій і співвідносних з ними непарцельованих, що дало змогу простежити, з одного боку, «видільну», або членувальну, роль інтонації, оскільки саме завдяки інтонації синтаксично єдина структура розпадається на два відрізки, а з другого боку, в інтонації ж відбивається і смислова залежність між цими відрізками [Плющ 1981: 68–71].

Ця думка видається слушною, однак вона не розв'язує проблеми чіткого й однозначного розмежування парцельованих конструкцій від неповних речень.

Доцільним вважаємо тлумачити парцельовану конструкцію як таку, що характеризується єдністю висловлення та обов'язковою належністю одному мовцю. Неповне ж речення переважно стає частиною діалогу. Таким чином, у діалозі реалізуються тільки неповні речення, за умови належності реплік різним мовцям. Це стає справді надійним критерієм розмежування парцельованих конструкцій і неповних речень. Проте залишається питання про можливість неповних речень функціонувати в монологічному мовленні. Для розв'язання такої проблеми вважаємо за доцільне враховувати інтонаційні характеристики, що відрізнятимуть неповне речення і парцелят, які експериментально встановлені О. Калініним [Калінін 2005], а саме: основна конструкція вимовляється середнім низхідним тоном, а парцелят – низьким низхідним тоном, однак їх об'єднує однаковий за напрямом основний тон; якщо ж обидві відокремлені структури вимовляються низьким низхідним тоном, тобто мають інтонаційне оформлення автономних висловлень, що дає підстави тлумачити їх окремими реченськими структурами, а відчленований компонент неповним реченням. Таким чином, саме інтонаційні характеристики мовлення, а не проста кількість мовців дають можливість чітко відмежовувати парцеляти та неповні речення.

Справедливість такого твердження досить легко підтверджується експериментальним шляхом, зокрема в прикладі: *Дід Лазар говорив, Ісус – людина, всиновлена Богом* → ***Не народжена, але проведена безстрашим тілом Марії*** → (Стяжкіна 2016: 77). Якщо основна конструкція буде озвучена середнім низхідним тоном, а парцелят – низьким низхідним

тоном зі збереженням загального напрямку основного тону, що схематично позначено стрілками різної довжини, то є всі підстави кваліфікувати виділену конструкцію парцельованою.

За умови однакових інтонаційних характеристик обох відчленованих структур (низький низхідний тон) аналізовану конструкцію варто тлумачити неповним реченням з неназваним підметом, який відновлюємо з попереднього контексту, що схематично позначено стрілками однакової довжини: *Дід Лазар говорив, Ісус – людина, всиновлена Богом* ↘ ***Не народжена, але проведена безстрашим тілом Марії*** ↘ (Стяжкіна 2016: 77).

4. Висновки та перспективи. На сьогодні в лінгвістиці існує декілька підходів до тлумачення парцеляції як явища експресивного синтаксису, найбільш перспективною видається кваліфікація парцеляції з урахуванням багатоаспектності самого поняття речення-висловлення, однак на перший план мають виходити не лише структурно-семантичні особливості різноманітних парцельованих структур, а й комунікативно-прагматичні настанови мовця щодо їх використання.

Парцеляція атрибутивних конструкцій доволі поширене явище в текстах художнього стилю сучасної української мови, що підтверджується численністю їхніх формально-семантичних виявів, яке однак не ставало предметом окремого розгляду дослідників.

Пропонується виділяти функційно-структурні типи як типових ядерних, так і периферійних парцельованих атрибутів. На особливу увагу заслуговують парцельовані атрибутивні конструкції, у яких парцеляти являють собою ускладнений тип щодо своєї формальної реалізації, які стають актуалізаторами комунікативно-прагматичних інтенцій мовця.

Важливим і не до кінця розв'язаним питанням залишається проблема розмежування атрибутивних парцелятивів і

формально подібних структур: приєднувальних конструкцій і неповних речень. Зважаючи на внутрішню сутність синтаксичного явища, вважаємо за необхідне застосовувати різні критерії розмежування: характер семантико-синтаксичних відношень і специфіку синтаксичного зв'язку для диференціації приєднання та парцеляції; інтонаційні характеристики та специфіку комунікативної ситуації для вирізнення неповного речення та парцельованої конструкції.

Перспективною дослідження може стати вивчення атрибутивних конструкцій у функційно-прагматичному аспекті, а саме їхнього комунікативно-прагматичного потенціалу й специфіки функціонування в текстах різних стилів.

Література

Богоявленская 2018: Богоявленская Ю. В. Парцелляция как когнитивно-семиотический феномен. *Вестник Томского государственного университета. Филология* : науч. журнал. Томск. 2018. № 55. С. 5–16.

Вавринюк 2015: Вавринюк Т. І. Особливості функціонування парцельованих конструкцій у художньому тексті. *Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького національного університету* : збірник наукових праць. Кривий Ріг: НПП Астерікс. 2015. Вип. 13. С. 249–254.

Вихованець 1992: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови, Київ : Наукова думка. 1992. 224 с.

Вінтонів 2003: Вінтонів М. О. Функціонально-граматичні та комунікативні вияви парцельованих і приєднувальних конструкцій. *Лінгвістичні студії* : збірник наукових праць у 2 ч. Донецьк : ДонНУ. 2003. Вип. 11. Ч. 1. С. 124–128.

Гак 2004: Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Москва : Добросвет. 2004. 862 с.

Галів 2014: Галів У. Парцеляція як домінанта поетичного синтаксису Ліни Костенко (на основі історичних романів у віршах «Берестечко» та «Маруся Чурай»). *Гуманітарна освіта в*

технічних вищих навчальних закладах. Київ : Національний авіаційний університет. 2014. Вип. 29. С. 47–56

Завальнюк 2014: Завальнюк І. Я. Явище парцеляції в мові української преси початку ХХІ ст.: нові функціонально-стилістичні вияви й тенденції. *Мовознавчий вісник*. Черкаси. 2014. Вип. 19. С. 215–222.

Загнітко 2011: Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО». 2011. 992 с.

Загнітко 2014: Загнітко А. П. Теорія граматики і тексту. Донецьк : ДонНУ. 2014. 480 с.

Калинин 2005: Калинин А. Н. Синтагматика и синтаксис парцелированных конструкций в современном английском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Самара. 2005. 22 с.

Конопленко 2007: Конопленко Н. А. Текстотвірний потенціал парцельованих конструкцій: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя. 2007. 18 с.

Кульбабська 2017: Кульбабська О. В. Моделювання словесного портрета жінки засобами експресивного синтаксису (на матеріалі «Щоденника страченої» М. Матіос). *Український смисл* : збірник наукових праць. Дніпро : Ліра. 2017. С. 45–57.

Островська 2016: Островська Л. С. Статус атрибутивних компонентів у структурі простого речення. *Лінгвістика* : збірник наукових праць. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 2016. № 1(34). С. 110–124.

Островська 2017: Островська Л. С. Структурні моделі парцельованих конструкцій. *Український смисл* : збірник наукових праць. Дніпро : Ліра. 2017. С. 252–263.

Плющ 1981: Плющ Н. П. Парцеляція як засіб експресивного синтаксису. *Українська мова і література в школі*. Київ. 1981. № 1. С. 68–71.

Томусяк 2015: Томусяк А. О. Парцеляція у контексті вияву авторської інтенції в англomовному художньому тексті. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. Одеса. 2015. Вип. 19. Т. 1. С. 140–143.

Sanford 2006: Sanford A. J. S., Sanford A. J., Molle J., Emmott C. Shallow processing and attention capture in written and spoken. *Discourse Processes*, 2006. Vol. 42. Issue 2. P. 109–130.

Джерела

Селіванова 2011: Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К. 2011. 844 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

Алексієвич 2016: Алексієвич С. Чорнобильська молитва: хроніка майбутнього : роман [переклад і післямова О. Забужко]. Київ : КОМОРА. 2016. 288 с.

Жадан 2017: Жадан С. Інтернат : роман. Чернівці : Меридіан Черновіц, 2017. 336 с.

Люко Дашвар 2017: Люко Дашвар. Покров : роман. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля». 2017. 384 с.

Костенко 2012: Костенко Л. Триста поезій. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА. 2012. 416 с.

Курков 2014: Курков А. Ю. Львівська гастроль Джимі Хендрікса : роман / А. Ю. Курков; пер. з рос. В. С. Бойка. Харків : Фоліо. 2014. 442 с.

Стяжкіна 2016: Стяжкіна О. Мовою Бога. Київ : Дух і Літера. 2016. 128 с.

Хома 2015: Хома А. Лемберг. Під знаменами сонця : роман. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля». 2015. 304 с.

ПЕРФОРМАТИВНИЙ ПЕРФЕКТ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ¹

ЛЮДМИЛА ПОПОВИЧ

Белградський університет, філологічний факультет,
Белград – Сербія

Анотація. У контексті функціональної теорії просторової локалізації розглянуто семантичні риси перфекта як абсолютної-відносної часової форми в слов'янських мовах. Виокремлено особливий тип перфекта, що функціонує в слов'янських перформативних висловленнях – перформативний перфект. Установлено, що ця форма за своєю семантикою наближена до перфекта недавнього минулого, оскільки при його вживанні час ситуації та повідомлення про неї майже збігаються. У випадку перформативного перфекта фокалізовано передбачений наслідок мовленнєвого акту, з позиції якого ретроспективно подано момент мовлення. Фонація перформативного висловлення та його потенційний наслідок розглянуті як субсеквентні ситуації одного мовленнєвого акту. Перформативний перфект в українській мові розглянуто на прикладі дієслівних форм минулого часу *подякував* 'дякую' та *пішли, поїхали* тощо у функції, відповідно, експліцитного та імпліцитного перформатива. Подано відповідні випадки вживання перформативного перфекта в інших слов'янських мовах. Констатовано, що наявність перформативного перфекта у слов'янських мовах заснована на завищеній самооцінці або авторитетності мовця, що є типологічною рисою цієї форми в багатьох мовах світу, зокрема в семітських. Помічено, що дієслівні форми перфектної семантики у спонукальних перформативних висловленнях актуалізують початок майбутньої ситуації, концептуалізуючи її як таку, що вже розпочалася.

Ключові слова: перфект, перформатив, українська мова, слов'янські мови, типологія.

¹ Робота виконана в рамках науково-дослідного проекту 178021 Міністерства освіти, науки та технологічного розвитку Республіки Сербії.

**PERFORMATIVE PERFECT IN UKRAINIAN AND
OTHER SLAVIC LANGUAGES****LJUDMILA POPOVIĆ**

University of Belgrade, Faculty of Philology, Belgrade – Serbia

Summary. In the context of the functional theory of spatial localization, the semantic features of the Slavic perfect as an absolute-relative time form are considered. A special type of perfect in Slavic performative expressions is recognized – a *performative perfect*. It is established that this form is semantically close to the *perfect of recent past*: in the semantic structure of both forms the time of the situation and the statement about it almost coincide. In the case of the performative perfect, the potential consequence of a speech act is focalized, from the point of view of which the moment of speech is retrospectively presented. The performative statement and its potential consequence are considered as *subsequent situations of one speech act*. The performative perfect in the Ukrainian language is considered on the example of past tense verbal forms *podjakuвав* ‘thank you’ and *pishly, pojixaly* ‘let’s go’ which are explicit and implicit performative, respectively. The analogous cases of use of the perfect performatives in other Slavic languages are presented. It is also established that the nature of performative perfect in the Slavic languages is based on the overestimated self-esteem of the speaker or if the speaker is in a position of authority over the listener, which is also a typological feature of perfect in some languages of the world, in particular in Semitic. It is noted that verbal forms of perfect semantics in the performativ invitations and requests in Serbian and Croatian express the beginning of the future situation, conceptualized as if it has already begun.

Keywords: perfect, performative, Ukrainian, Slavic languages, tipology.

1. Подвійна перспектива перфекта з точки зору теорії просторової локалізації. У метамовному дискурсі поширено модель опису окремих граматичних значень за допомогою теорії просторово-часової локалізації, яку застосовують як метафору в граматичних дослідженнях. Ідеться про виділення універсальних просторових відношень у граматичних категоріях, які ці відношення безпосередньо не виражають, тобто про надкатегорійну ситуацію просторової локалізації [Piper 1997]. Завдяки такій моделі створено можливість зіставлення граем, що вступають у відношення привативної опозиції. Один з членів такої опозиції виступає в ролі

локалізатора, позначений наявністю референтної ознаки, стосовно якої орієнтований другий член².

В ролі абсолютного локалізатора при зіставленні дієслівних часових форм виступає момент мовлення, який може бути позамовним та мовним. «Позамовний момент мовлення – елемент об'єктивного часу – в кожному конкретному висловленні він виступає як момент мовлення мовця або того, чиє мовлення він передає. Мовним відображенням поняття про момент мовлення є граматичний момент мовлення» [Загнітко 1996: 341].

1.1. Як свого часу показав на прикладі англійської мови Ганс Рейхенбах [Reichenbach 1947], семантику часових форм можна пояснити, застосовуючи метафору просторової локалізації. Для більшості часових форм локалізатором на уявній часовій шкалі є момент мовлення, тоді як деякі часові форми (такі як *past perfect* в англійській мові) орієнтовано стосовно відмінного від часу мовлення локалізатора. На

² Теорія семантичних локалізацій Предрага Піпера [Piper 1983, 1997] – функціонально-семантична. Вона термінологічно відрізняється від локалістичної теорії Рональда Лангакера [Langacker 1987, 1991]. На відміну від двочленної системи локалізації Р. Лангакера, яка охоплює фокусований об'єкт локалізації (*trajector*) та дефокусований локалізатор (*landmark*), П. Піпер вводить до топологічної схеми третій елемент – орієнтир, який визначає позицію об'єкта щодо локалізатора. Скажімо, у прикладі *Книжка лежить на столі*:

книжка – об'єкт локалізації (П. Піпер), *trajector* (Р. Лангакер);

стіл - локалізатор (П. Піпер); *landmark* (Р. Лангакер);

на - орієнтир (П. Піпер); немає еквівалента у Р. Лангакера.

Введення поняття орієнтира наголошує роль концептуалізатора, який визначає не тільки орієнтацію об'єкта щодо локалізатора (у нашому прикладі – шляхом вибору відповідного прийменника НА), але й те, що саме виступатиме в функції локалізатора. Скажімо, у прикладі *Іван вітається з МАРКОМ* локалізатор – *Марко*. При зміні перспективи концептуалізатор міняє місцями локалізатори: *Марко вітається з ІВАНОМ*, де *Іван* стає локалізатором, оскільки орієнтир (в нашому прикладі – це прийменник З) завжди заповнює позицію при локалізаторі (пор.: *книжка НА СТОЛІ*).

позначення такого локалізатора Рейхенбах вводить поняття референтного часу, що не збігається з періодом мовлення, а співвіднесений з іншою точкою відліку на часовій шкалі. Іншими словами, референтний час – це темпоральна перспектива спостерігача, його розташування на часовій шкалі. Він може збігатися або не збігатися з моментом мовлення.

1.2. Менш відомо, що подібну модель, проте без застосування поняття «референтний час», двадцятьма роками раніше представив у своїх дослідженнях відомий сербський мовознавець Олександр Беліч [Белић 1926–1927, 1958], поділивши усі часові форми на абсолютні та відносні. Відносні форми орієнтовані щодо відмінної від моменту мовлення точки відліку, згідно з теорією локалізації – щодо такого локалізатора (його можна умовно позначити L_2), який не збігається на часовій шкалі з основним локалізатором – моментом мовлення (L_1). В українській мові з абсолютними часовими формами корелюють граматичні значення презенса, минулого та майбутнього часів. «Г[раматичне] з[начення] презенса полягає у віднесенні мовцем дії до часового періоду, у межах якого для нього існує дія, а граматичний минулий і майбутній – це не «передтеперішній» та «післятеперішній», а існування дії до чи після моменту мовлення» [Загнітко 2011: 222]. Відносною ж часовою формою є плюсквамперфект [Попович 2012, 2018, 2018a; Поповић 2012, 2014], що співвідносить означену ним ситуацію з іншою ситуацією в минулому (плюсквамперфект – передминулий: *Вже була вийшла з хати, але передумала й повернулась*), не маючи суміжної зони з моментом мовлення.

У деяких часових форм може бути абсолютне та відносне вживання. Скажімо, теперішньо-майбутній доконаний «виступає синкретичною формою, яка імплікує ознаки теперішнього і майбутнього, посилення чи послаблення кожної з яких є синтагматично і дистрибутивно зумовленим» [Загнітко 2011: 222]. У підрядній частині складнопідрядних речень з

підрядними часу ця часова форма має відносне вживання, оскільки орієнтує означену ним ситуацію стосовно іншої ситуації в майбутньому, тобто безвідносно до моменту мовлення (теперішній доконаний – передмайбутній: *Коли повернусь з дороги, відпочиватиму*) (див. також: [Поповић 2014: Попович 2017, 2018a]).

1.3. Перфект, як відомо, являє собою особливу дієслівну форму, семантика якої охоплює два часові плани – минулий, що передує моменту мовлення (L_2), та теперішній, який збігається з моментом комунікативної ситуації (L_1), причому між двома ситуаціями, попередньою та локалізованою в часі мовлення, існує безперечний причинно-наслідковий зв'язок [Недялков 1983: 42].

Розглядаючи логіку перфекта в англійській мові, Рейхенбах, філософ за фахом, інтерпретує його семантику шляхом висвітлення внутрішньої форми допоміжного дієслова *to have* (мати) у складі перфекта. При цьому Рейхенбах зауважує, що, вживаючи перфект, мовець мимохіть повертає увагу до події в минулому, результатом якої є наявна ситуація. Іншими словами, перфект, при буквальному трактуванні допоміжного дієслова, вказує на те, яку ситуацію мовець «має» (*present perfect*) або «мав» – у минулому (*past perfect*) внаслідок дії, означеної дієприкметником [Reichenbach 1947: 298].

1.4. Природа перфекта в слов'янських мовах відрізняється від описаної Рейхенбахом на матеріалі англійської мови. Цю різницю, зокрема, можна пояснити, вдавшись, за прикладом Рейхенбаха, до аналізу внутрішньої форми перфекта. Наявність ситуації, що виникла в результаті дії в минулому, виражено у слов'янських мовах не за допомогою посесивних відношень, як в англійській, а шляхом фокалізації екзистенційних, на що вказує вживання допоміжного дієслова *бути* (пор. у сербській: *Девојка је заспала*'). Таким чином, ситуація, що виникла внаслідок минулої дії, означена формою

перфекта в слов'янських мовах, існує не задля суб'єкта дії, як, скажімо, в англійській, а незалежно від нього, ніби сама по собі, йдеться про рису, що парадигматично зумовлена відмінним поглядом на світ³. При цьому, така ситуація існує у двох часових планах – минулому, на що вказує дієприкметникова форма минулого часу з відповідним дієслівним формантом (у серб. *л/о*) та теперішньому, вираженому теперішнім часом допоміжного дієслова (у нашому прикладі – *je*). З огляду на такий аналіз його внутрішньої форми, **перфект у слов'янських мовах слід розглядати як відносно-абсолютну форму, оскільки ним означають ситуацію, яку локалізовано як стосовно моменту мовлення, так і відносно часу самої ситуації – точки відліку, що передує моменту мовлення.** Співвіднесеність форми перфекта на Рейхенбаховій часовій шкалі одразу з двома точками відліку (моментом мовлення та часом ситуації в минулому) досі не констатовано, хоча такий висновок цілком підтримує семантика перфекта, прототипічною дистинктивною ознакою якого є актуальна релевантність – *current relevance* [Comrie 1976: 56–61], тобто актуальність минулої події в момент мовлення.

В українській мові, як і у всіх східнослов'янських мовах, перфект представлено ізофункційними дієслівними формами пасивного дієприкметника та так званого претерита –

³ Екзистенційне дієслово «бути» притаманне свідомості людини, яка відчуває себе частиною природи та пристосовується до її законів, тоді як дієслово «мати» відображає мовну картину світу, в якій людина завойовує природу та підкорює її собі, тобто контролює своє оточення. Саме цю різницю між конструкціями з дієсловами «бути» та «мати» у концептуалізації посесивних відношень з діахронічного аспекту виокремлюють мовознавці при розгляді еволюції активних та номінативних синтаксичних конструкцій. Зокрема, зазначають, що відмінність між активним та номінативним типами мов можна ілюструвати на прикладі посесивних відношень: у активному типі їх зведено до принципу 'х існує для мене', тоді як його канонічна номінативна будова в індоєвропейських мовах – 'я маю х' [див. Грковић-Мејдор 2013: 27].

неозначеного минулого часу, що в певних контекстах виражає перфектне значення.

1.5. Згідно з дослідженнями Ю.С. Маслова [Маслов 1990: 372], в залежності від профілювання однієї з перспектив ситуації, про яку йдеться в повідомленні, тобто при її синхронній або ретроспективній концептуалізації, необхідно розрізняти два типи перфекта – *статальний* (форма, в якій фокусовано увагу на результаті, що співвідносить ситуацію означену перфектом з локалізатором-моментом мовлення) та *акціональний* (форма, яка зосереджує увагу на плані минулого, тобто синхронізує ситуацію з локалізатором у минулому, що передує моменту мовлення).

У пізніших дослідженнях поступово розмежують *результатив* та *результативний перфект* [Недялков 1983], переважно за допомогою тесту на вживання з формами результативного перфекта обставин точного часу та заборону на поєднання результатива з такою обставиною. З результативом, натомість, вживають обставини на позначення тривалого періоду. Порівняймо: *Школу збудовано у 2015 році* (збудовано – результативний перфект); *Цю образу давно забуто* (забуто – результатив).

Окрім результативного перфекта, у типологічних дослідженнях традиційно виділяють ще три види перфекта [Comrie 1976: 56–61]: *перфект досвіду* – на позначення наявності відповідного досвіду у мовця або співрозмовника; *перфект тривалої ситуації*, та *перфект недавнього минулого*, тобто такого минулого, що безпосередньо прилягає до часової зони мовленнєвої ситуації, «переливаючись» в неї.

У кожного з виділених видів перфекта типові контексти вживання. Типовий контекст результативного перфекта у реченні *Мама заснула*, скажімо, такий – мама спить і тому не може відповісти на телефонний дзвінок.

Типовий для перфекта досвіду контекст зустрічаємо при перевірці наявності наслідку минулої ситуації в момент мовлення, напр. *Ви коли-небудь їли тартюфи?* у значенні: *Чи знайомий вам смак цих грибів?*

Перфект тривалої ситуації констатуємо в випадку збереження започаткованої в минулому ситуації в момент мовлення: *Я з самого ранку чекаю на його дзвінок; Оксана мешкає на цій адресі з 2008 року.* Як бачимо, в українській мові, як і в інших слов'янських, на позначення такого типу перфекта здебільшого вживають форму теперішнього часу, проте можна вжити й спеціалізовану форму перфекта (в тих мовах, де її збережено) або минулого часу (там, де перфект витіснено неозначеним претеритом, як в українській): пор. (серб.) *Одувек сам волела сладолед [и сад га волим]; Я завжди любила морозиво [і зараз його люблю].*

При вживанні перфекта недавнього минулого майже збігаються темпоральні координати комунікативного акту та події, про яку йдеться в повідомленні. Дистинктивною рисою цієї форми є темпоральна наближеність минулої ситуації до моменту мовлення, контактність їхніх часових зон, напр.: *Автобус ось щойно від'їхав від зупинки.*

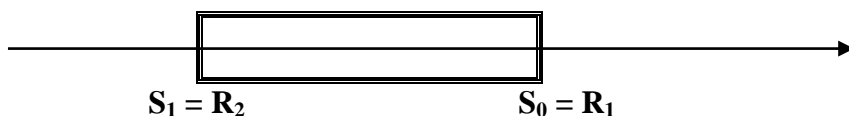
Образно кажучи, усі типи перфекта вимагають подвоєння свідомості мовця, який одночасно споглядає повідомлюване синхронно та ретроспективно, частково з позиції моменту мовлення, а частково переміщуючись вздовж часової шкали вліво, до моменту, що збігається з часом події, про яку йдеться в повідомленні. У тих слов'янських мовах, де спеціалізовані форми перфекта досі в активному вжитку, допоміжне дієслово *бути* у його складі має форму теперішнього часу, тобто вказує на те, що ситуація, означена перфектом, не тільки актуальна, але й синхронна з позицією спостерігача.

1.6. Дві точки відліку на часовій шкалі, що збігаються з моментом мовлення та ситуацією в минулому, поєднано

спільним періодом тривалості перфекта, що й призводить до частой зміни позиції спостерігача в рамках цього часового проміжку та наявності згаданої подвійної перспективи.

Умовно період тривалості перфекта можна зобразити за допомогою часової шкали (див. Схему 1), на якій позначені: мовленнєва ситуація – S_0 , ситуація в минулому – S_1 та позиція спостерігача – R_1 або R_2 . Відповідно до вибору мовцем певної стратегії, при вживанні перфекта може профілюватися одна з точок відліку – R_1 , що збігається з моментом мовлення, або R_2 , що належить часові минулої ситуації, про яку йде мова.

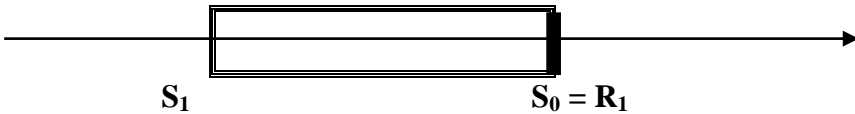
Схема 1

При профілюванні точки відліку R_1 , що збігається з часом мовлення (S_0), вживаємо результативний перфект, а також перфект тривалої ситуації (див. Схему 2). **Результативний перфект зосереджує увагу на наявності результату** минулої події, який мовець фіксує з точки зору моменту мовлення: *Пташка злетіла на дерево та співає*; *Вітер розбив вікно, потрібно його заклеїти*. Цей результат незмінно існує з певного моменту в минулому до часу мовленнєвої ситуації, при цьому його наявність в момент мовлення є визначальною.

Якщо при вживанні результативного перфекта увагу фокусовано на наявності певної зміни в перебізі ситуації S_1 , то **перфект досвіду побічно реферує про відсутність змін у ситуації S_1 до моменту мовлення**, пор. *Учень вже годину розв'язує задачу [і все ще не розв'язав]*; *Я з самого ранку чекаю на твій дзвінок [а його не було]*; *Оксана мешкає на цій адресі з 2008 р. [і нікуди не переїжджала]* тощо. Підкреслена обставина часу вказує на період, в який не відбулося змін у ситуації S_1 .

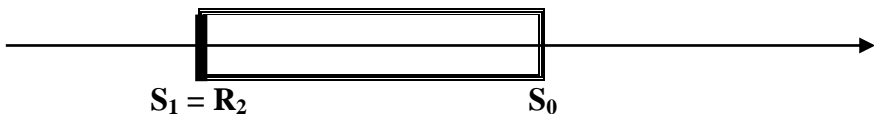
Схема 2

Перфект досвіду вказує на уявне переміщення спостерігача-концептуалізатора вздовж часової шкали на позицію R_2 (див. Схему 3), тобто мовець намагається актуалізувати подію в минулому, що могла призвести до набуття ним або його співрозмовником певного досвіду. Формулюючи висловлення за зразком: *Ви читали Пруста?* або *Я чотири роки **провів** у Італії* тощо, мовець цілком зосереджує увагу на плані минулого, намагається синхронізувати досвід, набутий суб'єктом дії, з подією в минулому, щоб потім перебити його на момент мовлення.

На концептуальному рівні такий процес можна пояснити в рамках теорії поняттєвої інтеграції Джозефа Грейді [Grady 2005]. Пояснюючи зв'язок між первинними або синестезійними метафорами, який не можна пояснити принципом аналогії, Грейді наполягає на асоціативному зв'язку, що є результатом співставлення подібного досвіду. Перфект досвіду функціонує власне завдяки таким асоціативним зіставленням між ситуацією, наявною в момент мовлення, та певною минулою ситуацією. Щоб активізувати такий асоціативний зв'язок із досвідом у минулому, необхідно подати ситуацію з позиції спостерігача в минулому, тобто синхронно профілювати подію стосовно точки відліку R_2 , що збігається в часі з ситуацією в минулому S_1 .

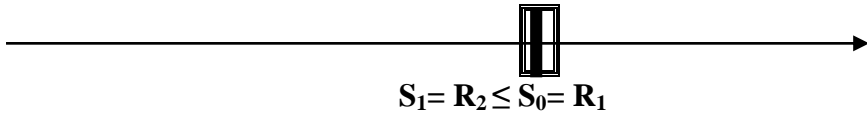
Схема 3

Коли ж мова йде про перфект недавнього минулого, то період між часом події та часом мовлення настільки незначний,

що позиції R_1 та R_2 на часовій шкалі майже збігаються (див. Схему 4). При такій концептуалізації минуле стає теперішнім, а момент мовлення, займаючи на часовій шкалі позицію справа від нього, концептуалізується як теперішнє-майбутнє.

Схема 4

2. Дієслівні форми в перформативних висловленнях у слов'янських мовах. Перформативність, згідно з класичним визначенням цієї дискурсивної риси дієслів, відзначається еквіакціональністю, тобто відсутністю в них іншого значення, окрім автореференційного [Austin 1962]⁴. Така особливість пояснює факт прототипічного використання з перформативною функцією дієслів у формі теперішнього часу. Здавалось би, тільки ця часова форма може передати інформацію про те, що відбувається під час фонації висловлення, тобто «зараз» і «тут». Однак той факт, що в слов'янських мовах з цією метою використовують як дієслова недоконаного виду, так і (рідше) dokonаного, свідчить про те, що мовленнєвий акт прирівнюється до будь-якої іншої дії, інформацію про яку можна передати з оперттям на *спостереження за нею як з внутрішньої, так і з зовнішньої, відстороненої перспективи*.

У відомих працях Ю.Д. Апресяна «Перформативи в граматиці та словнику» та «Дієслова моментальної дії та перформативи в російській мові» [Апресян 1995: 119-238] знаходимо цікаве зауваження про те, що видо-часове значення перформативного дієслова, а тим самим і перформативного

⁴ Ця властивість дієслів відома також під назвою *коінциденції*, при якій вимовлене слово одночасно є позначеною дією [Кошмидер 1962: 169].

ТЕОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПАРАДИГМ

висловлення, одночасно є моментальним та тривалим, пунктирним та процесним [Апресян 1995: 215]. Для нашого дослідження висновок, зроблений Ю.Д. Апресяном про видо-часову специфіку перформативів дуже важливий, оскільки процесність цього класу дієслів, на нашу думку, полягає не стільки в тривалості часового відтинка, який займає саме висловлення, скільки в можливості сприймання висловлення й відповідного акту, в тім числі й самим мовцем, зі зворотної перспективи, тобто *йдеться про збільшення ситуації в міру її віддалення та синтетичне поєднання кількох точок зору*. Іншими словами, перформативне висловлення може бути подане та сприйняте з точки зору його ефекту, що виявляє себе в обов'язковій зміні ситуацій вже тоді, коли «крапку в кінці речення ще не поставлено». Така *зовнішня, відсторонена перспектива перформативного висловлення «виходить за кадр» мовленнєвої ситуації, чим відрізняється від внутрішньої, при якій сприйняття мовленнєвого акту збігається з його часовими рамками*. Останній випадок «подачі» перформативного висловлення саме й створює ефект його моментальності [Vendler 1970: 82, 86; Comrie 1985: 37].

2.1. Різниця між внутрішньою та зовнішньою, більш рідкісною, позицією спостереження за перебігом мовленнєвого акту, прямою та зворотною перспективами, позначається на виборі дієслівної форми перформатива. Як відомо, прототипічною формою перформатива є 1 ос. одн. теп. часу дієслів недоконаного виду, проте в функції перформатива можна вжити й інші дієслівні форми. Скажімо, у більшості слов'янських мов це форми 3 ос. мн. теп. часу, умовний спосіб, пасивні дієслівні форми, теперішній час доконаного виду, майбутній час тощо. Різниця між цими формами продиктована не семантикою виду, часу або способу, а цілком належить прагматиці [Апресян 1995: 215; Поповић 2005: 1003–1008].

Репертуар грамам перформативних дієслів відрізняється в різних слов'янських мовах. Скажімо, у словенській мові послідовно вживають перформативи в формі теперішнього доконаного, що конкурують з дієсловами недоконаного виду, напр.: ***Obljubim, da bom prišel jutri spet*** 'Обіцяю (букв. пообіцяю), що прийду завтра знов' [Škrabec 1906–1912; Žagar 1989; Derganc 1998; Войводич 2010], тоді як в українській мові перформативне вживання такої видо-часової форми можна зустріти набагато рідше, пор.: *Я ось що тобі **пораджу**: не звертай на це жодної уваги; Рідні мої, ось послушайте, що я пропоную/**запропоную*** (А. Загнітко); *Ні, я **побажую** вам вже його тепер!* (О. Кобилянська) (див. також: [Загнітко 2011: 220; Попович 2017, 2018a]). У інших слов'янських мовах вживання теперішнього доконаного в перформативних висловленнях зведено до декількох дієслів. Слов'янською універсалією в цьому плані є дієслова док. виду, що відповідають українським *попросити/запросити*. Такі дієслова перформативно вживають у всіх слов'янських мовах, пор.: (білор.) *Таму я **напрашу** цябе: не гавары, калі ласка, нікому, што ты пачуў і ўбачыў* (Г. Далідовіч); (болг.) *Аз **ще** ви **помоля** да ме извините, много съм уморена;* (в.-луж.) *Wutrobnje Was **přeprošu** na sportnišćo w Hórkach;* (пол.) *Zaś pana von Bielau **poproszę**, by został* (A. Sapkowski); (рос.) *Я **попрошу** Вас расстегнуть манжеты* (Ю.О. Домбровский); (серб.) *Замолућу Вас да ме оставите на миру;* (чес.) *Na příští měsíce **poprosím** o shovívavost a pochopení⁵;* (укр.) *Попрошу книжку на рецензію* (Загнітко 2011: 220) тощо.

Коли вже йдеться про видову конкуренцію в перформативних висловленнях, то у різних слов'янських мовах не тільки не збігається дистрибуція видо-часових форм, як це

⁵ Приклади взято з інтернету.

було показано вище, а й аналогічні дієслова одного й того ж виду в різних мовах можуть відрізнятися своєю ілокутивною напругою. Скажімо, у сербській мові для посилення ілокутивної напруги директивного акту вживають недоконаний вид дієслів наказового способу⁶, а для її зниження – доконаний (пор. при субординованому спілкуванні: *Отварај: IPFV врата!* та при відсутності комунікативної ієрархії: *Отвори: PFV врата!*), тоді як в українській мові, навпаки, доконаний вид дієслова в формі наказового способу посилює ілокутивну напругу висловлення (пор., у спілкуванні з підлеглим: *Зайдіть: PFV до мене після наради!* та **Заходьте: PFV до мене після наради!*, а також при

⁶ Наказовий спосіб виступає в ролі так званого імпліцитного перформатива у непрямому мовленнєвому акті [Searle 1970], що в розгорнутій перформативній формулі посідає місце внутрішнього предиката при перформативному дієслові мовлення, напр: *Наказую відчинити двері!* До повної перформативної формули входять перформативне дієслово в формі І ос. одн. теп. часу та його пропозиція, визначена валентністю дієслова-присудка. У найрозгорнутішому вигляді така формула містить особові займенники, що вказують на адресанта та адресата, напр.: *Я наказую вам відчинити двері!* Перформативну формулу можна звести лише до присудка пропозиції, напр.: *Мовчати!* В такому випадку перформативне дієслово переходить у пресупозицію, утворюючи зредуковану перформативну формулу без експліцитного перформатива [Поповић 2005: 1022]. Подібного скорочення зазнають усі перформативні висловлення з наказовим способом. Внаслідок цього не тільки не втрачається перформативний характер висловлення, а навпаки, зростає його ілокутивна напруга, пор.: *Я наказую вам мовчати. – Мовчіть!; Я прошу вас не галасувати – Не галасуйте!* В українській мові повну перформативну формулу скорочують до її пропозиційної частини, в якій, в залежності від ілокутивної напруги, можна вжити інфінітив або наказовий спосіб внутрішнього предиката: *Мовчати! Відчиняйте двері!* У прагматичному плані різниця між повною та зредукованою перформативними формулами полягає в ілокутивній однозначності розгорнутого висловлення та поліілокутивності еліптичного, яке можна моделювати до повного з оперттям на інші дискурсивні показники: *Прочу відчинити двері// Наказую відчинити двері// Раджу відчинити двері* тощо [Поповић 2005: 1001–1002].

відсутності ієрархічних стосунків між співрозмовниками – *Заходьте: IPFV до мене завтра!*) [Поповић 2005: 1008; Попович 2015].

2.2. У східнослов'янських мовах доконаний вид у так званій повній перформативній формулі, представленій перформативним дієсловом зі всіма заповненими валентними позиціями (перформативні дієслова переважно тривалентні) свідчить про переконаність мовця в тім, що перлокутивний ефект мовленнєвого акту обов'язково співпадає з його ілокуцією. Розглядаючи випадки перформативного вживання дієслів доконаного виду у східнослов'янських мовах, зокрема в російській, Стівен Дікі вказує на відмінність такого вживання від використання перформативів доконаного виду у західно- та південнослов'янських мовах⁷ [Dickey 2015: 250–251]. Той факт, що в російській мові з перформативною функцією можна вжити дієслово доконаного виду, переважно з класу дієслів мовлення, автор, покликаючись на попереднє дослідження Аліни Ізраелі [Israeli 2001], пояснює обов'язковою наявністю в таких висловленнях *прагматичного показника авторитетності мовця в ситуації, позначеній ієрархічними стосунками між співрозмовниками*. С. Дікі в даному випадку вбачає відмінну, порівняно з іншими слов'янськими мовами, східнослов'янську семантику доконаного виду, який вказує не тільки на цілісність дії, але й на його «темпоральну означеність». Під темпоральною означеністю автор має на увазі темпоральний та причинно-наслідковий зв'язок між субсеквентними ситуаціями в рамках перформативного висловлення. Мовець, на думку дослідника, виходячи зі свого авторитету, займає позитивну епістемічну позицію стосовно до потенційного наслідку дії, визначеної

⁷ Див. також розгорнутий аналіз даної проблематики в праці Бйорна Вімера [Вимер 2014].

перформативним дієсловом [Dickey 2015: 252]⁸. Таким чином, сам акт фонації перформативного висловлення та його потенційний наслідок розглянуто як субсеквентні ситуації одного мовленнєвого акту. Для нашого дослідження в даному висновку важливе акцентування уваги не на показнику цілісності дії як типової ознаки доконаного виду, а на одночасному проспективно-ретроспективному сприйнятті мовленнєвого акту та його перлокутивного аспекту при перенесенні точки зору на позицію, з якої мовець може оцінити наслідок свого перформативного висловлення. Саме ця риса, як буде показано далі, притаманна незвиклим для слов'янських мов формам *перформативного перфекта*.

2.3. Констатуючи, що різні дієслівні форми надаються в слов'янських мовах до вживання в ролі перформативів, дослідники переважно наполягають на їхній футуральній орієнтації. Скажімо, відомий дослідник функціонально-семантичного поля (ФСП) футуральності у слов'янських мовах Дойчил Войводич зауважує: «З огляду на те, що перформативи завжди вербалізують дію в момент мовлення, їх можна віднести до ФСП актуального теперішнього. Однак їхня направленість від плану теперішнього до плану майбутнього часу, тобто здатність дієслів (1 ос. одн. теп. часу) мати доповнення в формі іншого часу (переважно майбутнього), вказує на темпоральну ситуацію з рисами футуральності. У такому плані можна говорити про [перформативи як периферію – доповнення за контекстом Ь.П.] ФСП футуральності» [Войводич 2018: 86].

⁸ Accordingly, the meaning of [+ authority] arises from the combination of the sequential links profiled by the Russian perfective and a performative request: the verb form asserts that the request will be acted on by profiling the temporal/causal link with the subsequent situation that represents compliance with the request. Such an assertion is felicitous only if the speaker is in a position of authority over the listener. That is to say, such perfective performatives in Russian signal that the speaker takes a positive epistemic stance towards the potential consequence of the performative [Dickey 2015: 252].

Менше звернено увагу на те, що в основі перформатива лежить ілокуція, тобто намір мовця, який він висловлює за допомогою відповідної форми. Вербалізація цей *намір* матеріалізує за принципом *dictum est factum*, при цьому реальний аспект висловлення поєднується з модальним, що пояснює часте вживання при перформативах, у складі перформативних висловлень, модальних дієслів, пор.: *хочу подякувати* = *дякую*; *хочу вибачитися* = *вибачаюся* тощо. Оскільки основою перформатива є ілокуція, намір мовця, його бажання вплинути на співрозмовника та на саму дійсність, перформативам притаманний модальний відтінок, що в деякому сенсі наближає їх до засобів вираження оптативної модальності (див. також: [Попович 2017]). Саме це модальне забарвлення й призводить до переважного вживання в ролі перформативів дієслівних форм футуральної семантики, яка відображає точку зору мовця, що зупиняється на грані свого наміру в очікуванні його втілення, концептуалізуючи його при цьому зсередини, оскільки між виникненням наміру та його виголошенням у перформативному висловленні межі провести не можна: вони є різними аспектами (ілокутивним та локутивним) одного мовленнєвого акту.

Коли ж мовець, вербалізуючи свій намір, передбачає перлокутивний ефект, який повинне справити його висловлення, він займає відсторонену позицію, що, зі свого боку, уможливорює вживання дієслівної форми, яка однаковою мірою охоплює теперішній та минулий часовий плани, а такою формою, як було зазначено вище, є перфект.

3. Перформативний перфект з типологічного аспекту.

У одній з наших попередніх робіт було звернено увагу на вживання в слов'янських мовах цікавих в аспектуальному відношенні перформативних дієслівних форм перфектної семантики (Попович 2018в). Йдеться про приклади такого типу:

(1) (укр.) Андрій Тлумак: «**Подякував** львівським і луганським фанам» (<www.fckarpaty.lviv.ua/en/news>).

(2) *Выдохнул, открыл ванную, scomандовал не глядя: а теперь в комнату, быстро, я сказал* (М. Кучерская).

(3) (поль.) **Podziękował serdecznie** (Разг.).

(4) (серб.) **Позвани сте** на карневал! (Разг.).

У кожному з наведених прикладів ужито перформатив, який можна замінити його прототипічною формою, тобто 1 ос. одн. теп.ч., пор.:

(5) (укр.) **Дякую** львівським і луганським фанам.

(6) *А теперь в комнату, быстро, я приказываю.*

(7) (поль.) **Dziękuję serdecznie.**

(8) (серб.) **Позивам** вас на карневал!

Вибір перфектної форми перформативного дієслова в наведених прикладах (1–4) належить мовній периферії, тобто йдеться про фрази, що переважно зустрічаємо в розмовному дискурсі. Проте їхнє усталене та все частотніше, як буде показано нижче, вживання в сучасних слов'янських мовах свідчить про аномалію, для якої, однак, знаходимо аналоги в типологічних дослідженнях інших мов світу.

Під перфектністю в даному випадку маємо на увазі видо-часове значення дієслівної форми, яке дозволяє мовцеві подавати інформацію про ситуацію одночасно ретроспективно та синхронно, коли точки відліку R_1 та R_2 на часовій осі майже збігаються. Йдеться про тип перфекта, що семантично наближається до перфекта недавнього минулого *perfect of recent past* [McCawley 1971: 104; Comrie 1985: 56; Dahl 1985: 132; Bybee et al. 1994: 61-63 та ін.] Нагадаємо, що таким перфектом позначаємо ситуацію, настільки незначно віддалену від часу мовлення, що її можна концептуалізувати як синхронну з моментом мовлення (див. Схему 4, 1.0). **Ефект перформативного висловлення, який можна спостерегти при**

відстороненій перспективі завдяки зміні в перебігу ситуації, що до виголошення перформативного висловлення була іншою, надає перформативові не тільки результативного значення, але й перфектного, а це, у свою чергу, уможливило перформативне вживання дієслівних форм перфектної семантики.

3.1. Перформативний перфект розповсюджений у семітських мовах. Відомо, що в класичній арабській дієслова в перформативних висловленнях, згідно з нормою, мають форму минулого часу [Wright 1996: 1]. Ця ж риса притаманна для перформативів у фінікійській мові [Лявданский 2009: 287], в івриті [Коган, Лезов 2009: 346], імперській арамейській [Лезов 2009: 519], ефіопській мові (геезе) [Weninger 2000], амхарській [Фридман 2017: 690–694]. Зустрічаються такий перфект і в афразійській (чадській) мові хауса [Щеглов 1970: 51], в африканській мові сусу [Шлуинский 2017: 757] тощо. Цікаво, що в семітській амхарській мові, як показав у своєму недавньому дослідженні Йосип Фридман [Фридман 2017: 690–691], покликаючись на [Manahlot 1988], поділ перформативів на такі, що вимагають наявності відповідного авторитету мовця для задоволення вимоги щодо успішності мовленнєвого акту та немарковані в даному відношенні перформативи [Searle 1981: 7] має свій морфологічний вираз. Перформативи, що належать до першої групи, на кшталт ‘наказувати’, ‘дозволяти’, ‘нагороджувати’, ‘призначати (на посаду)’, ‘звільняти’, ‘заповідати’ тощо, мають форму перфекта, а перформативи другого типу, такі як: ‘обіцяти’, ‘просити’, ‘повідомляти’, ‘пропонувати’, ‘клястися’ тощо вживають в презенсі. «Такі вербальні акти, як обіцання, клятва, розпорядження тощо концептуалізуються свідомістю учасників спілкування як, з одного боку, завершені безпосередньо в момент свого здійснення, з іншого ж, як такі, що найбезпосереднішим способом стосуються найближчої

ТЕОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПАРАДИГМ

комунікативної перспективи (іншими словами, мають надзвичайно високий ступінь актуальної релевантності). Обидві ці семантичні площини надзвичайно добре вписуються в традиційне описання перфекта. Показово, однак, що амхарська мова, маючи для оформлення перформативних висловлень можливість вибору між двома дієслівними формами, надає перевагу презенсові в тому випадку, коли висловлення не імплікує наявності у мовця спеціальних повноважень для здійснення цього акту, але використовує перфект, щоб підкреслити володіння подібними повноваженнями в ситуації, коли вони необхідні» [Фридман 2017: 694]. Очевидно, що тут йдеться саме про той самий момент, який був вдало помічений Стівеном Дікі та Аліною Ізраелі у зв'язку з уживанням дієслів доконаного виду в східнослов'янських перформативних висловленнях (див. вище). Тобто, мовець, виходячи зі свого авторитету, займає позитивну епістемічну позицію стосовно до потенційного наслідку дії, визначеної перформативним дієсловом. Окрім теперішньо-майбутнього доконаного мовець може використовувати в такій ситуації перформативний перфект.

Відсторонена позиція, як було вже сказано, це синхронна та ретроспективна позиція спостерігача разом, тобто одночасне споглядання змін в перебігу ситуації та моменту її завершення, що й створює можливість для вживання в перформативному висловленні перфектної дієслівної форми. Для винесення своєї позиції за рамки мовленнєвого акту мовець повинен володіти певним авторитетом, який дозволяє йому відсторонитися від ситуації, вивищившись над нею. Саме цей момент буде розглянуто далі у зв'язку з українським перформативним перфектом.

4. Перформативний претерит перфектної семантики в українській мові. У розмовному дискурсі української мови, особливо в її західних говірках, дієслово *подякувати* в

перформативному висловленні часто вживають у формі минулого часу, про що свідчать численні приклади (див. 9–12). Ця форма, очевидно перфектної семантики, за своєю ілокутивною напругою потужніша від прототипічного перформатива *дякую*. У істинності такої констатації можна переконатись, звернувшись до інтернету, де перфектна форма *подякував* стилістично закріплена у перформативних висловленнях, що входять до особливого типу електронного дискурсу – коментарів та відгуків (див. 9–12). Цей дискурс відзначається підсиленою ілокутивною напругою, оскільки автор коментаря намагається вплинути на думку співкористувачів мережі⁹. Окрім цього, прихований під електронним прізвиськом, користувач суспільної мережі не тільки висловлює свою думку або емоційний стан з приводу певної ситуації, але й воліє створити певне уявлення про себе, яке не завжди збігається з реальним станом справ.

(9) *А, тим часом, **подякував** вам, Євродім!*
(<http://evrodom.org.ua>)

(10) *Дуже **подякував** вам, *metololot*, і вам, *charaj*, за більш детальне уточнення по матеріалу. З мене вам обом по +1.*
(<http://forum.violity.com>)

(11) ***Подякував** Вам за цікаву розмову. Один позитив!!! P.S.*
(<https://www.youtube>)

(12) *Хочу **подякувати** фірмі за відкриття візи. **Подякував** вам.* (<http://zarobitchany.org/catalog>)

Потрібно підкреслити, що в абсолютній більшості перформативних висловлень дієслівній формі *подякував* передує пропозиція, що цілком логічно, оскільки цьому дієслову притаманна *ретроспективна валентність*. Це спостереження додатково підтверджує припущення про перфектну семантику перформативної форми *подякував*, що виявляє себе

⁹ Див. про специфіку цього дискурсу [Попович 2015].

в фокусуванні уваги адресата на ситуації в минулому, яку актуалізує мовленнєвий акт.

Звертає на себе увагу можливість поєднання форми *подякував* з обставиною міри та ступеня *дуже*, див. (10), яка блокується при неперформативному вживанні, пор.: **Він мені дуже подякував за допомогу*, але цілком очікувана в випадку канонічного перформативного висловлення з прототипічною перформативною формою *дякую*: *Дуже дякую за допомогу*.

Зрідка в формі минулого часу перформативно вживають дієслово недоконаного виду *дякував*. У даному випадку відбувається контамінація канонічного перформатива недоконаного виду та форми перфектної семантики, пор.:

(13) *Дякував*, шановний, за допомогу, з такими людьми приємно вести розмову. (<<http://forum.violity.com>>)

4.1. Припущення про перформативне використання форми минулого часу як способу відображення зовнішньої позиції мовця, який не тільки формулює висловлення, але й подає його з відстороненої перспективи, акцентуючи тим самим його потенційний ефект, збігається в даному випадку з думкою Стівена Дікі про наявність причинно-наслідкового зв'язку між субсеквентними ситуаціями, які описує лексема доконаного часу. Центральною ланкою з-поміж таких субсеквентних ситуацій власне й є мовленнєвий акт [Dickey 2015: 225].

Показово, що в зафіксованих прикладах форму *подякував* ужито переважно в чоловічому роді (див. 9–12). Згідно з думкою носіїв української мови, така формула властива саме мові чоловіків:

(14) *Цікаво, що форму цю вживають лише чоловіки. Від жінок такого ні разу не чула. Можу помилятися, але мені видається, що це проблема суто психологічна. Тобто, кажучи "подякував", мовець відсторонюється [виділення Л.П.] від самої подяки. Хтось подякував, не він. Він до такого, аби перед кимось із вдячністю*

схилити голову, не опускатиметься. Ще пригадала собі, що цю форму вживають в основному водії. Чому ж оте протсе дякую їм немиле?
 (<<http://forum.lvivport.com/threads/kultura-slovamovnostilistichni-poradi.29942/page-10>>)

У цитованому коментарі користувачки форуму (14) знаходимо не тільки цікаве зауваження про статеvu та соціальну приналежність тих, хто вживає цю специфічну перформативну форму в українській мові, але й інтуїтивне підтвердження висловленої в дослідженні гіпотези про відсторонену позицію мовця при вживанні перформативного перфекта. Однак йдеться не про «відсторонення від подяки», а про незвичну для української мови зовнішню позицію при формулюванні перформативного висловлення, на відміну від загальноприйнятої внутрішньої. Те, що таку позицію займають переважно чоловіки та водії міського транспорту, підтверджує припущення про наявність завищеної самооцінки мовця при вживанні перформативного перфекта. В такому плані форма *подякував* – для тих, хто надає своїм словам особливої ваги, передбачаючи ефект, який має бути справлений ними, виходячи з позиції комунікативної суперіорності.

Щодо територіального розповсюдження форми *подякував/подякувала*, за свідченням носіїв мови, її можна почути переважно на Волині, Поділлі та в Галичині (15–17). Приклади, однак, свідчать, що й для представників південної України вона не є незвичною, див. (18).

(15) *На Поділлі й у Галичині можна почути: «Подякував»...* (<<http://forum.slovnyk.ua/lofiversion/index.php?t2070.html>>)

(16) *«Подякував» замість дякую скаже лише львів'янин.* (<Zavalayibalivna 25 Nov 2018>)

(17) *Я маю трохи знайомих і близьких в різних частинах України. І раніше трохи драгувався, коли бабуся казала*

«веретка» замість «доріжка», або коли воляни кажуть «подякував» замість «дякую». (<<http://wap.flyzzza.borda.ru/?1-5-0-00000004-000-0-0>>)

(18) *Щиро **подякував** херсонським лікарям, які супроводжували народження моєї донечки, за доброзичливе ставлення і злагожену роботу.[...] Низький уклін вам за добро та гідне дотримання клятви Гіппократа!* (<nk-online.tv/gordyeyev-podyakuvav-likaryam-yaki-suprovodzhuvai-narodzhennya-yogo-donki/>)

4.2. Аналогічну розглянутій українській форму перформативного перфекта можна зустріти й у польській мові:

(19) ***Podziękował** :D serdecznie...* (Інтернет)

Як зазначають носії польської мови, цю форму переважно вживають представники старшого покоління¹⁰, що може свідчити як про її застарілість, так і про згаданий фактор наголошеної авторитетності мовця при вживанні перформативного перфекта.

4.3. Перформативний перфект часто можна зустріти в українській та інших східнослов'янських мовах в ролі імпліцитного перформатива директивної – спонукальної або наказової, семантики.

(20) ***Пішли** до ресторану, посидимо, поговоримо...* (І. Солодченко)

(21) ***Пішли**, я вас познайомлю.* (С. Жадан)

(22) *Їду до Америки – **поїхали** разом?* (О. Забужко)

Як було зауважено вище, імпліцитний перформатив є внутрішнім предикатом пресупонованого перформатива зі сфери мовлення. Його можна реконструювати з опертям на

¹⁰ Див: <http://sjp.pl/podzi%C4%99kowa%C5%82>

контекст, напр.: *Пішли до ресторану => Пропоную/Запрошую піти до ресторану*. Розповсюдженість у розмовній мові форм минулого часу дієслів руху зі спонукальною семантикою свідчить про те, що перформативний перфект міцно закріпив свою позицію в українській та інших східнослов'янських мовах саме в цій сфері модальності. В такому випадку йдеться про відсторонену позицію мовця не через його авторитетність, а внаслідок фокусування аблативного аспекту запропонованого руху, що спричиняє винесення мовця за рамки мовленнєвої ситуації та його перенесення на початкову точку відліку.

5. Перформативні перфектні форми в інших слов'янських мовах. Російське дієслово *сказать* не належить до перформативних, оскільки не відповідає вимогам еквіакціональності [Austin 1961]. Проте воно може вживатися в перформативних висловленнях (23), де у формі одн. мин. часу виражає наказ, інтенсивне спонукання до дії, пор.:

(23) *Выходи, я сказал.*

(24) *Выходи, я приказываю.*

У наведеному прикладі (23) йдеться саме про перформативне вживання дієслівної форми *сказал*, оскільки вона входить до асерції та не належить до сфери дії семантичних предикатів 'способу', 'мети' або 'оцінки' [Апресян 1995: 211–213], тобто в такому контексті з цим дієсловом неможливо вжити обставину способу дії на кшталт *громко, нарочно, специально* тощо (25), на відміну від висловлень з неперформативно вжитою відповідною формою (26), пор.:

(25) *Выходи, я *громко/*нарочно/*специально сказал.*

(26) *Я нарочно сказал несколько слов о каждом из этих братьев...* (Г. Орлов)

Зауважимо також, що в прикладі (23) дієслово *сказать* не входить до повторного емпатичного повідомлення, на кшталт тих, у яких можна зустріти напівперформативно вжите дієслово *говорить*:

(27) *Говорю тебе, что он тебя простил* [Апресян 1995: 210].

Форма *сказал*, яку можна вважати в контексті перформативного висловлення (23) перформативним перфектом, є елементом ритуалізованої формули, закріпленої за певним типом комунікативної ситуації. Якщо дати семантичне тлумачення перформативно вжитої дієслівної форми *сказал*, то одержимо такий її запис:

Х каже Y, щоб P (Y) = 'X повідомляє Y, що хоче, щоб Y зробив P, X вважає, що Y зобов'язаний зробити P.

Таке семантичне тлумачення дієслівної форми *сказал* повністю збігається з описом канонічних перформативних дієслів російської мови *приказывать* та *требовать*. Різниця між ними полягає в перспективі висловлення, продиктованій прагматичною позицією мовця. При ретроспективній подачі мовленнєвого акту, на що, у випадку дієслівної форми *сказал/сказала* вказує її переважне розташування після форми наказового способу іншого дієслова, ілокутивна напруга висловлення є максимальною, а це послідовно сприймається як найрізкіший спосіб віддати розпорядження або наказ.

Дієслово доконаного виду *сказать* вживають з перфектною семантикою саме у складі повної перформативної формули, тобто з формою наказового способу, яка сама по собі, при наявності відповідної інтонації, може виразити наказ, пор.:

(28) *Жри, я сказал!*

(29) *Жри!*

При перформативному вживанні дієслівна форма *сказал* належить до директивів, позначених високою ілокутивною напругою, про що свідчить парафразування цих перформативів іншими засобами мови та опис прагматичного контексту їхнього вживання:

(30) *Зови Смирнова, я сказал!* —
требовательно рявкнул пьяный (Д. Корецкий).

(31) *По всем учетам пробей, я сказал!* (А. Маринина)

У прикладах (30–31) експліцитна перформативна формула *я сказал зови* прирівнюється до *я требую/приказываю позвать*, тобто дієслово *сказать* у такому контексті, у позиції після наказового способу, виражає спонукання до дії у формі ілокутивного акту вимоги-наказу.

Дієслово *сказать* у прикладах (30–31) не описує мовленнєвий акт, а виконує його. Причину такого стану речей бачимо у вже згаданій відстороненій позиції мовця, що відрізняється від канонічної – внутрішньої. Те, що така позиція типова саме для авторитативного мовця з завищеною самооцінкою, ще раз підтверджує, що саме ця риса є показовою при вживанні перформативного перфекта, яким, на нашу думку і є форма *сказал/сказала* у перформативних висловленнях розглянутого типу.

5.1 Перформативний перфект можна зустріти і в інших слов'янських мовах. Скажімо, у південнослов'янських – сербській та хорватській, перформативно можна вжити перфектну форму пасивного дієприкметника. Таке її вживання не обмежене тільки розмовним дискурсом, воно зустрічається в офіційно-діловому та публіцистичному стилях, про що свідчать подані нижче приклади з перфектними формами пасивних дієприкметників *позвани сте* ‘запрошую/-ємо вас’ (букв. ви запрошені) та *замољени сте* ‘прошу вас’ (букв. ви *упрошені):

(32) *Позвани сте на гудачки тробрачун!* (Сабор трубача у Гучи, 2017)

‘Запрошуємо (букв. ви запрошені) на конкурс струнно-смичкових інструментів’

(33) *Позвани сте на први Банатски рок фестивал! Прочитајте шта вас очекује те ноћи.* (<www.palo.rs>)

‘Запрошуємо (букв. ви запрошені) на перший банатський рок-фестиваль! Прочитайте, що вас очікує тієї ночі’.

(34) *Замольени сте да прочитате сваку од доле наведених реченица и заокружите одговарајући број...* (<www2.psy.unsw.edu.au>)

‘Просимо вас (букв. ви *упрошені) прочитати кожне з поданих нижче речень та обвести відповідний номер’.

(35) *Замольени сте, у моје име, ради што садржајнијег разговора, да конкретизујете своје начелне ставове тако што бисте изричито навели и следеће...* (<www.roa-info.org/arhiepiskop/prepiska>)

‘Прошу вас (букв. ви *упрошені) від мого імені з метою якомога змістовнішої розмови конкретизувати свою початкову позицію, послідовно зазначивши наступне...’

Перформативні висловлення з формою перфекта *позвани сте* (32–33) чи не найчисельніші в електронному корпусі. Їх використовують не стільки з метою запрошення, як з метою реклами різних розважальних заходів – концертів, фестивалів тощо. Можна сказати, що ця форма перформативного перфекта поступово та дедалі більше закріплюється за відповідним типом перформативного висловлення. Автори реклами, вживаючи перформативний перфект, активізують аблативий момент рекламованої події, так само як у випадку з перформативним перфектом дієслів руху в українській мові, на кшталт *пішли, поїхали, побігли, полетіли* тощо. Метою такого типу перформативного висловлення є створення у реципієнта враження, що рекламований захід уже розпочався, а він є його учасником. Такий спосіб запрошення в ілокутивному плані набагато потужніший від звичайного перформатива *позивамо* ‘запрошуємо’, оскільки представляє рекламовану подію зі згаданої зворотної перспективи, типової для перформативного перфекта.

Приклад (34) взято зі вступу до анкети, в якому учасника опитування просять виконати певну інструкцію, а в прикладі (35) архієпископ у службовому листуванні просить священика

конкретизувати свої зауваження додатковими фактами, що свідчить про розповсюдженість перформативного перфекту в декількох стильових реєстрах сербської мови.

Конструкції з перформативним перфектом можна зустріти й у хорватській мові. Ось, скажімо, приклад, взятий з реклами школи танцю.:

(36) *Svaki četvrtak **pozvani** ste doći i pronaći svoj centar za kretanje u centru grada...* (<plesritmova.net/hr>)]

‘Приходьте (букв. ви запрошені) щочетверга, щоб віднайти свій центр руху у центрі міста’.

Представлені приклади з сербської та хорватської мов свідчать про те, що пасивні дієприкметники, які в наведених та подібних до них прикладах за своєю семантикою та формою є перфектними, а не результативними, найчастіше виражають у формі мовленнєвих актів запрошення та прохання або спонукання до дії. Їхня особлива розповсюдженість у дискурсі реклами свідчить про те, що перформативний перфект стає ритуалізованою формою в перформативних висловленнях контамінованого типу, в яких запрошення використовують з метою реклами.

Пасивна форма дієприкметника притаманна перформативним висловленням чи не всіх слов'янських мов (пор. укр.: *Палити заборонено!*, де пасивний дієприкметник вжито у директивному акті заборони), однак в наведених вище прикладах (32–35) пасивний дієприкметник вжито у перформативних висловленнях саме як перфект, а не результатив, оскільки він вказує не на результат дії, як в українській прохібітивній формулі, а акцентує увагу на потенційному ефекті перформативного висловлення. В даному випадку час перформативного висловлення та оцінки його ефекту збігається, що й підтверджує його перфектне значення особливого типу, коли майже відсутня темпоральна дистанція між минулим та теперішньо-майбутнім часовими планами.

6. Висновки. У слов'янських мовах можна зустріти перформативні дієслівні форми особливого типу, для яких запропоновано термін *перформативний перфект*. Перформативний перфект, подібно до всіх інших типів перфекта, є абсолютно-відносною часовою формою, семантично наближеною до перфекта недавнього минулого. В його темпоральній структурі, через наближеність часових планів моменту мовлення та передбаченого наслідку перформативного висловлення, момент озвучення перформативної формули концептуалізовано як минуле з позиції передбаченого ефекту мовленнєвого акту.

6.1. Відсторонена позиція мовця уможлиблює подачу повідомлюваного зі зворотної перспективи. Ідеться про збільшення ситуації в міру її віддалення та синтетичне поєднання кількох точок зору – ретроспективної та синхронної, що і є характерною рисою перфекта як абсолютно-відносної часової форми.

6.2. Форма перформативного перфекта *подякував* (у значенні *дякую*) в українській мові свідчить про завищену самооцінку мовця або надання собі ним особливого авторитету. На думку дослідників, така риса є дистинктивною ознакою перформативно вжитих дієслів доконаного виду у східнослов'янських мовах та перформативного перфекта в багатьох мовах світу.

6.3. У окремих випадках вживання перформативного перфекта, зокрема в перформативних формулах директивної семантики з формами дієслів руху на кшталт *пішли, поїхали* (у значенні *ходімо, їдьмо*), відсторонену позицію мовця можна пояснити фокусуванням аблативного аспекту передбаченого руху, який представлено як вже розпочатий в момент спонукання до нього. Подібна риса наявна також у семантиці сербських та хорватських пасивних дієприкметників перфектного типу у мовленнєвих актах запрошення та прохання.

6.4. Перформативний перфект у слов'янських мовах належить мовній периферії, проте його наявність спростовує думку дослідників про обов'язкову футуральну орієнтацію дієслівних форм у слов'янських перформативних висловлюваннях, а також дає підстави розглядати перформативний перфект як окремий тип слов'янського перфекта, поруч з відомими та добре дослідженими типами результативного перфекта, перфекта досвіду, перфекта тривалої ситуації та перфекта недавнього минулого.

Література

Апресян 1995: Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. II Интегральное описание языка и системная лексикография. Москва : Языки русской культуры. 1995. 767 с.

Белић 1926-1927: Белић А. О употреби времена у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолог*. Књ. 6. Београд. 1926-1927. С. 27-53.

Белић 1958; 1959: Белић А. О језичкој природи и језичком развоју: Лингвистичка испитивања. Књ. 1. Београд : Нолит. 1958. 358 с.

Вимер 2014: Вимер Б. Употребление совершенного вида в перформативном настоящем / [ред. Н. Н. Казанский], *Acta Linguistica Petropolitana. Труды Института лингвистических исследований Т. X. Ч. 3.* Спб. : Наука. 2014. С. 90-114.

Војводић 2014: Војводић Д. Проблематика развоја футура и његове граматиализације у словенским језицима (с посебним освртом на ситуацију у српском, руском и польском). Второ, поправено и допљнено издание. Русе : Лени-Ан. 2014. 198 с.

Војводић 2018: Војводић Д. Аспектуално-темпоралне карактеристике перформатива (с посебним освртом на прескриптиве у српском и другим словенским језицима). *Зборник Матице српске за славистику* 93. 2018. С. 79-115.

Войводич 2010: Войводич Д. Об употреблении и значении совершенного вида в перформативных предложениях-высказываниях в славянских языках: опыт типологической

дифференциации. / [ред. О. И. Сгибнева, Н. А. Тупикова]. Славянские языки: единицы, категории, ценностные константы. Волгоград : Изд-во ВолГУ. 2010. С. 175-191.

Грковић-Мејџор 2013: Грковић Мејџор Ј. Историјска лингвистика: когнитивно-типолошке студије. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. 2013. 390 с.

Загнітко 1996: Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Донецьк : ДонДУ. 1996. 435 с.

Загнітко 2011: Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія – Синтаксис. Донецьк : ТОВ «ВКФ» «БАО». 2011. 992 с.

Коган, Лезов 2009: Коган Л. Е., Лезов С. В. Древнееврейский язык / Языки мира: Семитские языки. Аккадский язык. Северозападносемитские языки. М. : Academia. 2009. С. 296-374.

Кошмидер 1962: Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза. [ред. Ю. С. Маслов]. Москва : Изд-во иностр. лит. 1962. С. 105-167.

Лезов 2009: Лезов С. В. Имперский арамейский язык / Языки мира: Семитские языки. Аккадский язык. Северозападносемитские языки. М. : Academia. 2009. С. 496-530.

Лявданский 2009: Лявданский А. К. Финикийский язык / Языки мира: Семитские языки. Аккадский язык. Северозападносемитские языки. М. : Academia. 2009. С. 278-295.

Маслов 1990: Маслов Ю. С. Перфект / [ред. В.Н. Ярцева] Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия. 1990. С. 372.

Недялков 1983: Недялков В. П. (ред.) 1983. Типология результативных конструкций (результатив, статив, пассив, перфект). Л. : Наука. 1983. 263 с.

Поповић 2005: Поповић Љ. Комуникативне функције прости реченице / [П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић,

Ль. Поповић, Б. Тошовић, ред. М. Ивић.], Синтакса савременога српског језика. Проста реченица. Београд, Нови Сад : Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска. 2005. С. 983-1057.

Поповић 2012: Поповић Љ. Функције плусквамперфекта у савременом српском и украјинском језику. *Јужнословенски филолог* LXVIII. 2012. С. 113-145.

Поповић 2014: Поповић Љ. *Контрастивна граматика украјинског и српског језика: таксис и евиденцијалност*. Београд : САНУ, Одељење језика и књижевности, Српски језик у поређењу са другим језицима. Књига 3. 2014. 445 с.

Поповић 2015: Поповић Љ. Украјинска криза у дискурсу коментара интернет вести на српском језику / [ред. І. Вихованець та ін.]. Граматичні студії. Вінниця : ДонНУ. 2015. С. 127-142.

Попович 2012: Попович Л. Граматичні та семантичні функції плусквамперфекта в сучасній українській мові / [ред. Г. П. Півторак та ін.]. Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Скляренка. Київ : Наукова думка. 2012. С. 653-673.

Попович 2015: Попович Л. Настоящее историческое глаголов несовершенного и совершенного видов в таксисных конструкциях сербского языка / [ed. by Mitsushi Kitajo] *The Aspectual Semantic Zone: Typology of Systems and Scripts of Diachronic Progresses. The fifth Conference of the International Commission on Aspectology of the International Committee of Slavists, November 13-15, 2015. Kyoto : Tanaka Print (Kyoto Sangyo University). 2015. P. 213-220.*

Попович 2017: Попович Л. Про взаємодію дієслівних категорій та часові форми в українській мові. *Граматичні студії*. Вип. 3. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса. 2017. С. 47-58.

Попович 2018: Попович Л. Перформативное употребление глагольных форм перфектной семантики в славянских языках. *La relation temps/aspect : approches typologique et contrastive. Tatiana Milliaressi (éd.) Lille: Université Charles-de-Gaulle – Lille 3. 2018. С. 269-277 [Collection UL3: travaux et recherches].*

Попович 2018а: Попович Л. Функції теперішнього доконаного в українській та сербській мовах / [ур. Željka Čelić, Tetyana Fuderer] *Ukrajinstika na Sveučilištu u Zagrebu: 20 godina. Україністика в Загребському університеті: 20 років, Zagreb : Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF press. 2018. С. 77–88.*

Серль 1986: Серль Дж. Классификация иллокутивных актов. *Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. 1986. С. 170-194. [J.R. Serl, A classification of illocutionary acts, 1976].*

Фридман 2017: Фридман И. А. Семантика и прагматика перфекта в амхарском языке / [ред. Н. Н. Казанский]. АСТА LINGUISTICA PETROPOLITANA. *Труды Института лингвистических исследований РАН. Т. XII. Ч. 2. Исследования по теории грамматики. Вып. 7: Типология перфекта / [ред. Т. А. Майсак, В. А. Плунгян, Кс. П. Семёнова]. 2017. С. 637-709.*

Шлуинский 2017: Шлуинский А. Б. Терминатив в языке сусу: к типологии терминативной разновидности перфекта. / [ред. Н. Н. Казанский]. АСТА LINGUISTICA PETROPOLITANA. *Труды Института лингвистических исследований РАН. Т. XII. Ч. 2. Исследования по теории грамматики. Выпуск 7: Типология перфекта / [ред. Т. А. Майсак, В. А. Плунгян, Кс. П. Семёнова]. СПб. : Наука. 2017. С. 743-777.*

Щеглов 1970: Щеглов Ю. К. Очерк грамматики языка хауса. М. : Наука. 1970. 288 с.

Austin 1962: Austin J. L. How to do things with words. The William James lectures delivered at Harvard University in 1955. Oxford : Clarendon Press. 1962. 166 p.

Bybee et al. 1994: Bybee J., R. Perkins, W. Pagliuca. The evolution of grammar: tense, aspect, and modality in the languages of the world. Chicago, London : The University of Chicago Press. 1994. 398 p.

Comrie 1976: Comrie B. Aspect: an Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. Cambridge : Cambridge University Press. 1976. 156 p. [Cambridge Textbooks in Linguistics].

Comrie 1985: Comrie B. Tense. Cambridge : Cambridge University Press. 1985. 139 p.

Dahl 1985: Dahl Ö. Tense and aspect systems. Oxford, New York : Basil Blackwell. 1985. 212 p.

Dickey 2015: Dickey St. M. The Aspectual Development of Performatives in Slavic. *Zeitschrift für Slavische Philologie*. 71 (2). 2015. P. 249-304.

Derganc 1998: Derganc A. Einige Unterschiede im Gebrauch des perfektiven bzw. des imperfektiven Präsens im Russischen und Slowenischen. / [Hrsg. D. Huber, E. Worbs]. *Ars transferendi: Sprache, Übersetzung, Interkulturalität*. Festschrift für Nikolai Salnikow zum 65. Geburtstag. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien : Peter Lang Verlag. 1998. P. 55-63.

Grady 2005: Grady J. Primary metaphors as inputs to conceptual integration. *Journal of Pragmatics*. 37. 2005. P. 1595-1614

Israeli 2001: Israeli A. The Choice of Aspect in Russian Verbs of Communication. *Journal of Slavic Linguistics*. 9 (1). 2001. P. 49-98.

Langacker 1987: Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. Stanford California : Stanford University Press. 1987. 540 p.

Langacker 1991: Langacker R. W. Langacker, Ronald Wayne. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 2: Descriptive

Application. Stanford California : Stanford University Press. 1991. 628 p.

Manahlot 1988: Manahlot D. Some notes on Amharic performative verbs / Proceedings of the Eighth International Conference of Ethiopian Studies. Vol. 1. Addis Ababa, Frankfurt am Main: Institute of Ethiopian Studies. 1988. P. 623-628.

McCawley 1971: McCawley J. D. Tense and time reference in English. / [ed. by Ch. J. Fillmore, D. Terence Langendoen]. Studies in linguistic semantics. New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, Dallas, Montreal, Toronto, London, Sydney : Holt, Rinehart and Winston Inc. 1971. P. 96-113.

Piper 1983: Piper P. Zamenički prilozi: (gramatički status i semantički tipovi). Novi Sad : Institut za strane jezike i književnosti, 1983. 139 p. [Radovi Instituta za strane jezike i književnosti. A. Jezičke studije; sv. 5]

Piper 1997: Piper P. Jezik i prostor. Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Čigoja štampa. 1997. 270 s. [Biblioteka XX vek; 91]

Reichenbach 1947: Reichenbach H. Elements of Symbolic Logic. London : Dover Publications. 1947. 444 p.

Searle 1970: Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge : Cambridge University Press. 1970. 203 p.

Searle 1981: Searle J. R. Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts Cambridge : Cambridge University Press. 2nd ed. 1981. 187 p.

Škrabec 1906-1912: Škrabec S. «Praesens effectivum». Cvetje z vertov Sv. Frančiška [1906–1912] XXIII/7 (1906); XXVII/10, 11, 12 (1910); XXVIII/1, 5, 7, 9, 10, 11, 12 (1911); XXIX/1, 3, 4, 5, 6, 7 (1912).

Vendler 1970: Vendler Z. Say What You Think / [Ed. J. L. Cowan]. Studies in Thought and Language. Tuscan, Arizona : University of Arizona Press. 1970. P. 79-97.

Weninger 2000: Weninger St. On performatives in classical Ethiopic. *Journal of Semitic Studies*. 45 (1). 2000. P. 91-101.

Wright 1996: Wright W. A Grammar of the Arabic Language. Vol. 2. Beirut : Librairie du Liban. 1996. 317 p.

Žagar 1989: Žagar I. Ž. Zagatnost performativnosti ali kako obljubiti. Ljubljana : Državna založba Slovenije. 1989. 187 p.

РОЗДІЛ 3

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

КЛЮЧОВІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ЛІНГВОПЕРСОНОЛОГІЇ

ІЛЛЯ ДАНИЛЮК

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
Вінниця – Україна

Анотація. У розділі на ємному науковому доробку вчених XIX і XX століть описано еволюцію поглядів, концепцій, теоретичних і методологічних підходів, які призвели до виділення в останній чверті минулого століття в окремих лінгвістичний напрям лінгвоперсонології – науки про мовну особистість. У хронологічному порядку представлено розвиток у мовознавчих працях антропоцентричної парадигми, формування теоретичних засад лінгвоперсонології та її зв'язок із персонологією та персоналізмом.

Ключові слова: лінгвоперсонологія, персонологія, персоналізм, мовна особистість, антропоцентрична парадигма.

KEY STAGES OF LANGUAGE LINGUOPERSONOLOGY FORMATION

ILLIA DANYLIUK

Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia – Ukraine

Summary. The chapter describes the evolution of views, conceptions, theoretical and methodological approaches that have led in the last quarter of the last century to the allocation extensive linguistic direction of a lingvopersonology – the science about a linguistic personality. Chronologically, the development of linguistic works of the anthropocentric paradigm, the formation of the theoretical foundations of lingvopersonology and its connection with personology and personality are presented. The relevance of our research, above all, is theoretically motivated by the development of extraordinary scientific and practical interest in the possibilities of language processing of huge amount of data generated by people in everyday professional and personal life in the electronic forms of communication (e-mail, sms, voice, audio and video blogs, social networks, etc.).

Keywords: perfect, performative, Ukrainian, Slavic languages, typology.

1. Витоки лінгвоперсонології. період формування теоретичних засад лінгвоперсонології

Виділення лінгвоперсонології в окрему науку, що формально відбулося наприкінці минулого століття, є проявом ширшої тенденції в гуманітарній парадигмі до якомога повнішого вивчення в різних аспектах людини, у цьому разі – як мовної особистості. Однак засади антропоцентричного підходу до мови були сформульовані значно раніше, і традиційно відлік починають з першої половини XIX століття.

1820-ті. У цей період у гуманітарній сфері наукового пізнання було порушено питання розмежування мови та мовлення, індивідуального та колективного в мові. Першим про це написав В. фон Гумбольдт: «Мова не є довільним витвором окремої людини, а належить завжди цілому народові;... наступні покоління отримують її від попередніх поколінь. У результаті того, що в ній поєднуються, очищаються, перетворюються способи уявлень різного віку, кожної статі, кожного суспільного стану, характеру й духовної відмінності цього племені, завдяки тому, що народи обмінюються словами та мовами ... мова стає великим засобом перетворення суб'єктивного на об'єктивне, переходячи від завжди обмеженого індивідуального до всеосяжного буття» [Гумбольдт 1984: 318]. Вчений закладає основи антропоцентричної парадигми в мовознавстві, виділяючи новий об'єктом пізнання – реального мовця: «Як творіння націй ... мови залишаються, однак, творіннями індивідів, оскільки можуть бути породжені кожною окремою людиною. <...> У мові так поєднується індивідуальне з загальним, що однаково правильним буде сказати, що весь людський рід розмовляє однією мовою, а кожна людина володіє своєю мовою. <...> ... Справжньою індивідуальністю наділений лише конкретний мовець. Тільки в мовленні індивіда мова

досягає своєї остаточної визначеності» [Гумбольдт 1984: 66–84]. Природу та властивості мови вчений розглядав у безпосередньому зв'язку з розвитком суспільства: «... мова розвивається тільки в суспільстві, і людина розуміє себе тільки тоді, коли з досвіду переконається, що її слова зрозумілі так само й іншим людям» [Гумбольдт 1984: 77]; «... мову слід розглядати, на моє глибоке переконання, як безпосередньо закладену в людині <...>. Мову неможливо було б придумати, якби її тип не було вже закладено в людському розумі» [Гумбольдт 1984: 313]. Зауважимо, що сьогодні ідею про наявність у дітей вродженого механізму засвоєння мови пов'язують, звичайно, з працями з універсальної граматики Н. Хомського.

Загалом зв'язок між мовою і людиною, яка її використовує і є її носієм, задовго до появи терміна «мовна особистість», була усвідомлена й озвучена авторами системних лінгвістичних концепцій XIX і XX століть. Ідеї В. фон Гумбольдта значно вплинули на різні гуманітарні напрями й спонукали інших вчених до вивчення мови та мовлення у зв'язку з когнітивною діяльністю людини-мовця. Г. Штейнталь, якого вважають засновником психологічного напрямку в лінгвістиці, вважав мову продуктом суспільства та вираженням самосвідомості цілого народу: «...спільні дії індивідуума і його народу головно ґрунтуються на мові, якою і за допомогою якої він думає і яка все ж належить його народу» [Штейнталь 1964: 135].

О. П. Потєбня, вивчаючи зв'язок мови з розвитком людського мислення, мав схожу думку: «... показати на ділі участь слова в утворенні послідовного ряду систем, що охоплюють відношення особистості до природи, є основним завданням історії мови; у загальних рисах ми правильно

зрозуміємо значення цієї участі, якщо приймемо основне положення, що мова є засобом не виражати вже готову думку, а створювати її, що мова – це не відбиття сформованого світогляду, а діяльність, яка його формує» [Потебня 1999: 151].

1870-ті. У цей період вивчення мовця у зіставленні з мовою взагалі спостерігається у роботах младограматиків. Г. Остгоф і К. Бругман, виступаючи за емпіричне дослідження мови на протигагу її філософському розгляду, у передмові до книги «Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen» («Морфологічні дослідження в галузі індоєвропейських мов», 1878) заявили, що «колишнє мовознавство підходило до об'єкта свого дослідження – індоєвропейських мов, не склавши собі попередньо чіткого уявлення про те, як живе й розвивається людська мова взагалі, які чинники діють під час мовленнєвої діяльності і як спільна дія цих чинників впливає на подальший розвиток і перетворення мовного матеріалу. З винятковим завзяттям досліджували мови, але занадто мало – мовця» [Остгоф, Бругман 1964: 187]. Також, на думку младограматиків: «... мова не є річчю, що стоїть поза людьми і над ними й існує сама по собі; вона по-справжньому існує тільки в індивідуумі, тому всі зміни в житті мови можуть іти тільки від індивідів-мовців» [Остгоф, Бругман 1964: 193–194].

Розуміння мови взагалі як мови індивіда сформульовано в книзі Г. Пауля «Prinzipien der Sprachgeschichte» («Принципи історії мови», 1880). «Ми повинні визнати, що на світі стільки ж окремих мов, скільки індивідів» [Пауль 1960: 58–59].

І.О. Бодуен де Куртене також вважав, що «мова існує тільки в індивідуальних мізках, тільки в душах, тільки в психіці індивідів або особин, що складають певне мовне співтовариство. Племінна або національна мова є чистою абстракцією,

узагальнювальною конструкцією, створеною з цілої низки реальних індивідуальних мов» [Бодуэн де Куртенэ 1963: 71]. Мова як динамічна система і мовна особистість як її носій постійно перебувають під впливом численних надсистемних чинників. Вчений виділив чотири «світи», у яких відбуваються мовні процеси мовлення та розуміння, породження і сприйняття мовлення: «Спостерігаючи лінгвістичні явища і процеси з погляду соціального спілкування між людьми, ми повинні звернути увагу на чотири "світи", що утворюють об'єкт теоретичного спостереження:

1) *психічний світ* індивіда як реальну базу існування мовних ідей в їхній безперервній тривалості.

2) *біологічний і фізіологічний світ* цього організму як перший відцентровий передавач мовних уявлень від одного індивіда до іншого.

3) *зовнішній, фізичний світ*, як наступний передавач;

2б. Знову *біологічний і фізіологічний світ* різних членів мовної спільноти, що є доцентровим провідником під час передавання мовних уявлень від одного індивіда до іншого;

1б. *Психічний світ* і т. д. ; нарешті;

4) циркуляція ідей, виражених в мові, від одного індивіда до іншого за посередництвом людського організму і зовнішнього світу є мовним процесом, що відбувається в *соціальному світі*, пов'язаному з наявністю мовленнєвої здатності» [Бодуэн де Куртенэ 1963: 191–192].

Отже, характерною рисою цього етапу становлення лінгвоперсоналогії є підкреслення дослідниками ролі індивідуального в мові. Паралельно наприкінці 19-го століття у США формується і нова течія у філософії – *персоналізм*. У працях Б.-П. Боуна, Е.-Ш. Брайтмена було закладено тлумачення особи як первинної реальності та найвищої духовної

цінності, а світу – як вияву творчої активності верховної особи – Бога. У нинішньому ширшому значенні персоналізм – це філософська настанова, що визнає особистість вищою формою буття людини. Зазначимо, що дотичне до лінгвоперсонології становлення персоналізму у працях французьких філософів припадає вже на наступний з умовно виділених періодів.

Початок ХХ ст. У мовознавстві в цей час виникла протилежна тенденція – підкреслення суспільної функції мови. Зокрема, Ф. де Сосюр стверджує, що «мова – це готовий продукт, який мовець пасивно реєструє. <...> Вона є соціальним аспектом мовленнєвої діяльності, зовнішнім щодо індивіда, який сам по собі не може ні створювати його, ні змінювати» [Сосюр 1977: 52]. Вчений розмежовує мову як соціальний продукт (*langue*) й індивідуальне мовлення (*parole*).

Швейцарський мовознавець Ш. Баллі, продовжуючи розвивати ідеї Ф. де Сосюра, поряд із цим розробляв питання, пов'язані з відхиленнями індивідуального мовлення від мовної норми колективу, а також ситуаційною зумовленістю вибору мовних засобів. У книзі «*Le Langage et la Vie*» («Мова й життя», 1913) вчений писав: «Якщо ви хочете, щоб хто-небудь до вас підійшов, ви в різних випадках скажете це по-різному; засоби вираження будуть змінюватися залежно від того, які стосунки пов'язують вас і людиною, до якої ви звертаєтеся, й особливо від того, що, на вашу думку, може стати відповіддю на ваше прохання» [Баллі 2009: 34]. Крім того, Ш. Баллі активно досліджував мову в процесі соціального впливу, виділяючи три його типи: 1) імперативний та нормативний, тобто те, яке є очевидним для адресата впливу; 2) сугестивний, тобто навіювання, яке непомітно проявляється у вказівках і реченнях; 3) автосугестивне, тобто вплив такого типу, коли адресат впливу

після тривалого періоду часу перестає помічати джерело впливу, вважаючи, що вказівки віддає собі сам [Балли 2009: 148].

Прагнення до об'єктивності призвело надалі до вивчення мови як відокремленої від людини, по суті, самодостатньої знакової системи. У майбутньому цей підхід і розвинені способи формалізації зробили можливим вивчення й моделювання функціонування мови на різних рівнях за допомогою інформаційних технологій.

2. Становлення лінгвоперсонології

1920-30-ті. Важливою тенденцією в лінгвістиці зокрема й у гуманітарних науках взагалі в цей період стало проголошення потреби поєднати різні сфери, підходи та методи для всебічного вивчення людини. На тлі розвитку у філософії вже згаданого *персоналізму* лунають ідеї про виділення в окремий напрям науки про людську особистість. М. С. Трубецької у роботі «К проблеме русского самопознания» («До проблеми російського самопізнання», 1927) запропонував як назву такої дисципліни термін *персонологія* [Трубецкой 1927: 4], а її завданням визначив координацію вивчення особистості в географії, етнографії, антропології, археології, філософії, історії мистецтва та ін.

Трохи пізніше термін у сфері психології вжив Г. Мюррей [Murray 1938], який наголошував на потребі цілісного вивчення особистості, що, по-перше, має не тільки соціальну, а й біологічну природу, і, по-друге, живе та розвивається в певному середовищі й певному соціокультурному контексті. Відповідно, *персонологія* згодом набула статусу інтегрального напрямку *психології особистості*, предметом якого є особистість в її різних гносеологічних, онтологічних і культурних виявах та положеннях.

У мовознавстві про інтеграцію з іншими науками писав Е. Сепір у статті «The Status of Linguistics as a Science» («Статус лінгвістики як науки», 1929): «Загалом зрозуміло, що інтерес до мови останнім часом виходить за межі власне лінгвістичних проблем ... лінгвісти повинні усвідомити, яке значення їхня наука може мати для інтерпретації людської поведінки загалом. Незалежно від їхнього бажання їм доведеться дедалі більше займатися тими проблемами антропології, соціології та фізіології, які втручаються у сферу мови» [Сепір 1993: 204–205]. На думку вченого, розуміння мови є шляхом до розуміння людини-мовця, оскільки мова «настільки глибоко корениться в усій людській поведінці, що залишається дуже мало у функціональній стороні нашої свідомої діяльності, де мова не брала б участі» [Сепір 1993: 231].

Крім того, праці Е. Сепіра загалом демонструють повернення уваги до вивчення мови не як абстрактної системи знаків, а в безпосередньому зв'язку з особистістю мовця. У роботі «Le langage: introduction à l'étude de la parole» («Мова. Вступ до вивчення мови», 1920) вчений пише про «численні відмінності» в мовленні людей, навіть якщо вони належать до одного покоління, живуть в одній місцевості й тому ж соціальному оточенні. Дослідник зауважує, що «мовленнєві звички людини є надзвичайно істотними як несвідомі індикатори найважливіших рис її особистості...» [Сепір 1993: 233–234]. У статті «Speech as a Personality Trait» («Мовлення як характерна риса особистості», 1927) розглянуто можливі підходи до аналізу мовлення з погляду вивчення особистості: 1) вивчення відмінностей індивіда і суспільства (індивідуальні та соціальні стереотипи); 2) вивчення різних рівнів мови та мовлення – від нижчого (людський голос) до розкриття способів формування речень (за рівнями мови). Учений визначає

параметри дослідження мовлення (голос, інтонація, ритм, плавність, темп, вимова, лексика, стиль) і вказує на методологічні проблеми вивчення індивідуального мовлення [Sapir 1927].

Важливим етапом на шляху становлення лінгвоперсонології є праця Й. Л. Вайсгербера «Muttersprache und Geistesbildung» («Рідна мова і формування духу», 1929). Саме в ній вперше вжито поняття *мовна особистість*: «... мова є найзагальнішою культурною спадщиною. Ніхто не володіє мовою лише завдяки своїй власній мовній особистості; навпаки, це володіння мовою виростає в ньому на підставі належності до мовної спільноти...» [Вайсгербер 2004: 81]. На думку вченого, мова існує як об'єктивне явище, що не залежить від конкретних членів мовної спільноти: «... жодна людина не володіє своєю особистою мовою... індивідуалістська позиція в мовознавстві є принципово хибною. Природно, ми повинні знати мовні умови буття конкретної людини, говоріння, мовний організм; але зрозумілими вони стають лише з позиції мови як культурного надбання, а не навпаки» [Вайсгербер 2004: 120]. Водночас дослідник наголошує, що «...мовне володіння конкретної людини далеко не є простою копією рідної мови; кожна людина неминуче обмежується конкретними її фрагментами... Не знайти і двох членів однієї мовної спільноти, які мають у своєму розпорядженні повністю однаковий мовний матеріал» [Вайсгербер 2004: 155]. Отже, це відкриває шлях до сучасного тлумачення лінгвоперсона як мовця, що з-поміж численних варіантів реалізації комунікативної поведінки, граматичних чи лексичних засобів одним віддає перевагу, а іншим – ні.

Питання лінгвоперсонології у цей період порушує у своїй праці «О художественной прозе» («Про художню прозу», 1930) В. В. Виноградов. На думку вченого, тогочасний науковий

інтерес було зосереджено на вивченні мови як насамперед соціальної знакової системи, а сферу індивідуальної мовленнєвої творчості обійдено увагою. В. В. Виноградов наголошує, що в літературній мові є безліч елементів, які не збігаються з загальномовною системою, а для лінгвістики у цьому напрямі прогнозує два різні шляхи: перший передбачає вивчення індивідуального мовлення в аспекті відхилень від мовної системи колективу або впливів на неї, а другий має прагнути до розкриття характерних форм словесної творчості особистості без опертя й порівняння з літературною мовою [Виноградов 1980: 91]. У роботах В. В. Виноградова поняття *мовна особистість* вживається паралельно з термінами *поетична особистість* та *літературна особистість* і не докладно розкривається. Власне, вчений основну увагу присвятив більше філологічному, а не лінгвістичному підходу до проблеми, розробивши концепцію образу автора в мові художньої прози, проаналізував індивідуальні стилі низки письменників, мовні характеристики героїв художніх творів.

Загалом зародження нової лінгвоперсонологійної парадигми в лінгвістиці стає вже очевидним, оскільки «інтерес до мови останнім часом виходить за межі власне лінгвістичних проблем. І це неминуче, бо розуміння мовних механізмів потрібне як для вивчення історії, так і для дослідження людської поведінки» [Сепір 1993: 264–265].

1930-ті роки – період активного розвитку французького *персоналізму*. Визнання особистості первинною творчою реальністю і вищою духовною цінністю, на думку одного з основоположників персоналізму Поля Рікера, є значно перспективнішим для філософських досліджень, ніж філософствування за допомогою таких понять, як *свідомість*, *суб'єкт*, *індивід* [Рікєр 2002: 54].

Інший основоположник персоналізму – Е. Мунье – вважає, що становлення людини-особистості збігається із загальним рухом людської історії до цивілізованого способу буття, до справжньої культури й духовності. Він називає персоналістським будь-яке вчення й будь-яку цивілізацію, яка утверджує примат людської особистості щодо матеріальної необхідності й систем колективності, що лежать у її основі [Мунье 1994].

На відміну від інших філософських напрямів, персоналісти звертаються до конкретної людини, яку розуміють у всьому різноманітті її проявів і видів діяльності. Особистість для персоналістів – найважливіша онтологічна категорія, вона – самовиявлення буття, безперервне існування якого визначається вольовою активністю людини і її безперервною діяльністю. З погляду персоналізму особистість характеризують три основні параметри, що перебувають у складній взаємодії між собою: екстеріоризація, інтеріоризація і трансценденція. Екстеріоризація – це самовияв людини в зовнішньому світі, а інтеріоризація передбачає поглиблену саморефлексію, аналіз особистістю свого світу. Обидва ці процеси мають глибинний зв'язок і спрямовані на досягнення трансцендентного буття, пізнання якого виходить за межі того, що можна досягнути за допомогою природних пізнавальних здібностей.

Е. Мунье трактує особистість як відбиття й адаптацію сукупності найбільш прийнятних для конкретної людини поведінкових і культурних еталонів [Мунье 1994: 28]. Якщо поширити ці міркування на володіння людиною мовою, то вияскравлюється якраз лінгвоперсонологічне розуміння феномена, що перегукується з наведеним вище баченням Й. Л. Вайсгербера.

Більшість персоналістів розрізняють поняття *індивіда* й *особистості*, вважаючи, що людина, яка є частиною роду людського й частиною суспільства, може бути визначена як індивід, своєрідний соціальний атом, тоді як особистість володіє вільним волевиявленням і на основі цього може подолати всі соціальні перепони, а також труднощі внутрішнього плану, що виникають у людини. Реалізація особистістю самої себе залежить від наявної в кожній людині свободи волі, її спрямованості, свободи вибору своєї активності й моральної оцінки власних дій і вчинків.

Особистість, на думку ще одного представника персоналізму, Ж. Лакруа, існує в постійному діалозі із собою, з іншого особистістю і з Богом. Вона перебуває у невпинному самотворенні. Особистість живе у своїх зовнішніх формах, але жодна з них не є для неї вичерпною. Будь-яка людська діяльність, будь-яке справжнє мислення – це діалог. Моральний вибір, здійснюваний волею, спонукає особистість до орієнтації на товариство й на іншу особистість. У ній завжди співіснують і протидіють дві тенденції: прагнення до індивідуалізму й потяг до товариства. Лише у стосунках з іншими особистістю набуває сенсу існування, здобуває власну внутрішню свободу. Однією з найважливіших характеристик особистості Ж. Лакруа вважав її соціальну залученість – причетність до сім'ї, батьківщини, людства [Лакруа 2004: 28].

Як вказує А. П. Загнітко, «для лінгвоперсонології актуальними є опрацьовувані в персоналістській філософії напрями – соціальний, етичний, релятивістський, де перший обґрунтовує проект нової цивілізації з домінуванням у ній особистості та її духовних цінностей, другий – актуалізує значущі питання справедливості в людських взаєминах. Релятивістський має опертям умовність будь-якого спілкування,

у якому більше імпліковано, ніж експліковано» [Загнітко 2017: 9].

1940-50-ті. У цей період формування засад лінгвоперсонології можна простежити у межах комунікативного підходу до вивчення мови, який формується у працях Е. Бенвеніста. Одну з частин своєї фундаментальної праці «Problèmes de linguistique générale» («Проблеми загальної лінгвістики») вчений називає «L'homme dans la langue» («Людина в мові»). Саме Е. Бенвеністу належить обґрунтування теорії суб'єктивності, що в його концепції є «здатністю мовця уявляти себе в ролі "суб'єкта"» і «проявом у людині фундаментальної властивості мови» [Бенвеніст 1974: 293–294]. Учений вводить поняття *адресата* й *адресанта* як необхідні компоненти комунікативної лінгвістики. «Мова можлива тільки тому, що кожен мовець уявляє себе *суб'єктом*, який вказує на самого себе як на я у своєму мовленні. Завдяки цьому я конститує іншу особу, яка є абсолютно зовнішньою щодо мого "я" і стає моїм відлунням, якому я кажу *ти* і яке мені каже *ти*. Полярність осіб – ось у чому в мові полягає основна умова, щодо якої сам процес комунікації – наша відправна точка, це лише прагматичний наслідок» [Бенвеніст 1974: 294].

Крім того, вчений актуалізує питання про особистісне наповнення мови в мовленні. «Мова – це своєрідні "порожні" форми, які кожен мовець у процесі мовлення привласнює собі й застосовує до свого власної "особи", визначаючи одночасно самого себе як "я", а партнера як "ти"» [Бенвеніст 1974: 297]. А взагалі, за словами вченого, «Багато понять у лінгвістиці постануть в іншому ракурсі, якщо подивитися на них у межах мовлення, що є мовою, привласненою мовцем, а також якщо визначити їх у ситуації двосторонньої суб'єктивності, бо тільки

вона робить можливою мовну комунікацію» [Бенвенист 1974: 301].

Цікавим прикладом по суті лінгвоперсонологійного напрямку в лінгвістиці стала японська школа «мовного існування» (генго-сейкацу), головним ідеологом якої був професор Токійського університету Токієда Мотокі. Традиційному на той період структуралізму представники школи протиставили розгляд мовних фактів виключно у реальній комунікативній ситуації. Як описано в [Неверов 1982], «мовне існування» – це буття людини, що виявляється в її діях, пов'язаних зі спілкуванням. У *антропоцентричній* теорії мовного існування вихідним пунктом дослідження є не мова, як у традиційній *соціоцентричній* лінгвістиці, а життя людини, для якого мова є необхідною умовою. На межі 1940-х і 1950-х років у Японії були проведені перші «24-годинні обстеження мовного існування», спрямованих на реєстрування та подальше дослідження всіх комунікативних дій представників різних груп і верств населення. У результаті було отримано цікаві дані про співвідношення різних видів мовленнєвої діяльності і жанрів мовлення, кількість вживаних слів, їхні частотні характеристики тощо. З 1960 р. японські мовознавці обстежували мовне існування населення що 5 років, а згодом – щороку.

1960-1970-ті. А втім, у європейському та американському мовознавстві прагнення до інтеграції гуманітарних наук задля всебічного вивчення людини так само призвело до зміщення уваги з «колективної мови» й абстрактного «узагальненого мовця» на індивідуальне мовлення й, відповідно, конкретних мовців. Як зауважував у цей період Р. О. Будагов, загальне проявляється в індивідуальному, а національна мова реалізується у формі індивідуальних мов її носіїв. Індивідуальне не є лише відхиленням від узусу, як традиційно вважали:

наприклад, кожен видатний письменник «індивідуально поводиться» з загальнонародними мовними ресурсами. Водночас пропорція між загальним та індивідуальним у мові художніх творів у різні історичні епохи є різною [Будагов 1967: 104; 185], а якщо вона є ще й статистично вимірною, то може бути використана як персональна характеристика автора-письменника. Вчений говорить про потребу дослідити, як людина сприймає мовні зміни, а також підкреслює важливість вивчення особистостей різних типів: «Мова описується сама по собі, ніби за межами її "людського" сприйняття. А проблема "людина і її мова" повинна спиратися не тільки на опис функціонування мови, а й на осмислення подібного функціонування людьми певної епохи і певного суспільства незалежно від того, чи є ці люди письменниками, чи "пересічними мовцями". До останнього часу лінгвістика та стилістика цікавилися майже виключно першими і дуже мало – другими» [Будагов 1976: 136]. Вчений також акцентує увагу на тому, що без урахування людського чинника мова отримує тільки одностороннє тлумачення. Внаслідок цього в цей період відбувається поступове розмивання меж між гуманітарними науками, у результаті чого виникають або набувають глибшого розвитку такі міждисциплінарні напрями досліджень, як етнолінгвістика, соціолінгвістика, психолінгвістика, прагмалінгвістика, лінгвістика тексту.

Однією з важливих подій на цьому етапі формування лінгвоперсоналогії було докладне вивчення мовлення особистостей, які мали вирішальний вплив на становлення національних мов. В Україні, зокрема, 1964 року було видано 2-томний «Словник мови Шевченка» за редакцією В. С. Ващенка – найбільш повне на сьогодні лексикографічне опрацювання україномовних творів поета. У словнику подано повну

характеристику 10116 слів із поетичних творів Тараса Шевченка, написаних українською мовою, у їхніх семантичних і формальних виявах. Втім, відомо, що першою подібною спробою був 7-тисячний «Словник Шевченкової мови» на основі «Кобзаря» за ред. В. Доманицького (1907), укладений Н. М. Малечі й виданий у Миколаєві 1916 року. 1917 року цей самий дослідник здійснив ще одну спробу лексикографічного опрацювання «Кобзаря» – «Українсько-російський словник до "Кобзаря" Шевченка» (3,5 тисячі слів). Наступним етапом на шляху до створення повного словника мови творів Кобзаря була невелика книжка «Шевченкова лексика. Словопоказчик до поезій Т. Г. Шевченка», підготовлена В. С. Ващенком і П. О. Петровою (Харків, 1951), у якій наводиться повний реєстр слів, вживаних у поезіях поета, із вказівкою на перше вживання за першим виданням перших двох томів десяти томного видання творів письменника [Бевзенко 1989]. Крім того, було видано «Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки» (М. Бойко, 1961), «Художнє слово Василя Стефаника» (І. І. Ковалик, І. Й. Ощипко, 1972), «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» (1978-1979). Робота в цьому напрямі в інших країнах призвела до появи словників мови Шекспіра, Гете, Міцкевича, Пушкіна.

Подальші теоретичні та прикладні дослідження, пов'язані з вивченням людського чинника в мові, призвели до того, що до 80-их рр. ХХ ст. антропоцентризм уже вважають одним з головних принципів мовознавства. Наприклад, Ю. С. Степанов у передмові до граматики Е. Бенвеніста зауважував: «... мова створена за міркою людини, і цей масштаб відбито в самій організації мови; відповідно до нього мову і треба вивчати. Тому у своєму головному стрижні лінгвістика завжди буде наукою про мову в людині і про людину в мові, наукою

гуманітарною...» [Бенвенист 1974: 15]. Як вказує О. С. Кубрякова, «людина стає точкою відліку в аналізі тих чи інших явищ, стає максимально включеною у цей аналіз, визначаючи його перспективи й кінцеву мету» [Кубрякова 1995: 212].

Отже, звернення до поняття мовної особистості, яке стало інтегративним у дослідженні людини-мовця, має цілком закономірний наслідок – виділення лінгвоперсонології, яка в цей період ще не отримала сучасну назву, в окрему дисципліну.

3. Виділення лінгвоперсонології в окрему науку

1980-ті. Виділення цього умовного періоду можливе на підставі того, що саме 1980 року термін *мовна особистість*, вжитий свого часу Й. Л. Вайсгебером, який не дав йому формального визначення, з'явився у праці «Современная лингводидактика» («Сучасна лінгводидактика») Г. І. Богіна. У розумінні вченого це «той, хто привласнює мову, тобто той, для кого мова є мовленням. Мовна особистість характеризується не стільки тим, що вона знає про мову, скільки тим, що вона може з мовою робити» [Богин 1980: 3]. Згодом це визначення було ним розширене, відповідно, мовна особистість – це «людина, яку розглядають з погляду готовності до мовленнєвих вчинків, створювати та сприймати мовленнєві витвори» [Богин 1984: 14]. Описуючи ідеальну мовну особистість, Г. І. Богін підкреслював, що «людина має вроджену здатність бути мовною особистістю, але кожен індивід ще повинен стати нею» [Богин 1980: 3].

У докторській дисертації мовознавець запропонував структурну *лінгводидактичну модель* мовної особистості (Схема 1). Відповідно, її первісне функційне призначення – навчання рідної та нерідної мов, а мовна особистість фактично – це мовець-учень.

ТЕОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПАРАДИГМ

У кубічній моделі Г. І. Богіна осями А, Б, В є, відповідно, три яруси мовної системи (фонетика, граматики та лексика), чотири види мовленнєвої діяльності (говоріння, аудіювання, письмо та читання) і п'ять рівнів розвитку мовної особистості:

- *рівень правильності* – передбачає наявність певного лексичного запасу, знання основних закономірностей мови, що дає змогу будувати висловлювання та створювати тексти відповідно до правил цієї мови;
- *рівень інтеріоризації* – охоплює вміння реалізовувати та сприймати висловлювання відповідно до внутрішнього плану мовленнєвого вчинку;
- *рівень насиченості* – відображає багатство словникового запасу, граматичних форм і фонетичних засобів;
- *рівень адекватного вибору* – оцінюється з погляду відповідності використовуваних у мовленні мовних засобів сфері спілкування, комунікативній ситуації і ролям мовців;
- *рівень адекватного синтезу* – враховує відповідність породженого мовною особистістю тексту його змістовим та комунікативним завданням.

Схема 1. Лінгводидактична модель мовної особистості

Г. І. Богіна

Загалом модель містить 60 параметрів (3 * 4 * 5). Кожен її елемент має відповідне значення, як-от «адекватний вибір лексики на письмі» чи «правильність граматики під час говоріння».

У запропонованій концепції, як підкреслює сам автор, розглядається наукова фікція – *ідеальна мовна особистість*, яка досконало володіє мовою, що є абстрагованим не тільки від індивідуальних відмінностей людей, а й від відмінностей між різними мов. Насправді повнота володіння мовою у кожній мовної особистості є відносною, і реальний носій мови може володіти частиною компонентів вищих рівнів мовної здатності чи неповно освоїти компоненти останніх рівнів. Водночас володіння кожним рівнем охоплює і освоєння всіх попередніх. Крім того, розвинена мовна особистість формує власну *підмову* та здатна створювати й адекватно сприймати тексти зі змішанням підмов чи різних стилів.

У цей період в психології, особливо у зоні, яку можна вважати дотичною до лінгвістики, активно розвивається ідея про те, що мова є вичерпним носієм і виразником особистості людини. Так званий *психолексичний напрям* у вивченні структури особистості був започаткований раніше Г. Айзенком, Р.Кеттелом та ін., однак саме у 1980-ті роки, а конкретно в роботі Л. Голдберга [Goldberg, 1981] вперше було вжито термін *Big Five personality traits* (*Велика п'ятірка рис особистості*) на позначення ієрархічної моделі особистості. Сьогодні в англійській літературі ця модель є найбільш цитованою, і на неї спираються численні дослідження мовної особистості з використанням новітніх методів машинного навчання.

Схематично модель, відому також як *five-factor model*, або *FFM* (*п'ятифакторна модель*), і під акронімом *OCEAN*

ТЕОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПАРАДИГМ

(з перших літер назв компонентів), можна представити як сукупність п'яти найважливіших рис особистості, а саме (див. Схема 2):

Схема 2. 5-компонентна модель особистості

- openness – відкритість досвіду. Схвальне сприйняття мистецтва, емоцій, пригод, незвичайних ідей, цікавість та різноманітність досвіду;
- conscientiousness – сумлінність. Тенденція бути організованою та надійною, демонструвати самодисципліну, діяти слухняно, прагнути до досягнення і віддавати перевагу планованій, а не спонтанній поведінці;

- extraversion – екстраверсія. Енергія, позитивні емоції, комунікабельність, та тенденція шукати стимуляцію в компанії інших та балакучість;
- agreeableness – доброзичливість. Тенденція бути співчутливим та кооперативним, а не підозрілим та антагоністичним щодо інших;
- neuroticism – нейротизм. Тенденція бути схильним до психологічного стресу. Тенденція легко відчувати неприємні емоції, як-от гнів, тривога, депресія та уразливість.

Загалом модель спирається на гіпотезу, що, по-перше, риси особистості, які є найважливішими в житті людей, обов'язково вербалізуються, тобто стають частиною мови, і, по-друге, що найважливіші характеристики особистості будуть закодовані в мову окремим словом. Відповідно, інструментом вивчення особистості є тест, де опитуваному пропонують вибір між різними словами (у тесті Л. Голдберга це тільки прикметники) або фрагментами речення. Найпопулярнішим для вивчення Великої п'ятірки є питальник NEO-PI-R, запропонований у [Costa, McCrae 1985]. Повна версія NEO-PI-R містить 240 пунктів (5 факторів x 6 аспектів у факторі x 8 питань). Одним з останніх методів тестування Великої п'ятірки є BFI (Big Five Inventory), адаптований до різних мов (<https://www.ocf.berkeley.edu/~johnlab/bfi.htm>).

Одним з важливіших етапів становлення лінгвоперсонології можна вважати запропоновану Ю. М. Карауловим *рівневу модель* мовної особистості [Караулов 1987]. Обґрунтовуючи її, автор спирається на чотири фундаментальні властивості мови як об'єкта лінгвістики: а) історично зумовлений характер мови, б) її психічну природу, в) системно-структурні засади її будови та г) соціально

зумовлений характер її виникнення та вживання [Караулов 1987: 15]. Ці властивості можна екстраполювати на мовну особистість, яка: а) є продуктом розвитку історичного розвитку етносу; б) її мотиваційні схильності, які виникають із взаємодії біологічних імпульсів із соціальними та фізичними умовами, належать до психічної сфери; в) є творцем і користувачем знакових, тобто системно-структурних утворень; г) є осереддям і результатом дії соціальних законів.

У моделі Ю. М. Караулова три рівні:

1) *граматико-семантичний* (в авторській термінології також просто семантичний, вербально-семантичний, семантико-будівний, системно-структурний), який охоплює словниковий запас, граматику та словотвір, правила та норми побудови синтаксичних одиниць. У концепції автора рівень є *нульовим*, тобто, на його думку, «на рівні ординарної мовної семантики, на рівні смислових зв'язків слів, їх сполук і лексико-семантичних відношень ще немає можливості для виявлення індивідуальності. У крайньому разі на цьому рівні ми можемо констатувати нестандартність, неповторність вербальних асоціацій, які самі собою ще не дають відомостей про мовну особистість, про складніші рівні її організації... Відповідно, мовна особистість починається по той бік повсякденної мови, коли у гру вступають інтелектуальні сили...» [Караулов 1987: 36];

2) *когнітивний* (в авторській термінології також лінгвокогнітивний, тезаурусний), який охоплює картину світу, у якій одиниці першого рівня постають у формі ієрархічно організованого тезауруса і виражають концепти. Саме на цьому рівні «у гру вступають інтелектуальні сили», і спирається він репрезентативну сукупність породжених мовною особистістю текстів небуденного змісту, передбачає виділення та аналіз

варіативної і водночас неповторної, специфічної для мовної особистості частини загальнонаціональної картини світу;

3) *прагматичний* (в авторській термінології також світоглядно-прагматичний, мотиваційний, гносеологічний), на якому виявляються мотиви, прагнення, інтереси та цілі мовної особистості, які керують її розвитком, поведінкою, породженням нею текстів. Однак, на думку Ю. М. Караулова, на цьому рівні «мовна особистість як об'єкти вивчення зливається з особистістю у найзагальнішому, соціально-психологічному сенсі, що є закономірним, оскільки за визначенням мовна особистість – це особистість, виражена в мові (текстах) і через мову, це особистість, реконструйована в основних свої рисах на базі мовних засобів» [Караулов 1987: 38].

Кожен з рівнів у структурі мовної особистості в моделі Ю. М. Караулова складається зі специфічних типових елементів: а) одиниць відповідного рівня; б) відношень між ними; в) стереотипних сполучень, об'єднань, комплексів.

На граматико-семантичному рівні це, відповідно: а) окремі слова; б) граматико-парадигматичні, семантико-синтаксичні та асоціативні зв'язки; в) типові словосполучення та фрази (патерни, кліше) на кшталт *іти в кіно, купити хліба*.

На когнітивному рівні це: а) узагальнені (теоретичні чи побутові) поняття, концепти, ідеї, що мають дескриптивний статус; б) підрядно-координативні, які вибудовуються в ієрархічну «картину світу», аналогом якої є тезаурус; в) генералізовані висловлювання, дефініції, афоризми, крилаті вислови, прислів'я та приказки, з яких мовна особистість «привласнює» саме ті, що відповідають стійким зв'язкам у її тезаурусі.

На прагматичному рівні це: а) комунікативно-діяльнісні потреби, мотивовані передусім екстра та прагмалінгвістичними

причинами; б) відношення задані умовами сфери спілкування, комунікативних ситуацій та ролей; в) образ із прецедентного тексту – казки, міфу, легенди, притчі, анекдоту чи тексту класичної літератури, витворів інших видів мистецтва, – виражений у формі цитати, власного імені, здатний актуалізувати в мовної особистості широку гаму власних конотацій.

Узагальнити модель допоможе

Схема 3.

Філософський аспект	Психологічний аспект	Рівні структури мовної особистості	Елементи рівнів		
			1	2	3
			одиниці	відношення	стереотипи
Мова	Семантичний рівень	А вербально-семантичний	СЛОВА	граматико-парадигматичні, семантико-синтаксичні, асоціативні – «вербальна мережа»	моделі словосполучень і речень
Інтелект	Когнітивний рівень	Б тезаурусний	ПОНЯТТЯ (ідеї, концепти)	ієрархічно-координативні – семантичні поля, «картина світу»	генералізовані висловлювання
Дійсність	Прагматичний рівень	В мотиваційний	ДІЯЛЬНІСНО-КОМУНІКАТИВНІ ПОТРЕБИ	сфери спілкування, комунікативні ситуації, комунікативні ролі – «комунікативна мережа»	образи (символи) прецедентних текстів культури

Схема 3. Рівнева модель мовної особистості
Ю. М. Караулова

Отже, за Ю. М. Карауловим, повний опис мовної особистості задля її аналізу або синтезу передбачає: а) *характеристику граматико-семантичного рівня* її організації (тобто або вичерпний його опис, або диференціальний, яке фіксуватиме лише індивідуальні відмінності); б) *реконструкцію мовної моделі світу, або тезауруса* цієї особистості (на основі породжених нею текстів чи на основі спеціального тестування); в) *виявлення її життєвих чи ситуативних домінант, прагнень, мотивів*, що відбиваються в процесах породження текстів і їх

ньому змісті, а також в особливостях сприйняття чужих текстів [Караулов 1987: 43].

План організації мовної особистості Ю. М. Караулов представив за допомогою інструментів планіметрії як накладені одне на одного кола, що символізує проникнення різних рівнів та їхню участь у формуванні цілої мовної особистості. На схемі малими колами (Схема 4) літерами Л, Г, С та П позначено відповідно лексикон, граматикон, семантикон та прагматикон мовної особистості – тобто специфічні мовні одиниці семантичного, когнітивного та прагматичного рівнів (I, II, III). Пунктиром і літерою Т позначена сфера знань про світ, тобто тезаурус мовної особистості. Асоціативно-семантична мережа (велике коло) сформована з одиниць лексикону та семантикону, охоплюючи їх повністю. Комунікативна мережа, вузлами якої є одиниці прагматикону, охоплює так само й граматикон, який є комунікативно орієнтованим за свою природою. Тезаурус охоплює значну частину чотирьох усіх сфер, що входять до структури мовної особистості, чийм ядром є перетин усіх складників на схемі, позначений жирними лініями.

Модель мовної особистості Ю. М. Караулова є, очевидно, найбільш цитованою в лінгвоперсоналогії. Об'єктом критики з боку інших лінгвістів було хіба що його твердження про те, що перший граматико-семантичний (а в термінології вченого – нульовий) рівень не дає уявлення про індивідуальність мовця. Наприклад, В. І. Карасик, використовуючи доведення від супротивного, заперечує жорстку кореляцію «... між повсякденною мовою, семантичним рівнем особистості та нульовою представленістю особистості в спілкуванні. Повсякденна мова об'єднує всіх мовців, нею користуються всі, але якщо такий пересічний мовець не є мовною особистістю, то з цього припущення можливі такі висновки: 1) мовна

особистість проявляється тільки в певних жанрах мовлення; 2) мовна особистість – це специфічна властивість мовця, яка то з'являється, то зникає; 3) повсякденне спілкування – це спосіб маскуванню своєї особистості; 4) повсякденне спілкування не зводиться до представницького, отже, представницьке спілкування акцентує особистість мовця... Наведені аргументи, як можна бачити, легко можна спростувати...» [Карасик 2000: 101–102].

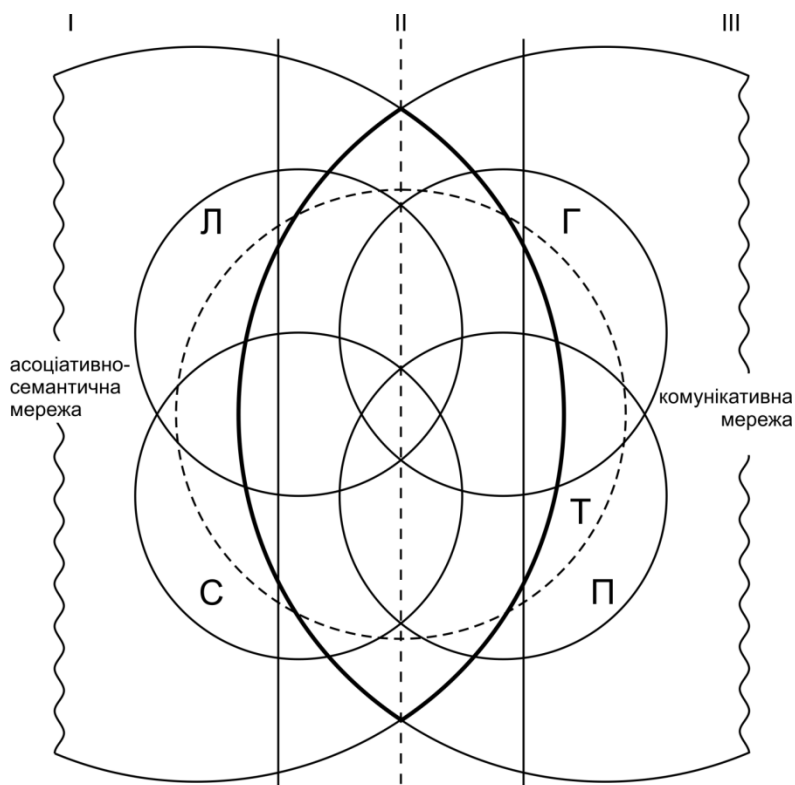

Схема 4. Структура мовної особисті за Ю. М. Карауловим

Нарешті, об'єктом і предметом лінгвоперсонології як уже сформованої науки В. П. Нерознак [Нерознак 1996] називає

«власне-людську мовну особистість», а вивчення універсальної «багато-людської» мовної особистості відносить до лінгвокультурології. Ці дві галузі знань можна протиставити за основною таксономічною одиницею: у лінгвоперсонології нею є ідіолект (мова і мовлення індивідуума), у лінгвокультурології – полілект (національна мова як сукупність ідіолектів).

2000-ні роки. До початку нового століття в лінгвоперсонології сформувався власний науковий статус, було чітко окреслено основний об'єкт вивчення – мовна особистість, а також виділилося кілька відмінних *підходів* до його аналізу. Зокрема, доцільно розмежувати такі з них:

1) на підставі виділення іпостасей існування людини [Кочеткова 2002; Сиротинина 1996]:

а) *біологічний підхід* – вивчає залежність мовлення людини від її фізіологічних характеристик, статі, віку, інтелектуальних особливостей;

б) *психологічний підхід* – розглядає вплив на мовлення особистості психологічного типу та психологічного стану;

в) *соціальний підхід* – аналізує належність до етносу, соціальної верстви або групи, спектр соціальних ролей, професій;

г) *особистісний підхід* – орієнтується на врахування чинників та умов формування особистості;

2) на підставі розмежування різних реалізації мовленнєвої здатності [Пузырев 1997] мовну особистість вивчають на рівні:

а) *мислення* – психологічні основи типів особистості, ментально-етнічна картина світу, характеристика конкретних особистостей як носіїв менталітету, опис різних типів мислення;

б) *мови* – мовні передумови формування мовної особистості, типи та види, мовні засоби вираження різних типів

мислення, характеристика конкурентних мовних особистостей щодо мовної компетенції;

в) *мовлення* – мовленнєві параметри різних типів мовної особистості, ідентифікація особистості за мовленням, мовленнєві передумови її становлення, мовленнєві портрети, мовленнєві прояви ідіостилу;

г) *комунікації*;

3) з погляду часового охоплення життя індивіда:

а) *синхронний* – розглядає конкретну мовну особистість на одному з етапів її існування;

б) *діахронний* – вивчає мовну особистість упродовж цілого її життя;

4) з погляду незмінності об'єкта вивчення:

а) *статичний* – вивчає мовну особистість як сформований об'єкт;

б) *динамічний* – передбачає розгляд мови як середовища існування людини, з яким вона активно взаємодіє і над яким постійно працює, формує його;

5) зі структурно-функційного погляду [Оленёв 2006]:

а) *структурний підхід* – прагне відповісти на питання «Як влаштована мовна особистість?»;

б) *комунікативний підхід* – відповісти на питання «Як протікає комунікативна діяльність мовної особистості?» і розкрити чинники, що впливають на спілкування;

в) *стратегічний підхід* – відповісти на питання «Як протікає розумова діяльність мовної особистості?» і показати способи її внутрішнього функціонування;

б) з мовно-стильового погляду:

а) *лінгвістичний підхід* – описує мовну особистість як конкретного індивіда або соціально-професійний тип мовця і має результатом модель індивідуальної або соціальної мови;

б) *філологічний підхід* – розглядає мовну особистість як культурно-історичний тип і має результатом модель стилю мовця або соціально-нормативного стилю.

У межах аналізованого періоду поняття мовної особистості стало об'єктом також суміжних мовознавчих дисциплін, що дає підстави говорити про різні *аспекти* його вивчення. Зокрема, можна виділити:

1) *власне лінгвоперсонологійний аспект*: спрямований на системну реконструкцію конкретної мовної особистості відповідно до моделі її структури та уявлень про домінантні характеристики;

2) *психолінгвістичний аспект*: у психології розроблено чимало класифікацій характерів – від античної моделі темпераментів до теорії акцентованих особистостей; водночас кожен з типів характерів так чи інакше виявляється в комунікації, тобто його можна досліджувати з лінгвістичних позицій; іншими словами, аналіз мовної особистості спирається на думку, що між психологічними характеристиками людини та своєрідністю її мовленнєвої поведінки є кореляція;

3) *когнітивний аспект*: охоплює вивчення тезаурусу, концептосфери, прецедентних текстів, частотних характеристик лексикону людини й і загалом спрямований на відтворення мовної картини світу особистості та її ціннісних орієнтирів;

4) *соціолінгвістичний аспект*: маються на увазі виділені й описані в соціології та соціолінгвістиці мовні індикатори певних суспільних груп – від індикаторів соціальної ідентичності в малих групах (родина, шкільний клас, виробничий колектив) до індикаторів комунікативної поведінки великих груп (мовлення молоді, гендерна характеристика мовлення, мовні індикатори людей з низьким освітнім цензом

тощо), у цьому аспекті загалом вивчають вплив оточення на мовлення людини;

5) *стилістичний, або лінгвостилістичний аспект*: охоплює вивчення ідіостилю автора художнього або публіцистичного твору, тобто мовних одиниць чи конструкцій, яким він віддає перевагу з усього мовного інструментарію;

6) *культурологічний, або лінгвокультурологічний аспект*: зорієнтований на моделювання лінгвокультурних типажів – узагальнених відомих представників певних груп суспільства, поведінка яких втілює в собі норми лінгвокультури загалом і впливає на поведінку всіх представників суспільства, наприклад, «науковий наставник», «інтелігент – мешканець Кам'янець-Подільського» «американський адвокат», «англійський джентльмен» тощо), охоплює вивчення національно-культурних особливостей мовної особистості;

7) *прагмалінгвістичний аналіз мовної особистості*, в основі якого лежить виділення типів комунікативної тональності, характерної для того чи іншого дискурсу. Під комунікативною тональністю мають на увазі емоційно-стильовий формат спілкування, що виникає в процесі взаємовпливу комунікантів і визначає їхні інтенції і вибір різних засобів спілкування; у цьому аспекті вивчають мовленнєву поведінку, її стереотипи, комунікативні стратегії й тактики мовної особистості, аналіз креативної та стандартної мовної свідомості;

8) *лексикографічний аспект*: передбачає словникову параметризацію ідіолекту мовної особистості, тобто створення словників письменників, політиків, як тлумачних, так і словників фразеологізмів, синонімів, неологізмів тощо;

9) *лінгвориторичний аспект*: зосереджений на аналізі рівня володіння індивіда мовою, а саме засвоєння норм

літературної мови, риторичних засобів та прийомів, рівень мовленнєвої культури;

10) *лінгводидактичний аспект*: спрямований на розгляд формування мовної особистості у процесі вивчення рідної мови та іноземних мов;

11) *історичний аспект*: пов'язаний з проникненням лінгвоперсонології в історичний напрям вивчення мови; у його межах об'єктом вивчення стають конкретні історичні особи;

12) *графологічний аспект*: зорієнтований на вивчення зв'язку між іманентними характеристиками мовної особистості та її почерку.

Отже, становлення лінгвоперсонології як окремої науки остаточно завершилося на початку 2000-х років, і сьогодні триває її активний розвиток у різних напрямках, зокрема із застосуванням методів машинного навчання.

Література

Балли 2009: Балли Ш. Язык и жизнь / пер. с фр. Москва : Едиториал УРСС. 2009. 230 с.

Бевзенко 1989: Бевзенко С. П. Шевченківська лексикографія. *Т. Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали* : тези доп. та повідом. на обл. міжвуз. наук.-теорет. конф., присвяченій 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка (19-21 квітня 1989 р.). 1989. Ч. II

Бенвенист 1974: Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва : Прогресс. 1974. 447 с.

Богин 1980: Богин И. Г. Современная лингводидактика Калининград. 1980. 60 с.

Богин 1984: Богин И. Г. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Ленинград. 1984. 31 с.

Бодуэн 1963: Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию: в 2 т. Т. 2. Москва : Изд-во АН СССР. 1963.

Будагов 1967: Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили. Москва : Высшая школа. 1967. 375 с.

Будагов 1976: Будагов Р. А. Человек и его язык. Москва : Изд-во МГУ. 1976. 430 с.

Вайсгербер 2004: Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа. Москва : Едиториал УРСС. 2004. 232 с.

Виноградов 1980: Виноградов В. В. Избранные труды: О языке художественной прозы. Москва : Наука. 1980. 360 с.

Гумбольдт 1984: Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Москва : Прогресс. 1984. 397 с.

Загнітко 2017: Загнітко А. П. Теорія лінгвоперсонології. Вінниця : Нілан-Лтд. 2017. 136 с.

Карасик 2000: Карасик В. И. Аспекты языковой личности. *Проблемы речевой коммуникации*. 2000. С. 96–105.

Караулов 1987: Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. 1987. 262 с.

Кочеткова 2002: Кочеткова Т. Русская языковая личность как объект изучения современной лингвистики. *Лингвориторическая парадигма теоретические и прикладные аспекты*. 2002. № 1. С. 95–100.

Кубрякова 1995: Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа). *Язык и наука конца XX века*. Москва : Изд. центр РГГУ. 1995. С. 144–238.

Лакруа 2004: Лакруа Ж. Избранное. Персонализм. Москва : РОССПЭН. 2004. 608 с.

Мунье 1994: Мунье Э. Что такое персонализм? Москва : Издательство гуманитарной литературы. 1994. 128 с.

Неверов 1982: Неверов С. В. Общественно-языковая практика современной Японии. Москва : Наука. 1982. 149 с.

Нерознак 1996: Нерознак В. П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины. *Сб. науч. тр. МГЛУ*. Вып. 426. Язык. Поэтика. Перевод. 1996. № 426. С. 112–116.

Оленёв 2006: Оленёв С. В. Динамическое моделирование русской языковой личности : дис. ... канд. филол. наук. 2006. 270 с.

Остгоф, Бругман 1964: Остгоф Г., Бругман К. Предисловие к книге «Морфологические исследования в области индоевропейских языков» // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. Ч. 1. 1964. С. 187–198.

Пауль 1960: Пауль Г. Принципы истории языка. Москва : Иностранная литература. 1960. 500 с.

Потебня 1999: Потебня А. А. Полное собрание трудов: мысль и язык. Москва : Изд-во «Лабиринт». 1999. 300 с.

Пузырев 1997: Пузырев А. В. Многослойность языковой личности. *Языковая личность: проблемы обозначения и понимания*. 1997. С. 113–114.

Рикёр 2002: Рикёр П. *Конфликт интерпретаций: очерки о герменевтике*. Москва : КАНОН-пресс-Ц. 2002. 623 с.

Сепир 1993: Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Москва : Прогресс. 1993. 655 с.

Сиротинина 1996: Сиротинина О. Б. Человек и его язык. *Вопросы стилистики*. 1996. № 26. С. 7–12.

Соссюр 1977: Соссюр Ф. Труды по языкознанию. Москва : Прогресс. 1977. 696 с.

Трубецкой 1927: Трубецкой Н. С. К проблеме русского самопознания. *Собр. ст.* Париж: Евразийское книгоизд-во. 1927. 94 с.

Штейнталь 1964: Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология (их принципы и их взаимоотношения). *История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях.* Ч. 1. Москва: Просвещение. 1964. С. 127–135.

Costa, McCrae 1985: Costa P. T., McCrae R. R. The NEO personality inventory.

Goldberg 1981: Goldberg L.R. Language and individual differences: The search for universals in personality lexicons. *Rev. Personal. Soc. Psychol.* 1981. Т. 2. № 1. С. 141–165.

Murray 1938: Murray H. A. Explorations in Personality. New York: Oxford University Press. 1938.

Sapir 1927: Sapir E. Speech as a personality trait. *Am. J. Sociol.* 1927. № 32. С. 892–905.

МАНІФЕСТАЦІЯ КВАНТИТАТИВНОГО ПРИНЦИПУ ІКОНІЧНОСТІ В РЕДУПЛІКОВАНИХ НАЗВАХ ДИТЯЧИХ ІГОР

ТЕТЯНА КОЗЛОВА

Запорізький національний університет, Запоріжжя – Україна

Анотація. Цей розділ присвячено аналізу редуплікації як засобу актуалізації квантитативного принципу іконічності. Суть іконічного принципу кількості полягає в тому, що більша кількість інформації кодується більшою формою, оскільки 'більша кількість' інформації передбачає необхідність додаткового кодування того, що є менш очікуваним або важливішим. Реалізацію цього принципу часто покладають на збільшення форми за допомогою редуплікації. Редуплікація трапляється в типологічно різних, генетично споріднених і неспоріднених мовах. Вона іконічно кодує 'повторюваність', 'тривалість', 'множинність', 'інтенсивність'. Проте її імітативна функція не завжди прозора. Відстоюється положення про те, що повтори в назвах дитячих ігор вмотивовані й втілюють низку ознак. У багатьох мовах редуплікація вживається в назвах дитячих ігор як засіб кодування цілого комплексу значень, співвідносних з іконічним принципом квантитативності. Різні концептуалізації цього принципу охоплюють 'повторюваність', 'процесуальність', 'взаємність', 'множинність партиципantів', 'ірреаліс', 'емфатичність, підсилення' й пояснюються специфікою вживання назв у контекстах, поза межами яких встановлення формально-змістової симетрії в позначеннях ігор доволі складне. Саме тому редупліковані назви дитячих ігор характеризуються непрозорою іконічністю.

Ключові слова: іконічність, принцип кількості, мотивація, назви дитячих ігор, редуплікація.

THE ICONIC PRINCIPLE OF QUANTITY MANIFESTATION IN REDUPLICATED NAMES OF CHILDREN'S GAMES

TETYANA KOZLOVA

Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia – Ukraine

Summary. This chapter investigates reduplication as a means of iconic principle of quantity manifestation. The principle of quantity iconism is seen in terms of 'more form – more meaning' as pragmatically valuable or unexpected information requires additional encoding. This principle is efficiently manifested by reduplications. Reduplication is found in typologically different, cognate and genetically distant languages. It encodes 'repetitiveness', 'continuity', 'plurality', intensity'. However, the mimetic nature of reduplication is often opaque. It is argued that reduplicated names of children's games imitate a set of features relevant to the principle of quantity: 'habituality', 'continuity' of playing', 'reciprocity', 'plurality' of participants', 'irrealis', 'emphatic function, intensification'. These are treated as mimetic in certain contexts, beyond which it is hard, if possible, to establish iconic form-meaning relations in the names of games. That is why iconicity relevance in reduplicated names of children's games is opaque.

Keywords: iconicity, the principle of quantity, motivation, names of children's games, reduplication.

1. Постановка проблеми. Концепція іконічності, вперше запропонована Ч. С. Пірсом, підтримана й розвинена Ч. Моррісом та Р. Якобсоном, стимулювала питання про імплікативне відношення схожості між позначувальним та позначуваним: «Знак може бути іконічним, тобто може репрезентувати свій об'єкт здебільшого через подібність, незалежно від способу його існування» [Пірс-2 2000: 77].

У контексті зсуву сучасної лінгвістичної парадигми в бік когнітологічного напрямку, розв'язання питань мови й мислення,

ролі мови в мисленневих процесах тощо, іконічні знаки розглядаються як найпрозоріший спосіб співвіднесення мови з когніцією, оскільки саме мова організує й формує зміст концептуальних структур нашого мислення.

На основі того, що «закодований досвід легший для накопичення, обробки та передачі, якщо код максимально ізоморфний досвіду» [Givón 1985: 189], виводяться когнітивні принципи іконічності – когнітивної дистанції, послідовного порядку й кількості [Diessel 2013; Суурpere 2008: 160–169; Gijn 2014: 145; Radden 2007: 53].

Суть іконічного принципу кількості (квантитативного принципу) полягає в тому, що більша кількість інформації кодується більшою формою. Це передбачає необхідність додаткового кодування/маркування того, що є менш очікуваним або важливішим [Dirven 2010: 16]. Отже, іконічний принцип квантитативності актуалізується, коли складність форми знака відповідає його змістовій складності.

Реалізацію цього принципу часто покладають на збільшення форми позначень множини іменників, ступенів порівняння прикметників, вираження категорії ввічливості тощо. Ефективним іконічним засобом експлікації змістового збільшення є редуплікація [Gijn 2014]. Основи з повторенням часто трапляються в назвах дитячих ігор. Чим можна пояснити формування назв ігор на базі редуплікації в різних мовах? Чи існує формально-семантичний зв'язок у позначеннях ігор? Яким чином ідея 'гри' пов'язана зі своїм позначувальним – структурою повтору?

2. Редуплікація в назвах дитячих ігор.

2.1. Поширеність редуплікованих найменувань.

Редуплікація в назвах дитячих ігор наявна в типологічно різних, генетично споріднених і неспоріднених мовах [Fischer 2011: 62;

Kelsey 2019]: індоевропейських (англ. *yo-yo* «йо-йо (іграшка)», африк. *gat-gat* «гра в кульки», порт. *pega-pega* «квач (гра)»); в америндських мовах (скв. *kai-kai* «грати в піжмурки»); у тюркських мовах (тур. *birdirbir* «довга лоза (гра)»); у мовах Далекого Сходу (яп. *kagome kagome* «демон (дитяча гра, що супроводжується танком, учасники якого ходять по колу з піснями)» тощо.

З одного боку, формально-семантичний зв'язок у позначеннях ігор умовний, і якась формальна (звукова чи структурна) та змістовна подібність відсутня. Здавалося б, ідея 'гри' ніяким внутрішнім відношенням не пов'язана зі своїм позначувальним – структурою повтору. Ця ідея могла би бути виражена якимось іншим сполученням морфем. Така думка легко ілюструється розбіжностями між назвами для одного й того ж денотата у різних мовах або варіантах однієї мови (пор. дуплекс фр. *cache-cache* vs симплекс луїз.фр. *cachette* «піжмурки (гра)»). Помітно й те, що в одних мовах редуплікація в назвах ігор високопродуктивна (в африканс), а в інших – ні (в українській, російській мовах).

З іншого боку, редупліковані назви дитячих ігор утворюються в мовах різної будови. Пор.: повну редуплікацію в яп. *kagome kagome* «демон» [Foster 2004: 42] (аналог гри в піжмурки) та часткову редуплікацію в мові хулі *hwanga polanga* «катання з гори (гра)» [Goldman 1998: 87], англ. *rolly poly* «гра, у якій діти котяться донизу трав'яним схилом». Ці приклади демонструють не тільки аналогії в зовнішній формі (подвоєння, рима), а й схожість внутрішньої форми, частковий збіг якої вмотивований ознакою 'щось округле, обертаючись, пересувається в різні боки'.

2.2. Вмотивованість назв. Формування назв ігор на базі редуплікації в різних мовах можна пояснити, по-перше,

намаганням мовців співвіднести форму та зміст знака, зробити назву «зрозумілою», а, по-друге, особливостями дитячого мовлення. Якщо зміст та форма одиниць взаємообумовлені, то вмотивованість редуплікованих назв дитячих ігор слід встановлювати, виходячи з комплексу значень, що кодуються редуплікацією та/або альтернативними засобами.

Редуплікація вживається в назвах дій (ігор), для яких характерна повторюваність (ланцюжок однотипних операцій, актів), процесність і конверсивність за наявності двох актантів (суб'єктів-партиципantів), що діють одночасно або поперемінно. Отже, такі семантичні ознаки як 'ітеративність', 'процесність', 'конверсивність' дії, 'множинність' суб'єкта дії, іконічно кодуються повтором, і по суті, є різними актуалізаціями квантитативного принципу 'збільшення', вербалізованого редуплікацією.

Актуальність ознаки 'ітеративність' підтверджується її збереженням у метафоричних використаннях редуплікацій. Ознака 'такий, що постійно перебуває в стані коливання між двома крайностями' проектується на дименціональну нестабільність (англ. *yo-yo* «іграшка» > «*the yo-yo syndrome of repeatedly losing weight and gaining it again*» [NOAD 2001: 1960]).

2.3. Іконічна репрезентація властивостей ігри.

Спеціалізованим виявом ознаки 'ітеративність' гри є 'хабітуалізація (набуття звички)'. Хабітуалізацію розуміємо як процес, під час якого часто повторювана дія або взаємодія перетворюється на зразок, що сприймається за неформальне правило. Контекстні реалізації ознаки 'набуття звички, багаторазовість' містять предикативні темпорально-квантитативні конструкції. Їх особливістю є використання темпоративів-кванторів, що зазвичай апелюють до будь-яких референтів без винятку (на зразок 'завжди', 'не має значення

коли', 'кожний раз, коли' тощо): африк. «*Wanneer hy skool-skool saam met sy swart maatjies gespel het was hy altyd die onderwyser.*» [цит. за: Donaldson 1993: 450] – «Коли б він не грав у школу зі своїми маленькими друзями, він завжди був учителем». Експлікаторами хабітуалізації дії (*spel skool-skool*) є сполучник африк. *wanneer* «коли; якщо» та прислівник *altyd* «завжди, будь-коли, постійно». У складі предикативних конструкцій темпорально-квантитативного семантичного типу редуплікація посилює значення 'звичайний, постійний > необмежений'

Ще однією можливою реалізацією ознаки 'ітеративність' є репрезентація гри як ланцюжка однотипних та послідовних актів: *pendo pendo* (<*pendo* «котитися, обертатися», тобто 'пересуватися, здійснюючи багато обертів') «гра, учасники якої стискають у руках невелику палицю, перевертаються через неї й котяться з гори або рівною поверхнею».

Зазначимо, що прозоро цю ознаку вербалізовано в нередуплікованих композитах, сформованих шляхом лексикалізації складносурядних синтаксичних конструкцій: «*We would run to and fro, and hide and seek...*» [цит. за: OED 2004] – «Ми бігали туди-сюди, ховалися й шукали...».

Ознака 'кількісного збільшення' може бути концептуалізована й як 'процес' гри. У свою чергу це значення сприяє розвитку інших спеціалізованих темпоральних та нетемпоральних значень [Кобрина 2007, с. 83–86]. У контексті фр. «*En jouant à cache-cache, elle tournait autour de la chaise...*» [цит. за: AVBYLO 2013] – «Граючи у **підмурки**, вона (постійно) крутилася навколо стільця» редуплікація *cache-cache* уживається в сполученні з формою дієприслівника *en jouant* (<*jouer* «грати») на позначення додаткової дії, що відбувалася одночасно з незавершеною дією в минулому (*tournait* < *tourner* «вертати, крутити»).

При використанні редуплікації в контексті, який містить вказівку на локалізованість дії в часі, акцентовано різні відтінки процесності – обмеженість дії в часі та її незавершеність: «*Combien de temps allons-nous jouer ainsi à cache-cache...*» [ibid.] – «Скільки ще ми будемо так грати в піжмурки...». У цьому прикладі обмеженість дії в часі виражена лексично, вказівкою на інтервал – *combien de temps* < *combien* (присл.) «скільки», а за допомогою граматичної конструкції *future immédiat*, яка містить десемантизоване дієслово *aller* ('ходити') + *infinitif jouer* ('грати') і передає значення 'дія в найближчому майбутньому', актуалізовано незавершеність процесу гри в піжмурки. Вважаємо, що в складі конструкції *aller jouer à cache-cache*, де використовується дієслово (*aller*) з семантикою переміщення в просторі, редуплікація посилює значення процесності, оскільки це значення менш салієнтне, ніж у випадках його експліцитного вираження за допомогою континуальних дієслів. Пор.: «*Combien de minutes dura cet évanouissement, ou combien de siècles?...*» [ibid.] – «Скільки хвилин тривала ця непритомність, або скільки століть» (*durer* «тривати, продовжуватися»).

У наведених прикладах разом з аспектуальним значенням 'тривалість дії' актуалізується й прагматичне значення. Мовець висловлює здивування, невдоволення надмірною тривалістю або інтенсивністю дії, яка відбувається. Негативна емоційна забарвленість опису ситуації мовцем досягається за рахунок використання комунікативно навантажених засобів – лексичних (сполучення прислівника з інтенсифікуючим значенням *ainsi* «так, такою мірою» з дієсловом, що дозволяє інтерпретувати дію як 'таку, що виявляється в надзвичайній мірі'); граматичних (дієприслівника *en jouant à cache-cache*, який сприяє інтенсифікації та інтеграції "первинного темпорального" ('одночасність по відношенню до головної дії') і «вторинного

фазисного» (‘необмеженості, надмірної тривалості дії’) значень. Описувана ситуація передбачає особисту «причетність» мовця до дії, яка відбувається.

Формальне збільшення (повтор) корелює з посиленою виразністю, сприяє реалізації емфазі. Тому негативно-емоційне прагматичне значення, яке визначається ставленням до ситуацій самими учасниками комунікативного акту, можна вважати непрозорою актуалізацією квантитативного принципу за допомогою редуплікації.

У назвах ігор редуплікацію може бути використано й як іконічний засіб кодування ознаки ‘множинність гравців’ [Fischer 2011: 62]. Наприклад, африк. «*Hulle is stadsjapies wat in die vakansie wil kom **plaas-plaas** speel.*» [цит. за: Donaldson 1993: 450] – «Вони – міські франти, які бажають приїздити та грати у фермерів на канікулах». Тут поняття множини, що кодується повтором (*skool-skool* ‘школи’, букв. ‘школа-школа’ та *plaas-plaas* ‘ферми’, букв. ‘ферма-ферма’), виявляється не в морфології редуплікованих іменників безпосередньо, а у формі синтаксично співвіднесених з ними елементів (*hy + met sy maatjies* ‘він’ + ‘зі своїми друзями’, *hulle* ‘вони’). При цьому встановлюється зв’язок між знаком, що має форму подвоєння, та множинністю позамовних об’єктів, які мовці об’єднують у групу в своїй свідомості. У таких випадках редуплікація набуває абстрактного значення ‘збірності’. Можливо, тому редупліковані найменування дитячих ігор можуть мати морфологічно виражене числове протиставлення. Наприклад, порт. (одн.) *esconde-esconde* vs (мн.) *esconde-escondes*.

Якщо редуплікації немає в назві гри, то ознаки ‘множинність партиципantів’ та ‘збірність’ експліцитно виражено формами множини: (а) у композитах (англ. *cops and robbers* (ім., мн.) «поліцейські та грабіжники (гра)»), *cowboys and*

Indians (ім., мн.) «ковбої та індіанці (гра)», р. *дочки-матери* (розм.; ім., мн.) «гра дівчинки з лялькою, що відтворює життєві піклування матері про дочку», *казаки-разбойники* (ім., мн.) «дитяча гра, в якій одна група дітей переслідує та ловить учасників іншої») та (б) у простих за морфологічною структурою іменниках (р. *играть в прятки*, *~жмурки*, *~классы*). У такий спосіб досягається кодування значення ‘група осіб, що беруть участь у грі’, а відсутність редуплікації компенсується формотвірним афіксом

Ознака ‘взаємодія’ (реципрок) у значеннях редуплікованих назв ігор зумовлена роздвоєністю позначуваних дій, які (а) виконуються двома або більшою кількістю учасників та (б) переходять з однієї особи на іншу (англ. *kick-to-kick «a game when two players will space themselves about 15 metres or more apart and alternate kicking»*).

Ознака ‘взаємність’ актуалізується в межах словотвірного гнізда, до якого належить найменування гри. Наприклад, одиниця тур. *birdirbir* «довга лоза» (гра, у якій гравці почергово стрибають через своїх партнерів, що стоять зігнувшись) входить до складу гнізда з вершиною тур. *bir* «один; такий самий, рівний; об’єднаний», і має нередупліковані похідні з семантичною ознакою ‘-взаємність’ (*birer* «кожний, подинці», *biri-ni* «один із них») та редупліковані деривати, що корелюють з ознакою ‘+взаємність’ (*birbiri* «один одного», *birbirini*, *birbirine* «т.с.» [ALPTD 2006: 51, 351]). Семи ‘взаємності’, ‘здвоєності’, ‘множинності’ релевантні також для словосполучень, що містять редуплікації: *birbirini izleyen* «послідовний; такий, що йде один за одним» [ibid.: 550] (< *iz* «слід, відбиток (ноги)», *izlemek* «іти слідом; тривати»), *birbirini izlemek* «чергуватися» (букв. ‘тривати, іти, продовжуватися; спостерігати один за одним’) тощо.

Мотиваційна ознака ‘взаємність, послідовність’ редукованої одиниці тур. *birdirbir* «довга лоза» стає ще прозорішою, коли її порівняти з синонімічною назвою гри – тур. *uzuneşek* «довга лоза» (< *uzun* «високий; довгий» + *eşek* «віслюк») [WSED]. Внутрішня форма найменування *uzuneşek* вказує на особливості розташування гравців, а повтор *birdirbir* зосереджує увагу мовців на ознаці ‘поперемінний, повторюваний рух’.

Значущість ознаки ‘конверсивність’ підтверджується й наявністю відповідної семи в етимологічному значенні редукованих назв, її збереженням та спрямуванням лексико-семантичної деривації вихідної основи. Наприклад, одиницю англ. *gewgaw* «іграшка або дрібничка» пов’язують з етимом іє. **ghabh-* «хапати» через дієслово англ. *give* «давати», яке походить від сангл. *giff-gaff*, сгол. *ghiveghave* ‘взаємне дарування, взаємодопомога; давати й брати’. І хоча внутрішня форма англ. *gewgaw* «іграшка» вже втратила прозорість для носіїв сучасної англійської мови, аналіз розвитку ІЕГ, до якого належить ця одиниця, свідчить про релевантність семантичної ознаки ‘взаємність/конверсивність’. Це твердження підтримується прикладами поляризації значень продовжень первісного семантично лабільного кореня-синкрета, з яким етимологічно пов’язана назва *gewgaw*. Хоча до групи рефлексів іє. **ghabh-* і не входять назви дитячих ігор (окрім англ. *gewgaw*), вважаємо за необхідне навести окремі фрагменти ІЕГ з вершиною іє. **ghabh-*, аби переконатися в діахронічній стійкості ознаки ‘конверсивність’. Отже, у процесі формально-семантичного розподібнення етимона іє. **ghabh-* «хапати» розвиток конверсивності відбувається на різних ділянках ІЕГ й актуалізується такими виявами:

– міжмовна антонімія (дбрет. *an-gabol* «вилучення, пограбування» vs свал., вал. *caffael*, *cael* «придбання» [Schumacher 2000: 204]);

– антонімія на базі етимологічної дублетності (лит. *gabėni*, *gabėnti* «забирати», лит. (діал.) *giđbti* «хапати» vs лит. (діал.) *at-gėbau* «приніс»);

– енатіосемія (дірл. *gaibid* ‘бере, захоплює тощо’ vs ‘приймає > дає, дозволяє’, пор.: *gaibid for (ar) brágait* [eDIL 2012: B 152] «хапає в’язня / заручника (букв.) за ший/горло», *nā gebed nech aicce fėn combad* [ibid.: O 83] «не дозволяти комусь робити висновки», *gabhaim-si* [ibid.: G 15] «погодитися (у відповідь на освідчення)», тобто ‘дати дозвіл та прийняти’. Такі вияви переконливо засвідчують умотивованість редукованої структури англ. *gewgaw*.

У назвах дитячих ігор трапляються й інші випадки вживання повтору. Б. Дональдсон [Donaldson 1993: 450] вказує на те, що численні редуковані назви дитячих ігор в африканс походять від простих іменників (афр. *dokter(s)* «лікар, терапевт» > *dokter-dokter* «(грати у) лікарню», *huis(-e)* «дім» [KSWAEEA 1943: 91,142] > *huis-huis* «(грати у) сім’ю») і в своїх значеннях містять сему ‘нереальний, несправжній, удаваний’. Якщо прийняти такий погляд на це явище, то редукація не може бути визнана іконічною. Ми не поділяємо думок Б. Дональдсона щодо походження подібних назв і вважаємо, що вони іконічно кодують ознаки ‘скопійований; такий самий; схожий на...; такий, що нагадує щось інше’. На користь такої їх умотивованості наводимо наступні факти:

– у назвах ігор дуплекс порівняно з симплексом не завжди вторинний [Besten 2012: 203–204];

– часто повтор сполучається з полісемантичним дієсловом *speel* (*ge-*) «грати, гратися; виконувати; діяти»

[KSWAEEA 1943: 295] (*bal-bal speel* «грати в м'яч» (досл. 'м'яч-м'яч грати') [Besten 2012: 203–204]), яке вживається також і в значенні 'копіювати; бути подібним, схожим; діяти, як...', що підтримує асоціації з 'тим, що відтворюється';

– редуплікацію може бути використано на позначення 'схожості, подібності' не тільки в назвах ігор, наприклад, африк. «...*en stadig kruk(-kruk)* sy oor die woelige straat» [цит. за: *ibid.*] – '...і (досл. повільно) шкандибала вона через запруджену вулицю', тобто як на милицях (букв. 'милиця-милиця').

Кодування значення 'подібність, відтворення' через подвоєння не обмежується мовою африканс. Для його експлікації дуплекси вживають також в індонезійській (малайській) мові.

Проведений аналіз свідчить про те, що в мові африканс гру концептуалізовано як лудичну, зокрема, розважальну, рольову та імітативну діяльність, а редуплікація може вживатися як засіб іконічного кодування ознаки 'подібність, схожість'.

Як виявилось, залежно від особливостей концептуалізації гри в різних лінгвокультурах, редуплікація вживається як засіб іконічного кодування певних значень. Для португальської мови салієнтна ознака 'лудичність' та 'множинність партиципantів', а для африканс, окрім зазначених, актуальності набувають 'подібність, схожість, відтворення'.

Відомо, що гра – культурна універсалія, один із найдавніших видів діяльності людини. Вона виникла та розвивалася як імітація реальних життєвих ситуацій з метою соціалізації, організації життя суспільства, передачі досвіду наступним поколінням, підготовки до трудової, військової діяльності, сімейного життя тощо. За свідченням інформантів [див. Goldman 1998: 88], гра *mbili gili / gili gili* «катання з гори» (< хулі *gili* «тягти, волочити») нагадує гравцям їх річкові

мандрівки на каное, а *wangarere hongorere* «гра, в якій гравці крутяться до запаморочення й намагаються утриматися на ногах» (< хулі *wanga* «плетіння; рух рук при прядінні») – заняття ткацтвом.

Гра – неправда, удавання, вона – лише подібність, відносна копія реальної результативної діяльності. Але й тут форма та зміст назв, умотивовані ознакою ‘такий, що видається за справжній’, виявляються подібними якісно або структурно: африк. *kammalielies* «нібито, немов» [KSWAEEA 1943: 155], де *kamma* – колоквиалізм, утворений адвербіалізацією показника ірреаліса, запозиченого з піджину капських голландців, у яких він маркував ситуацію або дію як ‘уявлену’, а редуплікація – *lielie-* вживається здебільшого в дитячому мовленні як і демінутивний суфікс *-tjies* (*kammammatjies*). Форми *kammammatjies* та *kammalielies* співвідносяться як регіональні варіанти (*kammammatjies* більш популярна форма в західно-капській провінції Боланд, *kammalielies* – у північних провінціях ПАР). Отже, редуплікація та дериваційний афікс можуть поєднуватися як альтернативні маркери демінутива і мотивуються експресивністю дитячого мовлення.

Редуплікацію у назвах ігор підтримує психологічний чинник. Як відомо, початкова стадія розвитку дитячого мовлення починається саме з бурмотіння (*ба-ба-ба, да-да* тощо): діти залучаються до мовної гри з батьками й тренують вимову звуків. Обмеженість набору перших звуків якраз і компенсується повтором. Проте не тільки початкова стадія розвитку мовлення, а й перші рухи пов’язані з повторюванням жестів (вказівка на об’єкт тощо). На початковій інтелектуальній стадії розвитку дитини частотна імітація кашлю, вокалічні повтори з метою привернення уваги дорослих. Серед універсальї, властивих дитячому мовленню, серед яких і

редуплікація, що вживається не лише для фонологічного спрощення, а й як імітація поведінки інших. У такий спосіб і відбувається вербальна соціалізація дитини. Виходить, що наявність повторів у назвах ігор також може спричинитися особливостями розвитку та експресивністю дитячого мовлення.

Експресивність вживаних форм породжує цілий комплекс семантичних та прагматичних ефектів. Якщо в дитячому мовленні редуплікація та демінутив асоціюються з симпатією, дружнім і довірливим ставленням (*Dis kammalielies so* [Roberge 1995: 83] – ‘Уяви, нібито ...’), то у мовленні дорослих, навпаки, ці засоби можуть стимулювати асоціації з хаотизацією стандартизованої чи очікуваної поведінки або ритуалу, з нерезультативністю, незавершеністю дії, що описується, її інтерпретацію мовцем як такої, що ‘ще не стала частиною реальності’, або ‘здійснюється некомпетентним діячем’. У зв’язку з цим формується іронічне ставлення до суб’єкта дії, низька оцінка його дієвості, негативна оцінка діяча, що супроводжується вираженням насмішки, невдоволення, гніву, презирства тощо.

3. Висновки та перспективи. Як з’ясувалося, у багатьох мовах редуплікація вживається в назвах дитячих ігор як засіб кодування цілого комплексу значень, співвідносних з іконічним принципом квантитативності. Різні концептуалізації цього принципу охоплюють ‘повторюваність’, ‘процесуальність’, ‘взаємність’, ‘множинність партиципantів’, ‘ірреаліс’, ‘емфатичність, підсилення’ й пояснюються специфікою вживання назв у контекстах, поза межами яких встановлення формально-змістової симетрії в позначеннях ігор доволі складне. Саме тому редупліковані назви дитячих ігор характеризуються непрозорою іконічністю.

Перспективним вважаємо порівняльно-історичний аналіз форм та фігуративних значень, що походять від редулькованих назв ігор, з метою розв'язання проблем стійкості іконічних знаків.

Література

Пирс 2000: Пирс Ч. *Grammatica Speculativa. Ч. Пирс. Начала прагматизма. Т. 2.* СПб. : Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя. 2000. С. 40–223.

Besten 2012: Besten H. den. *Roots of Afrikaans: Selected Writings of Hans Den Besten.* Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins Publishing, 2012. 458 p.

Cuypere 2008: Cuypere L. De. *Limiting the Iconic: From the Metatheoretical Foundations to the Creative Possibilities of Iconicity in Language.* Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins Publishing. 2008. 286 p.

Diessel 2013: Diessel H. *Iconicity of sequence: A corpus-based analysis of the positioning of temporal adverbial clauses in English.* *Cognitive Linguistics – The Quantitative Turn: The Essential Reader.* Ed. by Laura A. Janda. Berlin : Walter de Gruyter. 2013. P. 225-250.

Donaldson 1993: Donaldson B. C. *A Grammar of Afrikaans.* Berlin, N.Y. : Walter de Gruyter. 1993. 497 p.

Fischer 2011: Fischer O. *Cognitive iconic grounding of reduplication in language.* *Semblance and Signification.* Ed. by Pascal Michelucci, Olga Fischer and Christina Ljungberg. Amsterdam : John Benjamins Publishing Company. 2011. P. 55–82.

Foster 2004: Foster M. *The Inu-yasha Experience: Fiction, Fantasy and Facts* Tokyo : DH Publishing Inc. 2004. 188 p.

Gijn 2014: Gijn R. van. *Reduplication in Yurakare. Word Formation in South American Languages.* Ed. by Swintha

Danielsen, Katja Hannss, Fernando Zúñiga. Amsterdam : John Benjamins Publishing Company. P. 143-162.

Givón 1985: Givón T. Iconicity, isomorphism, and non-arbitrary coding in syntax. *Iconicity in Syntax : Proceedings of a Symposium on Iconicity in Syntax, Stanford, June 24–6, 1983*. Amsterdam : John Benjamins Publishing. 1985. P. 187–220.

Goldman 1998: Goldman L. Child's Play: Myth, Mimesis and Make-Believe. Oxford : Berg. 1998. 301 p.

Kelsey 2019: N.G. N. Games, Rhymes, and Wordplay of London Children. Palgrave : Macmillan. 2019. 805 p.

Radden: Radden G., Dirven R. Cognitive English Grammar. Amsterdam : John Benjamins Co. 2007. 374 p.

Roberge 1995: Roberge P. T. The Formation of Afrikaans. *Language and Social History: Studies in South African Sociolinguistics*. Ed. by Rajend Mesthrie. Claremont : New Africa Books. 1995. P. 68–88.

Schumacher 2000: Schumacher S. The historical morphology of the Welsh verbal noun. Maynooth : Dept. of Old Irish, National University of Ireland. 2000. 288 p.

Джерела ілюстративного матеріалу

ABBYLO 2013: ABBY Lingvo-Online. ООО «Аби ИнфоПоиск», 2013. Access mode : <http://www.lingvo.ua/>

ALPTD 2006: Akdikmen R. Langenscheidt Pocket Turkish Dictionary: Turkish-English/English-Turkish. Berlin. Munich : Langenscheidt Publishing Group. 2006. 624 p.

eDIL 2007-2013: Electronic dictionary of the Irish Language. Digital Edition of the Royal Irish Academy's Dictionary of the Irish Language based mainly on Old and Middle Irish materials. Royal Irish Academy, University of Ulster, 2007–2013. Access mode : <http://edil.qub.ac.uk/dictionary>

KSWAEEA 1943: Kritzinger M. S. B. Woordeboek Afrikaans-Engels, Engels-Afrikaans en die jongste spelreels van die akademie; 2 v. in 1. Pretoria : J. L. Van Schaik. 1943. 716 p. Access mode : <http://ufdc.ufl.edu/UF00072640/00001>

NOAD 2001: The New Oxford American Dictionary. Ed. by Elizabeth J. Jewell, Frank Abate. Oxford : Oxford University Press. 2001. 2023 p.

OED 2004: The Oxford English Dictionary. CD-ROM, version 3.1. Oxford : Oxford University Press, 2004.

WSED: WordSense.eu is an English dictionary. Comp. by Dirk Moosbach. Dubai : UAE. Access mode : <http://www.wordsense.eu/>

ЧАСТИНОМОВНИЙ СКЛАД ПОЛІТИЧНИХ СЛОГАНІВ УКРАЇНСЬКИХ ВИБОРЧИХ КАМΠΑНІЙ 2010–2019 РОКІВ: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ

НАТАЛІЯ КОНДРАТЕНКО

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
Одеса – Україна

Анотація. Дослідження присвячено визначенню тенденцій у частиномовному наповненні синтаксичних моделей політичних слоганів в українському політичному дискурсі. Проаналізовано понад 200 слоганів за останні 10 років, що функціонували в межах виборчих перегонів в українській політичній комунікації. У центрі уваги постали питання компонентного складу слоганів, зокрема кількісні і якісні показники лексичних компонентів і їх частиномовна належність. Мета дослідження передбачала визначення специфіки українських політичних слоганів й окреслення основні тенденції використання в них основних і периферійних частин мови, що зумовило розв'язання таких завдань: схарактеризувати слоган як жанр політичного дискурсу; проаналізувати морфологічні складники українських політичних слоганів; простежити в динаміці особливості використання різних частин мови в політичних слоганах. Доведено, що в передвиборчому дискурсі частотними лексемами за морфологічним критерієм є іменники, дієслова, прикметники і займенникові слова. Спостерігається тенденція до мінімізації основних частин мови і поширення периферійних, зокрема ад'єктивів – слів атрибутивної семантики. Основна тенденція – ад'єктивація політичних слоганів, що є наслідком використання ситуативно неповних речень: знання комунікативної ситуації реципієнтами дає змогу відтворити повну структуру слогану.

Ключові слова: політичний дискурс, політичний слоган, частина мови, лексичний компонент, ад'єктивація.

PARTITIONAL COMPOSITION OF POLITICAL SLOGANES IN UKRAINE ELECTION 2010-2019: GENERAL TENDENCIES

NATALIA KONDRATENKO

Odesa National University by Mechnykov, Odesa – Ukraine

Summary. The research is devoted to determining the tendencies in the partition filling of syntactic models of political slogans in the Ukrainian political discourse. Over 200 slogans over the past 10 years have been analyzed functioning within the boundaries of electoral races in Ukrainian political communication. In the center of attention were the issue of the component composition of slogans, in particular quantitative and qualitative indicators of lexical components and their part-language affiliation. The purpose of the study was to determine the specifics of Ukrainian political slogans and to outline the main tendencies in using the main and peripheral parts of the language in them, which led to the solution of the following tasks: to characterize the slogan as a genre of political discourse; to analyze the morphological components of Ukrainian political slogans; trace the dynamics of the use of different parts of speech in political slogans. It is proved that in the pre-election discourse frequency lexemes for the morphological criterion are nouns, verbs, adjectives and pronoun words. There is a tendency to minimize the main parts of speech and to extend the peripheral, in particular adjectives – the words of attributive semantics. The main trend is the adjectivation of political slogans, which is the result of the use of situationally incomplete sentences: the knowledge of the communicative situation by the recipients makes it possible to recreate the complete structure of the slogan.

Keywords: political discourse, political slogan, part of speech, lexical component, adjectivation.

1. Актуальність теми і постановка проблеми. Сучасна українська лінгвістика зосереджена на дослідженні міждисциплінарних проблем, серед яких особливе місце належить політичній комунікації. Як окремий науковий напрям політична лінгвістика сформувалася на Заході ще в кінці

минулого століття (Т. Адорно, Т. ван Дейк, Р. Водак, М. Едельман, Л. Лассвелл, Г. Маркузе та ін.), наразі представлена в зарубіжних мовознавчих студіях (А. Баранов, Е. Будаєв, Ю. Караулов, Е. Лассан, О. Михальова, І. Черепанова, А. Чудінов, О. Шейгал та ін.), але в україністиці має фрагментарний характер (Н. Гайдук, К. Карасьова, К. Серажим, Г. Яворська та ін.). Здебільшого наукові розвідки висвітлюють питання вивчення політичної мови і політичної комунікації на матеріалі германських мов (М. Діденко, Н. Петлюченко, І. Серякова, Л. Славова та ін.), тоді як саме український політичний дискурс потребує особливої уваги. Політичний дискурс має охоплює комплекс жанрів і різновидів, серед яких ми зосередили увагу на передвиборчому процесі та вербальних формах його репрезентації – політичних слоганах.

Український політичний дискурс охоплює різні дискурсивні види діяльності, серед яких на особливу увагу заслуговують виборчі перегони, що навіть потрактовують як окремий різновид дискурсу – передвиборчий (В. Аміров, О. Гайкова, А. Прокопенко, А. Халатян та ін.). Передвиборчий дискурс актуалізований під час виборів і передвиборчої агітації, хоч в сучасних умовах нашої країни виборча агітація майже не припиняється, змінюючи лише форму – від експліцитної та окресленої чинним законодавством до іміджевої і соціальної реклами, скерованої на позиціонування певних політичних сил (наприклад, привітання від імені політиків з святами). Потужний вербальний компонент передвиборчого дискурсу насамперед реалізований у політичних слоганах, що стають своєрідною візитівкою та ідентифікатором політичних сил. Сучасна українська політична слоганістика постійно трансформується в пошуку новітніх форм впливу на виборців. За останні роки політичні слогани видозмінюються за змістом, обсягом і

структурою: стають чіткими, лаконічними і людинозорієнтованими. Ці трансформації віддзеркалюють основні тенденції політичного дискурсу й свідчать про знаходження новітніх мовних форм впливу на реципієнтів.

2. Ступінь розроблення проблеми в лінгвістиці.

Мовознавчі дослідження політичного дискурсу актуалізують переважно питання політичної мови (Х. Дацишин, Л. Нагорна, В. Петренко), вербальних аспектів іміджу політичних діячів (Н. Петлюченко, О. Холод), стратегій і тактик спілкування (Ю. Бабій, Л. Завальська, Л. Славова), жанрів політичної комунікації (О. Билінська, Л. Стрій) тощо. Вивчення слоганів як центральної ланки рекламного тексту має давні традиції в зарубіжному (Л. Лассвелл, О. Дмитрієв, В. Кеворков, М. Кохтев, А. Літвінова, І. Морозова, Л. Селіверстова, та ін.) й українському (С. Гузенко, В. Зірка, Н. Коваленко, Н. Лиса, Е. Паповянц, О. Солошенко та ін.) мовознавстві. Слоган здебільшого витлумачували як компонент рекламного тексту, його текстотвірний елемент і основний конструкт рекламного дискурсу. Дослідження політичних слоганів представлені в українській лінгвістиці насамперед у сугестивному (Т. Ковалевська, А. Ковалевська, Н. Кутуза, О. Олексюк та ін.) аспекті. Проте мовні особливості політичних слоганів, зокрема морфологічний рівень, залишалися переважно поза увагою дослідників. Ми також ґрунтувалися на працях українських граматистів, що розробили сучасну концепцію частин мови (І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, С. Соколова та ін.), оскільки морфологічні особливості політичних слоганів визначені передусім властивостями їхнього вербального складу.

Мета дослідження – визначити специфіку українських політичних слоганів й окреслити основні тенденції використання в них слів різної частиномовної належності, що

зумовило розв'язання таких *завдань*: визначити слоган як жанр політичного дискурсу; проаналізувати морфологічні складники українських політичних слоганів; простежити в динаміці особливості використання основних і периферійних частин мови у політичних слоганах.

Об'єктом аналізу слугували політичні слогани, представлені в українському політичному дискурсі за період 2010–2019 роки; *предмет* – граматичні компоненти політичних слоганів, зокрема ад'єктивного характеру – морфологічні складники атрибутивної семантики, що виконують текстотвірну роль у політичних слоганах.

3. Викладення основного матеріалу дослідження.

Слоган як центральний компонент рекламного тексту підпорядкований вимогам щодо змісту і форми, серед яких основними є стислість, афористичність, запам'ятовуваність тощо. Н. Кутуза зазначає, що слоган є «потужним складником передвиборчої кампанії в цілому, бо, по-перше, у переважній більшості випадків слоган виступає хедлайном, назвою політичної кампанії; по-друге, містить головну ідею політичної кампанії; по-третє, відзначається частотністю вживання, тому його форма та зміст мають бути ідеальними в різних аспектах – у формальному, семантичному, психологічному, впливовому, лінгвостилістичному тощо» [Кутуза 2018: 238]. Ці особливості політичного слогану зумовлені його комунікативно-прагматичним потенціалом, зокрема функціями та настановою мовця. Основна функція політичних слоганів – вплив на виборців та «перетворення їх на прихильника відповідної політичної сили, руху, занурення електорату у виборчу діяльність» [Селиверстова 2014: 49]. Такі вимоги потребують особливої уваги до мовного рівня слоганів, що переважно мають структуру простих або складних речень, а засобами

привернення уваги виступають у них лексичні та граматичні одиниці. Л. Селіверстова відзначає, що засобами виразності в політичних слоганах насамперед є лексичні і синтаксичні одиниці [Селіверстова 2014: 49]. Проте ми вважаємо, що неувага до морфологічного рівня слоганів є невиправданою, оскільки використання окремих частин мови в слоганах чітко зумовлено прагматичною настановою та інтенцією мовця.

Президентські вибори 2019 року стали рушієм для нових експериментів і зміни формату політичних слоганів передусім на мовному рівні, зокрема це стосується їхніх морфологічних особливостей. Минулі президентські й парламентські політичні кампанії здебільшого демонстрували слогани, що ґрунтувалися на актуалізації дієслів, напр.: *Візьми і зроби!* (Самопоміч, 2014), іменників, напр.: *Мир, стабільність, відродження* (Опозиційний блок, 2014), *Україна для людей* (В. Янукович, 2010) або становили поєднання обох центральних частин мови – іменника і дієслова, напр.: *Україна переможе* (Батьківщина, 2015), *Захистимо Україну* (Ю. Тимошенко, 2014), *Заборонимо продаж землі* (О. Ляшко, 2014), *Гарантую безпеку* (А. Гриценко). На синтаксичному рівні слогани минулих політичних кампаній переважно були односкладними дієслівними означено-особовими реченнями та іменними номінативними реченнями, часто непоширеними. Елементарні двоскладні речення були представлені поодинокими випадками вживання.

Щодо периферійних частин мови, зокрема прикметників, то в політичних слоганах попередніх виборчих кампаній вони виконували основну – атрибутивну функцію, характеризуючи субстантивний компонент, напр.: *Єдина країна* (М. Добкін, 2014), *Гарантована робота. Гідна зарплата* (В. Янукович, 2010). Такі політичні слогани уналежнюємо до односкладних номінативних поширених речень [Загнітко 2001: 208], вони були

частотними для політичних слоганів у виборчій президентській кампанії 2010 року, напр.: *[Країну врятує.] Продуктивне село. Боездатна армія. Нова індустріалізація. Здорові, освічені люди* (А. Яценюк, 2010), *Сильний президент – сильна країна* (С. Тігіпко, 2010). Номінативні речення з атрибутивних поширювачем здебільшого позитивно оцінної семантики загалом характерні для рекламних слоганів: іменний компонент вказує на рекламований об'єкт, а атрибутивний поширювач – на його якісну ознаку. У політичній слоганістиці такі слогани фіксують базові пропозиції політичного суб'єкта: *країна, робота, армія, люди* тощо. У таких слоганах фіксуємо основні концепти політичної агітації, представлені в кожній виборчій кампанії. Продуктивність цієї синтаксичної моделі з прикметником в основній атрибутивній функції засвідчує її активне використання і в наступних виборчих кампаніях, напр.: *Важкі часи. Сильні кроки. Рішучий лідер* (Ю. Тимошенко, 2014). Ад'єктив, виконуючи атрибутивну функцію, посилює вплив слогану на аудиторію, створюючи контекстуальну антитезу «*важкі – сильні, рішучий*» та градууючи оцінний компонент слогану.

Такий структурний тип слоганів із збереженням атрибутивної семантики ад'єктивів представляє загальну тенденцію до скорочення компонентного складу речень, що виступають у слоганістиці. Зважаючи на це, політичні кампанії останніх років демонструють тенденції до спрощення і скорочення рекламних слоганів. Якщо на межі ХХ–ХХІ століть фахівці наголошували на дотриманні рекламної формули запам'ятовування слоганів 5–9 мовних одиниць [Кутуза 2015: 134], а О. Медведева зазначає, що «чимало слоганів складаються з 5-6, максимум 7 слів» [Медведева 2004: 11], то виборчі кампанії останніх десяти років засвідчують активне

використання коротких слоганів обсягом 2–3 слова: *Жити по-новому* (П. Порошенко, 2014); *Почую кожного* (В. Янукович, 2010); *Сильна країна* (С. Тігіпко, 2010); *Вона працює* (Ю. Тимошенко, 2010); *В єдності – сила* (політичне об'єднання «Самопоміч», 2015); *Одесі потрібна правда* (політична партія «Відродження», 2015) тощо. У виборчій кампанії 2015 року були представлені й однослівні слогани, здебільшого дієслівні, напр.: *Дістанемо* (політичне об'єднання «Укроп», 2015); *Приєднуйся!* (політичне об'єднання «Укроп», 2015).

Домінування двокomпонентних слоганів підпорядковано вимогам стислості й лаконічності й відповідає загальній тенденції мовної компресії, що в політичному дискурсі реалізована насамперед через структурно симетричні й короткі слогани. При цьому структурні моделі слоганів досить різноманітні: від елементарних простих речень двоскладного типу, напр.: *Ми йдемо перемагати!* (політична партія «Батьківщина, 2015), *Твій голос вирішальний* (П. Порошенко, 2014); *Темні починають і виграють* (Блок Дарта Вейдера, Одеса, 2015) до односкладних дієслівних (переважно означено-особових), напр.: *Довіряй справам* (Г. Труханов, Одеса, 2014); *Розженемо прокурорів і суддів* (Радикальна партія України, 2015); *Віримо в майбутнє України!* (Партія пенсіонерів, 2015); *Гарантую повагу* (С. Тарута, 2018), *Почнемо з миру* (О. Вілкул, 2018) і номінативних речень, напр.: *Мир. Реформи. Процвітання* (політична партія «Відродження», 2015); *Сильна команда для складних часів* (Народний фронт, 2015); *Партія одеситів і для одеситів* («Українська морська партія», С. Ківалов, 2015). Аналіз слоганів виборчих кампаній 2010–2015 років засвідчує перевагу односкладних моделей дієслівного (43%) і номінативного (27%) типів. Меншою мірою були представлені прості двоскладні поширені, напр.: *Кияни вимагають змін!*

(політичний рух «Народний контроль», 2015) і непоширені, напр.: *Країна змінюється* (блок П. Порошенка, 2015), а також еліптичні речення, напр.: *В єдності – сила* (політичне об'єднання «Самопоміч», 2015), *Разом до перемоги* (політична партія «Батьківщина, 2015). Поодинокі слогани сформульовані у вигляді складних речень, напр.: *Одеса знає, він – за Одесу!* («Українська морська партія», С. Ківалов, 2015). Як бачимо, наявність ад'єктивів у них мінімальна, переважають центральні частини мови – іменник і дієслово.

Аналізуючи рекламні слогани виборчої президентської кампанії 2019 року, фіксуємо нову тенденцію, що не мала місце в українському політичному дискурсі в попередні роки. Ця тенденція представлена на морфологічному рівні й полягає в збільшенні кількості використання ад'єктивів – прикметників, займенникових слів атрибутивної семантики і порядкових числівників. При цьому важливою є мінімізація інших частин мови, зокрема центральних – іменників і дієслів. Прикметники за сучасними граматичними теоріями становлять периферію самостійних частин мови, оскільки «клас прикметників у всій сукупності належних до нього слів позбавлений, порівняно із центральними частинами мови, виразної лексичної і граматичної автономності» [Грамати́ка 2017: 29]. Окрім прикметників, атрибутивну семантику виражають інші частини мови, термінологічно об'єднані в групу ад'єктивів. Г. Теслицька зазначає: «За особливістю синтаксичного функціонування до ад'єктивних компонентів уналежнено, з одного боку, *власне-прикметники*, тобто ті, що посідають типову формально-синтаксичну позицію узгодженого в роді, числі й відмінку означального приіменникового поширювача, чітко виражають атрибутивну семантику, а по-друге, *транспоновані з інших частин мови* – прикметники (серед них і дієприкметники як віддієслівні

прикметники) в усіх інших формально-синтаксичних позиціях, передовсім притаманних дієслову (як іменної частини складеного присудка, частини подвійного присудка, напівпредикативного компонента) або іменнику за умови субстантивації» [Тесліцька 2019: 72]. З огляду на це ад'єктивам притаманна атрибутивна семантика, периферійність у частиномовній системі і здатність набувати предикативного значення у складі присудка. Залежність прикметників від субстантивів, здавалося б, унеможливило їхнє використання слоганів в автономній позиції, але ми спостерігаємо активне використання ад'єктивів у рекламних слоганах в різних синтаксичних позиціях. Насамперед йдеться про згортання політичних слоганів до однієї ад'єктивної лексики, переважно прикметника.

Розглянемо основні випадки вживання ад'єктивів у слоганах президентської кампанії. У синтаксичній позиції атрибутивного поширювача, що є узгодженим означенням, ад'єктиви є залежними від субстантивів і вказують на їхню якісну або відносну ознаку, напр.: *Народний президент* (О. Ляшко, 2019), *Заможні українці* (І. Шевченко, 2019), *Новий економічний курс* (Ю. Тимошенко, 2019). У такому разі ад'єктив поширює односкладне номінативне речення, що є продуктивною моделлю слоганів в українському політичному дискурсі. Аналізуючи синтаксичні особливості політичних слоганів, ми вже зверталися до цієї моделі з атрибутивними компонентами: «характерною рисою таких слоганів є наявність атрибутивних поширювачів, вербалізованих узгодженими і неузгодженими означеннями» [Кондратенко 2016: 57]. Загалом вживання ад'єктивів у рекламному тексті – досить поширене явище: «досить часто перед іменником у предикативній функції вживають означення, яке увиразнює передану присудком якісну характеристику предмета» [Олексенко 2017: 108]. І таке вживання засвідчує

політична слоганістика президентських виборів 2019 року, напр.: *Руслан Кошулинський – єдиний вибір українців* (Р. Кошулинський, 2019), *Високі тарифи чи високі пенсії?* (О. Ляшко, 2019), *Єдиний кандидат від опозиції* (Ю. Бойко, 2019), *Зробимо Україну сильною знову!* (В. Рабинович, 2019). Прикметники, вжиті у слоганах у власне атрибутивній функції, за семантичними характеристиками переважно є позитивно оцінними: *новий, можливий, сильний, рішучий* тощо.

Спостерігаємо і вживання інших ад'єктивів, передусім це стосується займенникових прикметників, напр.: *Ми йдемо своїм шляхом* (П. Порошенко, 2019), *Наші ресурси не віддамо* (Є. Мураєв, 2019), що є вираженням концептуальної опозиції «свій – чужий», увиразненої в політичному дискурсі [Михалева 2009: 77]. Використання у слоганах займенникових прикметників, зокрема із семантикою присвійності й приналежності, зорієнтовано саме на актуалізацію основних політичних концептів, напр.: *Ворог їхньої держави* (А. Гриценко, 2014). На виборах 2019 року навіть представлено політичну силу, назва якої належить до цієї опозиції і вербалізована за допомогою займенникового прикметника, – це політична сила «Наші» Є. Мураєва, висунутого від означеної партії у кандидати в Президенти України. Політична ідеологія цієї партії окреслена комплексом слоганів, що містять і назву партії, напр.: *Потрібні наші люди; Наші ресурси – не віддамо; Наші люди – не віддамо; Наша правда, наша сила, наш час* тощо (Є. Мураєв, 2018). Використання займенників не є новим для українського політичного дискурсу: у 2010 році політична кампанія Ю. Тимошенко була побудована на семантичному розгортанні й наповненні займенникового слова «вона» зі слоганами *Вона працює. Вона – це Україна*. Ця стратегія виявилася досить успішною, а займенникові слова почали

активно використовуватися у політичних слоганах. У політичному слогані П. Порошенка на президентських перегонах також наявні займенникові слова: *Ми йдемо своїм шляхом* (П. Порошенко, 2019). Особовий займенник «ми», що виконує функцію інтеграції мовця з адресатом, у цьому разі єднання кандидата в президенти з народом, та присвійний займенник «свій», що посилює семантику базової опозиції політичного дискурсу «свій – чужий».

Останні вибори засвідчили й новітню тенденцію – вживання ад’єктивів у слоганах без поєднання з іншими компонентами. Зважаючи на периферійність і відносну залежність ад’єктивів у системі частин мови, вважаємо це явище є досить специфічним. У такий спосіб ад’єктив (переважно прикметник) набуває предикативності, виступаючи стрижневим компонентом політичного слогану, що є непоширеним односкладним реченням, напр.: *Справедлива* (О. Богомолець, 2019), *Перший непрохідний* (А. Гриценко). До цієї ж групи належить слоган А. Садового, що спочатку був сформульований як *Наступний* (А. Садовий, 2018), а в 2019 році його було перетворено на *Наступ*. На нашу думку, таке вживання ад’єктивів вказує на послаблення атрибутивної семантики й посилення предикативності, оскільки такі політичні слогани є ситуативно неповними двоскладними реченнями [Загнітко 2001: 306]: в них еліміновано суб’єктний компонент. Комунікативна ситуація передвиборчої агітації уможлиблює відновлення повної структури речення, семантичним суб’єктом і підметом якого є прізвище відповідного кандидата, напр.: *Ольга Богомолець – справедлива, Анатолій Гриценко – перший непрохідний*. З огляду на це, визначаємо цю тенденцію політичної слоганістики як ситуативну неповноту синтаксичної структури, що зумовлює вживання поодиноких ад’єктивів у функції слоганів. Ця

тенденція уможлиблює й поширення слоганів за рахунок підпорядкування ад'єктивному компоненту залежних синтаксем, напр.: *Чесних більше* (А. Гриценко, 2019). На нашу думку, це викликано актуалізацією комунікативно-прагматичних параметрів політичного дискурсу: реципієнти сприймають не окремий текст – рекламний слоган, а цілісну комунікативну ситуацію політичного вибору.

У цій ситуації наявні семантичні пропозиції, що ґрунтуються на фонових знаннях носіїв мови і актуалізують імплікатури. Кожний ад'єктив слугує своєрідним «якорем» у свідомості реципієнтів, за яким експлікується відповідний образ політика. Т. Ковалевська наголошує, що наш мозок «у природний спосіб пов'язує наші певні переживання з так званими тригерами – реальними явищами (найчастіше), зовнішніми показниками, закріпленими в нашій підсвідомості за певними актуальними сенсами» [Ковалевська 2008: 271]. У ситуативно неповних політичних слоганах такими тригерами слугують ад'єктиви, співвіднесені з політичними суб'єктами як реальними явищами політичного дискурсу. Зважаючи на це, домінування ад'єктивних слоганів підпорядковано меті вербального впливу на реципієнтів, здійсненого за допомогою сугестивних прийомів. Тенденція до ад'єктивізації політичних слоганів ґрунтується і на законі мовної економії, що передбачає мінімізацію мовних форм, здатних виражати широкий спектр значень. У цьому разі йдеться про семантичне згортання комунікативної ситуації, «якорем», вербальним репрезентантом якої стає однослівний слоган.

Отже, в передвиборчому політичному дискурсі частотними лексемами за морфологічним критерієм є іменники, дієслова, прикметники і займенникові слова. Спостерігається тенденція до мінімізації основних частин мови і поширення

периферійних, зокрема ад'єктивів – слів атрибутивної семантики. При цьому зменшується і кількість лексичних компонентів у слоганах – від 5–9 у 2010 році, 2–3 – у 2015 році, 1–2 – у 2019 році.

4. Висновки і перспективи дослідження. Аналіз політичних слоганів виборчих кампаній 2010–2019 років засвідчив активне використання як центральних, так і периферійних частин мови. Виборчі перегони 2010–2015 років засвідчили домінування іменників і прикметників у слоганах, що позначилося на функціонуванні таких синтаксичних структур у слоганах, як елементарне двокомпонентне речення й односкладні дієслівні, здебільшого означено-особові, та іменні номінативні. Серед займенникових слів, що становлять периферію частин мови, представлено актуалізацію базової для політичного дискурсу опозиції «свій – чужий». Виборчі перегони 2019 року засвідчили тенденцію до ад'єктивації політичних слоганів, що є наслідком використання ситуативно неповних речень: знання комунікативної ситуації реципієнтами дає змогу відтворити повну структуру слогану. Перспективи дослідження полягають у вивченні механізмів вербального впливу політичних слоганів різної синтаксичної структури і морфологічного складу.

Література

Грамати́ка 2017: Грамати́ка сучасної української літературної мови. Морфологія; за ред. К. Г. Городенської. Київ; Інститут української мови НАН України: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2017. 752 с.

Загні́тко 2001: Загні́тко А. П. Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис: монографія. Донецьк : ДонНУ. 2001. 662 с.

Ковалевська 2008: Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування: монографія. Одеса: Астропринт. 2008. 324 с.

Кондратенко 2016: Кондратенко Н. В. Синтаксичні моделі слоганів в українському політичному дискурсі. *Граматичні студії*. Вінниця: ДонНУ. 2016. Вип. 2. С. 54–59.

Кутуза 2018: Кутуза Н. В. Комунікативна сугестія в рекламному дискурсі: психолінгвістичний аспект: монографія. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2018. 736 с.

Кутуза 2015: Кутуза Н. В. Слоган як сугестивний концентр реклами. В кн.: Кутуза Н. В. Рекламний та PR-дискурс: аспекти впливу: зб. наук. статей. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2015. 288 с.

Медведева 2004: Медведева Е. В. Рекламная коммуникация. Москва: Едиториал УРСС. 2004. 280 с.

Михалева 2009: Михалева О. Л. Политический дискурс: Специфика манипулятивного воздействия. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ». 2009. 256 с.

Олексенко 2017: Олексенко В. П. Структурно-семантична організація рекламного тексту. *Граматичні студії*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. 2017. Вип. 3. С. 106–113.

Селиверстова 2014: Селиверстова Л. Н. Политический слоган как речевой жанр с точки зрения прагмалингвистики. *Вестник Таганрогского института управления и экономики*. 2014. № 1. С. 48–51. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журналу: <http://cyberleninka.ru/article/n/politicheskiy-slogan-kak-rechevoy-zhanr-s-tochki-zreniya-pragmalingsvistiki>

Тесліцька 2019: Тесліцька Г. І. Семантика та синтагматика простих речень з напівпредикативними ад'єктивними компонентам в українській мові: дис. ... канд. філол. наук. Чернівці. 2019. 245 с.

«СИЛЬНА НЕРВОВА СИСТЕМА» УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: (окреслення актуальної проблематики української лінгвоконфліктології)

ТЕТЯНА КОСМЕДА

Університет імені Адама Міцкевича, Познань – Польща

Анотація. За умови втрати Україною її державності феномен української мови став об'єктом лінгвоконфліктології. Однак кожний конфлікт виникає в разі актуалізації гострих розбіжностей, під час зіткнення певних інтересів або ідей, які можуть фокусуватися й навколо проблем лінгво-політичних питань, що стосуються передусім і трактування статусу конкретної мови, її функцій, мовних фактів, які торкаються специфіки її розвитку, окреслення самобутності й под. Дослідницьким предметом у цьому разі стають конкретні ситуації функціонування мови, науковий та публіцистичний дискурси, де інформація не відповідає дійсності чи подається викривлено, перекручено чи загалом потрібні відомості замовчуються. У конфліктних фрагментах наукового та публіцистичного дискурсів простежуємо вияв лінгвонаціоналізму, нетерпимості до української лінгвокультури, окремих її мовних фактів, культурних чи історичних реалій, подій, явищ. Мовні конфлікти мають відповідні негативні наслідки. Якщо не актуалізувати системи заходів для їхньої нейтралізації, то вони можуть переростати в інформаційні війни, так звані «мовні війни», коли конфлікт затягується. Виникла нагальна потреба систематичного аналізу «конфліктних фрагментів» російського наукового та публіцистичного дискурсів, у яких вербалізовано факти лінгвонаціоналізму. Виникла необхідність виокремлення в структурі української лінгвоконфліктології самостійного розділу лінгвістики під назвою «Вербалізація лінгвонаціоналізму: псевдоінтерпретація теорії українського мовознавства та української мовної практики в російському науковому й публіцистичному дискурсах». Метою цього розділу лінгвоконфліктології повинно стати виокремлення типових тем і проблем подібного псевдоаналізу, комплексна класифікація відповідних фейкових та маніпулятивних типів дискурсу, «розвінчення» міфів, викриття маніпулятивних механізмів впливу на мовну свідомість громадян України.

Ключові слова: інформаційна війна, «мовна війна», лінгвоконфліктологія, лінгвонаціоналізм, лінгво-політичні питання, мовний конфлікт, науковий і публіцистичний дискурси, українська лінгвокультура.

**«STRONG NERVOUS SYSTEM» OF THE
UKRAINIAN LANGUAGE:
(the outline of topical issues of the Ukrainian lingual
conflictology)**

TETIANA KOSMEDA

Adam Mickiewicz University in Poznań, Poznań – Poland

Summary. Under conditions of Ukraine being deprived of its statehood, the phenomenon of the Ukrainian language became an object of lingual conflictology. Yet each conflict results from the high-pitched argument due to a clash of ideas and interests which may be related to lingual and political differences. The latter imply the interpretation of the status of a language in question, its functions, lingual facts of its specific development, the outline of its identity etc. To that end, the research elucidates specific contexts of language functioning, scientific and publicist discourses where the information is either untrue, sanitized and distorted or silenced. Conflict-marked fragments of Russian scientific and publicist discourses give ample evidence of lingual nationalism, intolerance to the Ukrainian lingual culture, its separate lingual facts, cultural or historical realia, events and phenomena. Lingual conflicts provoke negative consequences unless preventive means of their neutralization are actualized. The conflict dragging on, this can lead to informational wars, even so called 'lingual wars'. In view of the above-mentioned, there is a nagging demand for the systemic analysis of Russian scientific and publicist discourses where the facts of lingual nationalism are verbalized. It seems necessary to single out the research field titled «Verbalization of lingual nationalism: pseudo-interpretation of the theory of the Ukrainian linguistics and lingual practice in Russian scientific and publicist discourses» as a separate chapter of the Ukrainian lingual conflictology and linguistics in general. This chapter is to demonstrate typical instances and problems of this pseudo-analysis, classify systemically corresponding fake and manipulative types of discourse, 'dispel' myths, reveal manipulative mechanisms on the lingual consciousness of citizens of Ukraine.

Keywords: informational war, 'lingual war', lingual conflictology, lingual nationalism, lingual and political issues, lingual conflict, scientific and publicist discourses, Ukrainian lingual culture.

1. Постановка проблеми. Е. Бенвенист прогностично зазначив, що «лінгвістика стала фундаментальною наукою серед наук про Людину і суспільство...» [тут і далі переклад з рос. мови автор. – Бенвенист 1998: 59]. Ця теза систематично отримує підтвердження, що виявляється в актуалізації міжпредметних зв'язків лінгвістики з іншими гуманітарними й природничими науками, формуванні й розвитку нових мовознавчих напрямів, як-от: гендерна лінгвістика, когнітивна лінгвістика, «лінгвістика емоцій» (лінгвоемоціологія), «лінгвістика неправди» чи «лінгвістика брехні», «лінгвістика креативу», «я-лінгвістика», лінгвоперсонологія, лінгвістична аксіологія, юрлінгвістика та ін. Серед них і лінгвоконфліктологія, становлення й поступ якої простежуємо в останні роки. Однак об'єкт і предмет цього лінгвістичного напрямку однозначно ще неокреслений, що цілком логічно з огляду на те, що феномен конфлікту має широкий спектр визначень, окреслює різноманітну палітру ракурсів, аспектів і понять.

Українські й російські дослідники проблем лінгвоконфліктології, серед яких Л. Білоконенко [Білоконенко 2015], І. Кавінкіна [Кавинкина 2010], Г. Кронгауз [Кронгауз 2008], Г. Мацюк [Мацюк 2012], Ю. Сорокін [Сорокин 1994], В. Третьякова [Третьякова 2000], Л. Чайка [Чайка 2009; Чайка 2011; Чайка 2012] та ін., присвячують зазначеній проблемі окремі статті чи розділи монографій, монографічні дослідження, підручники чи розділи підручників, репрезентуючи матеріал передусім у межах теорії психолінгвістики (психолінгвістична лінгвоконфліктологія) та соціолінгвістики, юридичної лінгвістики, лінгвістичної експертизи. Цю проблему розглядають з огляду на теорію і практику комунікативної

лінгвістики, міжособистісної й міжкультурної комунікації чи дискурсивної лінгвістики, а також теорії мовленнєвих жанрів.

Та й пропозицій щодо номінації цього лінгвістичного напрямку чимало, як-от: *девіатологія*, *помилкознавство*, *помилкологія*, *ляпсологія* та ін. Однак наведені номінації показують, що увага в цьому разі фокусується лише на мовленнєвих чи вербальних помилках, неточностях, некоректностях, комунікативних невдачах, що лежать в основі «вербального конфлікту» чи «конфлікту комунікативного». У цьому разі увагу привертають мовленнєві чи комунікативні факти, мовні моделі, що актуалізовані пересічними носіями мови, яких, очевидно, можна кваліфікувати як таких, що характеризуються невисоким рівнем мовної чи комунікативної компетенції. Фрагменти їхнього мовлення, звісно, можуть викликати незадоволення чи роздратованість в інших носіїв мови з більш високим рівнем мовної й комунікативної компетенції, це мовлення може мотивувати відповідну критику, сприяти з'яві негативних емоцій чи почуттів, відповідного несприйняття, нетерпимості. Звернутися до зазначеної проблеми авторку цього дослідження «надихнула» монографія відомого російського вченого, який з 2015 року завідує науково-навчальною лабораторією лінгвістичної конфліктології та сучасних комунікативних практики Вищої школи економіки в Російській Федерації, «Русский язык на грани нервного срыва» [Кронгауз 2008]. В анотації до цієї монографії вчений зазначив: «Починаючи з 80-х років російська мова змінюється настільки швидко, що в суспільстві виникають тривожні, а інколи й панічні настрої. Усе частіше говорять не тільки про псування, але й вже про загибель російської мови. Особливо хворобливими стають такі теми, як мова Інтернету, поширення лайки, зловживання запозиченнями, жаргонізмами й

просторічними словами. Лінгвісти не завжди встигають відповідати на запити суспільства у сфері мови й комунікації, не враховують нових явищ у лексиконі, граматиці, мовленнєвому етикеті, переважно розглядають їх як особливі порушення норми або не помічають загалом. Очевидно, назріла необхідність відкритої розмови лінгвіста із суспільством – не як наставника, а як співрозмовника, який розуміє сутність проблем і здатний до їхнього раціонального аналізу, а не лише до емоційної оцінки» [Кронгауз 2008: 3].

У наведених словах просто й доступно навіть для пересічного носія мови (нефахівця) частково окреслено проблематику сучасної лінгвоконфліктології. Звичайно, із усім сказаним можна цілком погодитися, зважаючи на класичні постулати мовознавства, зокрема доречно тут навести й слова Р. Якобсона, який наголосив, «що стосується фактору часу, то тут я наведу власне заперечення, яке я висунув раніше, проти сталої думки щодо статичного характеру мовного коду. Воно зводиться до того, що кожна зміна спочатку виникає в лінгвістичній синхронії у процесі співіснування й вимушеного чергування манери заперечення, що застаріває, і новомодної. Отже, лінгвістична синхронія сама виявляється динамічною; кожний мовний код на усіх його рівнях підлягає чергуванню, і в кожному чергуванні одна з одиниць, що почергово замінюється на іншу, має додаткову інформаційну значущість і відтак набуває певного маркованого статусу на противагу нейтральному, немаркованому статусу іншої одиниці» [Якобсон 1998: 313].

Усе, про що пише Г. Кронгауз стосовно російської мови, звичайно, простежуємо й у сучасному українському мовленні. Очевидно, маємо справу з сучасним тенденціями розвитку мов загалом. Має місце й надмірне вживання англіцизмів, що

проникли вже навіть в емоційну сферу нашого мовлення, оскільки рідко зустрінеш питоме українське «Ой!», «Овва!», але звідусіль чуємо «Упс!», «Ував!» і под. Оте нав'язливе «Дякую за розуміння!» як вербалізація вдячності за дію, яка ще не відбулася, що сприймається як певне нав'язування дії, а не як увічливе прохання. Зазначене порушує принципи національного етикету, постулати ввічливості, указує на надмірну самовпевненість мовця, відбувається навіювання людині відповідної комунікативної стратегії. Людина втрачає можливість вибору. Чи оте незрозуміле «Дико вибачаюся!».

Перелік таких «модних», поширених, порівняно нових форм, моделей і формул українського мовлення можна продовжити [Див. докл.: Космеда 2014]. Подібне простежуємо в всіх видах українського дискурсу, що потребує, звичайно, систематичного вивчення й усебічного аналізу. Безперечно, українські науковці працюють над цією проблемою (див. напр., наукові розвідки С. Бирик, А. Загнітка, С. Єрмоленко, Л. Мацько, А. Стишова, Л. Струганець та ін.).

Однак кожний конфлікт виникає в разі виникнення гострих розбіжностей, під час зіткнення певних інтересів або ідей, що можуть фокусуватися й навколо проблем мовознавства, насамперед так званих «лінгво-політичних питань», як їх номінує, зокрема й Г. Кронгауз [Кронгауз 2008: 445], що стосуються передусім і трактування статусу конкретної мови, її функцій, мовних фактів, які торкаються специфіки її розвитку, поступу, окреслення самотності й под. Дослідницьким предметом у цьому разі стають конкретні ситуації функціонування мови, насамперед науковий та публіцистичний дискурс, де інформація не відповідає дійсності чи подається викривлено, перекручено чи загалом потрібні відомості замовчуються.

Об'єкт цього лінгвістичного аналізу – конфліктні фрагменти наукового та публіцистичного дискурсу, у яких простежуємо вияв лінгвонаціоналізму, нетерпимості до української лінгвокультури, окремих її мовних фактів, культурних чи історичних реалій, подій, явищ. Лінгвонаціоналізм розуміємо як складник ідеології, державної мовної політики загалом, за якою перевагу надають певній «своїй» мові, а інші мови вважають «нижчими», такими, вивчати які немає потреби; розробляється програма дій, моделюються відповідні ідеологічні міфи, налаштовані на те, щоб нав'язати іншим народам свою мову, проголошується теза, що інша мова вторинна, не може виконувати необхідні соціальні функції або загалом не є самостійною мовою, а лише діалектом чи мова «мужицька», якою не можна навіть писати філософські трактати тощо [Див. про це: Космеда 2016а].

Мета дослідження – схарактеризувати типові дискурсивні вияви лінгвонаціоналізму як предмета української лінгвоконфліктології, що мотивує необхідність виокремлення самостійного розділу в її структурі, номінувавши його «Вербалізація лінгвонаціоналізму: псевдоінтерпретація теорії українського мовознавства та української мовної практики в російському науковому й публіцистичному дискурсах», спростувати задекларовану в деяких конфліктних текстах інформацію.

2. Феномен української мови як об'єкт лінгвоконфліктології. Феномен української мови в умовах втрати Україною її державності, як відомо, став об'єктом лінгвоконфліктології, оскільки українську мову почали трактувати як діалект мови російської [Див.: Камчатнов А. М., Николина Н. А. 2001], як відсталу мову, що не має перспективи. В одній зі своїх промов у Сенаті Петро I прозорливо зауважив:

«Сей малороссийский народ и zelo умен, и zelo лукав: он, яко пчела любодельна, дает российскому государству и лучший мед умственный, и лучший воск для свечи российского просвещения, но у него есть и жало. Доколе россияне будут любить и уважать его, не посягая на свободу и язык, дотоле он будет волом подъяремным и светочью российского царства: но коль скоро посягнут на его свободу и язык, то из него вырастут драконовы зубы, и российское царство останется не в авантаже» [Див.: Выступления...]. Проте ці слова до уваги взяті не були, як і Петро I сам спроектував програму русифікації, хоч він добре й розумів, що зазіхання на українську мову приведе до конфліктів. Мовна конфліктна ситуація була породжена й знайшла розвиток, як відомо, зокрема й унаслідок чинності Емського акту й Валуйського циркуляру та подальших дій Російської імперії, а згодом і Радянського Союзу щодо русифікації України, про що написано чимало.

І сьогодні, у період російсько-українського протистояння, гібридної війни, невід'ємним складником якої є «інформаційна війна», спроектована зокрема й на українську мову, українське мовознавство, мають місце нові факти спекуляцій, неправомірної критики, відповідних маніпуляцій, що породжує новий поштовх до протистояння. Це явище потребує системного вивчення, усебічного аналізу, об'єктивного опису як у синхронії, так і в діяхронії.

3. Поняття «мовного конфлікту». Загальновідомо, що «мовний конфлікт» – це соціальний конфлікт, пов'язаний з мовною політикою держави. Причини цього конфлікту лежать в економічній, політичній, соціальній, релігійній та ін. сферах, однак «він набуває конкретної форми вираження у зв'язку з мовним питанням» [Див.: Вахтин, Головка 2004: 176]. Мовні конфлікти мають відповідні негативні наслідки, якщо не

актуалізувати системи заходів для їхньої нейтралізації. Вони можуть переростати в «мовні війни», коли конфлікт затягується.

Мовний конфлікт може виникати й унаслідок заперечення відповідної соціолінгвістичної термінології чи викривлення її змісту, що проектується передусім на такі терміни, як «державна мова», «мова меншин», «офіційна мова», «титульна мова», «мовний статус».

У соціолінгвістичній практиці України було введено й термін «регіональна мова», що його категорично скритикували, й він швидко вийшов з наукового обігу як недосконалий і непотрібний [Див. про це: Космеда 2017]. Авторка цього дослідження була свідком ситуації, коли український правник (росіянин за національністю, носій виключно російської мови, який українською мовою не володіє (категорично!), незважаючи на те, що все своє свідоме життя мешкає в Україні, хоч і в двомовному просторі Харківщини), який отримав освіту в українському виші за часів незалежної України, заперечував сам факт можливості використання терміна *титульна мова* для окреслення статусу української мови в умовах української державності. Як відомо, титульна мова – це «мова, назва якої збігається (співвідноситься) з ім'ям етносу за яким названо національно-державне чи національно-територіальне утворення» [Вахтин, Головка 2004: 42], відповідно, «статус мови» – це його правове становище в соціальній системі, визначене й закріплене законом, а також його соціальне становище, що визначається його соціальним характером [Див.: Вахтин, Головка 2004: 42]. Ці терміни необхідно популяризувати, щоб вони фіксувалися мовною свідомістю кожної пересічної лінгвоперсони.

Порівнявши виклад матеріалу в одному з підручників із соціолінгвістики, що виданий після розпаду Радянського Союзу

в Росії [Вахтин, Головка 2004], з підручником із соціолінгвістики, виданим в указаний період в Україні [Мацюк 2009], можна зробити висновок, що протистояння простежуємо вже у викладі матеріалу щодо трактування явища *русифікація й мовний конфлікт* як такий.

На думку Г. Мацюк, яку підтримуємо, «мовний конфлікт є різновидом етнічного конфлікту, неправової розрядки ситуації, в основі якої невіршені економічні та соціальні проблеми. ... Мовний конфлікт – особливо складні стосунки мов, які, виконуючи різні функції, контактують у суспільстві» [Мацюк 2009: 49–50]. Основою мовного конфлікту можуть бути «етнодемографічні, соціально-ідеологічні, політичні та економічні причини. Конфлікт зумовлює послідовність подій: виникає певна соціальна група, що намагається обмежити можливості іншої групи, такий стан викликає незадоволення в суспільстві, а звідси й конфлікт» [Мацюк 2009: 50]. Спроба проведення монолінгвістичної політики в державах, що мають проблеми з розподілом функцій між рідною, міжетнічною і міжнародною мовами, «призводить до конфліктних ситуацій між соціальними групами» [Мацюк 2009: 50]. Причиною мовного конфлікту, звичайно, може бути політика гноблення й витіснення титульної мови, що повинна домінувати в суспільстві, іншою мовою – мовою колонізаторів, мовою, що тривалий час нав'язувалася іншою державою (див. схему 1).

Можна навести класичний приклад не просто конфлікту, а мовної катастрофи, що зафіксований Біблією, а вираз, що його номінує, фразеологізувався. Ідеться про *вавилонське столпотворіння*, причиною якого стало те, що Бог змішав мови будівників вавилонської вежі. Ця дія показала, що Слово – основа всього суцього. Замах на Слово, зокрема самобутнє (національне) уподібнено до замаху на земне буття загалом.

Утім, ця повчальна історія нічому не навчила людство. У реальних сучасних економічних, політичних, соціальних, культурних умовах продовжують виникати мовні конфлікти.

Схема 1. Основні лінгво-політичні питання вияву мовного конфлікту

Г. Мацюк зробила спробу пояснити мотиви мовного конфлікту, що має місце в сучасній Україні, зауваживши, що «описуючи мовний конфлікт у сучасній Україні, який виникає у зв'язку з незупиненими асимілятивними процесами, обсягом функцій у суспільстві російської мови, а не державної української, потрібно враховувати додаткові категорії» [Мацюк 2009: 50]. Одна з них, на думку цієї дослідниці, мотивована соціальною базою носіїв української мови. Г. Мацюк указує на втрати українського етносу через голодомор 1932–1933 рр., Другу світову війну та процесу масової департації українців, сплановане заселення території України росіянами. Ці причини сприяли втраті соціальної бази носіїв української мови, що й сприяло активній русифікації.

Загальновідомо, що внаслідок процесу русифікації в Україні актуалізувалася мовна експансія, відбулося витіснення української мови з активного вжитку, проявився мовний нігілізм – заперечення рідної мови, неприйняття національно-культурних цінностей, моральних принципів, що їх виробив рідний народ. Наслідком мовного нігілізму стало те, що «представники низки національностей колишнього СРСР віддали перевагу російській мові як більш престижній» [Мацюк 2009: 50], що простежуємо частково до сьогодні.

Отже, мала місце відповідна мовна експансія (див. схему 2), що виявилася в поширенні російської мови на території, де повинна домінувати мова українська, що має відповідну традицію, яка сягає в глибину нашої національної історії. Унаслідок домінування російської мови в Україні поширилося явище інтерференції, виник суржик, а українська мова була позбавлена можливості природно розвиватися.

Схема 2. Вияв мовної експансії

Знову-таки загальновідомо, що в радянському мовознавстві питання онтології української мови реально й об'єктивно не висвітлювалися. Усе зазначене пояснює, на чому базується конфлікт, що стосується російсько-українських мовних стосунків і який відповідно висвітлюється в російській

науковій лінгвістичній традиції, послідовно репрезентованій і сьогодні, що можна проілюструвати низкою фактів.

4. Актуалізовані «об'єкти» мовних конфліктів.

Г. Кронгауз, як й більшість інших російських мовознавців, уважає, що на норми російської мови не повинні впливати ті зміни, що відбуваються щодо відтворення на письмі власних географічних назв в інших державах, тенденції щодо їхнього перейменування. Зокрема, на його думку, «російська мова» не повинна реагувати на те, що, напр., в Естонії прийнято написання *Таллінн*. Факт звернення Мовної інспекції Естонії з проханням актуалізувати в російському мовному обігу нову форму написання столиці Естонії висміяно. Щоправда, деякі подібні зміни враховано. Це стосується написання *Молдова* замість *Молдавія* й *Беларусь* замість *Белоруссія*. Утім, дослідник не пояснює, чому саме ці зміни в написанні держав визнано правомірними. Однак він окремо зупиняється на аналізі ситуації щодо відновлення нормативної в українському мовленні конструкції «в Україні» замість задекларованої у свій час відповідною мовною комісією СРСР форми «на Україні», порівн.: «Самый актуальный сегодня лингво-политический вопрос связан даже не с переименованием, а с использованием предлога. Как правильно, *на Украине* или *в Украине*? Ответ простой. Конечно, *на Украине*, если говорить по-русски. И главное, это не зависит от политической конъюнктуры. Почему обычно для стран мы используем предлог *в*, а тут – *на*? Это свидетельствует только об особой выделенности (и тем самым важности) Украины для русского языка (не буду вдаваться в исторические подробности), а не об особом отношении к сегодняшней украинской государственности. Поверьте, ничего личного» [Кронгауз 2008: 445]. Напевно, ідеться про важливість України не для російської мови, а для Російської імперії, СРСР,

а сьогодні й Російської Федерації. Тут маємо мовну рефлексію, що відповідно потрактована З. Фрейдом. Усе викладено у формі жарту – *Поверьте, ничего личного*. Наголошен й на тому, що не слід урахувувати історичні подробиці, тобто традиції використання подібних форм.

Однак відомо, що нормативна для української мови конструкція «в Україні» має наукове підґрунтя, неодноразово описане в мовознавстві ХХ й поч. ХХІ ст. авторитетними вченими, зокрема й знаним українським мовознавцем І. Огієнком (Іларіоном), який зауважував, що «українська мова рясна на різні прийменники, а до того ще й самі вони мають по кілька значень» [Огієнко 2010: 212]. І. Огієнко репрезентує окремі параграфи, де докладно окреслює правила вживання прийменників *в* та *на* в українській мові, зокрема й при географічних назвах [Огієнко 2010: 213–227]. Він переконливо доводить відмінність у вживанні конструкції *в Україні* та *на Україні*, оскільки, на його слушну думку, «географічна мовна логіка» встановила, що в місцевому (на питання де?) чи в знахідному (на питання куди?) відмінках при назвах держав слід уживати тільки *в*: *в Німеччині, в Туреччині, в Росії, в Польщі, в Румунії, в Англії, у Франції, в Швеції, в Бельгії, в Греції, в Японії, у Фінляндії, в Італії* й т. ін. І завжди тільки так. Назви держав – окреслена кордонами правна цілісність, тому при них місцевий чи знахідний відмінки вживаються лише з *в*, ніколи з *на*, «бо воно при цьому було б мовною нісенітницею. Наприклад: *він живе на Франції* (це означало б! *над Францією*)» [Огієнко 2010: 219]. Навряд чи можна пояснити краще.

Звідкіля ж узялася в українській мові конструкція *на Україні*? І. Огієнко дає точну відповідь: «Через те, що Україна довгий час мислилася, як частина Польщі, чи пізніше Росії, до неї традиційно сильно причепилося вже по ХІV віці підлегле *на*.

І дійсно, поляк зі свого державного погляду завжди скаже: *в Польщі на Україні*. Так само скаже росіянин: *в Росії на Україні*» [Огієнко 2010: 219]. Ураховуючи ситуацію, коли Україна входила у склад СРСР, І. Огієнко наголошував, що «в теперішніх правних умовах це “на Україні” – тільки залишок минулого, тільки анахронізм, бо сьогодні Україна бодай правно “незалежна” Соціалістична Українська Республіка, й її міністр закордонних справ засідає в міжнародних конференціях, а її представник – на зборах Об’єднаних Націй. Себто з правного, з юридичного погляду і свого, і чужого треба вже конче змінити підлегле *на* на правно окреслене державницьке *в* й час уже творити для України нову традицію навіть у мові і говорити й писати тільки “в Україні”, “в Україну” , а не “на Україну”. Традицію підлеглости треба виводити, бо бодай правно цієї підлеглости ніби немає. Правно Україна є державна цілість, з виразно окресленими границями, визнаними хоч про людське око “совєтською” Конституцією. Коли ми говоримо “на Україні”, то це значить, що ми Україну вважаємо частиною якоїсь іншої держави, в якій склад вона входить несамостійною; «і навпаки, говорячи “в Україні”, мислимо Україну незалежною правною цілістю, окремою державою, бо такою вона була, і такою вона стала правно з 1918 року» [Огієнко 2010: 221].

Учений переконує, що форма «на Україні» не свідчить про наше добре минуле. «Воно аж надто ясно показує, що ми міцно забули про державність та незалежність України...». Він закликає: «Не забуваймо, що мова росте разом з народом і сильно відбиває в собі його історичну долю!» [Огієнко 2010: 221].

Дослідник пропонує докладний аналіз пам’яток старовини, зокрема XVII–XVIII ст., що містять форми з *в*, доводячи, що її використовували в універсалах і гетьмана

Богдана Хмельницького, і гетьмана Івана Мазепи, й інших [Огієнко 2010: 222]. І. Огієнко наводить ілюстрації з пам'ятки кінця XVIII ст., зокрема «Історії Русів» (видання 1956 р.), і підраховує, як часто використано форму з *в*, порівн.: *Прийшовши в Україну* (96), *Універсалами, в усю Україну засланими* (96), *Посланий був у Буковину* (152) і т. ін. Наводить учений і фрагменти з творів М. Гоголя, який також використовував форму *въ Україне*, зокрема у «Страшной мести», порівн.: *«Порядку нетъ въ Україне, полковники и есаулы грызутся, какъ собаки, между собою* (с.182, видання А. Маркса 1898 р.)» [Огієнко 2010: 222]. М. Костомаров у монографіях «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа» й ін. під впливом стародавніх пам'яток, на основі яких він і писав свої праці, також надавав перевагу формам «в Україні», «в Україну». І. Огієнко подає відомості, що «навіть Цар Петро I в листах до Мазепи зазвичай писав “в Украине»» [Огієнко 2010, 222]. А ще «Академічна Гімназія в Петербурзі записувала своїх учнів у 1732 р.: «Родился въ Україне». «Традиція незалежного мислення “в Україні” довго в нас трималася» [Огієнко 2010: 222]. Так писали, як зауважує І. Огієнко, і поляки, особливо ті, що репрезентували українську школу в польській літературі. Переконливим фактом на користь того, що в російській мові слід було би вживати форму «в Україні», є те, що її використовував і засновник російської літературної мови О. Пушкін. І. Огієнко наводить цитати з поеми «Полтава» (1828), де форму «в Украине» вжито двічі, порівн.: *Внезапно Карль поворотиль / И перенесь войну въ Украину. / Старикъ Палий изъ мрака ссылки / Въ Украину едетъ въ царській станъ* [Див.: Огієнко 2010: 222].

Український дослідник робить слухний висновок про те, що форму з *на* використовують ті, хто не відчуває

невідповідності цього прийменника, не зважає на наявність у ньому смислового відтінку, пов'язаного із «захватницьким імперіялізмом», який “ховається в ньому”, власне в самому значенні на» [Огієнко 2010: 226]. Названий учений авторитетно заявляє, що саме «советська влада в Україні дала наказ в жодному разі не вживати форми “в Україні”, а вживати тільки “на Україні”. І форма “в Україні” зникла...» [Огієнко 2010: 227].

Під час обговорення цього питання з польськими колегами-лінгвістами останні зауважили, що сьогодні прийменник «на» має й так зване «сексуальне» значення, що також указує на його негативний смисл, який «залюбки» актуалізують ті, хто систематично старається «принизити» українську мову, наголосити на її другосортності, штучності і под.

Г. Кронгауз, хоч це й дивно, але визнає, що «...все эти изменения в русском языке провоцируются отчасти русскими политиками, точнее, соответствующими службами, рассылающими циркуляры с новыми названиями» [Кронгауз 2008: 446]. Його не задовольняє й той факт, що «в США совсем недавно решили переименовать *Kiev*, который теперь нужно писать как *Kyiv* (в соответствии с украинским написанием). О чем же свидетельствует это переименование: об уважении к украинскому языку или о неукорененности названия города в английской национальной культуре (по крайней мере с точки зрения политиков)» [Кронгауз 2008: 446]. Але це, як видається, висновок не мовознавця, а політика.

Г. Кронгауз уважає, що «язык, по крайней мере в этой области, не является инструментом ни унижения государств и наций, ни особого уважения к ним. Он становится таким лишь по прихоти националистически ориентированных политиков, не важно, с какой стороны. Нам же, то есть тем самым простым

обывателям, следует просто с уважением относиться к русскому языку (да и к другим тоже). И без особой нужды ничего не менять. Так как-то спокойнее будет» [Кронгауз 2008: 446].

Але чомусь фраза про повагу до інших мов у дужках, що засвідчує неважливість твердження, додаткову інформацію, що подається попутно. Авторитетний російський теоретик і практик лінгвоконфліктології не утримується від емоцій, омовлення зневаги щодо відмінностей української мови від російської, адже в цій самій монографії висловлює зауваження стосовно написання російського слова *этикет* так, як в українській мові – *етикет* (на початку слова українське *е*, а не російське *э* *зворотнє*), порівн.: «Когда я говорил об отсутствии “электронного” этикета (который я, собственно, несколько неуклюже и попытался назвать “етикетом”, **чем, наверное, порадовал носителей украинского языка**), я сильно кривил душой. На самом деле он, конечно же, существует, но представляет собой довольно причудливую смесь из компонентов устного и письменного (в основном эпистолярного) этикета» [Кронгауз 2008: 124] (жирний шрифт авторський – Т. К.).

Російська агресія відбита навіть у сучасному *Українському правописі*, що вже починають розуміти й учні середніх класів української школи, що вважаємо дуже позитивним фактом. Нещодавно учениця 5-го класу запитала авторку цієї розвідки про те, для чого існує правило, у якому наголошується, що після губних (*б, п, в, м, ф*), шиплячих (*ж, ч, ш, щ*), задньоязикових (*з, к, х, г*) та *р* у кінці слів не слід писати м'який знак. Школярку зацікавило, як можна в словах *стен, ніч* чи *цар* поставити м'який знак? І, справді, як? Добре, що молоде покоління українців відчуває рідну мову, її своєрідність.

Однак виникає цілком слушне питання, чому в «Українському правописі» регламентовано правила з урахуванням чинника впливу російської мови, відповідність законам її орфоепії, адже саме в російській мові маємо *стень, ночь, царь*. Такі правила потрібно знати лише тим, для яких російська мова є рідною, а не для української мовної особистості. Чому подібні правила до цього часу містяться в «Українському правописі» й збивають з пантелику носіїв української мови, насамперед молодих, що мають підвищене відчуття прагматики, вимагають мотивації, пояснення усього, що їх оточує, зокрема й мовних правил, які, на їхню думку, неактуальні. Вони вимагають «перезавантаження» української мови на рівні системи її норм – орфографічних, орфоепічних, лексико-семантичних, граматичних, стилістичних, комунікативних [Див. про це докладно: Космеда 2016б: 43].

Розмірковуючи про тенденції актуалізації старих літер кирилиці, Г. Кронгауз пише: «Написание названия газеты «Коммерсантъ» с твердым знаком подчеркивает определенную преемственность с дореволюционной эпохой, а латинское *i* в названии газеты «иностранец» делает ее как бы более иностранной (жирный шрифт авторский – Т. К.)» [Кронгауз 2008: 135]. Виникає питання, а чому латинське *i*? А не кириличне й нині українське *i*?

У російській науковій та публіцистичній літературі, часто можна натрапити на омовлення зневажливого ставлення до українців і української мови, що віддзеркалюється навіть у поданні манери української вимови, напр.: «Не меньший эффект производят и высказывания с “хохляцким” акцентом, как у Верки Сердючки. Скажи любимому вместо “Ты совсем дурак!” смешное “Чы шо ты з глузду зыхав? ... Поиграй в

развратную Солоху, готовую отдаться за кусок сала”...» [Шацкая 2007: 74].

Завершуючи свою монографію, Г. Кронгауз пише в післямові: «Я писал эту книжку не потому, что русский язык находится на грани нервного срыва. Переживаем и нервничаем мы сами, и, наверное, это правильно. Только не надо переходить ту самую грань. Слухи о скорой смерти русского языка сильно преувеличены. И все-таки о русском языке надо беспокоиться. Его надо любить. О нем надо спорить. Но главное – на нем надо говорить, писать и читать. Чего я всем и желаю» [Кронгауз 2008].

Справді дуже слушно сказано. Треба брати до уваги заклик відомого російського вченого й проектувати його на українську мову. Користуючись його метафорикою, актуалізованою в назві розглянутої монографії, зауважимо, що українська мова давно вже в стресовому стані, але в неї сильна нервова система, добре вироблений відповідний імунітет, оскільки її активно «вакцинували». То ж вона також буде жити й розвиватися за власними законами.

5. Висновки та перспективи. Отже, описаний у розділі матеріал засвідчує, що виникла нагальна потреба систематичного аналізу «конфліктних фрагментів» російського наукового та публіцистичного дискурсів, у яких вербалізовано факти лінгвонаціоналізму, нетерпимості до української лінгвокультури, окремих її мовних фактів, культурних чи історичних реалій, подій, явищ.

Є необхідність виокремлення самостійного розділу в структурі української лінгвоконфліктології під назвою «Вербалізація лінгвонаціоналізму: псевдоінтерпретація теорії українського мовознавства та української мовної практики в російському науковому й публіцистичному дискурсах». Метою

цього розділу лінгвоконфліктології повинно стати виокремлення типових тем і проблем подібного псевдоаналізу, комплексна класифікація відповідних фейкових та маніпулятивних типів дискурсу, «розвінчення» міфів, викриття маніпулятивних механізмів впливу на мовну свідомість громадян України, що й плануємо розглянути в перспективі.

Література

Бенвенист 1998: Бенвенист Э. Соссюр полвека спустя. Его же, *Общая лингвистика* / [под ред. Ю. С. Степанова]. Благовещенск: Изд-во Благовещенского Гуманитарного Колледжа им. И. А. Бодуэна де Куртенэ. 1998. С. 54–69.

Білоконенко 2015: Білоконенко Л. А. Українськомовний міжособистісний конфлікт : монографія. Київ : Інтерсервіс. 2015. 335 с.

Вахтин, Головка 2004: Вахтин Н. Б., Головка Е. В. Социолінгвістика и социология языка: учебное пособие. СПб : ИЦ «Гуманитарная Академия»; Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге. 2004. 336 с.

Выступления: Выступления Петра Первого в Сенате, URL: http://hklib.npu.edu.ua/full_txt/gilea/gilea17-2008.pdf (09.10.2018).

Кавинкина 2010: Кавинкина И. Н. Психолінгвістика: пособие. Гродно : ГрГУ. 2010. 284 с.

Камчатнов 2001: Камчатнов А. М., Николина Н. А. Введение в языкознание: учебное пособие. 3-е изд. Москва : Изд-во «Флинта» : Наука. 2001. 232 с.

Космеда 2014: Космеда Т. Актуальні процеси мовлення чи «мовний смак» української сучасності. *Мовознавство*. Київ. 2014. № 2. С. 44–55.

Космеда 2016а: Космеда Т. Актуалізація категорій «лінгвонаціоналізм» і «лінгвопатріотизм» у сучасному

мовознавстві. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. пр. / [Гол. ред. А. П. Загнітко]. Вінниця : ДонНУ. 2016. Вип. 32. С. 66–70.

Космеда 2016б: Космеда Т. Вектор формування нових мовних і комунікативних норм в українському дискурсивному просторі. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди / [за ред. К. Ю. Голобородька]. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2016. Вип. 43. С. 42–50.

Космеда 2017: Космеда Т. Лингвокалейдоскоп: процессы живой речи (на материале русского и украинского языков), Саарбрюккен : Lambert Academic Publishing. 2017. 340 с.

Кронгауз 2008: Кронгауз М. Русский язык на грани срыва. Москва : Языки славянских культур. 2008. 232 с.

Мацюк 2012: Мацюк Г. Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики : навч. посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 2009. 212 с.

Огієнко 2010: Огієнко І. (митрополит Іларіон) Рідна мова / [упор., авт. передмови і коментарів М. Тимошик]. Київ : Наша культура і наука. 2010. 436 с.

Сорокин 1994: Сорокин Ю. А. Этническая конфликтология, Москва : ЧеРо, 1994. 172 с.

Третьякова 2000: Третьякова В. С. Конфликт глазами лингвиста, *Юрислингвистика-2: Русский язык в его естественном и юридическом бытии*. Барнаул. 2000. С. 127–140.

Чайка 2009: Чайка Л. В. Вербальні конфлікти в сучасних дослідженнях мовленнєвої діяльності. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи*, Київ. 2009. № 3. С.178–187.

Чайка 2011: Чайка Л. В. Дискурсивні аспекти породження вербальних конфліктів та їх конфліктогенні

чинники. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи*. Київ : Логос. 2011. С. 288–294.

Чайка 2012: Чайка Л. В. Паралінгвальні феномени у вербальному конфлікті. *Ученые записки Таврического национального ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»*. 2012. Т. 25 (64). № 1. Часть 1. С. 461–465.

Шацкая 2007: Шацкая Е. Большая книга стервы. Полное пособие по стервологии. Москва : АСТ «Астрель», 2007. 697 с.

Якобсон 1998: Якобсон Р. Речевая коммуникация, Его же, *Избранные работы по лингвистике*. Благовещенск : Изд-во Благовещенского Гуманитарного Колледжа им. И. А. Бодуэна де Куртенэ. 1998. С. 310–319.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Андрущенко Вікторія Олегівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології та перекладу Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет».

Архангельська Алла Мстиславівна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри славістики (секція україністики) Університету ім. Ф. Палацького в Оломоуці (Оломоуць, Чеська Республіка).

Бацевич Флорій Сергійович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Важеніна Олена Григорівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Гарбера Ірина Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Данилюк Ілля Григорович – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Домрачева Ірина Романівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Коваль Людмила Михайлівна – доктор філологічних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри української мови Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Козлова Тетяна Олегівна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри англійської мови Запорізького національного університету.

Кондратенко Наталія Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної лінгвістики Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Космеда Тетяна Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри україністики Університету імені Адама Міцкевича в м. Познані (Познань, Польща).

Кочан Ірина Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Кравченко Елла Олександрівна – доктор філологічних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри української філології і культури Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Краснобаєва-Чорна Жанна Володимирівна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Масицька Тетяна Євгенівна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Овчаренко Наталія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, декан філологічного факультету, доцент кафедри української мови та літератури Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет».

Островська Людмила Станіславівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української філології, теорії та історії літератури Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Попович Людмила – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри славістики Белградського університету (Белград, Сербія).

Ситар Ганна Василівна – доктор філологічних наук, доцент, доцент кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

ТЕОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПАРАДИГМ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

на пошану професора, член-кореспондента НАН України

АНАТОЛІЯ ЗАГНІТКА

21007, м. Вінниця, вул. академіка Янгеля, 4, ауд. 320

Підписано до друку: 01.07.2019. Формат 60x84 1/16.

Вид. друк. арк. 8,5. Друк лазерний. Зам. № 18. 300 прим.